

T.C.
İSTANBUL UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

EHL-İ SÜNNET VE İBÂDİYYE'YE GÖRE HADİS
–Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’i (Ö. 153/770) ve Rebî‘ b.
Habîb’in *Müsned*’i (Ö. 171/788) Örneği–

SERREEN ALİA

2502140407

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ

İSTANBUL - 2020

ÖZ
EHL-İ SÜNNET VE İBÂDİYYE'YE GÖRE HADİS
–Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’i (Ö. 153/770) ve Rebî‘ b. Habîb’in
***Müsned*’i (Ö. 171/788) Örneği–**
SERREEN ALİA

Bu karşılaştırmalı araştırma, Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *Câmi*’i ve Rebî‘ b. Habîb’in (ö. 171/788) *Müsned*’i esas alınarak, Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye’nin hadis anlayışlarını temel özellikler bakımından ortaya koymayı amaçlamaktadır. İbâdiyye, hadis-i Nebvî’ye son derece önem vermekte olup –kendi anlatımlarına göre– İslâm tarihinde ortaya çıkan ve ilk dönemde itikâdî ve siyâsî esaslar oluşturan en eski mezheptir. Emevîlerin iktidara gelişlerinden itibaren çeşitli devletler İbâdîler’in düşünceleri ve eğilimlerine karşı çıkmışlar ve bu iki grup arasındaki söz konusu çekişme her iki tarafın bir yerde barış içinde yaşamalarını imkânsız kılmıştır. Bu yüzden İbâdîler, toplumdan ayrılmayı ve mensuplarının serbest hareket edecekleri ve elverişli bölgelerde güç elde etmek için hazırlayacakları gizli bir toplum oluşturmayı tercih ettiler. İbâdîlerin tarihte ve günümüzde bu iddialarını başardıkları görülmektedir. Konunun önemi, Sünnî ve İbâdîler arasında cereyan eden tartışmaların günümüze kadar sürmesinden ve araştırmacıların şimdiye kadar İbâdiyye mezhebini kendi kaynaklarından tanıyarak karşılaştırmalı pek fazla araştırma yapmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu çalışma, söz konusu ihtilafın tarihini incelemek suretiyle meseleleri açıklamayı, olayları aydınlatmayı ve soraki dönemlere etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’i ve Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’i hakkındaki görüşleri inceleyerek, her iki kitaptaki rivayetler arasındaki benzerlik yönlerini ortaya koymayı, bu rivayetlerin senedlerini incelemeyi, eğer varsa müşterek noktaları beyân etmeyi ve aralarındaki ihtilaf noktalarını izah etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma aynı zamanda hadis tenkidi, hadisleri anlama (fikhu’l-hadîs), hadisleri, Kur’ân’a, Sünnete ve akla arz etme, garîbu’l-hadîs, muhtelifu’l-hadîs, nesh, şerhu’l-hadîs gibi metin ilimleri konularında İbâdiyye’nin anlayışını ortaya koymayı gaye edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbâdiyye, Hâricîler, Ma‘mer b. Râşid, *Câmi‘*, Rebî‘ b. Habîb, *Müsned*, Hâricîler, Ehli Sünnet.

ABSTRACT
THE HADITH ACCORDING TO AHLUS SUNNAH AND
IBADIYA: MA'MER B. RASHID AND RABI' B. HABIB AS
EXAMPLES
SERREEN ALIA

This comparative study discusses the most prominent features of a modern approach to *Sunni* and *Ibādhī* thought through the works of *Ma'mar bin Rāshid* (d. 153 AH/770 AD) and *al-Rabī' b. Habīb* (d. 171 AH/776 AD) (*al-Jāmi'* or the *Musnad*), with special attention being paid to the *Ibādhīs'* interaction with the *hadīths*, as it is the oldest doctrine originating in the history of *Islam* and forms the foundations of faith as well as political assets in its early stages. The *Ibādhīs* contested ideas and trends of successive Islamic governments –since the *Umayyads* assumed power– which had an immediate effect on the building of the Islamic community due to the conflict between these two parties in which co-existing in one environment peacefully was impossible. The *Ibādhīs* chose isolation from society, forming a secret society in which their members prepared to obtain and hold power in certain places when possible. Interest in the topic also stems from the gap created by past events between the *Ibādhī* and *Sunni* schools that exist until today, as well as the lack of any serious pursuit by researchers entering the *Ibādhī* world and understanding the reality of it from within. This study aims to clarify the truth by means of discussing the old dispute that led to the emergence of *Ibādhīs* in history, and explain its subsequent impact. It also follows discussions about *Ma'mar bin Rāshid* and *al-Rabī' b. Habīb* and their books by other scientists, as well as investigates the sharing of narratives within the two books, presenting the similar and differing points in both the chain of narratives and text (*Isnād* and *Matn*). This work also highlights the method of how *Ibādhīs* apply various kinds of sciences of criticism, understanding and comprehension (*fiqh*) in the texts of the narratives (*matn*) for example scrutinizing the *hadith* against the Holy Qur'an, the *Sunnah* and the sound mind, *Gharīb al-Hadīths* (obscure/unfamiliar), abrogation in *hadith*, *Mukhtalif al-Ahādīth* (conflicting Prophetic narrations) and explanation of *hadīths*. It is worth mentioning

that the hadiths that is being presented in the study, are mostly chosen from the two books of *Ma‘mar* and *Rabī‘*. *Hadīths* that are quoted aside from these two works are specially indicated, or when others refer to it, while simultaneously recalling the necessary views of the *Sunnīs* in necessary matters. Finally, the results of the study are included in the conclusion.

Key words: Ibādiyya, Khārijites, Ma‘mar bin Rāshid, al-Jāmi‘, al-Rabī‘ b. Habīb, al-Musnad.

ÖNSÖZ

Hicrî II. asrın başlarında Hz. Peygamber'in hadislerinin yayılmasına daha fazla önem verilmesi, hadislerin tahrifini ve sâbit olan hadislere uydurma olanlarının karışmasını önlemek ve Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetini zayi olmaktan korumak amacıyla, İslâm toplumundaki farklı inanç ve uygulamalara karşı hadislerin tedvini zorunlu olmuş, bunun neticesinde de hadislerin tasnif şekilleri oluşmuştur.

Ehl-i Sünnet âlimleri, ilk musannef eserlerden birinin Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i olduğunu ileri sürerken, İbâdiyye ise hadisleri ilk tasnif eden âlim konusunda farklı bir görüşe sahiptir. Onların bu hususta, kendilerinin mutemed kitap olarak kabul ettikleri, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerinden daha muteber saydıkları Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inin ilk kitap olduğunu ileri sürerler.

Sünnî hadis kitapları karşısında yer alan bu İbâdî hadis mecmuası, insanların dini esaslarını alabilecekleri yazılı bir kaynağa müracaat etmelerini kolaylaştırmak amacıyla tasnif edilmiş olup ibadet esasları, âdâb, fiten ve hilâfet hadisleri gibi bazı bölümleri ihtiva etmektedir. İbâdî kaynaklarda zikredildiğine göre Rebî' b. Habîb'in musannefinin sahâbe esasına göre tertip edilmesi, müsnedlerin te'lif edildiği tarzdan çok öncedir. Doğal olarak Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i âli isnadlar içermektedir. Nispeten yakın tarihte tasnif edilen Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i de benzer özelliklere sahiptir.

İbâdiyye mezhebinin imamlarından biri sayılan Rebî' b. Habîb'in eseri, onların hadis ve akaid yönteminin yanı sıra, siyâsi yöntemlerini de araştırmak için ilk ve orijinal bir kaynaktır. Bu çalışma, İbâdiyye'nin tasnif, hadis tenkidi, hadisi anlama ve ondan istinbâtta bulunma yöntemlerini ortaya koymak amacıyla, özellikle Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'ini esas alarak İbâdiyye'nin hadis ilmi anlayışına yoğunlaşacak ve bunları mümkün olduğu yerlerde Ma'mer b. Râşid'in eseriyle, böyle bir imkan olmadığı takdirde genel olarak Sünnî literatürle karşılaştırmaya odaklanacaktır.

Tezimiz bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmada her iki mezhebin ilk ve temel kaynaklarından faydalanılmıştır. İbâdiyye mezhebi mensuplarıyla doğrudan görüşebilmek amacıyla Ummân'a gidip bir müddet orada

arařtırmalarda bulunmam, mezhebin dűőűnce yapılarını daha yakından inceleme fırsatı verdi. Bu arařtırmanın en gűzel řekilde ortaya çıkması için beni yűnlendiren, tavsiyelerde bulunan ve deęerli gűrűőleriyle katkıda bulunan tez danıřmanım Prof. Dr. Bekir Kuzudiřli'ye, tez izleme jűrisinde bulunan Prof. Dr. Hűseyin Hansu ile Dr. Hamza el-Bekrű'ye sonsuz teřekkűrlerimi sunarım. Ayrıca tezin bařlangıcından bitiřine kadar beni destekleyen ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Orhan Ateř'e de teřekkűr ederim. Arařtırmam esnasında kendileriyle gűrűőme imkanı bulduęum, kıymetli vakitlerini bana ayıran ve beni en gűzel řekilde misafir eden Umműnlılara da teřekkűr etmeyi bir borç bilirim. Bana gűstermiř oldukları sabır, destek ve teřvikten dolayı aileme gűnűlden teřekkűr ederim. Çalıřmam esnasında bana destek veren ve yardımcı olan bűtűn arkadařlarıma en derin teřekkűrlerimi sunarım.

Sereen ALİA
İstanbul - 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	XIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM İBÂDİYYE ve HADİS

1.1. İBÂDİYYE TARİHİ.....	30
1.1.1. İbâdiyenin Doğuşu	30
1.1.1.1. Kendi Kaynaklarına Göre İbâdiyye'nin Doğuşu.....	30
1.1.1.2. Sünnî Kaynaklara Göre İbâdiyye'nin Doğuşu	34
1.1.2. İbâdiyye Hakkında Kullanılan İsimler	44
1.1.2.1. İbâdiyye İsminin Menşei.....	46
1.1.2.2. İbâdîlerin Kendilerine Verdikleri İsimler.....	47
1.1.2.3. Diğer Mezheplerin İbâdîlere Verdikleri İsimler	49
1.1.3. İbâdiyye Mezhebine Özgü Bazı Terimler	52
1.1.4. İbâdiyye'nin Geçirdiği Aşamalar	53
1.1.4.1. Doğuş ve Oluşum Aşaması	55
1.1.4.2. Gelişim Aşaması	58
1.1.5. İbâdiyye'nin Dinî ve Siyâsî Görüşleri	62
1.1.6. İbâdiyye'nin Yayıldığı Bölgeler	67
1.2. İBÂDİYYE'NİN HADİS NAKLİ VE ÇALIŞMALARI.....	72
1.2.1. İbâdiyye'de Hadis Çalışmaları	72
1.2.2. İbâdî Muhaddisler ve Hadislerin Nakli	73
1.2.3. İbâdiyye'de Sünnetin Yeri	75
1.2.4. İbâdiyye'de Hadis Musannefâtı	77
1.2.5. İbâdiyye'de Hadis İlimleriyle İlgili Terimler.....	80
1.2.6. İbâdiyye'nin Hadis Usûlünün Güvenilirliğine Yaklaşımı.....	82
1.2.7. Sünnîler ile İbâdiyye Arasında İhtilafî Hadis Meseleleri.....	84
1.3. DEĞERLENDİRME.....	89

İKİNCİ BÖLÜM
MA‘MER B. RÂŞİD, REBÎ‘ B. HABÎB
ve ESERLERİ

2.1. MA‘MER B. RÂŞİD ve ESERİ.....	93
2.1.1. Ma‘mer b. Râşid’in Hayatı ve İlmî Kişiliği	93
2.1.1.1. İsmi, Nesebi, Doğumu ve Vefatı.....	93
2.1.1.2. İlim Tahsili	93
2.1.1.3. Hocaları ve Talebeleri	95
2.1.1.4. İlmî Şahsiyeti	96
2.1.1.5. Eserleri	99
2.1.1.6. Akîdesi	100
2.1.2. Ma‘mer b. Râşid’in <i>Câmi</i> ‘i	101
2.1.2.1. <i>Câmi</i> ‘in Yazılış Süresi ve Yeri	101
2.1.2.2. <i>Câmi</i> ‘in Hadisleri Bâbları ve Şerhleri.....	102
2.1.2.3. <i>Câmi</i> ‘in Râvileri ve Nüshaları	104
2.2. REBÎ‘ B. HABÎB ve ESERİ	104
2.2.1. Rebî‘ b. Habîb’in Hayatı ve İlmî Kişiliği	104
2.2.1.1. Rebî‘ b. Habîb’in Biyografisi.....	104
2.2.1.2. Doğumu, İsmi, Nesebi ve Vefatı.....	108
2.2.1.3. İlim Tahsili	108
2.2.1.4. Hocaları ve Talebeleri	109
2.2.1.5. İlmî Şahsiyeti ve Âlimlerin Onun Hakkındaki Sözleri	110
2.2.1.6. Eserleri	122
2.2.1.7. Akîdesi	123
2.2.2. Rebî‘ b. Habîb’in <i>Müsned</i> ‘i	125
2.2.2.1. <i>Müsned</i> ‘in Hadisleri ve Bâbları	126
2.2.2.2. <i>Müsned</i> ‘in Yazılma Sebebi Yazılış Süresi ve Yeri.....	126
2.2.2.3. <i>Müsned</i> ‘in Râvileri, Nüshaları ve Baskıları.....	127
2.2.2.5. <i>Müsned</i> Üzerine Yazılan Şerhler ve Diğer Bazı Çalışmalar.....	131
2.2.3. İbâdî Olmayanlarca Yapılan Çalışmalarda Rebî‘in <i>Müsned</i> ‘i	132
2.2.3.1. <i>Müsned</i> İle İlgili Sünnî Âlimlerin Yaptıkları Araştırmalar.....	132
2.2.3.2. Oryantalist Araştırmalarda Rebî‘in <i>Müsned</i> ‘i.....	136
2.3. <i>CÂMÎ</i> ‘ ve <i>MÜSNED</i> ‘İN MUKAYYESESİ	142
2.3.1. <i>Câmi</i> ‘ ve <i>Müsned</i> ‘deki Müşterek Hadisler	142
2.3.2. <i>Câmi</i> ‘ ve <i>Müsned</i> ‘deki Munkatı ‘ Hadisler.....	165

2.3.2.1. Câmi‘deki Hadisler	165
2.3.2.2. Müsned‘deki Munkatı‘ Hadisler	175
2.3.3. <i>Câmi‘</i> ve <i>Müsned‘</i> deki Hadislerin Sened ve Metin Açısından Karşılaştırılması	189
2.3.3.1. İttisâl ve İnkıtâ‘ Açısından Sened	189
2.3.3.1.1. Ma‘mer’in <i>Câmi‘</i> indeki Hadisler	189
2.3.3.1.2. Rebî‘in <i>Müsned‘</i> indeki Hadisler	191
2.3.3.2. Câmi‘ ve Müsned‘deki Tahammül Sigaları	193
2.3.3.2.1. <i>Müsned‘</i> deki Tahammül Sigaları	194
2.3.3.2.2. <i>Câmi‘</i> deki Tahammül Sigaları	197
2.4. DEĞERLENDİRME.....	199

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBÂDİYYE’DE DİRÂYET İLİMLERİ

3.1. KONUYLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR	206
3.1.1. Rivayet ve Dirâyet Kavramları	206
3.1.2. İlm-i Rivayet ve İlm-i Dirâyetin Istılâhî Tanımları	208
3.1.3. Tenkid Kavramı	212
3.1.4. Hadisleri Arz Kavramı	214
3.2. İBÂDİYYE’DE HADİS TENKİDİ	215
3.2.1. Hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e Arzı	215
3.2.1.1. Hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e Arzının Meşruiyeti.....	215
3.2.1.2. Hadisin Kur’ân’a Arzının Şartları	219
3.2.1.3. İbâdiyye’ye Göre Ahkâm Hadislerinin Kur’ân İle Münasebeti.....	221
3.2.1.4. İbâdiyye ve Ehl-i Sünnet’in Hadisin Kur’ân’a Arzı İle İlgili Görüşleri.....	228
3.2.1.5. İbâdiyye’nin Hadisi Kur’ân’a Arzı Uygulamaları	231
3.2.2. Hadisin Sünnete Arzı	244
3.2.2.1. Hadis-Sünnet İlişkisi	245
3.2.2.2. Hadisin Sünnete Arzının Meşruiyeti	248
3.2.2.3. Hadisin Sünnete Arzının Şartları	248
3.2.2.4. İbâdiyye’nin Hadisi Sünnete Arz Uygulamaları.....	249
3.2.2.5. İbâdiyye’nin Sâbit Sünnet ve Râcih Hadis Tabirlerini Kullanımındaki Fark	255
3.1.3. Hadisin Akl-ı Selîme Arzı.....	258
3.3. İBÂDİYYE’DE FIKHU’L-HADİS	267

3.3.1. Garîbu'l-hadîs	269
3.3.1.1. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye Göre Garîbu'l-hadîs Kavramı	269
3.3.1.2. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye Göre Garîbu'l-hadîs'in Kısımları.....	270
3.3.1.3. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'nin Garîbu'l-hadîs'in Tefsirinde Başvurdukları Kaynaklar	274
3.3.1.4. Rebî'ın Müsned'inde Garîbu'l-hadîs	274
3.3.2. Hadiste Nesih	280
3.3.2.1. İbâdiyye'ye Göre Nesih	280
3.3.2.2. İbâdiyye'nin Hadislerde Nesih Uygulaması	281
3.3.3. Muhtelifu'l-hadîs.....	286
3.3.3.1. İbâdiyye'nin Muhtelifu'l-hadîs Tanımı.....	286
3.3.3.2. İhtilâflı Hadislerin Arasını Cem' Uygulaması	290
3.3.4. Şerhu'l-hadîs	297
3.3.4.1. İbâdiyye'ye Göre Şerhu'l-hadîs Kavramı	297
3.3.4.2. Rebî'ın Müsned'inde Şerhu'l-hadîs Örnekleri.....	298
3.3.4.3. Rebî'ın Müsned'inin Şerhleri.....	300
3.3.4.3.1. Ebû Sitte ve <i>Hâşiyetü't-Tertîb</i> İsimli Eseri.....	301
3.3.4.3.2. Sâlimî ve <i>Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh</i> İsimli Eseri.....	316
3.3.4.3.3. Mermûrî ve <i>fî Rihâbi's-Sünne</i> İsimli Eseri.....	326
3.4. DEĞERLENDİRME.....	331
SONUÇ.....	334
KAYNAKÇA	340
EKLER.....	377

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Ma‘mer’in Câmi‘i ile Rebî‘in Müsned’indeki müşterek hadisler ve ortak yönleri	151
Tablo 2: İki kitap arasındaki müşterek hadis sayısı	152
Tablo 3: Ma‘mer’in Hocaları ve Rivayet Sayıları.....	189
Tablo 4: Ma‘mer’in Dört Hocasından Nakillerinin İttisal Durumu	190
Tablo 5: Rebî‘in Müsned’i İle Müşterek Hadislerin İttisal Ve İnkıtâ‘ Durumları	190
Tablo 6: Rebî‘in Müsned’indeki Rivayet Sigaları	192
Tablo 7: Rebî‘in Müsned’indeki Senedlerin İttisâl ve İnkıtâ‘ Durumu.....	192
Tablo 8: Ma‘mer’in Câmi‘i ile Müşterek Olan Hadislerin Sayısı ve Oranı	192

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Ma‘mer’in Munkatı‘ Hadis Çeşitlerinin Oranı.....	191
Grafik 2: Er-Rebi‘in Müsned’indeki Munkatı‘ Hadis Çeşitlerinin Oranı	193

KISALTMALAR LİSTESİ

a. mlf.	: Aynı Müellif
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
b.	: Bin-İbn
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmalar Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi Ve Sellem
t.y.	: Tarih Yok
vb.	: Ve Benzeri
y.y.	: Yayın Yeri

GİRİŞ

Allah Teâlâ, Resûlünü âlemleri aydınlatması ve yeryüzüne hâkim olmak suretiyle Allah'ın mesajını tamamlaması için kulları arasında seçmiş ve bütün insanlara göndermiştir. Hz. Peygamber, kendisine verilen ilâhî görevi hakkıyla tamamlamış, kendisinden sonra Hülefâ-i râşidîn döneminin ilk kısmı da birlik içinde geçmiştir. Ne var ki bir müddet sonra bir takım ihtilaflar ortaya çıkmaya başlamış ve bunun sonucu olarak farklı siyâsî ve itikâdî görüşler benimseyen, bu görüşleri yaymaya, kendilerine taraftar toplamaya çalışan İslâmî fırkalar ortaya çıkmıştır.

Hiz. Osman'ın hilafeti dönemi ve onun öldürölmesi bir dönüm noktası olmuş ve bu dönem köklü değışimlere ve İslâm dünyasında meydana gelen siyâsî olaylara bağılı olarak bir takım fikrî akımların ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Hiz. Ali'nin hilafet dönemi ise siyâsî açıdan istikrarsız bir dönemdir. Zira bu dönemde Hiz. Osman'ın kâtilleri halifeden talep edilmeye başlandı. Bu yüzden önce Hiz. Ali ile Hiz. Âişe başta olmak üzere Talha ve Zübeyr arasında Cemel Savaşı (36/656), ardından yine aynı mesele yüzünden Muâviye b. Ebî Süfyân ile Hiz. Ali arasında Sıffin Savaşı (37/657) meydana geldi. Bu savaşta Hiz. Ali galip gelmek üzere iken Muâviye b. Ebî Süfyan ordusunca yapılan hakeme başvurma teklifi, başlangıçta Hiz. Ali tarafından kabul edilmediyse de Hiz. Ali hakeme başvurma (tahkîm) teklifini, ordusunda bulunan bazı grupların baskısıyla onaylamak zorunda kalmıştır. Fakat hakemlerin görüşmeleri devam ederken Hiz. Ali ordusu içinde yer alan bir grup hakeme razı olmanın büyük günah olduğunu, kendilerinin bundan tevbe ettiklerini ve Hiz. Ali'nin de tevbe etmesi gerektiğini söylemişlerdir. İşte bunlar, daha sonra Hâricîler olarak isimlendirilecek olan Muhakkime'dir. Bu fırka, İslâm toplumunda ortaya çıkan ilk siyâsî ve dînî fırka olup zamanla bölünerek çeşitli gruplara ayrılmıştır. Ehl-i Sünnet ve fırak yazarları İbâdiyye'yi Hâricî fırkalardan biri olarak kabul etmektedir. Fakat İbâdiyye buna karşı çıkmakta, bunu tarihî olayların ve mezhebin görüşlerinin yanlış anlaşılmasına veya kötü niyete bağlamaktadır. Zira onlara göre bazı yazarlar, bu fırkanın mensuplarını sert tabiatlı, idrâk ve görüşleri dar, kan döken ve hayat hakkını ihlâl eden kimseler

olarak niteleyerek muhatabın onları kötü tanımlarına sebep olmuşlardır.¹ Bu tez, varlığını günümüzde de sürdürmeye devam eden İbâdiyye mezhebi üzerine yoğunlaşacak ve yukarıda zikredilen hususlar dahil olmak üzere mezhebin çeşitli yönleriyle hadis konusuna yaklaşımını ele alacaktır.

I. KONUNUN AMACI, ÖNEMİ VE KAPSAMI

İbâdiyye mezhebinin hadis anlayışının araştırılması hususunda objektiflik, öncelikle onların benimsedikleri dini ilkeleri sunmayı gerektirmektedir. Hadis alanındaki bu araştırma, Ma‘mer b. Râşid el-Basrî’nin (95/714 veya 96/715–153) *Câmi*’i ile Rebî‘ b. Habîb el-Ezdî el-Basrî’nin (hicrî 75 veya 80–171 veya 180) *Müsned*’indeki müşterek hadisler hakkında rivayet ve İbâdiyye’nin dirâyet ilimlerindeki metotlarını anlayabilme gayesiyle yöntemsel bir karşılaştırma tezin kapsamını oluşturmaktadır. Zira her iki kitap, Sünnîler ve İbâdîler tarafından âli isnadlara sahip oldukları belirtilmektedir. Sünnîler Ma‘mer b. Râşid’in diğer bazı eserlerin yanı sıra *Câmi*’inin,² İbâdîler ise Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’inin en eski tasnif olduğunu iddia etmektedir. Bu araştırmada İbâdîlerin bütün hadis külliyatı içinde en üst mertebede kabul ettikleri *Müsned* çerçevesinde onların dinî ilkeleri de sunulacaktır. Her iki kitap araştırıldığında her bir imamın, kitabındaki hadislere belirli bir anlayışa göre yer verdikleri, dolayısıyla her ikisi arasında çeşitli hadis meseleleri hakkında ihtilaf bulunduğu görülmektedir.

Tezin konusu iki farklı mezhebi ilgilendirdiği için okuyucuya bazı ön bilgilerin verilmesi gereklidir.

Öncelikle İbâdiyye’nin, mezhepler tarihi ve hadis alanında çeşitli çalışmalar telif edilmişse de tefsir, fıkıh gibi alanlardaki görüşleri ve çalışmalarının henüz yeteri

¹ Eş‘arî, Ebu’l-Hasan, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn**, Thk. Muhammed Muhiyddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1411/1990, C. I, s. 11; Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm, **el-Milel ve’n-nihal**, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru’l-Kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut, 1413/1992, C. I, s. 10; Halîfât, ‘İvaz Muhammed, **el-Usûlu’t-târihiyye li’l-fırkatî’l-İbâdiyye**, Müessesetü’s-Şeyh en-Nâsir li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 4. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1437/2105; a. mlf. **Neş‘etü’l-hareketi’l-İbâdiyye**, Vizâretü’t-Türâs ve’s-Sikâfe, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1423/2002; Mu‘ammer, Ali Yahyâ, **el-İbâdiyye: mezhebün İslâmiyyun mu‘tedilun**, Takdim: Ahmed b. Su‘ûd es-Seyyâbî, Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şu‘ûnî’l-İslâmiyye, 5. Baskı, Umân Sultanlığı, 1434/2013, s. 27-28, 31.

² Übbî, Ebû Abdullah Muhammed, **İkmâlu İkmâli’l-Mu‘lim**, Kahire, Matbaatu’s-Sa‘âde, 1328, C. I, s. 128.

kadar rağbet gördüğü söylenemez. Bu da doğal olarak mezhebin bir bütün olarak anlaşılmasında çeşitli zorlukları bünyesinde barındırmaktadır.

Az önce açıklandığı gibi, konunun kapsamı, her ikisinin hadislerinin isnadıyla beraber Ma'mer'in Cami'i ile Rebî'in Müsned'inin bu araştırmada örnek olarak alınması, her iki kitapta ortaya konulan konuların, onlar hakkında söylenen sözlerin ve yapılan araştırmaların mümkün olduğunca karşılaştırmalı şekilde incelenmesidir. Araştırma, öncelikle iki kitaptaki müşterek rivayetlerin belirlemesi, uyumluluk ve farklılıklarının senet ve metin açısından öne çıkan rivayet konularının incelemek ve müşterek olanların bir karşılaştırmasını yapmayı amaçlamaktadır. İki kitapta da uygun metinler bulunmadığı durumda, onların dışındaki kitaplardan hadislere ve Hanefî ve usulcülerin temsil ettiği rey ehli ile diğer üç mezhebin temsil ettiği hadis ehlinin içinde bulunduğu Ehl-i sünnet alimleri ile Ma'mer ve Rebî'in sözleri dışındaki İbadî alimlerin sözlerine başvuruldu. Araştırmanın son bölümünde, ameli konularda Ehl-i sünnetin görüşlerine tafsilatlı bir şekilde değinmekten ziyade İbadîlerin görüşlerine genişçe yer vermeye itina gösterilmiştir. Bu Ehl-i sünnet'e dair bilgilerin bilinmesi sebebiyle tekrardan sakınma isteğinden kaynaklanmıştır.

II. KONUNUN PROBLEMATİĞİ

Bu araştırma çeşitli çetrefilli meseleleri ele almakta, onları çözümlemeye çalışmakta ve mümkün olan en doğru ilmî cevaplara ulaşmaya gayret göstermektedir. Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i ile Rebî' b. Habîb el-İbâdî'nin *Müsned*'inin hadis açısından karşılaştırılması şu önemli sorulara cevap aramaktadır:

–Sünnî ve İbâdî mezheplerinin tercihlerinin ve bu tercihleri doğrultusunda ileri sürdükleri görüşlerin delili nedir?

–Her bir mezhebin mensuplarına göre Ma'mer b. Râşid ile Rebî' b. Habîb'in eserlerinin hadis tarihindeki yeri nedir ve Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'inde muhtelif senedlerle bol miktarda müşterek hadis bulunduğuna göre, bu ortaklık en çok hangi alanlarda bulunmaktadır ve her iki musannif bu hadislerle nasıl yaklaşmıştır?

–Her iki kitapta, rivayet ve dirâyet açısından muhtelif hadis meselelerinde ittifak ve ihtilaf noktaları nelerdir?

–İbâdiyye muhteva tenkidini nasıl gerçekleştirmiş, özellikle akâidle ilgili hadisleri nasıl tenkide tabi tutmuştur?

Bu araştırma iki yönden önem arz etmektedir: Birincisi, Ehl-i Sünnet’e göre ilk hadis kitaplarından olan Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’i ile Ma‘mer’in çağdaşı ve hemşehrisi olan Rebî‘ b. Habîb el-İbâdî’nin İbâdiyye tarafından en üstün hadis kitabı kabul edilen *Müsned*’inin tez konusu olarak seçilmesidir. Çünkü bu eş zamanlılık sebebiyle her iki mezhep arasında meydana gelen olaylar tarihi ve canlı olarak kalmasının yanı sıra, durumun hassasiyeti halihazırda her iki tarafın birbirine karşı tutumunu etkileyen ve ilmî, ictimâî ve siyasî ilişkilerde küçümsenemeyecek bir rol oynayan bu ilk olaylar günümüz insanları tarafından gündeme getirilmeye devam etmektedir. İkincisi, konunun her mezhebin kendi kaynaklarına dayalı olarak kapsamlı bir ilmî bakış açısıyla ortaya konulması, aynı zamanda İbâdiyye ile bir arada yaşayarak doğrudan onların görüşlerine müracaat edilmesidir. Bu noktada onların bugün ileri sürdükleri bilgilerin tarihî süreçle uyumlu olup olmadığını kontrol etme imkanı da vermektedir.

Bu araştırma, farklı mezhepler arasında yapılacak çalışmalara bir katkı sağlamayı, Ma‘mer b. Râşid ile Rebî‘ b. Habîb’in rivayet ve dirâyetle ilgili takip ettikleri hadis kurallarına ulaşmayı, her iki kitap arasındaki ittifak ve ihtilafın boyutunu, söz konusu iki mezhebin birbirlerine bakışlarının neticelerinin etkisini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bizi bu konuyu çalışmaya sevk eden en önemli husus, Sünnî araştırmacıların İbâdiyye hakkındaki çalışmalarının az olmasıdır. Özellikle İbâdîlerin kendi kaynaklarına başvurmak suretiyle konunun ortaya konulmasının önemli olduğu açıktır. Aksi takdirde İbâdiyye’nin görüşlerini sadece muhaliflerin eserleri ve görüşleri çerçevesinde ele almak eksik, yetersiz ve taraflı olacaktır. Öte yandan İslâm dünyasında İbâdîlerin varlığı, her iki mezhep âlimleri tarafından birbirlerini tanımalarını ve çeşitli alanlarda sağlıklı ilişkiler kurma yollarını aramasını

gerektirmektedir. Zira bu alanların çoğu, dinî konularda gerçekleşmektedir. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet'e mensup araştırmacıların Rebî'in *Müsned*'i hakkındaki farklı görüşlerini göstermek ve İbâdiyye'nin Ma'mer'in *Câmi*'i hakkındaki görüşünü ortaya koymak, mevcut en eski hadis kitaplarının değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Buna ilaveten her iki kitap arasındaki müşterek hadislerdeki hadis meselelerini incelemek suretiyle hadis konularını açıklamak ve her iki imamın takip ettikleri yöntemi ortaya koymak da araştırmamız açısından önem arz etmektedir.

III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, İbâdiyye'nin doğuş tarihi araştırılırken ve günümüze kadar Sünnî ve İbâdî çevreler arasında tartışma konusu olmaya devam eden Rebî' b. Habîb hakkında kaydedilen görüşler incelenirken tümevarım yöntemi benimsenmiştir. Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'i arasında müşterek olan hadisler tespit edilirken de aynı yöntem takip edilmiştir. Bu çalışmada, İbâdiyye'nin doğuş tarihi araştırılırken ve günümüze kadar Sünnî ve İbâdî çevreler arasında tartışma konusu olmaya devam eden Rebî' b. Habîb hakkında kaydedilen görüşler incelenirken tümevarım yöntemi benimsenmiştir. Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'i arasında müşterek olan hadisler tespit edilirken de aynı yöntem takip edilmiştir. Bizzat İbadîlerin kendilerine dair yazdıkları ve Ehlisünnetin onlara dair yazdıklarından, İbadîlik hakkında en eski kitaptan başlayarak, muasır yazarların en meşhurlarının yazdıklarına varıncaya İbdaîliğin oluşumuna dair tarihi araştırmaya başladım. Eski ve muasır eserlerdeki hakim görüşler arasındaki farkları öğrenmek için bu üslubu tercih ettim. Aynı şekilde İslam toplumunda başkalarıyla olan ilişkilerinin çeşidi, mezhep adamlarının ne kadar meşhur olduğu, tarih ve hadis alanında tedvin ettikleri kitaplarının ne kadar şöhret bulduğu gibi, mezhepteki önemli olan birçok yöne dair tarihçilerin yorumlarını ortaya çıkardım. Bu metot, özellikle Hicrî ikinci asırdan günümüze kadar Rebî' b. Habib ve *Müsned*'i hakkında yazılanları gözetlemeye noktasında faydalı oldu. Nasıl tanınmaya başladı ve *Müsned*'in şöhreti nasıl arttı? Böylece Rebî'in şahsiyeti, kitabı ve sebeplerine dair iki mezhep arasında ortaya çıkan ihtilaflar öğrenilmiş oldu.

İbâdiyye ve Ehl-i Sünnet'in bazı görüşleri hakkında, *Câmi*' ve *Müsned*'deki hadis problemlerinin sunulmasında ve her iki imamın hayatlarıyla önemli bazı noktalar

hakkında önce tespitler yapılmış ve bunlar anatilik yöntemle incelenmeye çalışılmıştır. Örneğin ilmî alanlarını oluşturmaları, şeri ilimlere verdikleri önem, günümüzde varolan eserleri, her şeyden önce ne kadar meşhur oldukları ve kitaplarına nispetle güvenilirlikleri gibi. Ayrıca İbâdiyye'nin sened ve metinle ilgili hadis metodu analiz edilmiştir.

Öncelikli olarak her iki kitaptaki hadis meselelerinin değerlendirilmesinde karşılaştırma ve tenkid yöntemi takip edilmiştir. İki kitap arasındaki müşterek hadislerin kemiyeti, bu hadislerin hangi konu başlıkları altında oldukları (ahkam veya akaid gibi), metin ve senette uyumlu ve farklı oldukları yerleri, Ma'mer ve Rebî'e göre ravilerin farklılığı, mümkün olduğunca iki kitap arasındaki veya iki mezhep arasındaki genel olarak isnat ve bağlayıcılıkla beraber rivayet ve dirayete dair konuları öğrenmekle başlandı. Bu yöntem, her iki tarafça zikredilen şahıslar ve bazı tarihî olaylarda ve her iki taraf arasında uyuşma ve ayrışma noktalarının tespitinde de uygulanmıştır.

IV. KONU HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yukarıda işaret edildiği üzere sayıları çok fazla olmasa da Sünnîlerin Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i hakkında çeşitli çalışmalar kaleme aldıkları görülmektedir. Bu çalışmaları iki kısma ayırmak mümkündür: Birinci kısım, Rebî'in *Müsned*'i konusundaki şüpheleri ele alan, b. H özellikle Rebî'in tarihi şahsiyeti hakkında tartışmaları ortaya koyan çalışmalardır. İkincisi ise, Rebî'in *Müsned*'ini öncekilerin geniş hadis çalışmalarının bir parçası olarak değerlendiren ve onu İbâdiyye'nin bazı dini görüşleri için delil olarak kullanan araştırmalardır.

Doğal olarak İbâdîler, Rebî'in *Müsned*'i konusunda daha fazla araştırma yapmışlar ve bu nedenle bu eser hakkında telifler genel olarak İbâdî ilim adamlarınca kendi bakış açılarına göre ele alınmıştır. Buna rağmen araştırmamız esnasında İbâdî ilim adamlarının kaleme aldıkları ilmî çalışmaların bütün hadis konularını kapsadığı sonucuna ulaşamadığımızı belirtmek isteriz.

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'ine gelince, yazıldığı dönemden itibaren hadis kitaplarının ondan yaptıkları alıntılar, esere büyük bir önem verildiğini göstermektedir. Ne var ki, özellikle *Kütüb-i Sitte* eserleri dikkate alındığında diğer hadis kitaplarına verilen

önemin Ma‘mer’in *Câmi*‘ine verilmediği görülmektedir. *Câmi*‘ hakkında yapılan az miktardaki çalışma, kitaptaki hadis konularından çok azını ele almaktadır.

Rebî‘in *Müsned*’i hakkında yapılan tespit ettiğimiz çalışmaları kronolojik sıraya göre vermeyi uygun görüyoruz. Aşağıda zikredilen Rebî‘in *Müsned*’i ile ilgili çalışmaların sadece hadis alanına ilişkin olduğunu, akâid, fıkıh, usûl ve tarih konularını kapsamadığı belirtilmelidir. Aynı şekilde Ma‘mer’in *Câmi*‘i ile ilgili zikredeceğimiz çalışmalar da, sadece hadis ilmi çerçevesinde olacaktır.

A. **Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’i Hakkında Yapılan Çalışmalar:**

1) Sa‘îd b. Mebrûk el-Kannûbî,³ ***Rebî‘ b. Habîb Mekânetuhu ve Musneduhu***⁴

Eser, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, “İmâm Rebî‘in Hayatı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kısaca İmâm Rebî‘in ismi, künyesi, nesebi, doğumu, hayatı, seyahatleri, öğrenimi ve vefatı konuları ele alınmıştır.

İkinci bölüm, “Hocaları, Talebeleri ve Eserleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Rebî‘ b. Habîb’in önemli hocaları olarak Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Umânî (ö. 93/712), Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 150/768), Dımâm b. Sâib (ö. 100-150/718-768), Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân (ö. 150/768)’dan basedilmekte ve söz konusu şahısların hocaları ve talebelerinden söz edilmektedir. el-Kannûbî, bazen adı geçen hocalar hakkında ortaya atılan şüpheleri zikretmekte ve bunlara cevap vermektedir. Rebî‘in talebelerine gelince, onlardan sadece ismen bahsetmekte, haklarında detaylı bilgi vermemektedir. Ardından da Rebî‘in eserlerini tanıtmaktadır.

³ Kannûbî, İbâdiyye’nin çağdaş âlimlerinden biri olup günümüzün önemli müctehidlerinden biridir. 1964 yılında el-Mudaybî vilayetinin bir kazasında doğmuştur. Ma‘hedü’l-kazâ ve’l-va‘z ve’l-irşâd’da (şimdiki Ma‘hedü’l-‘ulûmî’s-şer‘iyye) okumuş, Şeyh Ahmed b. Hamd el-Halîlî başta olmak üzere Umân âlimlerinin tamamıyla görüşmüştür. Velûd bir yazar olarak tanınan el-Kannûbî, hadis ilimlerinde ve fıkıh usûlû konularında meşhurdur. Onun birçok kitabı, makalesi ve reddiyesi vardır; *İmâm Rebî‘ b. Habîb mekânetuhu ve Musneduhu*, *Tuhfetü’l-ebrâr*, *es-Seyfû’r-re’yi’l-mu‘teber* bilinen eserleri arasında sayılabilir. Halen Vezâretü’l-Evkâf ve’s-Su‘ûnu’d-Dîniyye’de ilmî müsteşar olarak çalışmaktadır (Ma‘velî, el-Mu‘tasım b. Sa‘îd, **el-Mu‘temed fî fıkhi’s-salât ‘alâ ârâi’s-şeyhayni’l-celîleyn: Ahmed b. Hamd el-Halîlî ve Sa‘îd b. Mebrûk el-Kannûbî**, 4. Baskı, el-Vasl li’n-neşr ve’t-tevzî‘, Beyrut, 1431/2010, s. 21-22).

⁴ Sa‘îd b. Mebrûk el-Kannûbî, **Rebî‘ b. Habîb mekânetühu ve Müsnedüh**, Mektebetu’d-Dâmirî, Umân Sultanlığı, 1416/1995, 217 s.

Üçüncü bölümün başlığı, “Muhaddis Olarak Rebî‘: İmam Rebî‘in Adâleti ve Hadis Tahammül Şekli” şeklindedir. el-Kannûbî, ilk olarak Rebî‘in hadis tahammül yollarını ve bunların herbiri hakkında âlimlerin görüşlerini ele almış, Rebî‘in *Müsned*’indeki ‘an‘ane ile yapılan rivayetlere ve bunların muttasıl olup olmadıklarına yoğunlaşmıştır. Yazar bu bağlamda ‘an‘ane’nin muttasıl kabul edilmesi için imamların koydukları şartları zikretmiş ve *Müsned*’deki mu‘an‘an hadislerin bu şartları taşıdığını ispat etmeye çalışmıştır. Sonra Rebî‘in adâleti konusunu ele almış, İbâdiyye mezhebinde itimat edilen ed-Dercînî (ö. 670/1271-72), Ahmed b. Sa‘îd eş-Şemmâhî (ö. 928/1522) ve el-Kutb Muhammed b. Yûsuf’un (ö. 1332/1914) görüşleriyle bunu ispat etmeye çalışmıştır. Ardından bir muhaddisin âdil kabul edilmesi için muhaddislerin ileri sürdüğü kuralları zikretmiştir. Ayrıca el-Kannûbî, Rebî‘in, ricâl kaynaklarında meşhur muhaddisler arasında zikredilmemesinin sebeplerinden bahsetmiştir.

Dördüncü bölümün başlığı “Bazı Yazarların *Müsned* ve Yazarı Hakkında İleri Sürdükleri İtirazlar” şeklindedir. Bu bölüm, eserin en geniş bölümüdür. el-Kannûbî söz konusu itirazları sekiz başlık altında toplamış ve bunlara cevaplar vermiştir. Bu sekiz başlık kısaca şöyledir: Rebî‘ ve Ebû Ubeyde’nin tanınmaması, Ebû Ubeyde’nin Câbir’den semâ‘ının isbât edilememesi, *Müsned*’in Rebî‘ tarafından değil de başka bir şahıs tarafından tasnif edildiği, Rebî‘in doğrudan nasıl Ubâde’den rivayette bulunduğu ve nasıl doğrudan Ebû Eyyûb’den hadis rivayet ettiği, Ebû Ubeyde’nin mu‘dal rivayetleri, *Müsned*’in o dönemde yani II. asırda mevcut olmayıp ancak III. ve IV. asırlarda ortaya çıkmış olan bazı itikâdî meseleler hakkında görüşler içermesi ve *Müsned*’in ehl-i kıbleden büyük günah işleyen kimseyi (mürtekib-i kebîreyi) tekfir eden hadisler ihtiva etmesi.

Bu çalışma ile bizim çalışmamız arasında araştırmanın amacı açısından fark vardır. el-Kannûbî araştırmasında Rebî‘ b. Habîb’i İbâdî kaynaklarda geçtiği şekliyle tanıtmayı, ilmî kişiliğini ve âlimlerin ona dair övgülerini, *Müsned*’i tanıtmayı, Rebî‘ ve *Müsned* hakkında ileri sürülen itirazları reddetmeyi hedeflemektedir. Biz ise araştırmamızda, Rebî‘in *Müsned*’indeki hadisleri Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’indeki hadislerle karşılaştırmayı amaçlıyoruz. Bu husus, el-Kannûbî’nin araştırmasında konu edinilmemiştir. Yine araştırmamızda, hadis tenkidıyla ilgili bazı hadis kurallarının

nasıl tatbik edildiğini anlamayı ve özellikle bunu metinler üzerinde göstermeyi hedefliyoruz. Dolayısıyla el-Kannûbî'nin araştırması, İbâdî mezhebinde bazı hadis kurallarının anlaşılmasına ve Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i hakkında varid olan itirazlar çerçevesinde İbâdiyye'nin bakış açısını ortaya koymaya yönelik olması hasebiyle bizim araştırmamızdan amaç olarak farklıdır.

2) Sâlih b. Ahmed b. Yûsuf el-Bûsa'îdî, ***Rivayetu'l-hadîs 'inde'l-İbâdiyye: Dirâse Mukârene***⁵

Çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, “İbâdiyye’de Sünnet’in Yeri” başlığını taşımakta olup, bu bölüm dört alt başlığa ayrılmıştır:

“İbâdiyye’nin Sünnet’e Karşı Tavrı, Onlara Göre Hadis Kavramı ve Hadis Rivayetindeki Gayretleri” ismini taşıyan birinci bölümde el-Bûsa'îdî, İbâdiyye’nin Kur’an-ı Kerim’den sonra dinin ikinci kaynağı olan sünnete karşı tavrını, onlara göre hadis kavramını ve sünnet taksimatını ele almaktadır ve bu taksimatın Ehl-i Sünnet’in taksimatına uygun olduğu görülmektedir. Yine burada İbâdî muhaddislerin hadis talebi, rihle ve hadis tedvîni konusunda arzulu olduklarını vurgulamakta ve konu hakkında çeşitli İbâdî eserleri zikretmektedir. Ancak yazar, bu eserlerin günümüze ulaşmadığını zira Fâtımîler’in hicrî 296 yılında Ebû Abdullah eş-Şî‘î komutasında Rüstemiyye devletini⁶ yıktıklarını ve İbâdî eserleri yakıp ortadan kaldırdıklarını belirtmektedir. Müellife göre İbâdiyye’nin rivayet kitapları şu şekilde sıralanmıştır: *Müsnedü'r-Rebî', el-Müdevvenü'l-kübrâ li Ebî Gânim el-Horasânî, Ehâdis fi'l-'akîde li Rebî' b. Habîb, Rivâyâtü Ebî Süfyân Mahbûb b. Rahîl el-Kureşî, Rivâyâtü'l-İmâm Eflah, Mekâtî'u'l-İmâm Câbir b. Zeyd* –bu, Vârcelânî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te zikrettiği rivayetlerle ilgili mecmuadır– ve *Dîvânu'l-İmâm Câbir Zeyd* –bu eser kayıp olup ed-Dercîni onu *et-Tabakât*'ta zikretmiştir.– Yazar, hadis kavramıyla ilgili olarak her iki mezhebe göre sünneti, esas bakımından (kavlî, fiilî ve takrîrî) ve bize ulaşması açısından (mütevâtir, âhâd: müstefîz ve gayr-ı müstefîz) kısımlarına

⁵ Sâlih b. Ahmed b. Yûsuf el-Bûsa'îdî, ***Rivayetu'l-hadîs 'inde'l-İbâdiyye: dirâse mukârene***, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Âli'l-Beyt, Ürdün, 1998, 158 s.

⁶ Rüstemiyye devleti (Rüstemîler): Kuzey Afrika'da (Cezayir) kurulan ilk İbâdî (Hâricî) devleti olup 160/777-297/909 yılları arasında hüküm sürmüştür. Geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, “İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, s. 457-478; Nadir Özkuyumcu, “Rüstemîler”, **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 295-96.

ayırmakta ve Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye'nin mütevâtir ve âhâd tarifleri arasında fark olmadığını belirtmektedir. Ona göre İbâdi âlimler, âhâd hadisın zan ifade ettiğini, ameli gerektirip ilim gerektirmediğini kaydetmişler, kabul ve red açısından sünneti “sahîh, hasen ve zayıf” kısımlarına ayırmışlardır. Yazar, sikanın ziyâdesi meselesinde İbâdî âlimlerden İbn Bereke (ö. 363/974) gibi mutlak olarak kabul edenler veya Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî (ö. 1332/1914) gibi bunun kabulü için râvînin gafletine dair delil bulunmamasını şart koşanlar olduğuna işaret etmektedir.

el-Bûsa'îdî, benzer şekilde senedin muttasıl olup olmaması açısından da sünnetin taksimini yapmakta ve onu mürsel, munkatı', mu'dal ve mu'allak kısımlarına ayırmaktadır. İbâdiyye, sahâbe mürsellerini mutlak olarak kabul ederken, tâbiûn mürsellerinde ise ihtilaf etmişlerdir. Bu bağlamda el-Kutb, düşen râvînin adâleti bilinmediği için bir destek olmadığı sürece mürsel rivayetleri reddederken Sâlimî, munkatı', mu'dal ve mu'allak rivayetleri, râvîsi adil olduğu zaman kabul etmiştir. Neticede bu bölüm, İbâdîlerin hadis usulünün bir özeti gibi görünmektedir.

İkinci bölüm “İmâm Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i.” başlığını taşımakta ve burada müellif *Müsned*'i ve Rebî'i tanıtmakta, Rebî'in hadis rivayetine ve Câbir'in yanında hadis öğrenmeye önem verdiğine işaret etmektedir. Yine burada *Müsned*'deki hadislerin tertibini Rebî'in rivâyet metodunu açıklamaktadır.

Üçüncü bölüm “İbâdiyye'nin Diğer Rivayet Kitapları” başlığıyla incelenmiş olup burada müellif, Ebû Gânim'i (ö. 200/816) ve *Müdevvene* adlı eserindeki metodunu tanıtmakta, ardından birinci başlıkta zikretmiş olduğu hadis kitaplarından bahsetmektedir.

Müellif dördüncü bölümü ise “İbâdiyye'nin Rivayet Kuralları”na ayırmış ve bu başlığın ilk kısmını isnad ile edâ lafızlarına ayırmıştır. İkinci kısımda ise Ehl-i Sünnet muhaddislerinin İbâdî râvilere bakış açısını incelemekte ve Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki İbâdî râvileri ele almaktadır. Müellife göre İbâdî râvîlerin bu eserlerde bulunması, Ehl-i Sünnet'in onların sika rivayetlerini kabul ettiklerini ve onların merviyâtını gözardı etmediklerini göstermektedir.

Bizim araştırmamız, Rebî'in *Müsned*'i ile Ma'mer'in *Câmi*'ini rivayet ve dirâyet açısından mukayeseli olarak karşılaştırmayı esas alması ve sadece rivayet

hususundaki hadis kurallarını açıklamakla yetinmemesi bakımından el-Bûsa'îdî'nin çalışmasından farklıdır. Nitekim çalışmamızda, bu müelliflerin üsluplarını ortaya koymak, bu hususta benzer ve farklı yönlerini açıklamak için kitaplarındaki muhtelif hadis meselelerine dair yöntemi izah edilecek, belirli örnekler çerçevesinde söz konusu kitaplardeki rivayet ve dirayet konuları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. el-Bûsa'îdî ise İbâdiyye'nin hadis usulünü teorik olarak sunmaya özen gösterdiği için uygulamaya çok eğilmemiştir.

3) Erul, Bünyamin, “Hicn II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i”⁷

Bünyamin Erul, ‘Rebi’nin birçok hocadan, özellikle üç hocadan çokca hadis rivayet ettiğini belirtmiştir⁸. Salımı’nın, *Musned’in* nüshasını başka nüshalarla karşılaştırdığını, ihmal veya tahrif edilen yerlerin, özellikle Şeyh Muhammed b. Yusuf Itfiyyiş (ö. 1332/1914) tarafından sıhhatine hükmedilen bir nüsha yardımıyla düzeltildiğini ve böylece sahih bir nüsha ortaya çıktığını belirtmektedir⁹.

Müsned'i, ihtiva ettiği hadislerin büyük bir kısmının, diğer meşhur hadis kaynaklarında da rivayet edilmiş olması bakımından yararlanılması gereken bir kaynak olduğunu, bir rivayetin farklı tarikleri tesbit edilirken ona da başvurulmasının uygun olacağını, ancak, müelliften sonra kitabın asırlardır ne gibi müdahalelere maruz kaldığı bilinmediği için, gerek senedleri, gerekse metinleri değerlendirirken, ihtiyatı elden bırakmamının gerektiğini belirtir.

Bünyamin Erul, *Müsned'de* hangi sahabelerden ne kadar hadis rivayet ettiğine dair bilgi vermiş ve 741 rivayet bulunan ilk iki cüzdeki toplam merfu hadis sayısının, ‘Rebi’in rivayet ettikleri hariç 654 olduğunu belirtmiştir¹⁰. Rivayetler ardından görülen açıklamalar, değerlendirmeler ve garip kelimelerin izahı, şüphesiz eseri daha faydalı hale getirmiştir.

⁷ Erul, Bünyamin, “Hicn II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, C. XLIV, Sayı: 2, s. 27-68.

⁸ Erul, *a.g.e.*, s. 42.

⁹ Erul, *a.g.e.*, s.42.

¹⁰ Erul, *a.g.e.*, s. 47.

Hadislerin isnadlarının, genellikle alı isnad olduğunu, çoğu sülâsı, bazen rubâî ve humâsı şeklinde olduğunu ve eserde zaman zaman değişik sebeplerden dolayı tekrarlar yapıldığını belirtmiştir. Mürsel veya munkatı' olan haberlerin; ya ravisinin tessebbütünden dolayı, yahut da başka tariklerden mevsul olarak sabit oldukları için, Ehl-i Davet'in (ibadilerin) ittifakıyla sahih olduğunu' söylemektedir.¹¹ Hatta *Musned*, onlar nezdinde, Yüce Kur' an' dan sonra en sahih kitap olduğunu söylemiştir. 'Rebî'in rivayetleri arasında çok zayıf, hatta uydurma olduğu anlaşılan bazı haberler de bulunduğunu zikretmiştir¹².

Rabî' in eserini şimdiye kadar İbîidfler kullanmıştır. Diğer mezheplerin bu eserden yeterince istifade ettikleri söylenemez. Birtakım kusurlarına ve zafiyetlerine rağmen, Rabî'in bu eseri, erken dönem kaynaklardan olması itibarıyla, ilmi araştırmalarda başvurulacak kıymeti haiz olup, ihmal edilmemesi gereken eserlerdendir.¹³

Bu araştırma, 'Rebî'in *Müsned*'inin tanıtılması bakımından bizim çalışmamız için önemli bir çalışmadır.

4) İbrâhîm b. Ali b. Ömer Bû Lervâh, *Müsnedü'l-İmâm Rebî' b. Habîb ve Kitâbu'l-Câmi' li İbn Bereke (ö. 362 h.)*¹⁴

Bû Lervâh'ın araştırması, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, İmâm Rebî', İbn Bereke ve kitapları ayrı başlıklar altında tanıtılırken, ikinci bölümde, "İbn Bereke'nin *Câmi'i* Açısından Rebî'in *Müsned*'inin Araştırılması" başlığında şu konular incelenmektedir:

- 1) Sened Açısından İbn Bereke'nin Metinleri ile Rebî'in Metinlerinin Uyumu.
- 2) Metin Açısından İbn Bereke'nin Metinleri ile Rebî'in Metinlerinin Uyumu.
- 3) Rebî'in *Müsned*'inde Bulunup İbn Bereke'nin Zikretmediği Hadisler.

¹¹ Erul, **a.g.e.**, s.42.

¹² Erul, **a.g.e.**, s. 53- 63.

¹³ Erul, **a.g.e.**, s. 67-68.

¹⁴ İbrâhîm b. Ali b. Ömer Bû Lervâh, *Müsnedü'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb ve Kitâbu'l-Câmi' li İbn Bereke (ö. 362 h.)*, Ma'hedü'l-'Ulûm ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Külliyyetü't-Dirâsâti'l-'ulyâ, Câmi'atu's-Sûdân, Hartum, 1429/2008, 420 s. Bu eser, daha sonra Dâru'l-Kevkeb tarafından yayınlanmıştır (Lübnan, 2013, 441 s.).

4) İbn Bereke'nin *Câmi* 'inde, Rebî' ve Başkalarında Mânen Bulunan Doksan Dokuz Hadis.

5) Kabul ve Red Açısından Rebî'in *Müsned* 'inde Bulunan Hadisler.

Bu çalışma, İbn Bereke'nin 1100 hadis ihtiva eden *Câmi* 'ini Rebî'in *Müsned* 'i ile tûmdengelim metoduyla araştırmayı amaçlamıştır. Zira Rebî'in *Müsned* 'i İbâdiyye mezhebinde yüksek bir konuma sahip olup Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kaynak olarak kabul edildiği için müellif, bu yolla Rebî'in *Müsned* 'i hakkında kuşku duyanları reddetmeye özen göstermiştir.

Müellif, birinci bölümde İbn Bereke ve Rebî'i tanıtmıştır. Bu bağlamda doğumları, ölümleri, yetişmeleri, hocaları ve taleberinden; iki kitabın müelliflerine nisbetlerinden ve yazma nüshalarından bahsetmiştir. İkinci bölümde ise, iki kitap arasında sened ve metin açısından benzerlik ve farklılığın boyutunu göstermek amacıyla iki kitapta yer alan hadisleri zikretmiştir. Yine Rebî'in teferrüd ettiği veya Rebî' dışındaki müelliflerce zikredilen işaret etmiş ve çeşitli hadis konularını da ele almıştır.

Bu çalışmasında Bû Lervâh, iki kitap arasında sahâbî bakımından 33; metin olarak ise yaklaşık 116 hadiste mutabakat bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Müellif, İbn Bereke'nin ortak rivayetlerde Rebî'in *Müsned* 'ine niçin işaret etmediğine yönelik ihtimallere değinmiştir. İbn Bereke *el-Câmi* ' kitabında kaynaklarını zikretme metodu benimsemediği için söz konusu karşılaştırmada ancak ihtimal dahilinde fikir yürütülmektedir.

Bizim çalışmamızı bu araştırmadan ayıran husus, Bû Lervâh'ın eseri Ma'mer'in *Câmi* 'ini konu dışında tutması hadislerin dirayet konularına girmemesidir. Ancak İmâm Rebî'i ve *Müsned* 'inin tanıtıldığı birinci bölüm, bizim araştırmamız açısından da önem arz etmektedir.

5) Sa'd b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid, "**Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: Dirâse Nakdiyye**"¹⁵

¹⁵ Sa'd b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid, "Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: dirâse nakdiyye", *Mecelletü Ümmi'l-kurâ li 'ulûmi's-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Sayı: 47, 1430/2009, s. 247-300.

Bu geniş makale, İbâdî olmayan biri tarafından kaleme alınmış ve Rebî'in *Müsned*'inin tenkidine tahsis edilmiştir. Makalenin birinci kısmında, Rebî'in biyografisi verilmiş, ikinci kısımda *Müsned* tanıtılmış, üçüncü kısımda ise Rebî'in *Müsned*'inin tenkidi yapılmıştır. Bu çalışmada Humeyyid, *Müsned*'in müellifine nisbetinin sabit olmadığı sonucuna ulaşmış, erken dönemde tasnif edilmesine rağmen kitabın sonradan ne zaman ortaya çıktığı konusunda bir takım şüpheler ortaya koymuş ve önceki âlimlerin bu musannife işaret etmemelerinin arkasında yatan sebepleri araştırmıştır.

Humeyyid'e göre Rebî'in *Müsned*'i hakkındaki şüpheler şu şekilde sıralanabilir:

- 1) *Müsned*'in güvenilir asıl yazma nüshasının bulunmaması, *Müsned*'in bize ulaşmasında kilit rol oynayan Vârcelânî'nin (ö. 570/1175) ilmî yetkinliğinin bilinmemesi, Vârcelânî'nin ve *Müsned*'in, Rebî' b. Habîb'e ulaşan bir senedinin bulunmaması.
- 2) Rebî' b. Habîb'in ve hocası Ebû Ubeyde Müslim b. Kerîme'nin meçhul olması.
- 3) Ebû Ubeyde'nin Câbir b. Zeyd'den semâ'ının sabit olmaması nedeniyle, Ebû Ubeyde'nin Câbir'den aldığı hadislerin munkatı' olması.
- 4) Kitabın rivayet asrında ortaya çıkmaması ve İbâdiyye'nin bu eserdeki hadisleri muhaliflerine karşı istidlâlde kullanmamış olmaları. Humeyyid'e göre İbâdiyye'nin, *Müsned*'in önceki asırlarda ortaya çıkmamasını, taraftarlarının tutuklanma korkusuna bağlamaları ise ikna edici bir sebep değildir. Zira Mağrib'in batısında bir asırdan fazla hüküm süren Rüstemiyye Devleti dönemi, kitabın ortaya çıkması için uygun fırsattır.
- 5) *Müsned*, herkesin bilmesi gereken hadislerde teferrüd etmektedir. Şayet bu rivayetler önceden mevcut olsaydı, o dönemdeki âlimler bu hadisleri mutlaka öğrenir ve naklederlerdi. Öte yandan kitap, sahih hadislere aykırı çok sayıda hadis ihtiva etmektedir.

Görüldüğü üzere bu makale, *Müsned*'in Rebî'e nispetinin sağlam olmadığını ve müellifin de meçhul olduğunu söyleyerek kitabın aslı hakkında şüpheler ortaya koymaktadır. Bu görüşler ise İbâdî âlimler tarafından doğal olarak kabul edilmemiştir.

Bu, araştırmanın en belirgin sonucudur. Bu araştırma, rical kitaplarında mütekaddim hadis imamlarının kendisini güvenilir bulmasını vurgulayan İbâdîleri redderek, Rebî' b. Habib'in Ehlisünnet mezhebinden olmadığını beyan etme konusuna dairedir. Araştırmacının bu konudaki delili, Rebî' b. Habib'in ismini taşıyan raviler hakkındaki mütekaddim alimlerin sözleridir. Çünkü bu ravilerden hiçbirisi onun İbâdî olduğuna dair tek işaret keskin olarak bulunmamışlardır. Hiçbiri Ebu Ubeyde ve Cabir b. Zeyd'in öğrencisi olan İmam Rebî' b. Habib'in İbâdîlerin imamı olduğuna dair sıfatı taşımamışlardır. Bilakis kendileri meçhul olduğu sonucuna varmışlardır. Bu araştırmamda Ehlisünnetin Rebî' b. Habib ve kitabı hakkındaki görüşüne dair hadislerle ilgili özel öğelerden de istifade ettim.

6) Abdurrahman es-Sâlik, **Müsnedü'r-Rebî' b. Habib: Dirâse Nakdiyye**¹⁶

Üç bölümden oluşan bu eser, ilk olarak "İbâdiyye'nin Doğuşu" isimli bir giriş bölümüyle başlayıp, üç konuya değinmiştir: 1) İbâdiyye'nin Doğuşu Ve İsimlendirilmesi, 2) İbâdiyye'nin Diğer Fırkalardan Farklı İnançları, 3) İbâdiyye'ye Göre Rivayet ve Hadis İlimleri.

Müellifin İbâdiyye mezhebinin Abdullah b. İbâd'a (ö. 90/708) nisbet edildiğini ve fırkanın Câbir b. Zeyd ile bir ilgisi bulunmadığını söylemesi önemli bir iddiadır. O, gerekçe olarak da bizzat Câbir'in İbâdî olduğunu reddeden sözlerini delil getirmektedir. Bununla birlikte Yahyâ b. Ma'în'in (ö. 233/847), İbâdiyye'nin görüşlerini benimsediği için Câbir'den teberrî ettiğini de zikretmiştir.¹⁷ İbâdiyye'nin, Câbir b. Zeyd'in fırkanın kurucusu olduğunu iddia etmesi, mezhebin doğuşunda onun rolü olduğunu söylemeye çalışmak olarak değerlendirmektedir. Sâbit el-Bünânî (ö. 127/745) ve 'Azre b. Abdurrahman el-Kûfî (ö. 101/720) gibi birçok muhaddis, İbâdiyye'nin görüşlerinden teberrî ettiği ve onlardan olduğunu inkâr ettiğine dair Câbir b. Zeyd'den nakiller yapmışlardır.¹⁸ Müellif İbâdî kaynaklara göre fırkanın fiilî

¹⁶ Abdurrahman es-Sâlik, **Müsnedü'r-Rebî' b. Habib: dirâse nakdiyye**, (Basılmamış doktora tezi), Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2009.

¹⁷ Sâlik, **a.g.e.**, s. 313.

¹⁸ Sâlik, **a.g.e.**, s. 313-315. Ancak Ali b. Muhammed b. 'Âmir el-Hacerî, Câbir'in İbâdî olduğunu reddettiğine ilişkin rivayetlerin merdûd olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre bu rivayetler, hadis âlimlerinin zayıf kabul ettikleri Ebû Hilâl Râsibî tarihiyle nakledilmiştir. Hacerî,

kurucusunun Câbir b. Zeyd olduğunu, öyle ki, fırkanın kendisine nisbet edildiğini ancak o, İbâdiyye'nin doğuş tarihini ve Câbir'in yöneticilere karşı çıktığına dair bir rivayetin olmamasını göz önünde bulundurarak, Câbir b. Zeyd'in aslâ İbâdiyye'ye mensup olmadığı görüşünü tercih etmektedir. Neticede Câbir'in başlangıçta onlarla birlikte olmaması ve tarihi kaynakların zikrettiği üzere İbn İbâd, İbnu'l-Ezrak'tan ayrıldıktan sonra Câbir'in rolünün ortaya çıkması, Câbir'in İbâdiyye'nin kurucusu olduğu görüşünün zayıflığına delâlet etmektedir.¹⁹

Müellif, İbâdiyye'nin inanç esaslarıyla ilgili olarak Kur'an'ın yaratılmışlığı, rû'yetullahın olmadığı, büyük günah işleyen kişilerin (ashâb-ı kebâir) ebedî olarak cehennemde kalacağı, ashâb-ı kebâir ve âsiler hakkında şefâatin inkârı konularını öne çıkarmıştır. Ancak ileride de işaret edileceği üzere burada bazı eksik bilgilerin olduğu da belirtilmelidir. Mesela İbâdîler âsileri tekfir etmemekte, onların küfrân-ı nimet içinde olduklarını ve tevbe edinceye kadar onlardan teberrî ettiklerini belirtirler. İbâdiyye'ye göre İslâm'ın temel ilkelerine gelince bunlar ilim, amel, niyet ve vera' olarak belirlenmiştir. Müellif, onların bu inanç esaslarını Şeyh Ahmed el-Halîlî'nin *el-Hakku'd-dâmiğ*, A'vşet'in *Dirâsâtun İslâmiyyetun fi'l-usûli'l-İslâmiyye*, 'Amr en-Nâmî'nin *Dirâsâtun fi'l-mezhebi'l-ibâdî* eserleri gibi İbâdiyye'nin kendi kitaplarından elde etmiştir.

Abdurrahman es-Sâlik, İbâdiyye'ye göre rivayet ve hadis ilimleri konusunu ele alırken onların bazı rivayet kitaplarını zikretmekle yetinmiş, onlara göre hadis ilimleri konusunu ele almamıştır. O, İbâdiyye'nin hadis kitaplarında Ehl-i Sünnet'in kitaplarına dayandığından kısaca bahsetmektedir. Dolayısıyla eser bizim ele alacağımız temel unsurları ve karşılaştırmayı ihtiva etmemektedir.

Abdurrahman es-Sâlik, sened incelemesine ayırdığı birinci bölümü 1) “*Müsned*'in Tanıtılması ve Yazarına Nisbetinin Araştırılması”, 2) “*Müsned*'in Senedlerindeki Ricâlin Araştırılması”, 3) “Kitaptaki Hadislerin İsnadları” şeklinde üç kısma ayırmıştır.

Ali b. Muhammed b. 'Âmir, **el-İbâdiyye ve menheciyyetü'l-bahs 'inde'l-mü'errihîne ve ashâbi'l-makâlât**, Mektebetü'l-Cîlu'l-Vâ'id, y.y., t.y., s. 53-54.

¹⁹ Sâlik, **a.g.e.**, s. 25-28, 313.

Müellif, *Müsned*'in Rebî' b. Habîb'e nisbetini reddettiği ve bu kitabın, onu ortaya çıkaran ve Rebî'e ait olduğunu söylen Vârcelanî'ye nisbet edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Abdurrahman es-Sâlik isnaddaki ricâlin biyografisini Sünnî ve İbâdî kaynaklarda zikredildiği şekliyle kaydetmiş senedin sıhhati ve ricâlinin güvenilirliği hususunda şüphelerini izhar etmiştir. Ayrıca ona göre Ehl-i Sünnet âlimleri *Müsned*'te en sık tekrar edilen isnadda Ebû Ubeyde'nin Câbir b. Zeyd'den hadis işitmediğini belirttikleri için bu sened muttasıl değildir.

Eserin ikinci bölümü, "Metin İncelemesi" başlığını taşımakta olup iki alt başlık içermektedir: 1) "Metinlerin Kısımları ve Konuları: Tanıtım ve Tenkit", 2) "Câbir b. Zeyd'in Merviyâtı." Bu bölümde Abdurrahman es-Sâlik, İbâdiyye hakkında araştırma yapan kimselerin özellikle de Sâlih el-Bûsa'î'di'nin *Rivayetu'l-hadîs 'inde'l-İbâdiyye* isimli kitabının *Müsned*'deki her bir sahâbînin merviyâtı hakkında yapmış oldukları değerlendirmeleri ve görüşlerini zikretmiştir. Orada Ehl-i Sünnet ve diğer fırka muhaddislerince ittifak edilen tenkid kurallarını belirttikten sonra metinleri incelenmiştir. Rebî'in *Müsned*'inden bazı örnekler kaydetmiş, bazı hadis tariklerini zikretmiş ve metinlerin zayıflığı gösterilmiştir.

Netice itibariyle Abdurrahman es-Sâlik'in bu çalışması, Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inin sened ve içerik açısından tenkidine hasredilmiştir. Araştırmada, Rebî' b. Habîb'in tanınmamasına ilaveten, *Müsned*'in hiçbir şekilde onunla ilişkisi olmadığı sonucuna varılmakta, kitabın âli isnadlı olması ve başka açılardan diğer hadis kitaplarından üstün olduğu iddiasının ise boş bir söz olduğu ifade edilmektedir. Hadisçilerin *Müsned*'deki bazı isnadların munkatı' olduğu hakkındaki görüşlerinden hareketle, *Müsned*'de bulunan bazı hadisler zikredilerek râvîleri tanıtılmakta ve Câbir'in râvîlerinin kendisinden hadis işitmedikleri isbât edilmektedir. Abdurrahman es-Sâlik Ebû Ubeyde'nin Câbir'den rivayette bulunmadığını, *Müsned*'deki râvîlerin çoğunun tanınmadığını, cerh ve ta'dîl âlimlerinin Câbir'den sonraki râvîleri sika saymadıklarını belirtmektedir. Müellif, metin incelemesinde, mâna bakımında Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği hadislere muhalif hadisler üzerinde yoğunlaşmış ve muhaddislerin görüşlerine dayanarak *Müsned*'in metinlerinin zayıf olduğunu söylemiştir. Ancak bu araştırmada İbâdiyye'nin hadis usûlü ele alınmamış ve *Müsned*'deki hadisler hüküm ve anlam açısından değerlendirilmemiştir.

Abdurrahman es-Sâlik'in bu çalışması, Ehl-i Sünnet açısından *Müsned*'in muhtevâsının tenkidine yönelik iken, bu tez her iki mezhebi de ortak rivayetler üzerinden karşılaştırmaya çalışacak, her iki mezhebin hadis usûlü kurallarının açıklanmasını, *Müsned*'deki hadislerin hüküm ve anlama açısından değerlendirmesini de ele alacaktır.

7) Kadir Demirci, *İbâziyye ve Hadis*²⁰

Bir giriş ve üç bölümden oluşan bu eserin girişinde İbâdiyye'nin tarihi ve temel inanç esasları (tevhîd, adâlet, va'd ve va'îd, el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu 'ani'l-münker, el-velâ ve'l-berâ', el-esmâ ve'l-ahkâm, kader ve imâmet) gibi konular ele alınmıştır.

"İbâdiyye'nin Tarihi ve Edebiyatı" başlıklı birinci bölümde İbâdiyye mezhebinde hadislerin anlaşılması, sahâbenin hadis rivayetine verdiği önem, Câbir b. Zeyd ve Dîvân'ı, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Dîmâm b. Sâib, Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân, Ebû 'Amr Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî el-'Umânî ve *Müsned*'i ve Vârcelânî'nin *Müsned*'e eklediği kısımlar gibi konular ele alınmıştır.

İkinci bölüm "İbâdiyye'de Hadis Usûlü"üne ayrılmış olup İbâdiyye'ye göre hadis, sünnet ve haber'in tarifi, hadis nevilerinden âhâd, mütevâtir, sahih, hasen ve zayıf hadis tanımları ele alınmakta, isnad ve önemi, sahâbe ve tâbiûndan hadis râvîleri, râvîlerin cerh ve ta'dîli ve hadis tahammül yolları işlenmektedir.

Üçüncü bölüm ise "İbâdiyye'ye Göre Sened ve Metin Tenkidi" başlığını taşımakta olup sened tenkidi kısmında "ittisâl, inkıtâ', râvîde bulunması ve bulunmaması gereken şartlar", metin tenkidi kısmında ise "hadisin Kur'ân'a, sünnet'e, akla, dinî esaslara ve tarihî olaylara arzı" gibi konular ele alınmıştır.

Bu araştırmanın en önemli sonuçlarından biri, İbâdiyye'nin metin tenkidi yöntemini ve Allah Teâlâ hakkında teşbihi çağrıştıran hadislere karşı yaklaşımlarını ortaya koyması ve akâidde sadece mütevâtir haberleri kabul ettiklerini belirtmesidir. Diğer bir sonuç ise İbâdiyye'ye göre, kendilerinin meşhur âlimlerden rivayette bulundukları için cerh ve ta'dîle ihtiyaç duymadıklarını tespit etmesidir.

²⁰

Kadir Demirci, *İbâziyye ve Hadis*, 1. Baskı, Ankara, 2012.

8) Ahmet Özdemir, **Rebî' b. Habîb ve el-Câmiu's-Sahîh Adlı Eseri**²¹ Bu çalışma 2017 yılında Dicle Üniversitesi Hadis Bilim Dalı'nda yazılmış bir doktora tezidir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Yazar, birinci bölümde Rebî' b. Habîb'in Hayatı ilmî kişiliği, yaşadığı asır ve dönemin siyasal ve kültürel durumuna değinmiş ve Rebî' b. Habîb'in ismi, nesebi, 'Umân ve Basra'daki eğitim hayatı, hocaları, talebeleri ve eserlerini zikretmiştir.²² Câbir b. Zeyd ve Ebû 'Ubeyde'nin vefatından sonra, İbâdîler, kendilerine imam ve lider olarak, hem geniş bir ilme sahip olması hem de siyaseten çok olgun olması nedeniyle Rebî' b. Habîb'i seçtiklerini, zamanında İbâdîlerin müftüsü olduğunu, ilim meclislerini kurmuş, yönetmiş ve öğrenciler yetiştirip farklı ülkelere göndermiş olduğunu ve birçok İbâdî âlimin onu övdüğünü zikretmiştir. Cerh ve ta'dîl âlimlerinin Rebî' b. Habîb'i nasıl değerlendirdikleri konusuna değinmiş ve Elbânî ve Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz el-Hümeyyid gibi bazı Sünnî müelliflerin, Rebî' b. Habîb'i meçhul bir râvi saydıklarını zikretmiştir²³.

Yazar, "Eserin Rivayet Açısından Tahlîli" başlığı altında ki ikinci bölümde ise, üç temel konuyu ele almıştır: İlk olarak eserin tarihçesine ve ilk dönem bazı İbâdî kaynakların, eserden yaptığı nakillere değinmiştir²⁴. Sonra, eserin tasnif metodunu; ilk tertibi, yeni tasnifi, kitâb ve bâb başlıkları, bâbların kitâb başlığı ile uyumu, konularını işlemiştir. Son olarak da, eserde bir takım yazılı kaynaklardan söz eden ifadelerin yer aldığından bahsetmiş, *Müsned*'i isnadlar açısından değerlendirmiş ve diğer hadis kaynaklarında da geçen ortak ravileri zikretmiştir²⁵.

Yazar üçüncü bölümde, "Eserin Dirâyet Açısından Tahlîli" yani rivayet edilen haberin ret veya kabul edilmesi konusunda, eseri sened açısından işlemiş ve sonuç

²¹ Ahmet Özdemir, **Rebî' b. Habîb ve el-Câmiu's-Sahîh Adlı Eseri**, (Doktora tezi), Dicle Üniversitesi, 2017. Bu tez, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habîb'in Müsned'i* (Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2018) adıyla yayınlamıştır.

²² Özdemir, **a.g.e.**, s. 16- 64.

²³ Özdemir, **a.g.e.**, s. 65- 74.

²⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s. 78- 81. Yazar, burada, İbnü Ğanim'in kitabındaki rivayetlerin, aslında Rebî'in eserinde geçen hadislerle bir benzerlik içerdiğini göstermek için 8 örnek vermiştir (s. 87- 89). Aynı şekilde İbnü Bereke'nin el-Câmi'inde 33 hadisin aynı sened ve metinle, 116 hadisin de aynı metinle Rebî'in Müsned'inde var olduğundan, yani iki eserde yaklaşık 250'ye yakın ortak rivayet olduğundan bahsetmiştir. Bunları belirtmek için 20 örnek zikretmiştir (s. 89- 93).

²⁵ Yazarın, yazılı kaynaklardan söz eden ifadeler için 3 örnek zikretmiştir. Özdemir, **a.g.e.**, s. 133- 135. Sonraki bilgiler için: **a.g.e.**, s. 141- 157.

olarak; sıhhat açısından eserdeki rivayetlerin, İbâdîyye mezhebinde en yetkin kabul edilen râviler tarafından nakledilmiş olması sebebiyle, onlar tarafından genel bir değerlendirme ile ele alındıklarını ve hadislerde herhangi bir problem görmediklerini belirtmiştir. Bu değerlendirme ise, sünni hadis değerlendirme metodu gereğince, yanlış olduğunu belirtmiştir.²⁶ Bu bağlamda, *Müsned*'deki rivayetleri inceleyen yazar, eserde; muhaddislerin koyduğu sahih hadis tanımına uyan rivayetlerin olduğu²⁷, bununla birlikte, ekseriyetinin diğer hadis kitaplarında farklı senedlerle muttasıl olarak rivayet edilen, diğer bazısında da Rebî'nin teferrüd ettiği, 67 Munkatı', 24 Mu'dal, 65 Mu'allak, 35 Mürsel ve Mu'an'an rivayetlerin bulunduğunu, bazı mevzû' hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin de var olduğunu belirtmiş ve Rebî'in teferrüd ettiği rivayetlerden bahsetmiştir.²⁸ Eseri metin açısından inceleyen yazar; eseri, Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i ile Mâlik'in *Muvatta*'ı, ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Buhârî ve Müslim'in *Sahih*leri arasında mukayese yapmış ve sonuç olarak; Ma'mer'in *Câmi*'indeki rivayetlerin az da olsa bir kısmının Rebî'in *Müsned*'inde bulunduğunu, Rebî'in eseri ile Mâlik'in *Muvatta*'ı, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Buhârî ve Müslim'in *Sahih*leri arasında ise büyük benzerlik bulunduğunu söylemiştir²⁹. Sonra, yazar, Rebî'in hadis değerlendirme metoduna değinmiş ve hadisler ardından garîb kelimeleri açıkladığını ve fikhî tahlillerde bulunduğunu belirtmiştir³⁰. Son olarak, eserde kullanılan bazı hadis ıstılahlarına ve ilmî ve fikrî tartışmaların esere yansımalarına değinmiştir.³¹

Sonuç olarak, yazar, Rebî' b. Habîb'i sika saymış ve *Müsned* her ne kadar Rebî'den dört asır sonra Vârcelânî tarafından bâblara göre tasnif edilerek ve bazı kısımlar eklenerek ortaya çıkmışsada, Vârcelânî'nin, hangi nüshaya itimat ettiğinin belli olmaması nedeniyle, eserin Rebî'ye aidiyeti hakkındaki şüphe, hala devam etmekte olduğunu belirtmiştir.

²⁶ Özdemir, **a.g.e.**, s. 167-168.

²⁷ Özdemir, **a.g.e.**, s. 169- 172.

²⁸ Yazar örnek olarak 15 mevzû' hadis ve Rebî'in teferrüd ettiği en az 15 rivayet zikretmiştir. Özdemir, **a.g.e.**, s.169- 198.

²⁹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 199- 216.

³⁰ Özdemir, **a.g.e.**, s. 217- 233.

³¹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 234- 248.

Bu araştırma, öncelikle, Rebî' b. Habib'in yaşadığı dönemi siyasal ve fikirselsel açıdan araştırmaya mahsus olması ve *Müsned*'de yer alan görüşlerin kabul veya reddedilmesi açısından görüşlerin tartışılması yönünden temayüz etmektedir. Bunun yanında Rebî'in *Müsned*'inin rivayet ve dirayetle nitelenmesini de barındırmaktadır. Araştırmacı, özetle, Müsned ile diğer Sünnî hadis kitaplarında yer alan rivayetleri karşılaştırmıştır. Bu araştırma, benim araştırmamın önemli bir temelini oluşturmaktadır. Ancak araştırmam, aslında çağdaş mütekaddim iki önemli muhaddisin, yani İbadî olan Rebî' b. Habib ile Sünnî olan Ma'mer b. Raşid'in karşılaştırılması açısından mezkur araştırmadan ayrılmaktadır. Araştırmam, Rebî' b. Habib'in kitabına bağlı kalarak, nazari ve pratik açısından rivayet ve dirayet meseleleriyle beraber İbadîlerin metodunu ortaya koymayı temel almış ve İbadîlerin meselelerde teorik yönlerinin pratik yönlerine ne kadar uyum sağladığını ortaya koymuştur. Araştırmamın bir kısmında Ahmet Özdemir'in araştırma tezinden istifade ettim. Ama çoğunluğunda Özdemir'in araştırmasından farklılık arz etmektedir. Örneğin, hadisin tenkidi ve fikhî meselesinde olduğu gibi. Bu meselelerde Ehli sünnetin görüşlerine dair hadisi peşi sıra zikrettim. Bu araştırmamı Ahmet Özdemir'in araştırmasından tarz olarak tamamen farklı kılan tafsilatlar da araştırmamda mevcuttur.

B. Ma'mer b. Râşid'in Câmî'î Hakkında Yapılan Çalışmalar:

1) Fuad Sezgin, "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmî'î"³²

Sezgin, bu makalede Ma'mer b. Râşid'in *Câmî*'inin bâblar üzere tertib edilerek tasnif edilen ilk eser olduğuna, kitabın Ma'mer'den öğrencisi Abdurrezzâk b. Hemmâm'a (ö. 211/826-27) intikal ettiğine, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerinde onun tarikiyle rivayette bulunduklarına işaret etmektedir.

Bu makalesinde Rebî' b. Habîb ve eserine değinen Sezgin'e göre Buhârî, Rebî' hakkında münkerü'l-hadîs demiş ve o bu görüşünü İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Tehzîb*'ine nisbet etmiştir. Ayrıca onun Rebî'in *Müsned*'inin 4 cilt halinde Mısır'da basıldığını ifade etmesine bakılırsa *Müsned*'in yazarının Rebî' b. Habîb

³² Fuad Sezgin, "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmî'î", *Türkiyat Mecmuası*, C. XII, İstanbul, 1955, s. 115-134.

olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun Rebî‘ hakkında Buhârî’ye nispet edilen görüşleri şüphelidir. Zira *Tehzîbü’t-Tehzîb*’e bakıldığında bu isimle iki biyografi bulunmaktadır. Birincisi, Rebî‘ b. Habîb el-Mellâh el-‘Absî’ye (ö. 150-160/767-777) aittir ki o, Ebû Hâşim el-Kûfî el-Ahvel’dir. Bu râvi, Nevfel b. Abdulmelik (ö. 2. /9. Asır) ve Yahyâ b. Kays et-Tâîfî’den rivayette bulunmuş, ondan da Vekî‘ (ö. 197/812) ve Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 213/829) hadis rivayet etmiştir. İbn Ma‘în (ö. 233/847) ve Ya‘kûb b. Şeybe (ö. 262/875) onu sika saymış, Ebû Zur‘a (ö. 264/878), onun Şî‘î olduğunu söylemiş, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise Ubeydullah b. Mûsâ’nın ondan münker rivayetler naklettiğini ifade etmiştir. Buhârî (ö. 256/870), Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Nesâî (ö. 303/915), onun münkerü’l-hadîs olduğunu söylemişlerdir. Buhârî, onun hicrî 150 ile 160 yılları arasında vefat edenler arasında zikretmiştir.³³ İkinci biyografi, Rebî‘ b. Habîb el-Hanefî Ebû Seleme el-Basrî’ye (ö. 2. /9. Asır) aittir. O, Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Ebû Ca‘fer el-Bâkır (ö. 148/733), Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr ve başkalarından rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 275/819), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/814), Abdussamed b. Abdulvâris (ö. 207/822), Haccâc b. Minhâl (ö. 217/833), Mûsâ b. İsmâîl (ö. 223/837) ve başkaları rivayet etmiştir. Ahmed (b. Hanbel), İbn Ma‘în (ö. 233/847), Ali b. el-Medînî (ö. 234/849) ve başkaları onu sika kabul etmişlerdir. Her iki biyografi hakkında Mizzî “Bazıları bu iki biyografiyi birbirine karıştırmıştır. Doğrusu bu ikisi farklıdır.” demektedir. İbn Hacer ise incelenen şahıs hakkında şu yorumu yapmıştır: “İbn Ebî Hâtim, bu el-Hanefî’yi Ebû Seleme (ö. 2. /9. Asır) başlığında zikretmiş ve onun Nevfel b. Abdulmelik’ten rivayette bulunduğunu belirtmiştir. Ahmed ve Yahyâ’nın onu sika bulduklarını ve fakat babası Ebû Hâtim’in onun kuvvetli olmadığını nakletmiştir.” Sonra şöyle demiştir: “Ahmed ve Yahyâ’nın onun sika olduğunda ittifak etmeleri, hadisteki münkerliğin ondan değil de Nevfel’den kaynaklandığına delâlet eder. Nitekim Ebû Ahmed el-Hâkim şöyle demiştir: ‘Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Târîh*’inde Rebî‘ b. Habîb el-Mellâh’ı zikretmemiş, aksine Rebî‘ b. Habîb, Nevfel b. Abdulmelik’ten rivayet etti ve o münkerü’l-hadîstir. sözünü kaydetmiştir.’ Ebû Ahmed el-Hâkim, Buhârî’nin bu ifadelerini ‘Yemin olsun ki, Rebî‘in Nevfel’den naklettiği hadis

³³ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, Dâiretü’l-Me‘ârifî’n-nizâmîyye, 1. Baskı, Hindistan, 1325 h., C. III, s. 240-241.

münkerdir. Fakat Buhârî'nin ifadesinde bana göre bu işten sorumlu kişi, Nevfel olup Rebî' değildir; zira Rebî' sikadır.' diyerek açıklamıştır.”

Bize göre her iki biyografi de kesin olarak Rebî' b. Habîb el-İbâdî'ye ait değildir. Çünkü İbâdiyye, onun adının Rebî' b. Habîb b. 'Amr b. Rebî' el-Ezdî el-Ferâhîdî el-'Umânî ve lakabının ise Ebû 'Amr el-Basrî şeklinde olduğunu söylemektedir. Bu yüzden Sezgin'nin, Rebî' b. Habîb el-Basrî el-İbâdî'nin biyografisinde hata ettiğini söylemek gerekmektedir. Burada Sezgin'in İbâdîlerin kastettiği Rebî' b. Habîb'i kastettiği ise açıktır. Zira onun *Müsned*'i ilk defa Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî (ö. 1332/1914)'nin şerhiyle birlikte hicrî 1328 yılında Kahire'de 4 cilt halinde basılmıştır.³⁴

Araştırmamı mezkur araştırmadan farklı kılan husus şudur: Prof. Dr. Fuat Sezgin Ma'mer'in Cami'ini Ehlişünnetin hadise dair eski kitaplarına bir örnek gibi araştırmıştır. Araştırmada Cami' genel ve özet olarak açıklanmıştır. Rebî' b. Habîb ve Müsned'ini ise, mütekaddimlerin hadise dair kitaplarına örnek olarak zikretmiştir. Ondan veya kitabından uzun uzun söz etmemiştir. Benim araştırmam ise, rivayet ve dirayet meselelerine dair Ma'mer ve Rebî'in kitaplarını karşılaştırmakta ve Prof. Sezgin'in araştırmasında yer almayan konuları içermektedir.

2) Bünyamin Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu: I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i”³⁵

Müellif, bu makalede Ma'mer b. Râşid'in merviyâtını, hicrî 3. asırdaki hadis mecmualarındaki merviyât ile karşılaştırmış ve diğer hadis mecmualarının musannifleri gibi Ma'mer'in de bazı hatalar yaptığını kaydetmiştir. Müellif Ma'mer'in *Cami*'inin hadislerinin büyük çoğunluğunun munkatı' olduğu, aynı şekilde kitabın senedlerinde mübhem ve mechûl râvîlerin bulunduğu sonucuna varmıştır ki, bu hadis usûlüne göre kitabın değerini zayıflatan hususlardan biridir. Erul, *el-Câmi*' isminin Ma'mer'in kitabına uygun düştüğüne, onun kitabının tertibini

³⁴ Yûsuf, Muhammed Hayr Razaman, *Mu'cemü'l-müellifine'l-mu'âsırine fî âsârihi'l-mahtûtati ve'l-mefkûdeti ve mâ tubî'a minhâ ve hukkika ba'de vefâtihim*, Riyad, 1425/2004, C. I, s. 387.

³⁵ Erul, Bünyamin, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C. XLIII, Sayı: 1, s. 27-61.

fıkıh bâblarına göre yapmadığına, bilakis çeşitli konulara ilişkin hadisleri topladığına ve onları uygun başlıklar altına koyduğuna işaret etmektedir. Müellife göre Ma‘mer, hicrî 3. asır musannfilerinin yaptıkları gibi sadece sahih hadisleri toplamayı hedeflememiştir.

Bu araştırma, Ma‘mer’in *Câmi*‘inin tanıtılması ve bu kitaptaki metodunun ortaya konulması bakımından bizim çalışmamız için önemli bir çalışmadır.

3) Erul, Bünyamin, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu: II. Dirayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi’i”³⁶

Erul, bu makalede Ma‘mer’in *Câmi*‘inin hicrî 2. asırdan bize ulaşan önemli bir eser olduğunu, zira onun hem rivayet hem de tasnif bakımından çağının üslubu hakkında çok önemli bilgiler ihtiva ettiğini, nitekim kitapta o devirdeki bir çok zafiyet ve eksiklik özelliklerinin görülebileceğini vurgulamaktadır. Yazar, Ma‘mer’in *Câmi*‘inin Mâlik, Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) tasniflerinden farklı olarak herhangi bir fıkıh mezhebi tarafından tercih edilen rivayetleri ya da fikhî görüşleri toplamayı hedeflemediğine işaret etmektedir. Ayrıca araştırmada Ma‘mer’in sadece rivayetleri nakletmekle yetindiği, onların sıhhati ve içerikleri hakkında bir değerlendirmede bulunmadığı, nakletmiş olduğu metinler hakkında çok az yerde açıklamada bulunduğu, üstadlarının uygulamalarına atıfta bulunduğu, bazı garîb kelimeleri açıkladığı belirtilmektedir. Yine *Câmi*‘in 282 bâb altında yer alan 1614 hadis ihtiva ettiği ifade edilmektedir. Müellif, Ma‘mer’in aynı bâb içerisinde birbiriyle çelişen hadislere yer verdiğini, bazı hadisleri veya bâb başlıklarını tekrarladığını ve *Câmi*‘in bazı mevzû‘ hadisler ihtiva ettiğini söylemektedir. Buharî ve Müslim, Ma‘mer tarikiyle birçok hadis rivayet etmişlerdir. Ancak onlar, Mâlik, İbn Uyeyne (ö. 198/815), Ebu’z-Zinâd (ö. 131/748), el-A‘rec (ö. 117/736), Ebû Sâlih (ö. 2. /9. Asır) ve el-A‘meş (ö. 149/765) gibi râvîleri Ma‘mer’den önde tutmuşlardır.

Bu araştırma, Ma‘mer’in *Câmi*‘inde metinleri ve bunlara giren kuşkuları ele alması ve garîbu’l-hadîsi işlemesi bakımından bizim çalışmamız için faydalı olmuştur.

³⁶ Erul, Bünyamin, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): II. Dirayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi’i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C. XLIII, Sayı: 2, s. 57-90.

Bununla birlikte Ma'mer ve Rebî'in kitapları arasındaki rivayet ve dirayete dair meselelerin tafsilatı Erul'un araştırmasının amaçları arasında değildir.

4) Tokpınar, Mirza, “Ma'mer b. Râşid (ö. 154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler”³⁷

Müellif, bu makalede son yıllarda araştırmacılar tarafından Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*ine ait olduklarını iddia edilen iki nüsha bulunduğunu ve bunları neşredildiğini, kendisinin ise *Câmi'*in muhtevasıyla ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgiler ile mevcut nüshaların muhtevalarını karşılaştırmak suretiyle bunların Ma'mer'in *Câmi'*ine ait olup olmadıklarını ortaya koymayı amaçladığını ifade etmektedir. Tokpınar, Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*ine ait oldukları iddia edilen bu iki nüshanın, Ma'mer'in *Câmi'*ine ait olmadıklarını, çünkü eserin bir kısmını ihtiva eden bu nüshalarda 1500'den biraz fazla hadis bulunduğunu, hâlbuki Abdurrezzâk'ın Ma'mer'den 10.000 hadis yazdığının bilindiğini ifade etmektedir. Ona göre, *Câmi'*in asıl nüshasının yaklaşık 10.000 hadis ihtiva etmesi, Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'te Ma'mer'den yapmış olduğu rivayetleri de içermesi ve rivayetlerin çoğunun ahkâma dair olması gerekmektedir. Hâlbuki *Câmi'* olduğu iddia edilen bu iki nüshada söz konusu özellikler bulunmamaktadır. Tokpınar bu gibi hususlardan hareketle, iddia edilen iki nüshanın *Câmi'*in tam metni olmadığını iddia etmektedir.

Bu araştırmanın konusu, Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*i hakkındaki tek bir konuyu tartışmaktır. O da Ma'mer'in kitabına dair nakledilen sözlere uyumlu olarak, kaç adet özgün *Câmi'*in olduğu konusudur. Bu araştırma ise, hadise dair birçok konu etrafında Ma'mer ile Rebî'in kitaplarını karşılaştıran geniş bir çalışmadır. Kitaptaki hadislerin sayısı ve günümüzdeki mevcut nüshası konusu, ik kitap hakkındaki birçok konudan sadece biridir.

5) Bünyamin Erul, “Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmii Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler”³⁸

³⁷ Tokpınar, Mirza, “Ma'mer b. Râşid (ö. 154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Sayı: 15, s. 17-36.

Yazar bu makalede, Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi*‘inin ilk hadis kaynaklarından biri olduğuna ve onun Ankara ve İstanbul’da olmak üzere iki yazma nüshasının bulunduğu işaret etmekte, kitabın ilk nüshasının Habîburrahmân el-A‘zamî tarafından tahkîk edilen ve Beyrut’ta 1971-1975 yılları arasında 11 cilt olarak basılan Abdurrezzâk’ın *el-Musannef*‘inin sonunda Ankara nüshası kullanılmadan yayınladığını belirtmektedir. Araştırmada, Fuad Sezgin tarafından yaklaşık yarım asır önce Ma‘mer’in *Câmi*‘i hakkında yazılan ilk makalede eserin nüshaları hakkında bilgiler verildiği, bu konuda ikinci makalenin ise kendisi tarafından kaleme alındığı, orada Sezgin’in makalesindeki görüşlerini destekleyerek Ankara nüshası ve bu nüshanın râvîleri hakkında bilgiler verildiği ve Ankara nüshası matbu nüshayla karşılaştırılarak aralarında farklılıkların gösterildiği ifade edilmektedir. Müellif, Mirza Tokpınar tarafından kaleme alınan “Ma‘mer b. Râşid’in el-Câmi’i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler” isimli bir makalede, Sezgin ve kendisinin makalelerindeki tespitlerin eleştiri konusu yapıldığını, ne var ki Tokpınar’ın bu yazma nüshaya müracaat etmeden eleştiride bulunduğunu ve onun bir rivayete dayanarak “kitabın daha geniş olduğunu ve 10.000 hadis içerdiğini”, dolayısıyla yazma nüshaların tam metni yansıtmadığını iddia ettiğini dile getirmektedir. Bu araştırma, *Câmi*‘de hata bulunduğu görüşünün yanlış olduğunu açıklamaya ve iki yazma nüshanın Ma‘mer b. Râşid’e nisbetini tekide yöneliktir.

Erul, Ma‘mer’in nakletmiş olduğu 10.000 rivayet içinden *Cami*‘ine aldığı hadislerin mevcut nüshalardaki kadar olduğunu ve bu kitabı ondan Abdurrezzâk’ın rivayet ettiğini ve *el-Musannef*‘in son kısmına eklediğini ifade etmekte ve “Abdurrezzâk’ın hocasından 10.000 hadis yazdığı” ifadesinden hareketle, *Câmi*‘de de 10.000 hadis bulunmasının gerektiğini ileri sürmenin delilsiz bir iddia olduğunu vurgulamaktadır. Araştırmada Mirza Tokpınar’ın söz konusu makalesinde Ma‘mer’in *Câmi*‘inin muhtevası hakkındaki bilgiler ile bugün elde mevcut nüshaların muhtevalarını karşılaştırmanın metod olarak yanlış olduğu ve hadis tarihini bugünden başlayarak geriye doğru okumanın hataya sürükleyeceği vurgulanmakta ve netice itibarıyla Tokpınar’ın yanlışlığı dile getirilmektedir.

³⁸ Erul, Bünyamin, “Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmii Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, Sayı: 18, s. 91-109.

Bu araştırma, Ma‘mer b. Râşid’in kitabının nüshaları, kitabın kendisine nisbeti ve içeriği hakkında bilgi edinme konusunda istifade ettiğimiz bir çalışma olmuştur. Bu mesele, bizim de tezimizde işlediğimiz konulardan biridir.

6) Nakd, Semîr Muhammed Ubeyd, “**Dirâsetun Hadîsiyyetun fî Câmi‘i Ma‘mer b. Râşid**”³⁹

Bu makalede, Ma‘mer b. Râşid’in hayatı, Sünnet-i Nebeviyye konusundaki çalışmaları ve *el-Câmi*’deki metodu incelenmektedir. Üç kısımdan oluşan araştırmanın birinci kısmında “Ma‘mer b. Râşid’in Biyografisi” üzerinde durulmuş doğumu, vefatı, ilmi hayatı ve seyahatleri, âlimlerin kendisi hakkındaki övgüleri, hocaları, talebeleri ve hadisinin illetleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci kısımda “Câmi’in Ma‘mer’e Nisbetinin Doğruluğu, İsnadı ve Onun Üzerine Ziyâdeler” konusu incelenmiş, kitabın Ma‘mer b. Râşid’e nisbetinin sıhhati isbat edilmeye, kitabın isnadı ve Abdurrezzâk’ın ziyâdeleri açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü kısmın başlığı ise “Ma‘mer’in Câmi‘i Hakkında Nicel ve Nitel Bir Analiz” şeklinde olup Ma‘mer’in *Câmi*’de kendilerinden rivayette bulunduğu ve kitapta rivayetlerine yer vermediği hocalarının biyografilerini kısaca kaydetmekte; rivayet şekilleri, Ma‘mer’in merviyâtındaki şüphe ve unutmaya hususları, *Câmi*’in kaynakları, *Câmi*’de İsrâiliyyât ve Ehl-i Kitâb’ın rivayetleri, bâb başlıkları, babların tekrar etmesi, hadislerdeki garip kelimeler gibi konular ele alınmaktadır.

Bu araştırma, genel olarak Ma‘mer’in *Câmi*’deki metoduyla ilgili bazı ayrıntılara tahsis edilmiş, bu cümleden olarak özellikle bâb başlıkları, hadislerin başlıklarla uyumu, mübhem kimselerden rivayette bulunması gibi rivayeti ve hadîslerdeki garîb kelimelerin açıklanması gibi dirayeti ilgilendiren bazı meseleler ele alınmıştır. Bizim çalışmamız, Ma‘mer’in *Câmi*’ini hem rivayet hem de dirayet açısından konu edinecektir. Söz konusu bu çalışma ise bu hadislerden rivayet ve dirayet konusunda örnekler zikretmemekte ve ele aldığı konuları çok kısa tutmaktadır.

Elinizdeki araştırma, Ma‘mer ile Rebî’in kitaplarında varolan müşterek hadislerdeki rivayet ve dirayet konularını incelemesi açısından mezkur çalışmadan ayrılmaktadır.

³⁹ Nakd, Semîr Muhammed Ubeyd, “Dirâsetun hadîsiyyetun fî Câmi‘i Ma‘mer b. Râşid”, *Mecelletü Câmi‘atu’ş-şârika li’l-‘ulûmi’ş-şer‘iyye ve’l-insâniyye*, BAE, C. II, Sayı: 3, Şa‘bân 1426/Ekim 2005, s. 1-47.

Zira araştırmamız, mezkur hadisleri ortaya koymuş ve onları rivayet ve dirayet açısından incelemeyi hedeflemiştir.

7) Abaci, Hasan Muhammed, “**Ma‘mer b. Râşid ve Merviyâtü'l-Basriyyîne ‘anhu fi's-Sahîhayn**”⁴⁰

Konuyu iki kısımda ele alan yazar birinci kısımda Ma‘mer b. Râşid'in biyografisini ele almaktadır. “Sahîhayn'da Basralıların Ma‘mer'den Yaptıkları Merviyât” başlığını taşıyan ikinci kısımda ise Ma‘mer'in Basra'daki rivayetleri, bu merviyâtın bir takım kusurlar ihtivâ etmesinin sebepleri ve âlimlerin bu hadisleri kabul şartı incelenmektedir. Müellif, *Sahîhayn*'daki Ma‘mer'in Basra'da naklettiği rivayetleri toplamayı amaçlamış ve âlimlerin bu merviyâtı kabul şartlarının çok olmasının nedenlerini araştırmıştır. Çünkü Ma‘mer'in Basra'daki rivayetleri eleştirilmesine rağmen bu hadislerin *Sahîhayn*'da bulunmaları çeşitli şüpheler doğurmaktadır. Yazar, âlimlerin Ma‘mer'in Basra'daki merviyâtını mütâbi'i bulunması şartıyla kabul ettiklerini, *Sahîhayn*'da bu tür rivayetlerden 38 hadis yer aldığını, bunların 31'inin *Sahîhayn*'da, geri kalan rivayetlerin ise diğer kitaplarda mutâbi'lerinin bulunduğunu belirtmiştir. Nitekim, Buhârî, ondan sadece bir mu'allak hadis rivayet etmiş, böylelikle rivayet edilen bu hadisi, kitabın aslından olmaktan çıkarmıştır.

Bu araştırma, zabt meselesi ve ihtilâtın sebepleri gibi rivayet konularını ve Ma‘mer'in Basra'daki merviyâtı hakkında âlimlerin kabul şartlarını ortaya koyması bakımından önemli bir çalışmadır. Biz de çalışmamızda Ma‘mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'ini karşılaştırırken her iki eseri bu açılardan da değerlendireceğimiz için Abaci'nin çalışması tezimiz açısından önemli bir kaynaktır.

Sonuç olarak yukarıda Rebî' b. Habîb ve *Müsned*'i ve Ma‘mer b. Râşid ve *Câmi*'i hakkında yapılan çalışmalar, bunlardan her birini çeşitli ilmî amaçlarla müstakil olarak ele almışlardır. Bu cümleden olarak, söz konusu çalışmalar genellikle *Müsned* veya *Câmi*'i tanıtmaya ya da onları savunmaya yönelik olarak yapılmış veya bu iki eserden sadece biriyle ilgili olarak bazı hadis meseleleri yanında sened ve metin hakkında bilgiler verilmiş veya bütün konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmayarak

⁴⁰ Abaci, Hasan Muhammed, “Ma‘mer b. Râşid ve Merviyâtü'l-Basriyyîne ‘anhu fi's-Sahîhayn”, *Mecelletü Câmi‘ati'l-İmâm Muhammed b. Su‘ûdi'l-İslâmiyye*, Sayı: 54, Rebî‘u'l-Âhir 1427, s. 12-85.

özet şeklinde ortaya konulmuş veya sadece bir ya da birkaç konu ele alınarak ayrıntılı olarak işlenmiştir. Buna karşın bizim çalışmamız, her iki eserdeki (Rebî‘in *Müsned*’i ve Ma‘mer’in *Câmi*‘i) müşterek hadisleri hem rivayet hem de dirayet açısından karşılaştırma şeklinde olacak ve söz konusu iki eser, hadis ilmini ilgilendiren hadis tenkidi, hadisin anlaşılması, hadislerin Kur’ân’a, sünnete ve akla arzedilmesi, muhtelifu’l-hadîs ve şurûhu’l-hadîs gibi konular açısından geniş bir şekilde incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBÂDİYYE ve HADİS

1.1. İBÂDİYYE TARİHİ

1.1.1. İbâdiyenin Doğuşu

1.1.1.1. Kendi Kaynaklarına Göre İbâdiyye'nin Doğuşu

İbâdîler, Ehl-i Sünnet âlimleri ve diğer fırkalar gibi, belirli oranda Hâricîlerin ortaya çıkışına neden olan ilk olayları tarihî açıdan kayda geçirmişlerdir. İbâdî âlimlerden Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî'nin (ö. 810/1407) zikrettiği eserlere bakılırsa, İbâdîlerin bu konuyla ilgili birçok kaynağının bulunduğu ileri sürülebilir.⁴¹ Bununla birlikte tarihte genelde Hâricîlerin özelde ise İbâdîlerin yazmış olduğu birçok kaynak günümüze ulaşmamıştır. Çünkü İbâdîlerin iddiasına göre Abbâsîler dönemindeki Umân valisi Muhammed b. Bûr gibi birçok yönetici bu kitapları yakmış ve telef etmiştir. Benzer şekilde Ebû Abdullah eş-Şî'î'nin (ö. 911/1505) de, 296/909 yılında Rüstemiyye devletine bağlı olan Tahert'teki (Tiyaret) kütüphaneyi yaktırdığı belirtilmektedir.⁴² Ne var ki el-Berrâdî'nin zikretmiş olduğu bu eserlerin büyük çoğunluğu kaybolmuş, bunlardan çok azı sadece bazı cüz ve kısımlar başka kitaplar içerisinde günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşmış nispeten sonraki dönem bazı İbâdî kitaplarının da erken dönem olaylarına yer verdiği görülmektedir. Bunların önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:⁴³

⁴¹ İbâdiyye'nin, İbnu'n-Nedîm'in *Fihrist*'inden daha değerli gördükleri *Risâle fî ba'zî kütübi'l-İbâdiyye* isimli risâlesinde el-Berrâdî, risâlesini “Doğu İbâdîleri Tarafından Yazılan Eserler”, “Ehl-i Cebel Tarafından Yazılan Eserler”, “Müteahhir Tarafından Yazılan Eserler” ve “Mağrib Ehli tarafından Yazılan Eserler” olmak üzere dört bölüm halinde tanıtmaktadır. Söz konusu eserler hakkında bkz. Nâmî, ‘Amr, **Dirâsât ‘ani’l-İbâdiyye**, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsır, Mustafa Sâlih Bâcû, Matâbi‘u’n-Nahda, Cezayir, 2000, s. 51-52; Ateş, Orhan, “İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kasım Berrâdî ve “Risale fî Ba’dı Kütübi’l-İbaziye” Örneği)”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, Cilt: XIII, Sayı: 1, s. 106-117.

⁴² Sâbi‘î, Nâsır b. Süleyman b. Sa’d, **el-Havâric ve’l-hakîkatu’l-gâibe**, 1. Baskı, y.y., 1420/1999, s. 24-26.

⁴³ Sâbi‘î, **a.g.e.**, s. 36.

•Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd el-Dercînî (ö. 679/1271): *Tabakâtu'l-Meşâyih fi'l-Mağrib*.⁴⁴ Dercînî, eserinde Nehrevân ehlinde Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Hurkûs b. Züheyr (ö. 38/658), Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye (ö. 61/681) ve kardeşi Urve (ö. 58/678) gibi bazı kimselerden bahsetmiş, yine Abdullah b. İbâd, Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde ve Rebi' b. Habîb gibi bazı imamların biyografisine yer vermiştir. Rivayet konusunda, Rebi' b. Habîb'in öğrencisi Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl'in (ö. 230/844) rivayetlerine ve el-Müberra'dın (ö. 286/900) *el-Kâmil*'ine dayanmaktadır. Yazar, İbâdiyye'nin doğuşuna sebep olan olaylara ve daha sonraki gelişmelere değinmemiştir.

Kitabın muhtevası, İbâdilerin ortaya çıktıkları muhtemel tarihten başlayarak yazarın dönemine kadarki İbadî imamlarının hayat hikayelerini güvenilir bir şekilde ortaya koymasıyla temayüz etmiştir. O bu zaman dilimini kategorilere ayırmış ve her kategoride elli yıllık zaman dilimindeki İbadîlerin en belirgin imam ve liderlerinin hayatı ele alınmıştır. Yazar, özellikle ilk İbadîleri, meşhur imamlarını tanıtırken, onları övüp, çok meşhur ve güvenilir olduklarını belirterek, abartılı bir üslup kullanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, araştırmacının İbadî şahıslardan naklettiği rivayetlerin her biri, muttasıl bir isnada sahip değildir. Öte yandan ed-Dercînî'nin ele aldığı kişileri genel olarak detaylı şekilde incelemeye değinmediği belirtilebilir.

•Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî'nin: *el-Cevâhiru'l-muntekât fî itmâmi mâ ehalle bihi Kitâbu't-Tabakât*.⁴⁵ Müellif, ed-Dercînî'nin *Tabakât*'ına almadığı, hicrî birinci asırda meydana gelen ve o zamandan itibaren İslâm ümmetinin fırkalara bölünmesine yol açan fitne olaylarını kitabına alarak bu eksikliği telâfi etmiştir. Eser, vahyin başlangıcı, Resûlullah'ın (s.a.v.) şemâili, dört halifeyle ilgili haberler ve ilk fitne olaylarıyla ilgili haberleri ihtiva etmektedir. Kitap, ayrıca ed-Dercînî'nin birinci tabakada saydığı bazı imamları kaydetmektedir. Yine bazı imamların o dönemdeki halifelere vermiş oldukları cevaplara ve yazdıkları mektuplara –Abdullah b. İbâd ve Muhammed b. Eflah'ın mektupları gibi– yer vermiştir. *el-Cevâhiru'l-muntekât*,

⁴⁴ Dercînî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd, *Tabakâtu'l-meşâyih fi'l-Mağrib*, Thk. İbrâhîm Talây, 3. Baskı, Umân Sultanlığı, 2016.

⁴⁵ Hâşim, Mehdi Tâlib, *el-Hareketu'l-İbâdiyye fi'l-meşriki'l-Arabî*, Neşr: Ahmed b. Su'ûd es-Seyyâbî, Dâru'l-Hikme, London, 2013.

İbâdiyye'nin doğuşu ve önemli imamları hakkında bilgi veren en zengin kaynak olarak kabul edilir.

Berrâdî, İbâdiyye'nin –Hz. Ali taraftarı iken Hz. Ali'nin Sıffin'de hakem olayını kabul etmesi üzerine ondan ayrılan– Hâricîliğin bünyesinden doğduğunu kabul etmektedir. Hz. Ali'ye karşı çıkarak ondan ayrılan bu müstakil kitle, imam olarak Abdullah b. Vehb Râsibî'ye bîat etti. Bunun üzerine Hz. Ali ve ashâbı, onlarla savaşmak üzere bir araya gelmişler ve Nehrevân'da onların büyük kısmını öldürmüşlerdir.⁴⁶ Rivayetlere göre, savaş bittikten sonra meydana dolaşan Hz. Ali, onlarla savaştığı için pişman olmuştur.

Hz. Ali'den ayrılan bu topluluğun liderliğini, Ebû Bilal Mirdâs b. Udeyye et-Temîmî üstlenmiş, onları Câbir b. Zeyd zamanına kadar barış içinde korumuştur. Hz. Ali'ye muhalif olan gruplar, Ebû Bilal Mirdâs hicrî 61 yılında öldürülünceye kadar bir yapılanmaya gitmemişlerdi. Ebû Bilal Mirdâs'ın vefatı üzerine anılan fırka bazı prensiplerde ihtilafa düştü. Bu ihtilafın sonucu olarak Abdullah b. İbâd, müslümanlara karşı savaşmayı reddettiği için Nâfi' b. el-Ezrak'ın liderliğindeki gruptan ayrılmış ve dolayısıyla ilgili fırka ona nisbet edilmiştir.⁴⁷ Fakat fırkanın *İbâdiyye* şeklinde babasının ismine nisbet edilmesinin sebebi, babasının daha çok tanınan ve bilinen bir kimse olmasından dolayıdır. Nitekim Sufriyye ve Ezârika da oğullara değil babalara nisbet edilmiştir.⁴⁸

İbâdiyye'nin, mezheplerinin tarihini bu şekilde ortaya koyması, tahkîmi redderek Hz. Ali'den ayrılan *Muhakkime*'nin barış taraftarı olduklarını ve Ebû Bilâl Mirdâs öldürülünceye kadar hiçbir müslümana karşı savaşmadıklarını belirtmektedir. Ebû Bilâl öldürülünce, liderleri Nâfi' b. el-Ezrak Basra'da grubunu müslümanlara karşı savaşmaya davet etti. Bunun üzerine İbn İbâd, Nâfi'in barışı terk ettiğini, ortaya

⁴⁶ Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm, **el-Cevâhiru'l-muntekât**, Neşr: Ahmed b. Su'ûd es-Seyyâbî, 1. Baskı, Dâru'l-Hikme, London, 2014, s. 145 vd.; Orhan, Ateş, "Tahkim Telakkisine Eleştirel Yaklaşım", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1, Diyarbakır 2012, s. 302-316.

⁴⁷ Berrâdî, **el-Cevâhiru'l-muntekât**, s. 174.

⁴⁸ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 248; Berrâdî, **el-Cevâhiru'l-muntekât**, s. 174.

çıktıkları günden itibaren takip ettikleri yoldan ayrıldığını ve haksız yere müslümanların kanlarını helâl saydığını gerekçe göstererek Nâfi‘den ayrılmıştır.⁴⁹

•Ahmed b. Sa‘îd eş-Şemmahî (ö. 928/1522): *es-Siyer*. Eserde Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl’in rivayetlerine dayanılmakla birlikte, bazen İbn Abdilberr’in (ö. 463/1071) *el-İstî‘âb* ve *Kitâbu’n-Nehrevân*’daki rivayetlerine ve el-Mes‘ûdî’den nakletmiş olduğu rivayetlere yer vermiştir.⁵⁰ Kitap, Resûlullah’ın (s.a.v.) sîretiyle başlamakta, ardından râşid halifelere, Hz. Osman dönemindeki krizin sebeplerine değinmekte, Hz. Ali’den ve Muâviye’nin ona karşı başkaldırmasından, Muhakkime’nin ortaya çıkışından, Ebû Bilâl’den ve Abdullah b. İbâd’ın taraftarlarından ayrılanlardan bahsetmektedir.

Bu bilgilere göre İbâdiyye, kendilerini Sıffin Savaşı’nda ortaya çıkan *Muhakkimetü’l-ûlâ*’nın bir devamı olarak görmektedirler. Onlar, Muhakkime’yi dost edinirler ve onların kendilerinin ilk ortaya çıkan şekli olduğuna inanırlar. İbâdiyye’ye göre Muhakkimetü’l-ûlâ, “Havâric” değildir. Çünkü Havâric, Ezârika ve Sufriyye gibi daha sonra ortaya çıkan, müslümanları tekfir eden ve onların kanlarını helâl sayan şiddet gruplarıdır. Bu bağlamda Câbir b. Zeyd’in müslümanların kanlarını helâl saymaları meselesinde Hâricilerle tartıştığına dair rivayetler gibi⁵¹ İbâdiyye, kendilerinin mutedil olup şiddetten uzak bulunduklarını gösteren deliller zikretmektedirler. Bu ifadeler, Abdullah b. İbâd’ın fırkanın reisi olduğu görüşünü zımnen reddetmektedir. Buna karşın ed-Dercînî’nin *et-Tabakât*’ta İmâm Câbir b. Zeyd hakkındaki şu sözleri de onun mezhebin kurucusu olduğu görüşünü tekid etmektedir: “Câbir b. Zeyd el-Ezdî, mezhebin nizamının üzerine kurulduğu asıl ve temeldir; o, dinin ışığı ve gereklerini ayakta tutan kimsedir.”⁵²

⁴⁹ Berrâdî, *el-Cevâhiru’l-muntekât*, s. 248

⁵⁰ Sâbi‘î, *el-Havâric ve’l-hakîkatu’l-gâibe*, s. 28.

⁵¹ Dımâm’ın rivayet ettiğine göre Câbir b. Zeyd, Hâricilerle buluşuyor ve onlara şöyle diyordu: “Allah, müslümanların kanlarını bir din (bağlayıcı bir hüküm) olarak haram kılmadı mı?” Onlar, “Evet (haram kıldı.)” dediler. Câbir şöyle sordu: “Allah, ahkam olarak harb ehlinin kanlarını haram kıldıktan sonra helâl kılmadı mı?” Onlar, “Evet (helâl kıldı.)” dediler. Câbir şöyle devam etti: “Allah, onlara din olarak velâyeti emrettikten sonra onu bir dini bir emir olarak haram kılmadı mı?” Onlar, “Evet (haram kıldı.)” diye cevap verdiler. Câbir yine şöyle sordu: “Allah, bunun dışındaki şeyleri bir din olarak helâl kılmadı mı?” Bunun üzerine onlar sustular ve hiçbir cevap veremediler. Ben “İşte onlar, Nâfi‘ b. el-Ezrak’ın ashâbı ve müslümanların kanlarının helâl sayılması konusunda onların görüşünü benimseyen kimselerdir.” dedim (Dercînî, *Tabakâtu’l-meşâyih*, C. II, s. 252).

⁵² Dercînî, *a.g.e.*, C. II, s. 248.

Sonuç olarak İbâdiyye kendilerini Muhakkime'nin bir devamı olarak görmekte ve onları dost kabul etmektedir. Onlara göre Muhakkime'yi "Havâric" olarak nitelendirmek doğru değildir. Çünkü Havâric daha sonra ortaya çıkmış olan şiddet yanlısı gruplardır. Bunlar, müslümanları tekfir eden ve müslümanların kanlarını helal sayan Ezârika ve Sufriyye gibi gruplardır. Aşırıya giden bu kesimler de netice itibariyle ilk Muhakkime toplumundan türemiş bir topluluktur. İbâdî âlimler ise kendilerini mutlak anlamda Hâricîler'e nispet edilmesini kabul etmeyip müstakil bir fırka olduklarını iddia etmişlerdir. İbâdîler, çeşitli eserlerde kendilerinin orta yolu tutan ılıman ve mutedil bir grup olduklarına vurgu yapmışlar, hatta bu konuda müstakil eserler yazmışlardır.⁵³ Günümüze ulaşan bu kaynakların, İbâdiyye'nin neşetinden oldukça geç bir dönemde tasnif edilmiş olduğu görülmektedir.

1.1.1.2. Sünnî Kaynaklara Göre İbâdiyye'nin Doğuşu

Ehl-i Sünnet kaynakları, İbâdiyye'yi İslâm'ın birinci asrının ilk yarısında ortaya çıkan ilk İslâmî fırka olan Hâricîliğin bir kolu olarak görmüşler ve İbâdiyye'nin doğuşunu Hâricîlerin doğuşu ile birlikte ele almışlardır. Çünkü İbâdiyye fırkası Sıffin Savaşında Hz. Ali'yi terk eden ve Hâricî diye zikredilen topluluk içerisinde çıkmıştır. Durum böyle olunca Ehl-i Sünnet âlimleri iki fırka arasında ilişki kurarak İbâdiyye'yi Hâricîlerden neşet eden bir alt fırka olarak değerlendirmişlerdir. Zira her iki topluluk da, "hakem olayı"na ve Emevî idaresine karşı çıkmışlardır. Netice itibariyle Hâricîler Sıffin'de Hz. Ali (r.a.) taraftarlarından bir grubun kendisinden ayrılarak ayrı bir grup oluşturmasıyla başlamış, daha sonra bu grup aralarındaki ihtilaflar sebebiyle alt gruplara ayrılmışlardır. İşte İbâdiyye de bu alt gruplardan biridir.⁵⁴

İbâdiyye'den bahseden Sünnî kaynaklara kronolojik olarak bakıldığında, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) İbâdiyye'yi Hâricîler arasında zikrettiği görülür. O, eserinin fırak bölümünde şöyle diyor: "İbâdiyye, Hâricîlerden olup Abdullah b. İbâd'a

⁵³ Mu'ammer, Ali Yahyâ, **el-İbâdiyye: mezhebün İslâmiyyun mu'tedilun**, Takdim: Ahmed b. Su'ûd es-Seyyâbî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 5. Baskı, Umân Sultanlığı, 1434/2013.

⁵⁴ Makâlât ve fırak yazarları, İslâm dünyasında temel itikâdî fırkalar arasında İbâdiyye'yi saymamışlar, onu Hâricîlerin bir alt grubu olarak zikretmişlerdir (Belhî, Ebu'l-Kâsım, **Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ahu 'Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât**, Thk. Hüseyin Hansu ve diğerleri, Amman, 2018, s. 83; Eş'ârî, Ebu'l-Hasan, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn**, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 1. Baskı, Kahire, 1369/1950, C. I, s. 65; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992, C. I, s.114).

mensupturlar.”⁵⁵ Ancak İbn Kuteybe, eserinde tarihi bir zincir halinde zikrederek Haricîlerin idarecilere başkaldırdıklarını hatta onların Emevîler dışında da bu faaliyetlerine devam ettiklerini kaydetmekte, dolayısıyla onların idareye karşı isyanı bir prensip haline getirdiklerini ifade etmektedir.⁵⁶

Benzer şekilde Taberî (ö. 310/923) de, Hâricîlerin Hz. Ali’den ayrılan bir grup olduğunu, Abdullah b. İbâd’ın da Hâricîlerden olan Nâfi‘ b. el-Ezrak’tan ayrıldığını söylemektedir.⁵⁷

Bu noktada, erken dönem makâlât yazarlarından olması ve Sünnî olmasa da mezhepler konusunda Sünnî âlimlere kaynaklık etmesi bakımından Mu‘tezlî Ebu’l-Kâsım el-Belhî’nin (ö. 319/931) İbâdiyye hakkındaki görüşlerine de yer vermek istiyoruz. Belhî, “Hâricîlerin görüşlerinin esası, Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necedât’ın görüşüdür. Sonra Ezârika, İbâdiyye ve Necdiyye dışında ihtilaflarını zikrettiğimiz bütün sınıflar Sufriyye’den ayrılmışlardır.”⁵⁸ derken, İbâdiyye’nin Hâricîlere mensup bir fırka olduğunu açıkça ifade etmektedir. Belhî, İbâdiyye’yi “Abdullah b. İbâd ve Tâlibu’l-Hakk ismini verdikleri Abdullah b. Yahyâ’nın ashâbı İbâdiyye”⁵⁹ şeklinde tanımlamaktadır ki bu ifade, sanki mezhebin eşit derecede iki kurucusu olduğunu çağrıştırmaktadır. Yine Belhî, İbâdiyye hakkında “Onlar, Câbir b. Zeyd, İkrime, Amr b. Dînâr ve Mücâhid’in, kendilerinin selefleri olduklarını iddia ederler”⁶⁰ demektedir. Ayrıca Belhî, İbâdiyye’nin alt grupları ve görüşleri hakkında da bilgiler vermektedir.⁶¹ Bunlar biraz sonra zikredeceğimiz Eş‘arî’nin *Makâlât*’ında da benzer bir şekilde geçmektedir.

Ebu’l-Kâsım el-Belhî gibi, Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî (ö. 324/935-36) de, “Hâricîlerin görüşünün esası, Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye’nin görüşüne dayanmaktadır. Ezârika, İbâdiyye ve Necdiyye dışındaki fırkalar Sufriyye’den

⁵⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Me‘ârif**, Thk. Servet Ukaşe, 4. Baskı, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, t.y., s. 622.

⁵⁶ İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 4, 369.

⁵⁷ Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr, **Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk**, 2. Baskı, Dâru’t-Türâs, Beyrut, 1387h., C. V, 64, 165, 566-568.

⁵⁸ Belhî, **Kitâbu’l-makâlât**, s. 142.

⁵⁹ Belhî, **a.g.e.**, s. 142.

⁶⁰ Belhî, **a.g.e.**, s. 145.

⁶¹ Belhî, **a.g.e.**, s. 142-145.

ayrılmışlardır.”⁶² demektedir. Daha önce kaydedilen İbâdiyye’nin Muhakkime’yi kendi öncüleri gördüklerini ve onları dost edindiklerini bilgisi hatırlandığında Eş‘arî’nin “İbâdiyye’nin cumhûru, isyân edenler hariç Muhakkime’nin tamamını dost edinirler.”⁶³ sözlerinin bunu teyit ettiği görülmektedir. Eş‘arî, İbâdiyye’nin muhalifleri hakkındaki görüşleri konusunda şöyle demektedir:

Onlar, namaz kılan muhaliflerinin kâfir olup müşrik olmadıklarını, onlarla nikâhlanmanın ve miraslarının helâl olduğunu, savaştaki silah ve binek hayvanları gibi mallarının ganimet olarak alınmasının helâl olduğunu, bunun dışındakilerin haram olduğunu ... iddia ederler. Nakledildiğine göre onlar, muhaliflerinin dostlarının aleyhine şahidliklerini câiz görmüşler, isyan ettikleri zaman kırılıp geçirilmelerini haram saymışlar ve muhâliflerinin kanlarını dinlerine davet edinceye kadar haram kabul etmişlerdir. Bu yüzden Hâricîler, onlardan teberrî etmişlerdir.⁶⁴

İmâm Eş‘arî, İbâdiyye’nin alt fırkaları ve görüşleri hakkında ise şu bilgileri vermektedir:

1) Hafs b. Ebi'l-Mikdâm’ın taraftarları Hafsiyye: İmân ve şirki birbirinden ayıran şey, tek olan Allah’ı bilmektir. Kim Allah Teâlâ’yı kabul eder bunun dışındaki resûl, cennet, cehennem gibi şeyleri inkâr eder veya insan öldürmek, zina ve kadınların namusları hakkında Allah’ın haram kıldığı şeyleri helâl görmek gibi kötülükleri işlerse, o kimse şirkten berî bir kâfirdir. Bu sözler ilgili grubun imanın marifetullah ile sınırlı olduğuna işaret etse de bu ilke günümüze ulaşan İbadî kaynaklarında bulunamamıştır.

2) Yezîd b. Uneyse’nin taraftarları Yezîdiyye: Bu grubun görüşleri “Biz el-Muhakkimetu’l-ûlâ’yı dost ediniyoruz. Bundan sonra ortaya çıkanlardan berîyiz. Biz, İbâdiyye’nin tamamını dost ediniyoruz.” şeklinde açıklanabilir. Onlar, bunların hepsinin müslüman olduklarını, ancak görüşleri kendilerine ulaşıp da yalanlayan veya karşı çıkan kimselerin bunun dışında olduğunu iddia ederler. Onlar, birini tekfir etme ve müşrik sayma hususunda Hafsiyye’ye muhâlefet ederler ve cumhûrun görüşünü benimserler.

3) Hâris el-İbâdî’nin taraftarları: Kader konusunda Mu‘tezile’nin görüşündedirler. Onlar, istitâatin, fiil ile birlikte olduğunu iddia ettiler. Bu hususta diğer İbâdiyye fırkalarına muhalefet etmişlerdir.

⁶² Eş‘arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, C. I, s. 169.

⁶³ Eş‘arî, **a.g.e.**, C. I, s. 171.

⁶⁴ Eş‘arî, **a.g.e.**, C. I, s. 171-72.

4) Dördüncü fırka: ismi zikredilmeyen bu fırka Allah'ın murâd etmediği bir şeyi yapmak da bir tâ'at olacağını söylerler. Bunun manâsı şudur: "İnsan, bazen Allah o fiili kasdetmemiş ve irâde etmemiş olsa da, Allah'ın emrettiği bir şey yaptığı zaman Allah'a itâat etmiş olur."⁶⁵

Eş'arî'den sonra Mutahhar el-Makdisî (ö. 355/966) de, İbâdiyye'yi Hâricî fırkalar arasında saymış,⁶⁶ Hâricîlerden bahsettiği bu bölümün hemen başında Zülhuvaysıra Hurkûs b. Züheyr et-Temîmî'nin Hz. Peygamber'e "Âdil ol!" demesi üzerine, Hz. Ömer'in "Bana izin ver, onun boynunu vurayım!" dediğini, ancak Hz. Peygamber'in "Bırak, yâ Ömer! İleride onun ashâbı olacak, sizden biri onların namazı yanında kendi namazını, onların orucu yanında kendi orucunu hakir görecektir. Onlar Kur'ân okuyacaklar, ama o gırtlaklarından aşağıya inmeyecektir. Onlar, okun yaydan uzaklaştığı dinden çıkacaklar..." dediğini rivayet etmektedir."⁶⁷ Hâricîlere "Mârîka" lakabının verilmesinin kaynağı olan bu rivayeti nakleden Makdisî, Hâricîlerin Hurkûs'un söz konusu tavrını takındıklarına işaret etmektedir. Makdisî, Hâricîlerin, Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra Abdullah b. Vehb Râsibî'yi kendilerine imam seçtiklerini –bu yüzden kendilerine Râsibiyye denildiğini–, bunun ardından fesad çıkarmaya başladıklarını, Hz. Ali'nin de bu yüzden onlara karşı savaş açtığını ve birçoğunu öldürdüğünü ifade etmiştir. Makdisî, İbâdiyye'nin, Hâris b. İbâd'a nispet

⁶⁵ Eş'arî, **a.g.e.**, C. I, s. 170-72. Eş'arî'nin, İbâdilere nisbet ettiği diğer bazı görüşler şöyledir: 1) Nifâk konusunda üç fırkaya ayrılmışlardır: (a) Nifâk, şirkten berî olmaktır. (b) Her nifâk şirktir. Çünkü nifâk tevhide zıddır. (c) Allah'ın nifâk ismiyle kendilerini kasdettiği kavmin dışındakiler nifâk ile nitelenemezler. 2) Herhangi bir günâhta ısrar küfürdür. 3) İstîtâat ve teklîf, fiil ile birliktedir. İstîtâat, serbest bırakmaktır. 4) Kulların amelleri mahlûktur. Allah, olacak olan şeyin olacağını ve olmayacak olan şeyin olmayacağını bildiği için ezelde murîd değildir. 5) Seleften Câbir b. Zeyd, İkrime ve Mücâhid ile Amr b. Dînâr'ın kendilerinden olduğunu iddia ederler. 6) Allah'ın kullarına farz kıldığı şeyin hepsi imandır. Her büyük günah, şirk küfrü değil nimet küfrüdür ve büyük günah işleyen ebedî olarak cehennemde kalacaktır. 7) Müşriklerin çocuklarının âhirette elem görmesi hususunda tevakkuf etmiştir. Bunlar, Allah'ın, intikam yoluyla olmamak üzere onlara elem vermesini câiz görürler. Yine bir ihsân olarak onları cennete sokmasını da câiz görürler. 8) Kur'ân mahlûktur. 9) İnsanlara kılıç çekmek câiz değildir. Fakat zalim imamların ortadan kaldırılması için câizdir. 10) Ali ve iki hakemin küfrü, nimet küfrüdür, şirk küfrü değildir (Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, C. I, 170-72; C. II, s. 126, 185-186, 203-204; krş. Belhî, **Kitâbu'l-makâlât**, s. 142-145).

⁶⁶ Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, **Kitâbu'l-bed' ve't-târîh**, Mektebetü's-Sikâfeti't-Dîniyye, y.y., t.y., C. V, s. 134.

⁶⁷ Makdisî, **a.g.e.**, C. V, s. 135.

edildiğini kaydetmektedir.⁶⁸ Ona göre Haricîler'in temel özellikleri şöyledir: Ali b. Ebî Tâlib'i tekfir ederler. Hz. Osman'ın son altı yıllık idaresinden berî olduklarını savunurlar. Haricîlere göre büyük günah işleyeni tekfir ederler. Zalim devlet başkanına isyan ederler.⁶⁹

Bir sonraki asırda Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037), İbâdiyye'yi Haricî fırkalardan biri olarak zikrettikten sonra şu bilgileri vermektedir: “İbâdiyye, Abdullah b. İbâd'ın imamlığı hakkında görüş birliğine varmıştır. Aralarında muhtelif fırkalara ayrılmış olmalarına rağmen, İslâm ümmetinde kâfir sayılanlar hakkında görüş birliği içindedirler. Bununla şunu kastetmişlerdir: İslâm ümmetinden kendilerine muhalif olanlar, hem şirkten hem de imandan berî olup ne mü'min ne de müşriktirler; ancak onlar kâfirdirler. Bu yüzden şahitliklerini caiz görmüş, gizlice öldürülmelerini ve kanlarını haram kılmışlar; ama bunun açıkça yapılması halinde, helâl olduğunu söylemişlerdir. Onlarla nikâhlanmayı ve onlardan miras almayı kabul etmişlerdir... Onlar, bir kısım mallar dışında, muhaliflerinin bazı mallarının helâl olduğuna inanmışlar ve böylece, atlar ve silahların helâl olduğunu söylerken, altın ve gümüşün, ganimet sırasında sahiplerine geri verilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.” İbâdî fırkaları, “Hafsiyye, Hârisiyye, Yezîdiyye ve Ashâbu't-Tâat” olarak tasnif eden Bağdâdî, bunlardan Yezîdiyye'nin “dünyanın son zamanlarında İslâm şeriatinin ortadan kalkacağı” şeklindeki görüşlerinden dolayı gulâtan olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰

İbn Hazm (ö. 456/1064), İbâdiyye hakkında yukarıdaki âlimlerin açıklamalarına benzer bilgiler verdikten sonra, İbâdî fırkalardan birinin reisi olan Yezîd b. Ebî Üneyse'nin şu görüşlerini nakleder:

Yahudi ve Hristiyanlardan Lâ ilâhe illallâh diyenler, Muhammed'in Allah' tarafından Araplara gönderilen bir elçi olduğunu söylerlerse, ... bu inanç üzere ve Yahudi ve Hristiyan şeriatlerine

⁶⁸ Makdisî, **a.g.e.**, C. V, s. 138. Ancak diğer kaynaklar, mezhebin reisi olarak Abdullah b. İbâd'ı zikrederken, “Hâris el-İbâdî”den İbâdiyye'nin alt fırkalarından birinin reisi olarak bahsetmektedirler (Belhî, **Kitâbu'l-makâlât**, s. 143; Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, C. I, 171).

⁶⁹ Makdisî, **a.g.e.**, C. V, s. 134-139.

⁷⁰ Bağdâdî, Abdülkâhir, **el-Fark beyne'l-fırak**, Thk. Muhammed Osman, Kahire, Mısır, t.y., s. 92.

sarılarak ölürlerse, onlar mü'mindirler ve Allah'ın dostlarıdır. Acem'den bir nebî gelerek İslâm dinini nesh edecek, Sâbilik dinini ve kendisine bir defada inmiş olan başka bir Kur'ân'ı getirecektir.⁷¹

Yine İbn Hazm kendi zamanında Endülüs'te bulunan İbâdîler hakkındaki gözlemlerini ise “Onlar, Ehl-i Kitab'ın yemeklerini yemeyi haram kabul ederler. Teke, boğa ve koçun erkeklik uzvunu yemeyi haram sayarlar. Ramazan ayında uyurken ihtilam olan kimsenin orucunu kaza etmesini gerekli görürler. Az bir kısmı hariç, su kuyularının yanında olmalarına rağmen teyemmüm ederler...”⁷² şeklinde ifade etmiştir.

İsferâyînî (ö. 471/1078) ise, Hâricîlerin 6. fırkası olarak zikrettiği İbâdiyye hakkında daha önceki âlimlerin, özellikle Eş'arî'nin verdiği benzer bilgiler sunmuştur.⁷³

Şehristânî (ö. 548/1153) ise, İbâdiyye hakkında “Abdullah b. İbâd'ın taraftarlarından oluşan bir fırkadır. Abdullah, Mervân b. Muhammed (ö. 132/750)⁷⁴ döneminde hurûc etmiştir. Böylece onun üstüne bir ordu gönderilmiş ve Tihâme'de San'a yolu üzerinde bulunan Tebbâle beldesinde savaş cereyan etmiştir. Rivayete göre Abdullah b. Yahya el-İbâdî hayatının her safhasında Abdullah b. İbâd'la birlikte olmuş, fikirlerini aynen benimsemiştir.” dedikten sonra, dana önceki yazarların verdikleri bilgileri zikretmiştir.⁷⁵

Müteahhirûn dönemi sünnî âlimlerden olup İslâm fırkaları hakkında bilgiler zikreden İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁷⁶ ve Fahreddin Râzî (ö. 606/1210)⁷⁷ de daha önceki makâlât ve fırak yazarlarının kaydettikleri bilgileri eserlerinde zikretmişlerdir.

⁷¹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd, **el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal**, Neşr: Muhammed Ali Sabîh, y.y., 1348h., C. IV, s. 144.

⁷² İbn Hazm, **a.g.e.**, C. IV, s. 144.

⁷³ İsferâyînî, Ebul-Muzaffer Tahir b. Muhammed, **et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzu'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn**, Thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut, 1403/1983, s. 58.

⁷⁴ Mervân b. Muhammed: Son Emevî halifesi (744-750), Ebû Abdilmelik Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem el-Hımâr el-Ümevî el-Ca'dî (ö. 132/750)'dir. Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, “Mervan II”, **DİA**, İstanbul, 2004, C. XXIX, s. 227-29.

⁷⁵ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, C. I, s. 10-16.

⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-Muntazam fi Târîhi'l-ümem ve'l-mülûk**, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, 2. Baskı, Beyrut, 1415/1995, C. V, s. 130-137; C. VII, s. 324.

⁷⁷ Râzî, Fahreddin, **İ'tikâdâtü fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn**, Neşr: Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire, 1356/1938, s. 51.

Buraya kadar anlattıklarımızı toparlayacak olursak, Hâricîliğin bir alt kolu olan İbâdiyye, Basra'da 65/685 yılında aşırı görüşlerinden dolayı Nâfi' b. Ezrak'tan ayrılan Abdullah b. İbâd'a mensup bir topluluk oldukları görülmektedir. Bununla birlikte İbn Hazm, İbâdiyye fırkasını Câbir b. Zeyd'e nisbet etmiştir. İbâdiyye, dinî görüşleri bakımından diğer Hâricî fırkalardan farklılık göstermiştir. Bunun yanı sıra kendi içinde de bölünerek çeşitli fırkalara ayrılmışlardır.

Araştırabildiğimiz kadarıyla Sünnî gelenekte sadece İbnu'l-Ekfânî diye tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm (ö. 749/1348) İbâdiyyeyi kendi başlarına bağımsız bir fırka olduklarını kaydetmiş ve onu Hâricîlere mensup fırkalar arasında saymamıştır. İbnu'l-Ekfânî, İbâdiyye'yi tıpkı Mu'tezile, Eş'ariyye ya da Mâturîdiyye mezhepleri gibi müstakil bir fırka olarak zikretmiştir.⁷⁸ Müslüman fırkaların hangi konularda ittifak veya ihtilaf ettiklerini açıklayan İbnu'l-Ekfânî, İbâdiyye ve görüşleri hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "İbâdiyye, Abdullah b. İbâd'ın ashâbı olup şu görüşlere sahiptirler: Fiilin kendisiyle meydana geldiği istitâat arazdır. Kulların fiilleri mahlûktur ve kul tarafından kesbedilir. Büyük günah işleyen kimse müşrik değil küfrân-ı nimet içindedir. Müşriklerin çocukları hakkında tevakkuf etmişlerdir. Allah'ın onlara bir intikam olarak azab etmesini veya bir fazl (ihsân) olarak cennete sokmasını câiz görmüşlerdir. Kendilerine muhalif olan müslümanların yurdu, tevhîd yurdudur. Ancak sultanın ordugâhı ise âsilerin yurdudur."⁷⁹

1.1. 3. Çağdaş Alimlerin İbadiyye'nin Doğuşu Hakkındaki Görüşleri

Netice olarak İbâdiyye hakkındaki görüşlerini zikrettiğimiz bütün Sünnî makâlât ve fırak yazarları, İbâdiyye'yi Hâricîliğin bir kolu olarak zikrederken İbnu'l-Ekfânî'nin onları müstakil bir fırka sayması dikkat çekicidir.⁸⁰ Bu durum günümüzde İbâdiyye hakkında araştırma yapan bazı ilim adamlarının da dikkatini çekmiş, bu husus onların Sünnî âlimlere çeşitli açılardan eleştiriler yöneltmelerine sebep olmuştur. Örneğin, İbâdiyye hakkında çeşitli çalışmaları bulunan Ali Yahyâ Mu'ammer, daha önce

⁷⁸ İbnu'l-Ekfânî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm, **İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd**, Thk. Abdulmun'in Muhammed Ömer, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y., s. 137-146.

⁷⁹ İbnu'l-Ekfânî, **a.g.e.**, s. 137.

⁸⁰ İbnu'l-Ekfânî'nin, İbâdiyye dışında diğer makâlât ve fırak yazarlarının temel itikâdî mezheplerin alt fırkaları arasında saydıkları birçok fırkayı müstakil birer fırka olarak kabul ettiği belirtilmelidir (İbnu'l-Ekfânî, **a.g.e.**, s. 137-146).

İbâdiyye hakkındaki görüşlerini aktardığımız Eş‘arî, Bağdâdî, İbn Hazm, İsferyânî ve Şehristânî gibi makâlat ve fırak yazarlarının görüşlerini tenkit etmiş ve bunları üç noktada özetlemiştir:

1) İbâdîler, Abdullah b. İbâd dışında söz konusu yazarların İbâdîlere nispet ettikleri şahısları tanımamaktadır. Bu şahıslar, İbâdiyye fırkasına nispet edilen Yezîdiyye gibi alt fırkalara ve onların liderleriyle ilgili bir konudur.

2) İbâdîler hakkında yalan-yanlış görüşleri ileri süren şahıslar iddialarını ispat etmemişlerdir, konuya dair bir araştırma da yapmamışlardır. Özellikle dördüncü asırdan sonra kitaplar benzer şeyleri tekrar etmeye devam etmişlerdir. Mesela İbâdiyye fırkasının Kuzey Afrika’daki faaliyetlerinden hiç kimse gerektiği gibi bahsetmemiştir. Hâlbuki bu bölgelerde Şîî Fâtımîlerin yaktığı Masumiyye Kütüphanesi gibi önemli ilim merkezleri kurulmuş ve çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Hatta bu şahıslar, İslâm’ı İspanya’da tebliğ etmişlerdir. Ayrıca Rüstemîler devleti de bir diğer örnek olarak arz edilebilir. Bu kitaplar, onların imamlarını, liderlerini ve Kuzey Afrika’da mezhebin yayılışını anlatmamışlardır. Onlar Kuzey Afrika’da Rüstemiyye devleti⁸¹ adıyla hicrî 160-296 yıllarında hüküm süren Arap asıllı devletten dahi söz etmemişlerdir.

3) Makalât yazarları diğer fırkalardan bahsederken fırkaya ilişkin yer ve kişileri iyice araştırmışlardır. Ancak İbâdîlik söz konusu olunca onların meçhul şahıs ve zamirlerle konuştukları dikkat çekmektedir. Örneğin, “Onlardan bazıları der ki...” ya da “Onlardan birisi şöyle demiştir” şeklinde ifade tarzları belirgin derecede zikredilmektedir. Hâlbuki İbâdiyye’nin liderleri ve meşhur şahısları bellidir. Onlar dururken meçhul zamirler üzerinden İbâdiyye fırkasını zan altında bırakmak art niyetli bir çabadır. Ona göre İbâdiyye hakkında ileri sürülen bu tür asılsız sözlerin arkasında mezhep taassubu ve siyasi mülâhazalar yatmaktadır.⁸²

Günümüzde İbâdiyye hakkında hem Sünnî hem de İbâdî araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapılmış ve İvaz Muhammed Halîfât’ın *Neş‘etü’l-hareketi’l-İbâdiyye*

⁸¹ Rüstemiyye devleti hakkında daha fazla bilgi için bkz., Behâz, İbrahim Bekîr, **ed-Devletü’r-Rüstemiyye**, 3. Baskı, Cezayir, 1431/2010; Özkuyumcu, “Rüstemiler”, **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 295-96.

⁸² Mu‘ammer, Ali Yahyâ, **el-İbâdiyye beyne’l-fıraki’l-İslâmiyye**, 3. Baskı, Gardaya, Umân Sultanlığı, 1435/2014, s. 29-53.

(İbâdiyye Hareketinin Doğuşu)⁸³ isimli eseri gibi fırak edebiyatında yazılan bilgiler tekrar değerlendirilmiştir.

Muhammed Halîfât da dahil konuyu ele alan çağdaş araştırmacılar, Sıffîn olayı sırasında Hâricîlerin ortaya çıktığı hususunda ittifak etmelerine rağmen, bunların bir kısmı önceki âlimlerin genel kabul olarak sundukları İbâdiyye'nin Hâricîlere mensup bir mezhep olduğuna dair görüşlerine karşı çıkmışlardır. Bunlar İbâdiyye fırkasının Hâricîlerden bağımsız bir fırka olduğunu, daha ılımlı bir düşünceyle hareket edip diğer Hâricî fırkaların tarafgirlik içeren düşüncelerine tümüyle karşı çıktıklarını ileri sürmüşlerdir. Buna karşı bazı araştırmacılar da klasik görüşlerin daha doğru olduğunu savunmaktadır. Bu noktada çağdaş araştırmacıların konu hakkındaki görüşlerini ana hatlarıyla zikretmek faydalı olacaktır.

Muhammed Ebû Zehra (ö. 1393/1974), İbâdiyye'nin günümüze kadar kalan tek Hâricî fırka olduğunu ifade ettikten sonra, onların Hâricî fırkaları arasında en mutedil ve düşünce bakımından Ehl-i Sünnet'e en yakın fırka olduğunu söylemektedir.⁸⁴ İbâdiyye mezhebinin ortaya çıkışı hakkında araştırma yapan Sâbir Tu'ayme⁸⁵, Muhammed Hasan Mehdî⁸⁶, Muhammed 'Uleyyân⁸⁷ gibi sünnî araştırmacılar da, İbâdiyye'nin de Haricîler'den neşet ettiğini ittifakla belirtmişler ve Hz. Osman'ın şehit edilmesinden Emevî hakimiyetine kadar meseleleri genel olarak klasik makâlât ve fırak edebiyatındaki görüşlere paralel olarak incelemişlerdir.⁸⁸

⁸³ Halîfât, İvaz Muhammed, **Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye**, Umân Sultanlığı, 1423/2013.

⁸⁴ Ebû Zehra, Muhammed, **Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye**, Kahire, t.y., s. 73.

⁸⁵ Tu'ayme, Sâbir, **el-İbâdiyye: 'akîdeten ve mezheben**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1406/1986, s. 145.

⁸⁶ Mehdî, Muhammed Hasan, **el-İbâdiyye: neş'etühâ ve 'akâiduhâ**, 1. Baskı, Ürdün, 2011, s. 15-37.

⁸⁷ Uleyyân, Muhammed, **Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye fi'l-Basra ve münâkaşetu da'vâ te'sîsi Câbir b. Zeyd lehâ ve 'alâkatuhâ bi'l-Havâric**, Dâru'l-Hidâye, 1. Basım, y.y., 1415/1995, s. 9-10.

⁸⁸ Ali b. Muhammed el-Hacerî, yukarıda isimlerini zikrettiğimizz Muhammed Mustafa 'Uleyyân ve Sâbir Tu'ayme'yi eleştirmekte, İbâdiyye hakkında yaptıkları çalışmalarda tarihsel araştırma metodu yönünden onları hatalı bulmaktadır. Hacerî'ye göre onlar, kadim kaynakları hiçbir tenkide tabi tutmadan ve verdikleri zayıf ve sağlam bilgileri birbirinden ayırmadan kullanmışlardır. Eleştirdiği hususlardan biri de, onların sadece bu kadim eserlerle yetinmeleri ve bol miktarda mevcut olmasına rağmen İbâdiyye hakkında kendi kaynaklarına hiç başvurmamış olmalarıdır. (Hacerî, **el-İbâdiyye ve menheciyyetü'l-bahs**, s. 46-63).

Buna karşın ‘İvaz Muhammed Halîfât⁸⁹, Ömer Bâ⁹⁰ ve Orhan Ateş⁹¹, yukarıdaki görüşe muhalefet ederek İbâdiyye’yi Haricîlerden ayrı bir fırka olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre İbâdiyye, diğer İslâm mezhepleri gibi müstakil bir mezhep hüviyetini taşımaktadır. Bunlar, İbâdiyye’nin Hâricîlere mensup bir mezhep olmamasını, İbâdiyye’nin –Hz. Ali’ye karşı savaşta Muhakkime ile hareket etmeyen ve onlardan teberrî eden– Haricîlere muhalefet etmelerine, tahkîmi reddetmelerine rağmen muhaliflerinden hiç kimseyi tekfir etmemelerine, genel olarak Hz. Ali’ye karşı isyan etmeyi doğru bulmamalarına, bilakis muhalifleriyle bir arada yaşamalarını sağlayan mutedil prensipler benimsemelerine bağlamaktadırlar. Fakat onlar, zalim yöneticiye karşı koyma prensibini benimserler. Bu yüzden onlar, tarihleri boyunca fırkanın bütün enerjisini iktidara karşı koymak ve kendi idarelerinde bir devlet kurmak için harcamışlardır. Fehmi Hüveydî de İbâdiyye’nin Hâricîlerden ayrı müstakil bir fırka olduğunu, onların bazı görüşlerde ittifak etmelerinin İbâdiyye’nin bir Hâricî fırkası sayılması için yeterli olmadığını ifade etmiştir.⁹²

⁸⁹ Halîfât, **el-Usûlu’t-târihiyye li’l-fırkati’l-İbâdiyye**,; a. mlf. **Neş’etü’l-hareketi’l-İbâdiyye**,.

⁹⁰ Ömer Bâ, her iki mezhebin (Hâricîlik ve İbâdîlik) görüşlerini inceledikten sonra, İbâdiyye’nin müstakil bir mezhep olduğu görüşünü tercih ederek şöyle demektedir: “Geçen bilgiler ışığında görülüyor ki İbâdiyye, Hâricîlerin bir alt kolu değildir. Her ne kadar İbâdiyye ile Havâric hemen hemen aynı zamanda doğmaları ve aynı tarihî olaydan dolayı ortaya çıkmaları gibi ortak paydalara sahip olsalar da, İbâdiyye diğer İslâmî mezhepler gibi müstakil bir mezheptir. Tahkîme karşı çıkma ve Emevî yönetimine karşı olma her iki mezhep arasında ortak payda olsa da, onlar görüşleri ve ilkelerinin farklı olması sebebiyle ihtilaf etmişler, hatta birbirleriyle savaşmışlardır (Ömer Bâ, Ömer b. el-Hâcc Sâlih, **Dirâse fi’l-Fikri’l-İbâdî**, 2. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1436/2015, s. 110).

⁹¹ Orhan Ateş, Sünnî ve Şîî kaynakların İbâdiyye’yi bir Hâricî fırkası olarak saydıklarını, İbâdiyye’nin ise bunu kesinlikle kabul etmediğini söylemektedir. Ateş, özetle şu görüşleri ileri sürmektedir: “Doğru sonuçlara ulaşabilmek için bir fırkanın kendisini nasıl tanımladığı çok önemlidir. İbâzîler’i Haricî bir fırka olarak ele almak sonrada batıllıkla suçlamak mezhepçilikten ve siyasi taassuptan kaynaklanmaktadır. İbâzîleri Haricî olmakla suçlayanlar, İbâzîler’in itikadi, siyasi görüşlerini ve tarihsel gelişimlerini dikkate almamışlardır. Çağdaş araştırmacılar da olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek yerine önceki rivayetleri araştırmaksızın nakletmektedirler. Tarih yazımında nakilci tarih yazımı akılcı tarih yazımlarına hayat hakkı tanımamaktadır. Klasik kaynakların İbâziyye’yi, görüşlerini dikkate almaksızın tek taraflı Haricî bir fırka olarak nitelermeleri oryantalist bir tavra benzemektedir. İbâzîleri, düşüncesini şiddet kullanarak ifade eden Haricî bir kalıba sokmak ve onun üzerinden değerlendirmek haksızlık olur. İslam’ı yaymak konusunda şiddete başvurmayan İbâzîler çok erken dönemde övgüye değer entelektüel bir yapı oluşturmuşlardır. Bu yapı tüm siyasi baskılara rağmen terörize olmamış ve hoşgörüyü temel almıştır.” Bkz. Orhan Ateş, “İbâziyye Haricî Bir Fırka mıdır?”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak, (2017), s. 1-23.

⁹² Hüveydî, Fehmi, “Berâ’etü’l-İbâdiyye”, **Mekânnetü’l-İbâdiyye fi’l-hadâreti’l-İslâmiyye**, Hazırlayan: Muhammed Sâlih Nâsir, y.y., 2016, s. 295-312.

Ehl-i sünnet ve İbadî fırkalarından hiçbirisi, kendilerinin, tahkimi reddettikleri için Hz. Ali'ye destek verenlerden ayrılan bir topluluktan ortaya çıktığını inkar etmemektedir. Fakat Ehl-i sünnetin İbadîlere bakışı, İbadîlerin, kendilerini tanıttıkları şekilde barışçıl bir cemaat olmaları şeklindeki bakışlarından farklıdır. Zira Ehl-i sünnete göre onlar, kendileri dışındaki Kible ehline şiddet uygulayan ve kendilerini toplumdan soyutlayan Hâricîlerin bir parçası olarak bilinirler. İbadîler ise bu tür iddialar reddetmiş ve kendilerinin ana çatı itibarıyla Ezârika ve Sufriyyeden oluşan Haricîlere nispet edilmelerini kabul etmemişlerdir.

1.1.2. İbâdiyye Hakkında Kullanılan İsimler

Yukarıda ifade edildiği üzere İbâdiyye fırkası, son raşit halife Hz. Ali'nin hilafeti döneminde, onunla Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan arasında meydana gelen Sıffin Savaşı'nda her iki tarafın hakeme başvurmayaya karar vermeleri üzerine, Hucurât sûresi'nde yer alan bir âyeti⁹³ temel alıp hakem olayına karşı çıkararak Hz. Ali'yi terkeden ve kendilerine Muhakkime⁹⁴ denilen grubun devamıdır.⁹⁵ Muhakkime, Hz. Ali'nin yanında savaşa girmesine rağmen Muâviye b. Ebî Süfyan tarafından ortaya atılan hakem olayını Kur'an hükümlerine aykırı bularak kabul etmemiş, Hz. Ali, bu kararda ısrar edince onu terk ederek önce Harûrâ'ya daha sonra da Nehrevân'a çekilmişlerdi. Onlara göre Hz. Ali, hakeme başvurulmasını kabul etmekle imametinin meşruiyetine gölge düşürmüştür. Oysa onlar, Hz. Ali'nin ümmetin onayı ile seçilmiş bir halife olduğuna Muâviye b. Ebî Süfyan'ın da meşru halifeye başkaldıran bir asi olduğuna inanarak savaşa girmişlerdi. Yapılması gereken Kur'an hükümlerine göre hakkı kabul edinceye kadar asi olan tarafla yani Muâviye b. Ebî Süfyan ile savaşmaktı. Onlara göre bu, Kur'an'ın emriydi. Bu görüşlerini, Kur'an âyetinden⁹⁶ hareketle *Lâ hükme illâ lillâh* (Hüküm ancak Allah'a aittir) şeklinde sloganlaştırdılar.

⁹³ Hucurât, 49/9.

⁹⁴ Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, **Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevâhir**, Thk. Kemal Hasan Mer'i, el-Mekteba el-Asriyya, C. II, s. 307.

⁹⁵ Barûnî, Ebû Rebî' Süleymân (ö. 1382 h./ 1962), **Muhtasarü Târîhi'l-İbâdiyye**, Mektebetü't-Damrî, Maskat, 2013, s. 36.

⁹⁶ "Hüküm, yalnız Allah'ındır." Yûsuf, 12/40.

Bu topluluk, tarihî süreç içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Hz. Ali'yi terk ettikleri için özellikle İbâdî olmayan kaynaklarda “Hâricî”⁹⁷, *Lâ hükme illâ lillâh* (Hüküm ancak Allah'a aittir) sözünü sloganlaştırdıkları için “Muhakkime”⁹⁸, Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra Harûrâ'ya çekildikleri için “Harûrî”; sonrasında Nehrevân'a gittikleri için de “Ehl-i Nehrevân” olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca muhalifleri onları aşağılamak için “dinden çıkanlar” anlamında “Mârîka” demiştir. Bu lakap ve isimler hakkında ileride açıklama yapılacaktır.

İbâdiyye,⁹⁹ Sünnî kaynaklarda Abdullah b. İbâd'a¹⁰⁰ nispet edilmektedir. Ancak İbâdîler, Abdullah b. İbâd'ı fırka içinde önemli bir lider olarak görmekle beraber onun kurucu bir lider olduğunu ileri süren tezleri kabul etmezler.¹⁰¹ Yukarıda zikredildiği üzere İbn Kuteybe, Halife b. Hayyât (ö. 240/854), Taberî, Eş'arî, Mutahhar el-Makdisî, Bağdâdî (ö. 429/1037), İbn Hazm, İsferâyînî, Şehristânî¹⁰², İbnu'l-Cevzî, Fahreddin Râzî gibi Sünnî tarih ve fırak âlimleri, İbâdîlerin Hâricîler'den ayrılan fırkalardan biri olduğunda ittifak etmişlerdir.

⁹⁷ Şehristânî, Abdulkarîm, **el Mile'l-ve'n-Nihal**, Çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 119-123.

⁹⁸ Bağdâdî, Abdulkahir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara, 1991, s. 54-58.

⁹⁹ Türkçe çalışmalarda, mezhebin ve kurucusunun ismi farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Bu durum عبد الله بن إباض isminde “dâd” farklı telaffuz edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bazıları Abdullah b. İbâd, mezhebin ismini İbâdiyye şeklinde telaffuz ederken, bazıları Abdullah b. İbâz, mezhebin ismini İbâziyye olarak telaffuz etmektedir. Bu çalışmada, “Abdullah b. İbâd” ve “İbâdiyye” şeklindeki yazımı tercih edilecektir. Bunun dışında bazı Arapça eserlerde söz konusu isim “Abdullah b. Ebâd/Ebâz”, mezhep ise “Ebâziyye/Ebâdiyye” şeklinde yazılmıştır (Fırlalı, Ethem Ruhi, “Abdullah b. İbâz”, **DİA**, İstanbul, 1988, C. I, s. 109; a.mlf. “İbâziyye”, **DİA**, İstanbul, 1999, C. XIX, s. 256-261).

¹⁰⁰ Abdullah b. İbâd: Tam ismi, Abdullah b. İbâd el-Mukâ'isî el-Murrî et-Temîmî olup İbn 'Ubeyd b. Mukâ'is oğullarından olan Murre oğullarındandır. İbn İbâd, Basra'daki İbâdiyye dâîlerinden olup İbâdîler tarafından mezhebin kurucusu olarak kabul edilir. İbn İbâd'ın bu fırkanın doğup gelişmesinde önemli bir rolü olmuştur. Bu yüzden mensupları tarafından itikâdî konularda merci olarak kabul edilmiştir (Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 95-96; Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 214; Sübhânî, Âyetullah Ca'fer, **Buhûs fi'l-Milel ve'n-Nihal**, 1. Baskı, Kum, 1428h., C. V, s. 349; Fırlalı, “Abdullah b. İbâz”, C. I, s. 109).

¹⁰¹ Orhan Ateş, **el-İbâdiyye min masâdirihâ: bahsun fi'n-neş'eti ve'l-mefâhîmi vel-'alâkâtî ve'l-vâkı'i'l-yevm**, Tercüme: Sa'îd el-Hâcc, 1. Baskı, Menşûrâtü'l-Menâhic, Cezayir, 1435/2007, s. 45. Bu eser, Ateş'in “Günümüz Ummân İbâdiyyesi” (Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007) adıyla hazırlamış olduğu Doktora tezinin Arapça çevirisidir.

¹⁰² Orhan Ateş, makalesinde Şehristânî'nin nesnel olmadığını ve dinin asıllarında ittifak eden fırkaları fûrudaki te'villeri nedeniyle siyaseten batılla suçladığını ileri sürer (Ateş, Orhan, “el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristânî'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2008, Cilt: I, Sayı: 2, s. 105-130).

Netice itibariyle İbadiyye'nin kendilerini farklı lakap ve sıfatlarla tanıtmaya çalıştıkları ancak Sünnî âlimlerin ise daha farklı bir çerçeve çizdikleri görülmektedir. Ehl-i Sünnet ise, onların Hz. Ali'nin (r.a) tahkimi kabulüne karşı çıkan bir grup olduklarını beyan ederek “havâric” ve “muhakkime” olarak lakaplandırmıştır. Yine aynı şekilde, Nehrevân Savaşı'nda, belli bir süreliğine sığındıkları yere nispetle “harûriyye” olarak da anılmıştır. Her ne kadar İbâdîler reddetseler de onlar Hz. Peygamber'in fitnelere işaret ettiği bir hadisinden istinbat edilmiş olan “el-mârîka/haydut”, ya da cihada icabet etmeyen “kaade/oturup kalanlar” lakabıyla anılmışlardır. Bu son isimlendirme, aşağıda zikredileceği üzere, Hâricîlere mensup Nâfî b. Ezrak tarafından verilmiştir.

1.1.2.1. İbâdiyye İsminin Menşei

İbâdiyye, –Muâviye b. Ebî Süfyân (40-60/660-679) ve Abdülmelik b. Mervân (65-89/684-707) dönemini de idrak etmiş bulunan– Abdullah b. İbâd b. Teym el-Lât b. Sa'lebe et-Tâbi'î'ye (ö. 86/705) nispet edilen firkadır.

İbâdiyye mezhebinin neden ona nispet edildiği konusunda birkaç farklı görüş bulunmakta olup tercih edilen gerekçe şu şekildedir: “Abdullah b. İbâd, halife Abdülmelik b. Mervan ile yaptığı uzunca yazışmalar sebebiyle bu nispet kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde Abdullah b. İbâd, halifeye uzunca uyarı mektupları göndermiş onu hareketleri ve uygulamaları sebebiyle tenkit ederek tekrar sünnete dönmesini istemiştir.”¹⁰³

Aşağıda detaylandırılacağı üzere İbâdîler, kendilerine farklı isimler vermelerine rağmen onlar, vakıya uygun olarak İbâdiyye lakabını kabul etmişlerdir. Ancak onların erken dönem kaynaklarında “İbâdiyye” tabiri geçmemektedir.¹⁰⁴

İbâdî tarihine dair yaptığı araştırmalarıyla tanınan Ömer el-Hâcc Sâlih Bâ ise, mezhebin Abdullah b. İbâd'a nispet edilme sebebini, bu zatın Câbir b. Zeyd'e nispetle daha üstün bir düşünceye ve bakış açısına sahip olması şeklinde açıklamıştır. Zira ona göre Câbir b. Zeyd sadece fikhî görüşlerini ifade etmekle yetinmiş, siyasî ve itikâdî anlamda pek fazla görüş ortaya koymamıştır. Oysa Abdullah b. İbâd bu konuda

¹⁰³ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*, s. 46.

¹⁰⁴ Mu'ammer, *el-İbâdiyye: mezhebün İslâmiyyun*, s. 9-10; Halîfât, *el-Usûlu't-Târîhiyye*, s. 38-39.

oldukça mahir birisi olup siyasal bir fikre sahip olmasının yanında, olaylara geniş bir pencereden bakan bir mizaca sahip olduğu için¹⁰⁵ mezhep Câbir'e değil de Abdullah b. İbâd'a nispet edilmiştir.

1.1.2.2. İbâdîlerin Kendilerine Verdikleri İsimler

Yukarıda ifade edildiği üzere İbâdiyye lafzı erken dönemde kullanılan bir lakap olmayıp ilk defa Mağrib'de hicrî 3. asrın son çeyreğinde yazılan İbâdî eserlerde görülmektedir. İbâdîler, İbâdî lakabı ortaya çıkmadan önce kendilerini *Ehlü'l-Adl*, *Ehlü'l-Hak* ve *'l-İstikâme*, *Ehlü'd-Da've* ve *'l-İstikâme*, *Cemâ'atü'l-Müslimîn* ve *Şârî* (ç. *Şurât*) olarak anmışlardır.

(1) *Ehlü'l-Adl* (Adâlet Ehli): İlk İbâdî imamların tercih ettikleri bir isimlendirmedir. Harici fırkaların çoğunun katılımı olmaksızın bu isimlendirmeyi kendilerine has olarak kullandılar. Örneğin, Nu'mân b. Seleme'ye gönderdiği risalede Câbir b. Zeyd ve onun dışındaki başka imamlar bu ismi tercih etmişlerdir. Bununla birlikte el-Kutb Etfayyîş, bu ıstılah için başka bir anlam zikretmiştir: “O, isyancı bir gruba karşı zorba davranırsa da, bir imama karşı savaşıyan bir gruptur.” Bu yüzden onları, *Ehlü'l-Adl* diye isimlendirmiştir.¹⁰⁶

(2) *Ehlü'l-Hak* ve *'l-İstikâme* (Hak ve İstikamet Ehli): İbâdiyye'nin kendileri için kullandıkları ve günümüze kadar kitaplarında mütedavil olan bir isimlendirmedir. Onlara göre *Ehlü'l-Hak* ilk Muhakkime'nin lakabıdır. Çünkü onlar, tahkîmden sonra hak üzere kalan ilk fırkadır. Abdullah b. Vehb Râsibî, taraftarlarına yaptığı bir konuşmada “Kuşkusuz siz, yeryüzündekiler arasında Ehlü'l-Hak'sınız. Çünkü hakkı söylediniz ve adâlet için sabrettiniz.” İlk İbâdiyye, lakabın ilk kısmı olan “*Ehlü'l-Hak*”ı benimsemiştir. Ezârika gibi gruplar devlet başkanına isyan edip yoldan

¹⁰⁵ Araştırmacı Ömer b. el-Hâcc Sâlih Bâ, İmâm Câbir ile İmâm İbn İbâd hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Sa'îd b. el-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, İbn Abbâs ve daha birçokları gibi ilim adamları pek çıkmamıştı. İbn İbâd'ın, adı geçen âlimlerden farklı (onlara muhalif) birçok görüşe sahip olduğu açıktır. Câbir b. Zeyd'e gelince, İbâdiyye'ye mensup olması açısından onun görüşleri her ne kadar İbn İbâd'ın görüşleriyle uyuşuyorsa da, bu görüşlerinin kendisi dışındaki Basralı tâbiûn ulemâsının görüşleri olduğu görülmektedir. İşte bu durum, İbn İbâd'ı mezhep içerisinde Câbir b. Zeyd'den daha etkili konuma getiren ve Câbir'den daha meşhur kılan bir husustur. Fikrî liderlik bakımından da onun önünde yer alıyordu.” Bkz. Bâ, *Dirâse fi'l-Fikri'l-İbâdî*, s. 52-53.

¹⁰⁶ **Mu'cemu Mustalahâtü'l-İbâdiyye**, Hazırlayan: Komisyon, 2. Baskı Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1432/2011, C. II, s. 671.

sapınca, İbâdiyye öncekilerin *Ehlü'l-Hakk* yolunda devam etmiştir. Daha sonra bu isme “el-İstikâme” lafzını eklemişler ve kendileri için *Ehlü'l-Hak ve'l-İstikâme* ismini kullanmışlardır.¹⁰⁷ 2. Bu lakap hariciler topluluğu için kullanılırken zamanla özel olarak sadece İbaziyye için kullanılmıştır.

(3) *Ehlü'd-Da've ve'l-İstikâme* (Davet ve İstikamet Ehli): İbâdîlerin kendileri için kullandıkları ıstılahlardan bir diğeri olan bu isimlendirmeyi onlar, bazen kısaca *Ehlü'd-Da've* şeklinde kullandıkları gibi, bazen de *Ehlü'd-Da've ve'l-İstikâme* şeklinde istimal etmişlerdir. Bu isimlendirme, onlara sürekli hakka davetin zorunlu olduğunu hatırlatmaktadır. Zira onlara göre Allah'a davet etmek her müslümana vâciptir. Bu isim, 2./8. asrın başlarından günümüze kadar kitaplarında tedavüldedir.¹⁰⁸ Onlar bu lakabı, diğer harici fırkaları dışarıda tutacak şekilde kendilerine has olarak kullanmışlardır.

(4) *Cemâ'atü'l-Müslimîn* (Müslüman Cemaati): İbâdiyye'nin Basra devrinden itibaren kullandıkları bir isimdir. Bunu, bütün müslümanları kapsayan el-Muvahhidûn (Muvahhidler) ıstılahının mukabili olarak kullanmaktadırlar. Bu isim, Câbir b. Zeyd el-Ezdî döneminde ortaya çıkmıştır. Onlara göre bu isim, kendilerine muhalifleri tarafından verilen “İbâdiyye” isminden önce kullanılmış olmaktadır. Bu lakap ilk olarak hariciler için kullanılırken daha sonra yalnız kendileri için kullanılmıştır.¹⁰⁹

(5) *Şurât*: “Şârî” (kendisini satan) kelimesinin çoğulu olup İbâdîlerin, *şirâ* (kendisini satma) yolunu tutanlar için kullandıkları bir lakaptır. Onlara göre *şirâ*, bir insanın Allah'ın rızasını kazanmak için kendisini satmasıdır. Buna Tevbe sûresi 111. âyeti delil getirirler. Ancak *şirâ*, zulme karşı çıkmak amacıyla işlenen nâfile bir amel olup farz veya vâcip değildir. İleri gelen şurât olarak Ebû Hilâl Mirdâs b. Hudeyr ve Ebû Hamza el-Muhtâr b. 'Avf eş-Şârî isimlerini zikretmektedirler.¹¹⁰ İbâdî olmayan kaynaklarda da “Şurât”, Hâricîler için zikredilen bir isimdir. Bu lakap Haricilerin tüm fırkaları için kullanılmıştır.¹¹¹

¹⁰⁷ A.g.e., C. I, s. 69.

¹⁰⁸ A.g.e., C. I, s. 80-81.

¹⁰⁹ A.g.e., C. I, s. 200.

¹¹⁰ A.g.e., C. I, s. 550-52.

¹¹¹ Belhî, *Kitâbu'l-Makâlât*, s. 153-154; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyî*, C. I, s. 191; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I, 157.

İbadiyye'nin neşetinden beri kendileri için kullandıkları lakaplar farklılık arz etmiştir. Her bir lakap, fikirlerini ortaya koymalarını sağlayan bir anlam içeriyordu. Kendilerini ilk olarak erken dönemlerde, zulmü reddedip ondan kurtulmak istediklerini beyan etmek için (ehl-i adl) diye lakaplandırıldılar. Sonra kendilerinin, ortaya çıktıkları ilk günden beri açık bir şekilde hak üzere olduklarını göstermek için (ehl-i hak ve'l-istikâmet) olarak lakaplandırıldılar. Bu lakap, hakkı söylemekte katlanılması gereken ve bulunması elzem olan sabır ve metanet gibi bazı sıfatları da ortaya koyuyor. (Ehl-i adl) ise onların inşa ettikleri ve üzerinde yürüdükleri dosdoğru yola davetin devamının gerekliliğine işaret anlamı taşıyor. (Cemaatü'l-müslimîn) lakabı onların İslâm diniyle aziz oldukları ve o dönemdeki diğer müslümanlardan farklı olduklarına açıkça işaret vardır. (Şurat) lakabı, onlardan her bir ferdin derin imanına ve Allah'ı razı etmek amacıyla dinleri için kendi canlarından vazgeçtikleri anlamı taşıyor.

1.1.2.3. Diğer Mezheplerin İbâdîlere Verdikleri İsimler

İbâdiyye dışındaki mezheplere mensup âlimler de onları çeşitli isimlerle anmıştır. Farklı mezhepler genelde birbirlerini olumsuz anlamlara gelen kelimelerle adlandırdığı için çoğu kere ilgili mezhep bu isimlendirmeyi reddetmiştir.¹¹² İbâdiyye'ye muhalifleri tarafından verilen önemli isimler şöyledir:

(1) *Havâric*: Hâricî kelimesinin çoğuludur. Hâricî genel olarak, “müslüman toplumun, imamlığı üzerinde ittifak ettikleri hak imama başkaldıran kimseye” denir. Ehl-i Sünnet'in büyük çoğunluğu, Sıffin'de tahkîmi kabul ettiği için Hz. Ali'den ayrılan ve ona hurûc eden (ona itâatten çıkan veya isyan eden) bütün topluluklara bu ismi vermişlerdir.¹¹³

İbâdî kaynaklar ise, bu ismin ne anlama geldiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bunlar, şu iki noktada toplanabilir: 1) Onlar, 37/658 yılındaki Sıffin Savaşı'nın durdurulmasına karşı çıkan, tahkîmi ve sonuçlarını kabul etmeyen, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve râşid halifelerin yolundan sapmayı kabul etmeyen kimselerdir. 2) Kendileri

¹¹² Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 32; Adeviy, Hamis b. Raşid b. Saîd, *el- Vakûyye ve'l-Vahdetü'l-İslâmiyyeti'l-Fikri ve Tatbik*, Gubera, 2000, s. 91.

¹¹³ Belhî, *Kitâbu'l-makâlât*, s. 153; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, C. I, s. 64; Şehristânî, *el-Milel*, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, C. I, 105.

dışındaki müslümanlar için “şirk” hükmünü veren, müslümanların kanlarını akıtmayı, mallarını almayı ve kadınları esir etmeyi helâl gören kimselerdir. İbâdiyye, birinci anlamda yani siyasî hurûc (başkaldırı) anlamında Haricîlere nisbet edilmelerini inkâr etmezler. Fakat onlar, kendileri dışındaki dinden çıktığını iddia etmesi anlamında Haricî zümreler içinde sayılmayı şiddetle reddederler.¹¹⁴ Onlar, *Havâric* isminin Muhakkime’yi ve onların halefi olan İbâdiyye’yi küçük düşürmek için Emevî idareciler tarafından yapılan bir adlandırma olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹⁵

(2) *Muhakkime*: İki hakemi (tahkîmi) inkâr etmeleri ve *Lâ hükme illâ lillâh* (Hüküm, ancak Allah'ındır.) demeleri sebebiyle kendilerine bu isim verilmiştir.¹¹⁶ Sıffîn Savaşı’nda Hz. Ali, Muâviye ordusunu yenilgiye uğratmak üzereyken, Muâviye tarafı Ali ordusunu Allah’ın kitabının hakemliğine davet etti. Başlangıçta bu duruma razı olmayan Hz. Ali, bazı taraftarlarının kendisini zorlaması ve diğer baskılar sebebiyle hakem tayinine razı oldu. Hakemlerin kararı açıklanınca, Hz. Ali taraftarı bir grup, *Lâ hükme illâ lillâh* (Hüküm ancak Allah’a aittir) diyerek anlaşmaya karşı çıktılar ve Hz. Ali’yi tevbe etmeye davet ettiler. Böylece onlar, *Lâ hükme illâ lillâh* ifadesini ilk defa slogan haline getirdikleri için kendilerine, *el-Muhakkimetü’l-ûlâ* denilmiştir.¹¹⁷ Muhalif fırka mensupları tarafından yapılan bu “muhakkime” tanımı İbâdîler tarafından da kabul edilmektedir.¹¹⁸ İbâdiyye, *el-Muhakkimetü’l-ûlâ*’yı selefleri olarak kabul ederler. Çünkü onlar, Hz. Ali ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasındaki tahkîm olayını inkâr eden ve bunun sonuçlarını tamamen reddeden kimselerdir.¹¹⁹

(3) *Harûriyye*: Başlangıçta Kûfe yakınlarında bir yer olan Harûrâ’ya gittikleri için kendilerine bu isim verilmiştir.¹²⁰

(4) *Mârika*: Belhî’ye göre ümmet, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar”¹²¹ hadisinin onlar hakkında varid olduğunda icmâ ederek

¹¹⁴ Mu‘cemu mustalahâtî’l-İbâdiyye, C. I, s. 331-33; Ateş, *el-İbâdiyye*, s. 49.

¹¹⁵ Mu‘cemu mustalahâtî’l-İbâdiyye, C. I, s. 332; Etfayyîş, *el-Fark*, s. 11, 12.

¹¹⁶ Belhî, *Kitâbu’l-makâlât*, s. 153; Eş‘ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, C. I, s. 191.

¹¹⁷ Öz, Mustafa, “Muhakkime-i Ülâ”, *DİA*, İstanbul, 2005, C. XXX, s. 398.

¹¹⁸ Mu‘cemu mustalahâtî’l-İbâdiyye, C. I, s. 293.

¹¹⁹ Mu‘cemu mustalahâtî’l-İbâdiyye, C. I, s. 293.

¹²⁰ Belhî, *Kitâbu’l-makâlât*, s. 153; Eş‘ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, C. I, s. 191.

¹²¹ Buhârî, “Menâkıb”, 61; Müslim, “Zekât”, 12.

onları *Mârîka* isimlendirmişlerdir.¹²² Eş‘arî, Onların, *Mârîka* lakabı dışındaki diğer lakapları kabul ettiklerini, çünkü okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkmış olmayı kabul etmediklerini söylemektedir.¹²³ İbâdiyye, gerçekten bu isimlendirmeye şiddetle karşı çıkmıştır.¹²⁴

(5) *Ka‘ade*: “Oturup kalanlar, cihad etmekten kaçınanlar” anlamında kullanılan olumsuz bir adlandırmadır.¹²⁵ Bu adlandırmanın tarihi hikayesi şu şekilde özetlenebilir: Nâfi‘ b. Ezrak hicrî 64 yılında Emevîler’in baskılarına karşı ayaklanmış ve kendisine katılmayanlarla muhalif olanları müşrik ilan etmişti. Ancak Câbir b. Zeyd’in liderliğindeki İbâdîler bu çağrıya katılmadılar ve Müslümanların birbirlerine karşı kılıç kullanmasına cevaz vermediler. Bu durum üzerine Nâfi‘ b. Ezrâk, İbâdiyye fırkasını aşağılamak için “cihaddan kaçıp oturup kalanlar” anlamında *el-Ka‘ade* olarak adlandırmıştır.¹²⁶

İbâdiyye, bu isimlerden Havâric ve Mârîka isimlerini, “tehvîd ehlinden günah işleyenlere müşrik-kâfir” diyenler hakkında kullanmışlardır.¹²⁷

Ehli sünnetin İbâdîlere verdiği lakapların delâletleri, onların kendileri hakkında ulaşmak istedikleri anlamlardan farklılık arz ediyordu. Tahkîmi kabul etmesi sebebiyle Hz. Ali’ye muhalefet etmeleri ve ona karşı gelmeleri nedeniyle, onlara, Havâric ve Muhakkime denilmiştir. İbn İbad’ın oynadığı rol sayesinde Emevî devletine karşı siyasi bir çıkış gerçekleştirmeleri nedeniyle İbâdiyye adı verilmiştir. Nehrevân savaşında, belli bir süreliğine sığındıkları yere nispet edilerek de “Harûriyye” denilmiştir. Bu tesmiyelerle birlikte İbâdîlerin kabul etmedikleri ve olumsuz gördükleri bazı isimlerde verilmiştir. Mesela: Bu isim Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisinde zikredilen vasıfları taşıyan kişilere verilen olumsuz bir tanımdır. *el-ka‘ade* de cihaddan geri kalmaları anlamını taşımaktadır.

¹²² Belhî, *Kitâbu’l-makâlât*, s. 153.

¹²³ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, C. I, s. 191.

¹²⁴ Ca‘birî, Ferhât, *el-Bu‘du’l-hadârî li’l-akideti’l-İbâdiyye*, Maskat, 1987, s. 54.

¹²⁵ Ca‘birî, *a.g.e.*, s. 53.

¹²⁶ Makdisî, *el-Bed’ ve’t-târîh*, C. V, s. 142; Mu‘cemu mustalahâtü’l-ibâdiyye, C. II, s. 799; Ca‘birî, *el-Bu‘du’l-hadârî*, s. 53. Geniş bilgi için bkz. Halîfât, *Neş‘etü’l-Hareketi’l-İbâdiyye*, s. 64-74.

¹²⁷ A‘veşt, Bekîr b. Sa‘îd, *Dirâse İslâmiyye fi’l-usûli’l-İbâdiyye*, Kahire, 1408/1988, s. 33.

1.1.3. İbâdiyye Mezhebine Özgü Bazı Terimler

İbâdiyye mezhebinin oluşmasında her bir sürece işaret eden terimler kullanılmıştır. Fırkanın kendine has özel kullandığı terimleri, diğer terimlerle karıştırılmaması için beyan etmek ve açıklamak daha uygun olacaktır. Bu terimler şu şekilde açıklanabilir:

1) *İmâmetü'd-Difâ'*: İbâdiyye'ye göre imâmet merhalelerinden biri olup aşağıda açıklanacak olan “zuhûr merhalesi”nden daha düşük derecededir. O, kitmân (gizlilik) ve zuhûr (açıklık) merhaleleri arasında yer alır. Buna zorunluluk hâlinde başvurulur. Çünkü kitmân hâlinde oldukları zaman müslüman topluma düşman baskını olursa veya zuhûr halinde müslümanların devletlerine bir saldırı olursa difâ' (savunma) gereklidir. Difâ' imamının cesur, deneyimli ve uzak görüşlü olması şarttır. Ümmetin kendisine tam olarak itaat etmesi böyle bir imamın hakkıdır. İmamın savaşta sebat göstermesi ve düşman karşısında sabırlı olması vâciptir.¹²⁸

2) *Takiyye*: İbâdiyye'nin kendilerini zalim yöneticilerin yakalamasından veya İslâm düşmanlarının saldırısından korumak için ortaya koydukları bir prensiptir. Takiyye, kısaca “Kişinin, kendisine zarar geleceği korkusuyla fiilî veya sözlü olarak inandığı şeyin aksini ortaya koyması” şeklinde tanımlanmaktadır. Onlara göre takiyye, zorlanma halinde olan herkes için câizdir. Ancak imam ve şârî için câiz olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbâdiyye, takiyyeyi “ikrâh” ile müteradif kabul etmiş ve hükümlerini bir saymıştır. Bu hususta şu âyeti delil getirmişlerdir: “*Ancak kalbi imanla mutmain olduğu halde zorlanan kimse hariç!*” (Nahl, 16/106) Takiyye, Şî'a'da da bulunan bir inançtır. Ancak aralarında lafız ortaklığı olmakla birlikte, kelimeye İbâdiyye'den farklı anlam yüklemişlerdir.¹²⁹

3) *Şirâ*: İbâdiyye'nin inanç prensiplerinden ve eskiden beri imâmet nevilerinden biridir. *Şirâ*, “Bir insanın Allah'ın rızasını kazanmak için kendisini satması”dır. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını cennet kendilerinin olmak üzere satın almıştır.*” (Tevbe, 9/111) *Şirâ*, zulme karşı çıkmak amacıyla işlenen nâfile bir amel olup farz veya vâcip değildir.¹³⁰

¹²⁸ **Mu'cemu mustalahâtî'l-İbâdiyye**, C. I, s. 377-78; Şemmâhî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd, **es-Siyer**, Thk. Muhammed Hasan, 1. Baskı, Beyrut, 2009, C. I, s. 372.

¹²⁹ **Mu'cemu mustalahâtî'l-İbâdiyye**, C. II, s. 1099.

¹³⁰ **A.g.e.**, C. I, s. 550-52.

4) *Kitmân*: Eski imâmet göstergelerindendir ve İbâdiyye'nin dört çeşit olan “mesâliku'd-dîn”inden biridir. Kitmân, imâmet-i suğrâdır. el-Vesyânî ve ed-Dercînî kitmânı, “İmâmsız olarak işi gizli bir şekilde sürdürmektir.” Kitmân durumunda dinî vecibeler gizlice yerine getirilir, açığa vurulmaz. Kitmân, toplumun zayıf olduğu, imâmeti ikame etmeye güç yetiremediği ve zorba otoriteye karşı kudretinin olmadığı durumlarda yaşadığı bir merhaleidir. Resûlullah'ın (s.a.v.) Mekke döneminde yaşadığı durum bunun örneğidir. Yine İbâdî mezhebinin ilk kurucuları olan Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde'nin durumları da buna örnektir.¹³¹

5) *Küfür*: Küfür, imanın zıddı olup “Allah'ın, hakkında azabla tehditte bulunduğu şeyler”dir. Küfür, “Kulun, ister şirk isterse başka bir büyük günah işlemek yoluyla olsun, Allah'a yapması gereken şükrü terketmek suretiyle nimeti örtmesi” şeklinde de tanımlanmıştır. Bu yüzden küfür; “küfr-i şirk” (inkâr küfrü) ve “küfr-i nimet” (küfrân-ı nimet, fisk veya nifâk küfrü) olarak iki kısma ayrılır.¹³²

1.1. 4. İbâdiyye'nin Geçirdiği Aşamalar

İbâdiyye mezhebinin doğuşu ve gelişmesi hakkında bilgi veren kaynaklardaki veriler düzenli değildir. Bunlar ya Taberî'nin *Târîh*'inde ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye*'sinde olduğu gibi kronolojik sıraya göre değildir; ya da şahıslar hakkındaki rivayetleri toplayan biyografi kitaplarında olduğu gibi dağınıktır. İbâdî kaynaklarda mezhep hakkında geçen tarihî bilgilerin tamamı, mezhebin doğuşundan yazarın zamanına kadar gelip geçen çok sayıda mezhep ricâlini kısaca toplayan ve satır aralarında bu ricâlin yaşamış olduğu bazı olaylara yer veren muhtelif kitaplardaki bölüm pörçük rivayetlere dayanmaktadır. Dolayısıyla çağdaş araştırmacılar, mezhebin doğuş ve gelişim tarihi hakkındaki tarihî arka planı bu eserlerden istifade ile oluşturabilmektedirler. Çünkü söz konusu kadim eserler, tarihî olayları konularına göre tasnif etmiş değillerdir. Kadim kaynaklardaki dağınık bütün bilgileri toplayan, onları tasnif eden ve kronolojik olarak konularına göre düzenleyen çağdaş araştırmalar, İbâdiyye mezhebinin tarihî bakımdan ilmî serüveni hakkındaki bu açığı kapatamamıştır. Bundan dolayı mezhebin doğduğu ve ilk merhalesini yaşadığı yer

¹³¹ A.g.e., C. II, s. 905.

¹³² A.g.e., C. II, s. 918-921.

olan doğu bölgesindeki¹³³ gelişim aşamasını ortaya koyabilmek için kaynaklara dikkatli bir şekilde eğilmek zorunludur.¹³⁴ Buna karşın Mağrib İbâdîleri, mezhebin kendi bölgelerindeki tarihini yazma konusunda diğer bölgelerdeki İbâdîlerden daha eski bir geçmişe sahiptir. Bu eserler, özellikle Rüstemiyye devleti, İbâdiyye’de ilmin ve seyr-i sülûk usullerinin yoğun bir şekilde öğretildiği grup anlamında azzâbe sistemi, İbâdiyye ile diğer fırkalar arasındaki ihtilaflı bazı meseleler hakkındadır. Mezhebin şarktaki doğuşu ve gelişimine dair yazılan eserler, zikredilen eski kitaplardaki metinlerin tahlilinden ibarettir. Ali Yahyâ Mu‘ammer, ‘Amr en-Nâmî, Ferhât el-Ca‘bîr¹³⁵ ve başka müelliflere ait çağdaş İbâdî kaynakların büyük çoğunluğu, zikredilen eserlere dayanarak mezhebin gelişimi hakkında tarihî bir bakış açısı inşa etmişlerdir. Bu hususta onları, Ehl-i Sünnet’e veya diğer mezheplere mensup ‘İvaz Halîfât, Mehdî Tâlib Hâşim¹³⁶, Orhan Ateş vb. araştırmacılar takip etmiştir. ‘Amr en-Nâmî’nin *Dirâsat ‘ani’l-İbâdiyye*¹³⁷ adlı kitabı, İbâdiyye mezhebinin doğuşu ve oluşumu konusunda çok değerli ve önemli bir kitap olarak kabul edilmektedir. Eser, İbâdiyye’ye göre bu alanda türünün ilk örneğidir. Fakat bu araştırma İbâdiyye mezhebinin çeşitli yönlerini ele aldığı için, mezhebin ilk dönem tarihini tam olarak ortaya koyamamıştır.

Araştırmamızda mezhebin doğuşuyla ilgili temel olarak İbâdî kaynaklardan elde ettiğimiz verilere yer verilirken, konuyu açıklamaya katkısı olacak olan Sünnî ve diğer mezheplere mensup araştırmacıların eserlerindeki bilgilere de dikkat edilecektir. Mezhebin doğuşu konusunda İbâdî kaynaklardaki görüşler ile Sünnî kaynaklardaki görüşler arasında farklılık yoktur. Yani, Ali ile Muâviye grupları arasındaki ihtilaf,

¹³³ Sâlimî, Umân tarihiyle ilgili eserinde söz konusu dönemdeki muhalif âlimlerin kitaplarının yakılmasına girişilen olaylar arasında Umân halkından İbnu’n-Nazar denilen meşhur tarihçinin kitaplarının yakılmasını zikretmiştir. Yakılan bu kitaplar arasında *Silkü’l-Cemân fî Sîreti Ehli ‘Umân* isimli bir kitap Umân İbâdîlerinin biyografilerine dair bir eser olması muhtemeldir (Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid, **Tuhfetü’l-a’yân bi sîreti ehli ‘Umân**, Mektebetü’l-İstikâme, 1417/1997, C. I, s. 361).

¹³⁴ Vesyânî, Ebu’r-Rebî‘ Süleyman b. Abdusselâm b. Hassân, **Siyeru’l-Vesyânî**, Thk. Ömer b. Lokman Hamû Süleyman Bû ‘İsbâne, 1. Baskı, y.y., 1430/2009.

¹³⁵ Ferhât el-Ca‘bîr’inin, İmâm Câbir b. Zeyd’e ait rivayetleri klasik İbâdî kaynaklardan topladığı bir kitabı vardır (Ca‘bîr, Ferhât b. Ali, **el-İmâm Câbir b. Zeyd**, 1. Baskı, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1436/2015).

¹³⁶ Hâşim, Mehdî Tâlib, **el-Hareketü’l-İbâdiyye fi’l-meşriki’l-Arabî**, Neşr: Ahmed b. Su‘ûd es-Seyyâbî, Dâru’l-Hikme, London, 2013.

¹³⁷ Nâmî, ‘Amr, **Dirâsât ‘ani’l-İbâdiyye**, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû, Matâbi‘u’n-Nahda, Cezayir, 2000.

tahkîm olayı ve Muhakkime'nin ortaya çıkışı konularında her iki mezhep arasında görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Fakat mezhebin kurucusunun kim olduğu, İbâdiyye'nin Hâricîlere nisbet edilmesi ve İbâdiyye'den ayrılan fırkalar gibi konularda her iki mezhep arasında ihtilaf vardır. Her iki mezhebe ait klasik kaynaklar ayrıntılı bilgi verme konusunda eksik olmalarına rağmen, İbâdî eserler, İbâdiyye ile ilgili tarihî olaylar hakkında en önemli ve en zengin kaynaklardır. Çünkü Sünnî kaynaklar genellikle sadece Sıffîn ve Nehrevân olayları hakkında bilgi vermekle yetinmişlerdir. Çağdaş kaynaklar, İbâdiyye'nin doğuş ve gelişim aşamalarını şu şekilde taksim etmişlerdir:

1) Doğuş Aşaması, 2) Gelişim Aşaması. Gelişim aşaması da iki kısma ayrılmıştır: a) Kitmân (Gizlilik) ve Davet Aşaması, b) Zûhur (Ortaya Çıkma) ve İlân Aşaması. Aşağıda bu aşamalar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.4.1. Doğuş ve Oluşum Aşaması

Bu aşama, Emevî hilafetinin başlangıcından hicrî 1. asrın sonlarına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Sıffîn'de tahkîm olayı sebebiyle Hz. Ali taraftarı olan bir kesim kendisinden ayrılınca üç grup ortaya çıkmış oldu: Hz. Ali grubu, Muâviye grubu ve Muhakkime grubu. Bu son grup tahkîme karşı çıkanlardan oluşmaktadır ve Havâric (Hâricîler) olarak anılmaktadır. Bunlar ilk ayrıldıkları dönemde Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi (ö. 38/658) kendilerine imam seçtiler. İşte İbâdiyye Muhakkime denilen bu kitleden çıkmıştır. Bunlar, Câbir b. Zeyd ve Abdullah b. İbâd'ın o dönemde Muhakkime'nin reisi olan Nâfi' b. el-Ezrak'ın müslümanlarla savaşma kararına karşı çıkmaları neticesinde ondan ayrılmalarına kadar Muhakkime grubu içinde bulunmaya devam ettiler.¹³⁸ Çünkü İbn İbâd, Basra mescidlerinden yükselen ezan seslerini, kurrânın Kur'ân okuyuşlarını ve tesbih çekenlerin zikir seslerini işitince, “Onlarla birlikte bu insanlara karşı mı savaşalım?” dedi. Böylece Nâfi' b. el-Ezrak'tan ayrıldı.¹³⁹

Esasında bu ilk fırkalar, bir takım siyasî olaylar neticesinde doğmuştur. Bu sebeple onların “siyâsî gruplar” olarak nitelenmesi gerekir. Ancak bu gruplar, bu durumun

¹³⁸ Ca'bîrî, Ferhât, *Devrû'l-medreseti'l-İbâdiyye fi'l-fıkh ve'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, 1.

Baskı, Tunus, 1438/2017, s. 15-17.

¹³⁹ Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-muntekât*, s. 174.

ötesine giderek itikâdî konuları araştırmaya, önemli dinî meselelerle ilgilenmeye başladılar ve itikâdî meseleler, onların temel ilgileri haline geldi. Kendi aralarında bu konuları tartışmaya başladılar. Böylece onlar siyâsî bir fırka iken itikâdî fırkalar şekline dönüştüler.¹⁴⁰

Abdullah b. Vehb Râsibî'nin 38/658'de Nehrevân'da öldürülmesinden sonra, İbâdî davetini yayma sorumluluğunu Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye et-Temîmî (ö. 61/670) üstlendi ve Basra'da İbâdîlerin imamı oldu. İbâdî kaynakların naklettiklerine göre, Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) onun hakkında “Şunların (Mirdâs ve tâbilerinin) sözleri, kalplere ateşin kuru otlara nüfuzundan daha hızlı etki etmektedir.”¹⁴¹ Çağdaş İbâdî yazarlara göre bu ifadede, Mirdâs'ın şiddet içermeyen bir davete inandığına ve Hâricîlerin aksine müslümanların öldürülmesini çirkin gördüğüne işaret vardır.¹⁴² Onun taraftarlarının tavrı ise, savunma (difâ‘) durumu ve savaş mecburiyeti olmadıkça hiç kimse ile savaşmamaktır. Bu tavır ve davranışlarından dolayı Mirdâs, Şî‘a ve Mu‘tezile gibi fırkalar tarafından kendilerine nisbet edilmektedir.¹⁴³

İbâdî âlimlere göre Ebu’ş-Şa‘â Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Ebû Bilâl’in davetine katıldı ve İbâdî mezhebinin gerçek kurucusu oldu. Mirdâs da onun sancağı altına girdi. Mirdâs'ın taraftarları hakkında *el-ka‘ade* (oturanlar) tabiri kullanıldığı zaman, bununla Emevî yöneticilerine karşı savaşmaktan geri duran topluluk kastedilir. Bunlar, Muhakkime topluluğu içerisinde itidali temsil eden bir gruptur.¹⁴⁴ İbâdiyye'nin bu özelliği, onların geçmişte orta yolu benimsediklerine ve mutedil olduklarına, müslümanlara karşı şiddet ve savaşla suçlanmalarının defedilmesine ve Hâricilik mezhebine mensup olmadıklarına delil getirilmektedir. Onlar hakkında

¹⁴⁰ Mehdî, **el-İbâdiyye**, s. 37-38.

¹⁴¹ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 262.

¹⁴² Mirdâs'ın müslümanların kanlarının akıtılmasını helâl gören meseleleri konuşmaktan fazla hoşlanmadığı nakledilir. ed-Dercînî'nin naklettiğine göre Abdulvevvâb şöyle demiştir: “Ebû Mirdâs'a muvahhidlerin kanının akıtılmasını helâl gören meseleler hakkında sordum. Konuya dair bir meseleyi, kötü ve çirkin buldu. Ben de diğerlerini anlatmaktan vazgeçtim. Sonra imam, bir şey yapan kimsenin kanını helâl gören kimse hakkında kırk mesele zikretti. Eğer Ebû Mirdâs bunların hepsini işitseydi, acaba nasıl tepki verirdi?” Bkz. Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 336.

¹⁴³ Nâmî, **Dirâsât ‘ani’l-İbâdiyye**, s. 54-55; Halîfât, **el-Usûlu’t-târîhiyye**, s. 18-19.

¹⁴⁴ Nâmî, **a.g.e.**, s. 59-61; Halîfât, **a.g.e.**, s. 21. Câbir b. Zeyd'in Hâricîlerle buluşup onlarla tartıştığına dair rivayeti daha önce nakletmiştik. Bkz. Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 252; Şemmâhî, **es-Siyer**, C. I, s. 188.

kullanılan *el-ka'ade* tabiri, onların müslümanlara karşı savaşmayı çirkin gördüklerinin bir delili olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu husus, İbâdiyye ile onları müslümanlara karşı savaşmakla suçlayan diğer fırkalar arasında tartışmalı bir konudur.

Bu *el-ka'ade* denilen grup, Câbir b. Zeyd'in imâmete getirilmesi konusunda anlaştılar. Bunun üzerine Câbir, cemâati yönetirken belirli bir yöntem takip etmiştir. Onun ilkelerinden bazıları şunlardır:

1) Takiyye: Buna İslâm toplumunda varlığını sürdürmek için başvurulur. Câbir b. Zeyd, daveti en güzel şekilde yerine getirebilmek için gizliliğe son derece önem vermiştir.¹⁴⁵ Öyle ki Câbir'in, cemâatin sırlarını ortaya döken veya isimlerini ifşa eden kimseyi öldürme emri verdiği nakledilir. Cemâatten ayrılmak isteyen kimse, eğer sırları muhafaza etmeye devam ederse ona herhangi bir kötülük yapmıyorlar, şayet cemâatten ayrılıp da sırları ifşa ederse onu öldürüyorlardı.¹⁴⁶

2) Yönetimle ilişkisi: Câbir, idarecilere karşı hiçbir düşmanca faaliyette bulunmuyordu. Bilakis Haccâc ile dostluk ilişkisi vardı. Öyle ki, Haccâc'ın kâtibi Yezîd b. Ebî Müslim, Câbir'in yakın bir arkadaşıydı.¹⁴⁷

3) Aşiretini davete yoğunlaşması: Câbir, kabilesi Ezd mensuplarından ve harekete katılanlardan fikirlerini destekleyenlere özel ihtimam göstermiştir. Câbir, kabilesi

¹⁴⁵ Câbir'in gizliliğe verdiği önemi göstermek açısından şu rivayet önemlidir: "Câbir ile el-Esved b. Kays b. Ebî Vakkâs (veya Ebî Fak'as), her ikisi birlikte hac mevsiminde İbn Abbâs (r.a.) ile buluşuyorlardı. Bir keresinde Câbir yalnız olarak geldi. Bunun üzerine İbn Abbâs ona, "Arkadaşın nerede?" diye sordu. O da, "Onu, Ubeydullah b. Ziyâd yakaladı." der. Bunun üzerine İbn Abbâs, "O da, onlardan (Hâricîlerden) mıydı?" diye sordu. Câbir de ona, "Evet" diye cevap verdi. İbn Abbâs, "Yoksa sen de onlardan mısın?" diye sordu. Câbir, "Allah'a yemin olsun ki, hayır (onlardan değilim)!" dedi. Bkz. Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 277.

¹⁴⁶ Nâmî, **Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye**, s. 54-55; Halîfât, **el-Usûlu't-Târîhiyye**, s. 54-55. Şemmâhî rivayet etmiştir: "Bir genç Câbir b. Zeyd'e gelerek, 'Hangi cihad daha faziletlidir?' diye sordu. O da, 'Hardele'yi öldürmek!' dedi. Fakat genç Hardele'yi tanımıyordu. Müslümanlardan bir adam mescidde onu (Hardele'yi) kendisine gösterdi. Adım atmasını diye elini üzerine koydu ve zehirli bir hançerle ona darbe indirdi. O, yakalanınca vali kendisine, 'Biliyorum, bunu sen kendiliğinden yapmadın! Sana bu emir verildi. Sana bunu kimin emrettiğini ve buna kışkırttığını bana söyle!' dedi. Bunun üzerine genç, 'Bırak beni, onu ben kendim öldürdüm' dedi. Hardele, öldürülen bir grup müslümanı ihbar etmişti." (Şemmâhî, **es-Siyer**, C. I, s. 187.) Bu rivayetten, prensip olarak onların emniyetlerini sağlamak sadece kendilerini ihbar eden kimseleri öldürdükleri anlaşılmaktadır.

¹⁴⁷ Nâmî, **Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye**, s. 54-55, 86-88; Halîfât, **el-Usûlu't-Târîhiyye**, s. 56-57.

Ezd'in Haccâc'a olan nefretinden yararlanmış, onları hareketine davet etmiş ve onlardan büyük bir kabul görmüştür.¹⁴⁸

İbâdî kaynaklar tarafından “umdetü'l-İbâdiyye” ve “aslu'l-mezheb” gibi sıfatlarla nitelenen, takip ettiği uzlaşmacı siyaset sonucu İbâdîleri sıkıntılardan kurtaran¹⁴⁹ Câbir b. Zeyd, tercih edilen görüşe göre hicrî 93 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁰ Bu dönem içinde İbâdiyye'nin doğuşu ve nispeten kuruluşu gerçekleşmiş olmaktadır.

1.1.4.2. Gelişim Aşaması

1) Kitmân (Gizlilik) ve Davet Aşaması

Bu aşama, hicrî 1. asrın sonlarından başlayarak 2. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmektedir.

İbâdiyye, doğuş ve oluşum aşamasından sonra zorunlu olarak kitmân (gizlilik) aşamasına girmiştir. Bu aşama, Câbir'in vefatından sonra İbâdiyye'nin başına geçen Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin (ö. 145/762)¹⁵¹ liderliğinde başlamıştır. O, Emevî halifeleri Süleyman b. Abdulmelik (715-717) ve Ömer b. Abdulaziz (717-720) dönemlerinde yöneticilerle iyi ilişkiler kurmuştur. O, hareketlerini yeniden düzenleme, imâmetin zuhûrunu tesis etme ve kendilerinden bir halife seçme hedeflerini gerçekleştirmek için sükûnet ortamından istifade etti. Onun döneminin en belirgin özelliği, Basra'da planlarını tartışmak, taraftarlarına fikrî ve itikâdî

¹⁴⁸ Halîfât, **el-Usûlu't-Târîhiyye**, s. 57, 65.

¹⁴⁹ İsmail Lütî Çakan, “Câbir b. Zeyd”, **DİA**, İstanbul, 1992, C. VI, s. 537-38.

¹⁵⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, Beyrut, 1422/2011, C. IV, s. 483.

¹⁵¹ Ebû Ubeyde, 65/685 yılı civarında doğmuştur. Basra'da Câbir b. Zeyd'den hadis, fıkıh ve akideye dair ilim elde etmiş, Ca'fer b. Semmâk gibi âlimlerin halkasına devam etmiştir. Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Mücâhid b. Cebr ve Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân'dan rivayette bulunmuştur. İbâdî âlim ve fâkihlerinden kabul edilir. Emevîler tarafından Uman'a sürgün edilmiş, Irak Valisi Haccâc tarafından bir süre hapsedilmiştir. Hocasının vefatı üzerine Basra İbâdîlerinin başına geçen Ebû Ubeyde, cemâatini dikkatli bir şekilde yönlendirmiş ve onları Emevî yöneticilerinin gazabına uğramaktan korumuştur. 145/762 yılında vefat etmiş, kendisinden sonra bir süre gerileme gösteren cemâatin başına öğrencisi Rebî' b. Habîb geçmiştir (Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 238-246; Yıldız, Harun “Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme”, **DİA**, İstanbul, 2016, C. EK-1, s. 377-378).

prensiplerini öğretmek için “gizli meclisler”in tanzim edilmesidir.¹⁵² Bu meclisler üç türde tanzim edilmiştir.¹⁵³

1) Genel meclisler: Bunlar, bütün İbâdîlerin katılabildiği meclislerdi. Bu meclisler, gizlice yaşlılardan birinin evinde veya bu meclisler için özel hazırlanmış تنها arazilerde yahut yaşlı kadınlardan birinin ya da cenazesi olan bir kişinin evinde kuruluyordu. Bu meclislerin belirli bir programı yoktu; insanlar orada akîde konusunda dinî bilgiler öğreniyorlar veya önemli bir konu hakkında liderler tarafından konuşmalar yapıyordu. İnsanlar, durumlarının açığa çıkmaması için çok ihtiyatlı davranıyorlardı.¹⁵⁴ Üyeler bu meclislere gelirken kadın elbisesi giymek, satıcı

¹⁵² Halîfât, **el-Usûlu't-Târîhiyye**, s. 71.

¹⁵³ Ebû Ubeyde'nin gizli meclisler kurduğuna işaret eden bazı rivayetler vardır. Bu rivayetlerin lafızlarından ve bağlamlarından, kurulan meclislerin türleri anlaşılmaktadır. Mesela, iki meclis türü arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koyan iki rivayet zikredilmektedir. Birinci rivayet şöyledir: Ebû Süfyan'ın nakline göre el-Melîh şöyle dedi: “Bir gece, hâcibin evinde bir zikir meclisi olduğu bize ulaştı.” Ebû Süfyan dedi ki: “Meşâyih, geceleyin gençleri yanlarında getirmiyorlardı.” el-Melîh şöyle dedi: “Umân halkından bir adama, ‘Haydi, birlikte hâcibin evine gidelim, belki bize izin verirler’ dedim, ve birlikte yürüyerek eve geldik, bize izin verildi. Derken onun (hâcibin) yanında el-Muhtâr b. ‘Avf ile meşâyih’ten iki veya üç adam olduğunu gördük. Hâcib bana, ‘Ey Melîh! Sen ve bu Umânlı adam Belec b. Ukbe’ye gidin, bizim yerimizi ona haber verin ve bize gelmesini söyleyin’ dedi. “Ona gidip haber verdik, o da geldi.” el-Melîh şöyle devam etti: “Yatsı namazını kıldık, ardından müzakereye başladık. Onlardan biri ayağa kalkıp Allah'ın dilediği kadar konuşuyor, sonra da oturuyordu. Sonra başka biri kalkıyor, aynı şekilde konuşuyordu. Durum sabah ışıklarına kadar böyle devam etti.” el-Melîh şöyle dedi: “O geceden sonra hiç kimseyi görmedim. Ondan önce de ayağa kalkıp konuşanlardan herhangi birini görmüş değildim.” el-Melîh'in dediğine göre “Şu'ayb b. Ömer, o dönemdeki en faziletli gençlerden biriydi. Onun kızkardeşi Hâcib'in -et-Tâî'nin- nikâhında bulunuyordu, o gece bu genç Hâcib'in yanına geldi. Bu durum ona haber verildi. O da “Genci geri gönderin!” dedi. Ona, “Yâ Ebâ Mevdûd! Sübhânellâh! Bu saatte uzak ve ıssız bir yerden gelmiş, sen onu geri gönderiyorsun!” dediler. Bunun üzerine Hâcib “Onu geri gönderin!” dedi, onlar da gönderdiler. Dedi ki: “Onun evi ile hâcibin evi arasında yaklaşık üç mil mesafe vardı.” (Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 291.) İkinci rivayet ise şöyledir: Ebû Süfyan rivayet etmiştir: “Ebû Ubeyde, bir mecliste vaaz ediyordu. O, cehennemden ve cehennem ehli için hazırlanan şeylerden ve cehennemle tehdit edilen kimselerden bahsetti. Sonra cennetten, cennet ehli için hazırlanan şeylerden ve cennete râğbet ettirilen kimselerden bahsetti.” Dedi ki: “O günler, Abdullah b. Ali (es-Seffâh'ın amcası) ve el-Muhtâr b. ‘Avf dönemleriydi.” Dedi ki: “Müslümanlardan Ebu'l-Vezîr denilen bir adam mecliste oturuyordu. Ebû Ubeyde sözünü bitirip susunca, Ebu'l-Vezîr ona doğru atıldı ve şöyle dedi: “Ey Ebû Ubeyde! Eğer biz senin bulunduğun yere oturmak isteseydik, mutlaka oraya kavmimiz arasında senden daha vasıflı olan kimseleri oturturduk. Ashâbının durumunu görmez misin ve onlara yardım etmeyi düşünmez misin? Çünkü bizim, senin bulunduğun duruma çok ihtiyacımız var!” O, bu sözlerle Abdullah b. Yahyâ ve Ebû Hamza el-Muhtâr'ı kastediyordu. (Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 302-303.) Bu iki rivayetten iki meclis arasındaki fark açıkça anlaşılmaktadır. Birincisi meşâyih'e ait bir meclis olup gençlerin bu meclise katılmaları yasaktı. Bu, çok gizli bir şekilde toplanılan bir gece meclisi idi. Öyle ki, meclis reisinin emriyle üyelerden biri eve alınmıyordu. Bu durum, meclisin önemine delâlet etmektedir. İkinci meclis ise dini vaaz ve irşâd için kuruluyordu.

¹⁵⁴ Nâmî, **Dirâsât ‘anî'l-İbâdiyye**, s. 102; Halîfât, **el-Usûlu't-târîhiyye**, s. 73; Ağbirî, İsmail b. Salih b. Hamdan, **el-Medhal ile'l-fıkhi'l-ibâdî**, Yüksek Lisans Tezi, Câmi‘atü'l-Yermûk, Ürdün, 1422/2002, s. 33.

kılığına bürünmek, toplantı yerine giden yollara ve caddelere gözcüler yerleştirmek gibi çeşitli tedbirler alıyorlardı.¹⁵⁵

2) Meşâyih meclisleri: Bu meclislere sadece İbâdîler'in liderleri katılabiliyordu. Buralarda takip edecekleri siyasi programların planı yapılıyordu. Zira bu meclis, gizli bir devrim hareketini plânlama ve düzenleme meclisi hüviyetindeydi. Üye olmayan kimselerin bu meclislere girmeleri yasaktı.¹⁵⁶

3) Hameletü'l-'ilm (ilim adamları) meclisleri: Bu meclisleri, bizzat Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin kendisi yönetiyor ve hameletü'l-'ilm davetin esaslarını doğrudan Ebû Ubeyde'den öğreniyorlardı. Burada öncü kimseler ve davetçilerden güvenilir kimseler toplanıyordu. Bu meclisler, yer altındaki mahzenlerde kuruluyordu. İbâdîlerden biri burada bekçilik yapıyor ve şüphelenilen kişileri almıyordu. Bu meclisler, çeşitli şehirlere dağılan İbâdî dâîlerinin mezun oldukları bir okul olarak kabul edilebilir. Davetçilere; insanların hâllerini, âdetlerini, geçim yollarını, düşünce tarzlarını, fikrî ve toplumsal gelişim boyutlarını ve mevcut yönetimle dostluk derecelerini öğrenmeleri şart koşuluyordu. Kısaca bu meclislerde davetçilere, görevlerini kolay yapabilecekleri şeyler, insanlara nasıl hitap edecekleri, uygun üslup ve şartların kullanılması, şehirlerde davet merkezleri kurmak, fikirlerini ve inançlarını yaymak için elverişli mekânların oluşturulması öğretiliyordu. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, bizzat kendisini hameletü'l-'ilm meclisi fertleri arasında meydana gelecek ihtilafları çözecek merci olarak tayin etmişti. Bu sistemli çalışmalar neticesinde, hicrî 1. asrın son çeyreğinde İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden çok sayıda insan kendilerine katılmıştır.¹⁵⁷

2) Zuhûr (Ortaya Çıkma) Aşaması

Bu aşama, hicrî 2. asrın üçüncü on yılında yani, 120 ilâ 130 yıllarında başlamıştır. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, zuhûr aşamasına hazırlanmak için kendisini ve taraftarlarını toplumun geri kalanından tecrit etmiş, cemâat dışındakilerle evlemeyi yasaklamış ve akıllarının çelinmesini önlemek için taraftarlarının devlette görev

¹⁵⁵ Ağbirî, **el-Medhal**, s. 33.

¹⁵⁶ Nâmî, **Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye**, s. 101; Halîfât, **el-Usûlu't-târîhiyye**, s. 75-76; Ağbirî, **el-Medhal**, s. 33.

¹⁵⁷ Nâmî, **Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye**, s. 103; Halîfât, **el-Usûlu't-târîhiyye**, s. 77-78; Ağbirî, **el-Medhal**, s. 33.

almalarına son vermiştir. Bütün bunlar, işlerin gizliliğini korumak için yapılıyordu. Ebû Ubeyde, bir beytûlmâl kurarak taraftarlarına zorunlu bir vergi koymuş ve onları bağışta bulunmaya teşvik etmiştir. Onun bu çağrısı taraftarlarınca da kabul görmüştür.¹⁵⁸

Ebû Ubeyde, İbâdiyye'ye liderlik yaptığı dönemde hareketin gelişmesi ve olgunlaşmasında büyük bir fark oluşturmaya başarabilmiş, hareketi “sırriyyet ve kitmân (gizlenme)” döneminden “zuhûr ve ilân (açığa çıkma)” dönemine geçirmiştir. İbâdî bakış açısına göre o, ilk iki halife Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer tarzında İslâmî bir yönetim kurmayı amaçlamıştır.¹⁵⁹

Basra'daki İbâdiyye, hicrî 2. asrın üçüncü on yılında hâkim devletin zayıflamasından yararlandı ve Hadramût, Yemen, Umân ve Mağrib beldelerinde imâmetini ilan etti. Ne var ki Emevîler bu devrimleri bastırırken Abbâsîler de hicrî 134 yılında ilk Umân imâmetine son verdiler. İbâdiyye, hicrî 160/777 yılında Mağrib beldelerinde Rüstemiyye devletini (160/777-296/909) kurmayı başardı. Bu devlet, 296/909 yılında Fâtımîler tarafından ortadan kaldırılncaya kadar yaklaşık 130 yıl varlığını sürdürmüştür. Ancak Fâtımîlerin Rüstemîleri yıkması adı geçen beldelerde İbâdiyye varlığını tamamen sonlandıramamıştır. Onlar bu beldelerde kalmaya devam ettiler ve belli bir takım şehirlere yerleştiler.¹⁶⁰

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den sonra imâmet görevini, talebesi ve *Müsned*'in yazarı Rebî' b. Habîb el-Ferahîdî üstlendi. Bazı rivayetlere göre Ebû Ubeyde, hastalığı sırasında Rebî' b. Habîb'e kendi yerine geçerek görevlerini yerine getirmesini teklif ediyordu. Rebî' b. Habîb, Ebû Ubeyde'nin sürekli yanında bulunan iki kişi yöneticilik görevlerini üstlendiği için başlangıçta Ebû Ubeyde'nin kendisine böyle bir teklifte bulunacağını anlamıştı. Ancak Ebû Ubeyde, kendisi ile insanlar arasında kamçı ve kılıç olmadığını, kendisine uyararak Rebî'in liderliğini kabul eden kimsenin güzel bir iş yapmış olacağını, buna muhalefet eden kimseyi ise Allah'ın kendisinden uzaklaştıracağını, kendisinin ma'rûfu söyleyip insanları bulundukları hâl

¹⁵⁸ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*, s. 104-105.

¹⁵⁹ Bâ, *Dirâse fi'l-fikri'l-İbâdî*, s. 158-162.

¹⁶⁰ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*, s. 112; Halîfât, *el-Usûlu't-târîhiyye*, s. 92-93.

üzere bırakmasını söylemiştir.¹⁶¹ Böylece Rebî‘ b. Habîb’in imâmeti “zuhûr ve ilân” dönemine rastlamaktadır ki, bu esnada İbâdiyye, Mağrib’de devlet kurmak için teşebbüslerde bulunuyordu.

İbâdiyye, Emevîler ve Şîîlerin yaftalamaları sebebiyle “Havâric” sıfatının kendilerine yapıştirıldığı; Hâricîlere ait olan şiddet eylemleri, katı mizaçlılık ve kabalık gibi vasıfların kendilerine nisbet edildiği görüşündedirler. Onlar, uzun tarihleri boyunca savunma (difâ‘) durumları dışında şiddet eylemlerinde bulunmadıklarını, hatta Libya ve Mekke’de olduğu gibi yönetim tarzını değiştirmeye güçlerinin yettiği dönemde bile kesinlikle şiddete başvurmadıklarını değişimi kan dökmeksizin yaptıklarını belirtmişlerdir.¹⁶² Bununla birlikte İbâdiyye’nin kendini savunmak için yaptığı ilk kalkışma, Yemen’deki ilk İbâdî imamlarından ve kadılarından biri olan Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (ö. 130/749) tarafından zorbalık ve zulmün hâkim olduğu Yemen’de gerçekleştirilmiştir.¹⁶³

İbâdî kaynaklar, İbâdiyye’nin bu gelişim aşamalarını zikrettikten sonra, mezhebin Mağrib bölgesinde yayılmasına ve hareketin o bölgedeki gelişimiyle ilgili konulara yoğunlaşmaktadırlar.

1.1.5. İbâdiyye’nin Dinî ve Siyâsî Görüşleri

İbâdiyye mezhebi, başlangıçta siyasî bir ihtilaf¹⁶⁴ sonucu meydana gelen tartışmaların ardından doğmuş olmasına rağmen, İbâdîlerin geçirmiş oldukları aşamalar, çeşitli bölgelere yayılması, buralardaki pek çok insanın mezhebe katılması ve hayatın muhtelif alanlarında ortaya çıkan yeni gelişmeler; siyasi, itikâdî ve teşrî‘î bir takım usûl ve esasların konulmasını gerekli kılmıştır. İbâdî usûlü, bazı noktalarda Ehl-i Sünnet’in usûlünden farklıdır. Söz konusu farklı noktaları şu şekilde sıralayabiliriz:

Ibadîlere göre dinî görüşler:

1. İbâdiyye’nin temel “itikâdî görüşleri”ni kısaca şöyle zikredebiliriz:

¹⁶¹ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 287-288.

¹⁶² Mu‘ammer, **el-İbâdiyye**, s. 27-28, 31.

¹⁶³ Mu‘ammer, **a.g.e.**, s. 33. İmâm Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl, İmâm el-Kindî’ye gönderdiği mektupta onu aşırılık ve şiddet konusunda uyarmıştır. Bkz. Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 326.

¹⁶⁴ Bu ihtilâf, dinin fer‘în meselelerinden biri olan hilâfet (siyaset) konusuyla ilgilidir.

Tevhidin esasları: Kelime-i Tevhîd: Kelime-i tevhîd üç kısımdan oluşur: “Allah’tan başka ilâh olmadığına, tek olup O’nun şerîki olmadığına; Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğuna ve onun getirdiği şeylerin hak olduğuna şehâdet etmektir.” Bu üç unsurdan birinini inkârı şirktir.¹⁶⁵

Îmân; itikâd, ikrâr ve amel rükünlerinin üçünden ibarettir.¹⁶⁶ Îmânın artması ve eksilmesi konusunda, bazı İbâdîlere göre iman artar ve eksilirken, bazıları bunu kabul etmezler.¹⁶⁷

Küfr: Küfür kelimesini bir muvahhid hakkında kullandıkları zaman bunu, şirk küfrü değil “küfrân-ı nimet/nimet küfrü” olarak tefsir ederler.¹⁶⁸

Allah’a iman: Allah’ın sıfatları: İbâdîler, Allah’ın sıfatları hakkında mutlak mânada tenzîh prensibini ve âyet ve hadislerde teşbihi çağrıştıracak ifadelerin, teşbihe meydan vermeyecek şekilde te’vîl edilmesi prensibini benimsemişlerdir.¹⁶⁹ Allah’ın sıfatları zâtîdir. Zât üzerine zâid, onunla kâim ve ona hulûl etmiş değildir. Allah, va’d ve vâ’îdinde sâdıktır.¹⁷⁰ *Rû’yetullâh*: İbâdiyye, Allah Teâlâ’nın dünyada ve âhirette görüleceğini kabul etmez. Çünkü rû’yet (görme), Allah’ın zâtına layık olmayan durumları gerektirir. Rû’yetin olabilmesi için görülen şeyin cismani olması, bölünebilir ve parçalanabilir olması, bir mekânda ve yönde bulunması, görülenin

¹⁶⁵ Mu’ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73; Tu’ayme, **el-İbâdiyye**, s. 112.

¹⁶⁶ Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73.

¹⁶⁷ Tu’ayme, **el-İbâdiyye**, s. 114 vd.

¹⁶⁸ Bârûnî, **Muhtasar**, s. 74.

¹⁶⁹ Mu’ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 75 Tu’ayme, **el-İbâdiyye**, s. 126.

Umân Sultanlığı müftüsü Şeyh Ahmed el-Halîlî, müteşâbih âyetlerin çoğunun tevîl edilmesinin selefî –sahâbe ve tâbîûnun– metodu olduğunu söylemektedir. Ona göre selef, vech (yüz) veya yed (el) kelimeleri Allah’a izafe edildiği zaman onları tevîl ediyor ve Allah’ın celâline yaraşır şekilde tefsîr ediyorlardı. el-Halîlî şöyle demiştir: “Tevîl yapan kişinin tasavvur ettiği şeyin tam olarak Allah’ın âyetteki murâdının mânası olması gerekmez. Sadece müteşâbih lafzın muhtemel olduğu ve karînenin delâlet ettiği sahih bir mâna tesbit etmesi, akl-ı selîmin kabul etmeyeceği uzak ve çelişkili bir mâna isbat eden kimsenin şüphesini gidermesi ve onu kesin muhkem naslara arz etmesi gerekir. Verilen mânanın, başka bir mânaya gelmeyecek şekilde kat’î (kesin) olması gerekmez. Kat’î mânalara delâlet emeyen anlamlarla yapılan Kur’ân tefsîrleri bunu teyid etmektedir. Aksi takdirde, çeşitli anlayışlara göre tefsîrde fark olmaması gerekirdi.” Bkz. Halîlî, Ahmed b. Hamd, **Burhânu’l-Hakk**, el-Kelimetü’t-Tayyibe, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1438/2017, C. V, s. 94-100.

¹⁷⁰ Mu’ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73; Tu’ayme, **el-İbâdiyye**, s. 112.

görenin karşısında olması gibi şartlar gerekir. Bu hususların hepsi Allah Teâlâ hakkında muhaldir.¹⁷¹

Kitaba iman: Kur'ân Allah'ın kelâmıdır ve tevâtürle nakledilmiştir. Ondan bir şeyi inkâr etmek şirktir. Kur'ân, mahlûk ve hâdistir.¹⁷²

Kader ve gaybi hususlar: *Kader ve insan fiileri:* İbâdiyye, kazâ ve kadere iman eder ve onu dinin asıllarından görürler. Kazâ, Allah'ın varlıkları levh-i mahfûza bir defada koyması iken kader, Allah'ın varlıkları yaratmadan önce onların miktarlarını bilmesi, sonra ezeli ilminde varolduğu üzere onları meydana getirmesidir. Her meydana gelen şey (muhtes), Allah'ın ilmi, kudreti ve irâdesinden sâdır olmuştur.¹⁷³ İnsan, ihtiyârında hürdür ve amelini kendi yapar. Ancak ameli yapmaya mücbir değildir ve onun yaratıcısı (hâlık) da değildir. İstîtâ'at fiille birlikte; ondan önce ve sonra değildir.¹⁷⁴

Cennet ve Cehennem: Cennet ve cehennemde kalış ebedîdir. İbâdîlere göre günâhkâr bir muvahhid cehenneme girdiği zaman ebedî olarak orada kalır, asla oradan çıkamaz. O, ebedî kalma konusunda cennete girenin durumuna benzer. Ancak cehennemde muvahhidin azabı diğerlerinden daha hafif olur.¹⁷⁵

Sırât: İbâdîler, *Sırât*'ın (yol) cehennemün üstünde kurulu hissî/maddî bir yol olmayıp bunun “İslâm'ın yolu ve Allah'ın kulları için seçtiği ve razı olduğu dini” olduğuna inanmakta, yolu manevi anlamda te'vil etmektedirler. Onlara göre sırâtle ilgili –eğer doğru ise– “kıldan ince ve kılıçtan keskince” tanımıyla, “hayatın fitneleri ve şehvetleri içinde İslâm'ı yaşamanın ve onun sağlam yolunda yürümenin zorluğu” kastedilmektedir.¹⁷⁶

¹⁷¹ Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid, **Behcetü'l-envâr**, Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 1. Baskı, Berka, Umân Sultanlığı, 1437/2016, s. 134; Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73; Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 112.

¹⁷² Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73. el-Halîlî, Şeyh Ahmed, **el-Hakku'd-dâmiğ**, Beyrut, 1412h., s. 166-182.

¹⁷³ Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 127-128.

¹⁷⁴ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28-29; Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 130.

¹⁷⁵ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 28; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 73.

¹⁷⁶ Bârûnî, **Muhtasar**, s. 75. Umân Sultanlığı müftüsü Şeyh Ahmed el-Halîlî, “sırât”ı İbâdiyye mezhebinin tevîl anlayışına uygun olarak şöyle tefsîr etmektedir: “Sırât lafzı, istikâmet vasfıyla birlikte Allah'ın dininden isti'âredir. Nitekim Allah, “De ki: Şüphesiz Rabbim beni sırât-ı müstakîme (doğru yola), sapasağlam dine, Allah'ın bir tek olduğuna iman eden İbrahim'in dinine ilettili. O, hanîfti ve müşriklerden değildi.” (En'âm, 6/161) buyurmuştur. Sonra et-Taberî'nin

Mîzân: İbâdiyye'nin cumhûru, mîzân'ın amellerin temyîz ve tafsili olduğu görüşündedir. Çünkü onlara göre ameller cisim değil arazdırlar; bu yüzden tartılmazlar. Ammellerin tartılacağını ifade eden âyetleri buna uygun bir şekilde te'vil ederler. Yine mîzânın dil ve iki kefesi olan terazi olduğunu bildiren sahîh hadisleri de aynı şekilde te'vil ederler.¹⁷⁷

Şefâat: Resûlullah'ın (s.a.v.) şefâati sabit olup iki kısma ayrılır: Birincisi, kıyamet günündeki şefâat-i kübrâ olup bu hesabın başlaması ve mü'minlerin cennete girmesi anlamına gelir. İkincisi ise şefâat-i suğrâ olup sadece gerçek mü'minlerin derecelerinin artırılmasıdır.¹⁷⁸

2. Ahkam

İbâdî alimlere göre âhâd hadis, amel ifade eder, ilim ifade etmez. Akâid konusunda âhâd haberle ihticâc edilmez. Kur'ân'ın nassı ile sâbit olan hususlarda insanların tercih hakkı yoktur. Resûlullah (s.a.v.) bazı fiilleri, ârizî bir sebepten veya bir kere

Câmi'u'l-Beyân'daki (I/74), "Araplar sırât'ı isti'âre olarak kullanırlar. Onu, doğruluk veya eğrilik ile vasıflanan her türlü söz ve amel hakkında istimal ederler. Doğru olan doğrulukla ve eğri olanı eğrilikle nitelendirirler." el-Halîlî şöyle demiştir: "Kur'ân'da sırât kavramını araştırdığın zaman, "din"den başka mânaya gelmediğini görürsün. O da, Allah'ın insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için gönderdiği sırâttır." Halîlî devamla şöyle diyor: "Bunu anladıysan, insanların çoğu arasında dolaşan, "cehennem köprüsünün üzerine uzatılmış bir sırât –Allah korusun– olduğu, iyilerin ve fâcirlerin bu köprüden geçecekleri, iyilerin geçmeyi başaracakları ancak fâcirlerin ise cehennemin dibine düşecekleri–Allah bizi ondan korusun–" şeklindeki bilgi senin için tebeyyün etmiştir. Zira bu, durumun zorluğunu temsîlî olarak anlatmaktan ve mânaları zihinlere hissî bir tablo şeklinde sunmaktan başka bir şey değildir. Bu yüzden onların –iyilerin– durumu, cehennemin ortasına uzatılan köprüden geçen kimsenin misalidir. Çünkü onlar, din yolundan alıkoyan her türlü engeli aşmaktadırlar. Fâcirlere gelince, azgın şevhetleri ve esir edici arzuları kendilerini hak yolda yürümekten engellemiştir. Bu yüzden derhal onları azap çukurlarına –Allah korusun– düşürür. Geçenler arasında çakan şimşekten, esen güçlü rüzgârdan vb. daha hızlı geçen kimselerin bulunduğu ilişkin rivayetler –eğer sahih iseler–, nefislerin temizliği, şehvet ve arzuların esaretinden kurtulma durumuna göre hayırda yarışanlar arasındaki farkın temsîlî anlatımıdır. "Herkesin işlediği amellere göre dereceleri vardır" (En'âm, 6/132). Bu tevîlî, en-Nevvâs b. Sem'ân'ın Hz. Peygamber'den (s.a.v.) yapmış olduğu şu rivayet teyid etmektedir: "Allah, sırât-ı müstakîme bir mesel getirdi. Sırâtın iki yanında iki sûr vardır. Sûrlarda açık kapılar ve kapılar üzerinde de örtüler vardır. Sırâtın kapısı üzerinde bulunan bir çağırıcı şöyle der: "Ey insanlar! Hepiniz sırâta girin, zikzak çizmeyin!" Bir çağırıcı da sırâtın üstünden davet eder. Bu kapılardan birinin açılmasını istediği zaman şöyle der: "Yazıklar olsun sana! Onu açma, eğer açarsan seni yutar." Sırât, "İslâm"; iki sûr, "Allah'ın hudûdu"; açılan kapılar, "Allah'ın haramları"; sırâtın başındaki davetçi, "Allah'ın Kitâb'ı" ve sırâtın üstündeki davetçi, "Allah'ın, her müslümanın kalbine koyduğu vâiz (vicdân)"dır." Bu hadisi, Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Tahkik: Şuayb Arnavut, Adil Mürşit ve diğerleri, Editör: Od. Abdullah Abdurrahman Türki, Müessesetü'r Risale, Birinci Basım, 2001, C. XXIX, s. 181'de; Hâkim, **Müstedrek A'la's Sahihayn**, Tahkik: Mustafa Abdulkadir Ata, Darû'l Kutubu'l 'İlmiyye, Beyrut, Birinci Basım, 1991, C. I, s. 144'te tahrîc etmişlerdir. Bkz. Halîlî, **Burhânu'l-Hakk**, C. VII, s. 401-402.

¹⁷⁷ Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 126.

¹⁷⁸ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 30; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 74; Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 126.

yapmış olabilir. Dolayısıyla bunlara “sünnet” denmez. Onlar sadece benzer şartlar oluştuğunda Resûlullah’a (s.a.v.) benzemek için yapılabilecek amellerdir. Bu yüzden İbâdîler,; namazda kunût okumak, tekbîr alırken elleri kaldırmak, teşehhüdde işaret parmağını hareket ettirmek, namazda Fâtiha okunduktan sonra sesli bir şekilde “âmîn” demek, sabah ezânına *es-salâtü hayrûn mine’n-nevm* (namaz uykudan daha hayırlıdır) cümlesini eklemek şeklindeki uygulamaların sünnet olduğunu kabul etmezler.¹⁷⁹

3. Sahabe’nin adaleti

İbâdîler, sahâbenin âdaleti konusunda üç farklı görüşe sahiptirler:

- 1) Kur’ân’ın fâsık saydığı Sa’lebe b. Hâtıb ve Velîd b. ‘Ukbe gibi kimseler hariç bütün sahabîler âdildir.
- 2) Fitne olaylarına karışanların fitneye dair rivayetleri hariç sahâbîlerin hepsi âdildir ve hepsinin rivayetleri makbûldür.
- 3) Sahâbe, diğer insanlar gibidir. Onlardan adâletiyile meşhur olanlar âdildirler. Durumu bilinmeyen kimse ise araştırılır.¹⁸⁰

4. Siyasi görüşleri

İbâdîlerin siyasi görüşleri şöyle özetlenebilir:

- 1) İmâmet akdi, Allah’ın farz kıldığı bir görevdir. Bunun delili; Kitâb, sünnet ve icmâdır. İslâm ümmetinin imamsız veya sultansız kalması câiz değildir.
- 2) Halifenin Kureyş’ten veya Araplardan olması şart değildir. Çünkü yöneticilikte asıl şart, kişinin o konuda mutlak manada yeterli olmasıdır. İslâm devletinin çok geniş

¹⁷⁹ Çünkü İbâdîlere göre bu rivayetlerin ya senedi sâbit değildir veya metin açısından muzdaribdirler yada sened ve metin açısından daha kuvvetli hadislerle muhâlifler

¹⁸⁰ Mu‘ammer, **el-İbâdiyye**, s. 46-51. Sâlimî şöyle diyor: “Bu noktada farklı görüşler karşısında Kur’ân ve sünnetin zâhirine uyarak şöyle demek gerekir: Onların hepsi fitne olaylarından önce fiski zâhir olan kimse hariç âdildirler. Fitne olaylarından sonra Resûlullah’ın (s.a.v.) sîreti üzere devam ettiği bilinen kimse ise mutlak olarak âdildir. Bu, Hz. Osman’a karşı çıkan, Hz. Ali’yi imâmete tayin eden ve tahkîm günü Allah Teâlâ’nın Kitâb’ının ikâmesini talep ederek ondan ayrılan cemâattir. Bu sîret üzere devam ettiği bilinmeyen kimsenin, denenmeden ve imtihan edilmeden önce âdil olduğu konusunda aceleci davranmamak gerekir.” Bkz. Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid, **Tal’atu’s-Şems şerhu Şemsi’l-Usûl**, Thk. Ömer Hasan el-Kayyâm, Bidiyye, Umân Sultanlığı, 2010, C. II, s. 64-67.

topraklara sahip olması veya topraklarının arasında düşman devletlerin bulunması gibi sebeplerle, aynı anda birden fazla imamın (devlet başkanının) bulunması câizdir.

3) Âdil imama (devlet başkanına) isyan etmek câiz değildir.

4) Zalim imama karşı isyan etmek vâcip de yasak da değildir. Eğer isyan, hayra vesile olarsa câizdir, değilse yasaktır. İbâdiyye, “zalim imam” ile sadece kendi meheplerinden olan yöneticiyi değil, bütün mezheplerin yöneticisini kasteder. Çünkü onlara göre zulmün mezhebi yoktur.

5) İmam, şûrâ yoluyla ve ehl-i hal ve'l-'akd'in çoğunluğunun ittifakıyla seçilir.

6) İmam, yetkilerini kullanmaktan mesuldür. Ancak ehl-i hal ve'l-'akd ile istişârede bulunması güzeldir.

7) Mezhepte kendilerine muhalif olanların beldesi, sultanları zalim olsa da, İslâm beldesidir.

8) İbâdiyye'ye göre dört çeşit dâr (yurt) vardır: a) Dâr: İslâm yurdu; sultânın ordusu İslâm ordusu olur. Bu durum, vatan, ümmet ve devlet Allah'ın Kitâb'ına göre amel eden müslüman olduğu zaman olur. b) Dâr, İslâm yurdu; sultânın ordusu İslâm ordusu olur. Ancak ordu azgın ve zalim olur. c) Dâr, İslâm yurdu; sultânın ordusu küfür ordusu olur. d) Dâr, küfür yurdu; sultânın ordusu küfür ordusu olur.¹⁸¹

Kur'an ve hadislerle amel etme konusundaki görüşleri ise şu şekilde özetlenebilir.

1.1.6. İbâdiyye'nin Yayıldığı Bölgeler

İbâdiyye'nin, henüz pekçok İslâm mezhebinin ortaya çıkmadığı hicrî 1. asırda birçok Asya ve Afrika beldesinde yayılmış olduğu görülmektedir. İbâdiyye'nin buralarda yayılmasının sebebi şu hususlara bağlanmıştır:

1) İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelerek Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin ilim meclislerine katılan öğrenciler, beldelerine dönerek İbâdî fikirleri yaymışlardır. Bu amaçla Ebû Ubeyde'nin öğrencileri Basra, Horasan, Umân ve Mısır'da faaliyette bulunmuşlardır.

¹⁸¹ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, s. 25-27; Bârûnî, **Muhtasar**, s. 76-77; Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 136-143.

2) İbâdîler, hâkim yönetimler tarafından baskı ve takibata uğramışlardır. Bazı Emevî valilerinin onlara karşı sert tavırları da, insanların İbâdî davetine katılmalarına neden olmuştur.¹⁸²

Ebu'l-Kâsım el-Belhî, genel olarak Hâricîlerin “el-Cezîre, Musûl, Bahreyn, Umân, Sicistân, Kuhistân ve Nîsâbûr”¹⁸³ gibi bölgelerde hâkim olduğunu söyledikten sonra, açık bir şekilde İbâdiyye'nin bulunduğu bölgeler hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biridir. Belhî, İbâdiyye'nin Basra'dan birçok şehre ve bölgeye yayıldıklarını söylemektedir. Bunlar arasında “Umân, Yemen, Mekke, Sicistan, Trablus, Tâhert” gibi şehirlere ve bölgelere gitiklerini, kimi zaman oralara hâkim oldukları ve çeşitli savaşlar yaptıklarını ifade etmektedir.¹⁸⁴ Onun Umân'daki İbâdî hâkimiyetiyle ilgili şu sözleri dikkat çekicidir: “Özellikle uzun zamandan beri İbâdiyye'nin elinde bulunan Umân'a sultanın adamlarından hiçbiri, sultanın emrini yerine getirmek için giremiyordu... Seçim ve imâmet akdi kadıya yapılıyordu. Onların fey'i taksim, haddleri yerine getirme ve rüşveti terk hususunda güzel bir uygulaması vardı.”¹⁸⁵

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ise, Hâricîlerin el-Cezîre, Musûl, Umân, Hadramût, Mağrib ve Horasan'daki bazı nahiyler ile Fas'taki Sicilmâse gibi şehir ve bölgelere hâkim olduğunu söylemekte,¹⁸⁶ özel olarak İbâdîlerin hâkim oldukları yerler hakkında bilgi vermemektedir.

İbâdîlerin tarihte ve günümüzde hâkim oldukları önemli bölgeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1) ‘Umân: Umânlıların Nehrevân Savaşı'ndan (38/658) kurtulan iki Hâricî vasıtasıyla İbâdîliği benimsedikleri, Emevîlerin uzun müddet Umân'a tam anlamıyla hâkim olamadıkları, bölgenin 86/705 yılında Haccâc tarafından Emevîlere bağlandığı, 2./8. yüzyıldan itibaren İbâdîliğin, Basra'dan gönderilen dâîler tarafından yayılmaya devam ettiği ifade edilmektedir. İbâdîler, 132/750 yılında Umân'da imâmeti kurarak

¹⁸² Halîfât, **Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye**, s. 116; Ağbirî, **el-Medhal**, s. 35-36.

¹⁸³ Belhî, **Kitâbu'l-makâlât**, s. 155.

¹⁸⁴ Belhî, **a.g.e.**, s. 118-121, 123, 130-131, 155-156.

¹⁸⁵ Belhî, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁸⁶ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, C. I, s. 191.

el-Cülendâ b. Mes'ûd'u (ö. 134/751) kendilerine imam seçtiler.¹⁸⁷ Günümüzde Umân nüfusunun % 86'sı müslüman olup yarısına yakınının (%40-45'nin) İbâdiyye mezhebine mensup olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁸ Devlet, bazen imâmet sistemine, bazen de monarşik sisteme göre yönetilir. Zaman zaman da imâmet ve monarşi olmak üzere iki devlete ayrılır.¹⁸⁹

2) *Yemen*: Tâlibü'l-Hak lakabıyla bilinen Hadramût kadısı Abdullah b. Yahyâ el-Hadramî, Umân İbâdîlerinin desteğiyle halifeliğini ilân etti, Hadramût'un ardından San'a'yı da ele geçirdi (129/746). Tâlibü'l-Hak, daha sonra Mekke ve Medine'yi de zaptedince II. Mervân'ın orduları tarafından yenilgiye uğratıldı ve San'a yakınlarında öldürüldü (130/748). İbâdî hareketi bu yıllardan itibaren Yemen tarihinde önemini korumuştur.¹⁹⁰ İbâdîler, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin, öğrencisi Abdullah b. Yahyâ el-Kindî'ye izin vermesiyle ilk devrimlerini 129/748 yılında Yemen'de gerçekleştirmişlerdir. Ebû Ubeyde ona şiddet, ihanet ve öldürme gibi fiillerden uzak durmasını ve selef-i sâlihînin yolundan gitmesini tavsiye ettiği, Abdullah b. Yahyâ'nın da bu tavsiyelere uyduğu belirtilir. Hem İbâdî hem de İbâdî olmayan kaynaklar, Abdullah b. Yahyâ'nın iyi bir yönetim gösterdiği konusunda ittifak etmişlerdir.¹⁹¹ Emevî ve Abbâsî yöneticileri tarafından zaman zaman hücumlara uğrayan İbâdîler, Şî' es-Suleyhî tarafından hicrî 455 yılında hâkimiyetlerine son verilinceye kadar Yemen'de varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁹² Günümüzde az da olsa Yemen'de İbâdî varlığının bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁹³

3) *Zengibar*: Afrika'nın doğusunda bulunan Zengibar'da İbâdîler bir devlet kurmuş ve halkının büyük çoğunluğu İbâdiyye mezhebine tabi olmuştur. Onların burada monarşik bir devleti vardı. Buranın halkının, İslâm'ın doğu, orta ve güney Afrika'da yayılmasında önemli rolü oldu. Ancak Tanganyika'da komünist devrim gerçekleştiği

¹⁸⁷ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, 2. Baskı, s. 12; Ağbirî, **el-Medhal**, s. 36; Mustafa L. Bilge, "Uman", **DİA**, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 140-144.

¹⁸⁸ Ağbirî, **el-Medhal**, s. 36; Bilge, "Uman", **DİA**, C. XLII, s. 140.

¹⁸⁹ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, 2. Baskı, s. 12.

¹⁹⁰ Tomar, Cengiz, "Yemen", **DİA**, İstanbul, 2013, C. LXIII, s. 404.

¹⁹¹ Ağbirî, **el-Medhal**, s. 36.

¹⁹² Halîfât, **Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye**, s. 116-126.

¹⁹³ Ağbirî, **el-Medhal**, s. 36.

zaman, onlar Zengibar devletini yıkıp Tanzanya adıyla Tanganyika'ya bağladılar. Aynı zamanda İslâmî kaynakları yakıtılar ve âlimleri öldürdüler.¹⁹⁴

4) Libya: Libya halkının çoğu İbâdiyye mezhebine mensuptu. Fakat zamanla azalmışlar ve sadece Nefûse dağı ve Zuvâre'de kalmışlardır ki, bunların çoğu Berberî'dir. İbâdîler, Libya'nın batı bölgesinde 135-155/752-771 yılları arasında kısa sürelerle bir takım devletler kurdular. Bu devletleri yöneten üç imamın devletlerini adâletle yönettikleri rivayet edilmektedir. Ayrıca Libya İbâdîlerinde özellikle hicrî 3. ve 10. asırlar arasında ilmî canlılık görülmekte ve âlimlerin çok değerli eserler telif ettikleri kaydedilmektedir.¹⁹⁵

5) Tunus: Güney Tunus halkının çoğu İbâdiyye mezhebine mensuptu. Zamanla azaldılar ve sadece Cerbe adasında kaldılar. İbâdîler burada ilmî gelişme gösterdiler ve eser telifi için ilmî cemiyetler kurdular. İlk cemiyet hicrî 5. asrın başlarında kurulmuş olup yedi âlimden oluşuyordu. Bu âlimler, *Dîvânu'l-eşyâh* denilen 25 cüz'lük bir fıkıh ansiklopedisi meydana getirdiler. Bu eser, İbâdîlerin en önemli fıkıh başvuru kaynağı kabul edilir. Sonra on âlimin iştirakiyle *Dîvânu'l-'azzâbe* yazıldı. Burada İbâdîler ekonomik ve mali canlılık gösterdiler. Ancak son asırda özellikle Fransız sömürgesi döneminde Cerbe halkı Tunus ticaretine hakim olmuş, Yahudilerin Tunus ticaretini ele geçirme teşebbüslerini engellemeye çalışmışlardır.¹⁹⁶

6) Cezayir: Burada İbâdîler ilk imâmetlerini, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin öğrencilerinden olan aslen Yemenli Ebu'l-Hattâb el-Me'âfirî'nin riyasetinde ilan etmişlerdir.¹⁹⁷ İbâdîler, burada erken dönemde *Rüstemiyye* devletini kurmuşlar, Rüstemîlerin hâkim olduğu 160-296/776-908 yılları arasında altı imam yönetime gelmiştir. Bundan sonra İbâdî mezhebi bölgede yayılmaya devam etmiştir. Rüstemiyye devletinin hâkimiyeti, Tunus'un güneyine ve Libya'nın batısına kadar uzanmıştır. İbâdî âlimlere göre bu devletin yöneticileri, idareyi Kur'an ve sünnete göre icra etmişler, ekonomi, medeniyet ve ilim alanında kalkınma ve gelişmeyi

¹⁹⁴ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, 2. Baskı, s. 13-14.

¹⁹⁵ Mu'ammer, **a.g.e.**, 2. Baskı, s. 14-15.

¹⁹⁶ Mu'ammer, **el-İbâdiyye**, 2. Baskı, s. 15-16.

¹⁹⁷ Ağbirî, **el-Medhal**, s. 37.

başarmışlardır. Bugün İbâdîler, hâlâ Cezayir’de Vadi’l-Mîzâb ile Varcelân (Ouargla) bölgelerinde varlıklarını devam ettirmektedirler.¹⁹⁸

7) Mısır: Rivayetlere göre İbâdîler, eskiden beri Mısır’da da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak bu bir topluluk ya da devlet şeklinde gerçekleşmemiştir. Çünkü İbâdî ilim talipleri veya hocaları Ezher’de öğrenim görmek için buraya göç etmiş ve gelenlerin bir kısmı buraya yerleşip kalmışlardır. Onlar burada kitap yazmak ve ilim öğretmekle meşgul olmuşlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak, İbâdîler de burada belirli bir varlık göstermişlerdir.¹⁹⁹

Günümüzde hala yaşamasalar da İbâdîlerin tarihte daha farklı bölgelere dağıldıkları zikredilmiştir. Örneğin İbâdîler, Ebû Ubeyde ve Rebî‘ b. Habîb dönemlerinde Horasan bölgesinde yer alan Harzem’de yayılmışlardı. Ayrıca Dicle ve Fırat arasına düşen bölgede de İbâdîler bulunuyordu. Benzer şekilde Hindistan’da da İbâdî mezhebi, buraya gidip gelen tüccarlar sayesinde yayılmış, sonrasında da Umân’dan göç eden şahıslar burayı yurt edinmişlerdir. Buralarda bulunan bazı şahısların, kendilerini Umânî kabilelere mensup olduklarını dile getirmeleri bu durumu teyit etmekte, mezar taşları da buna işaret etmektedir. Çünkü mezar taşlarında, “Burada medfun bulunan kişi, Umân halkındandır” şeklinde yazılara rastlanmaktadır. Ayrıca İbâdîlerin bugün Hindistan, Pakistan ve Afganistan sınırları içinde kalan Sind eyaletinde de yaşadıkları nakledilmiştir.²⁰⁰

Günümüzde kültürel değişim, öğrenim veya çalışma amacıyla meydana gelen nüfus hareketliliğinden dolayı farklı yerlerde İbâdîlerin bulunması sebebiyle, buralarda Umân Sultanlığı’na bağlı değişik ilmî merkezler kurulmuştur. Örneğin, Ürdün’de 1998 yılında Câmî’atü Âli’l-Beyt-Mafrak’ta “Merkezü’d-Dirâsâtî’l-Umânîyye (Umân Araştırmaları Merkezi)”, Paris’te “İbadika”, Londra’da “Merkezu Câbir b. Zeyd el-İslâmî” adlı araştırma birimleri bulunmaktadır. Ayrıca Kanada’nın Toronto şehrinde yoğun İbâdî nüfusu mevcuttur.

¹⁹⁸ Mu‘ammer, **el-İbâdiyye**, 2. Baskı, s. 16-18.

¹⁹⁹ Şillî, Ali b. Sâlim b. Ali, **el-Vucûdu’l-ibadî fî Mısır**, 1. Baskı, Mektebetü Hazâini’l-Âsâr, Berka, Umân Sultanlığı, 1439/2018.

²⁰⁰ Şeybânî, eş-Şeyh Sultân b. Mübârek, **Menhecü’d-da‘ve ‘inde’l-ibâdiyye**, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsir, 6. Baskı, Dâru Nâsir, Cezayir, 1436/2015, s. 351-377; Halîfî, Ahmed b. Hamd, **Emâkinu intişâri’l-mezhebi’l-ibadî fî şimâli Afrika**, 1. Baskı, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1428/2008, s. 35.

Günümüzde Doğu Afrika'nın Tanzania, Kenya, Burundi, Ruanda, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Uganda, Batı Afrika, Gana ve Mali gibi ülkelerinde İbâdîler bulunmaktadır.²⁰¹

Bütün bu bölgelerdeki İbâdî nüfusunun ne kadar olduğuna dair kesin bir rakam mevcut olmamakla birlikte, bu sayının 2-3 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1992 yılı itibarıyla nüfusu 1.500.000 olan Umân'ın % 40-45'i İbâdî'dir.²⁰²

1.2. İBÂDİYYE'NİN HADİS NAKLİ VE ÇALIŞMALARI

1.2.1. İbâdiyye'de Hadis Çalışmaları

İbâdiyye'nin hadis ekolünün araştırılması, İbâdiyye'nin teşekkül döneminde hâkim olan siyasi şartlar ve –daha sonra açıklayacağımız– diğer durumlar nedeniyle fazla bilgi gelmediği için oldukça zordur.

Hadis ekolü, “Hocalar, talebeler ve onların takip ettikleri metod” olarak tarif edilmiştir.²⁰³ Yine hadis ekolü, “Zaman ve mekânı dikkate almaksızın aralarında müşterek özellikler bulunan ve –rivayet ve dirayet olarak– hadisi ulaştırma ve koruma vasıtaları diğerlerinden farklı olan râvîler ve muhaddisler topluluğudur.”²⁰⁴ Bu son tarifi yapan Muammer Züheyr, bu tarifi ilgili toplulukta fikrî veya mezhebî bir birlik bulunduğuna delâlet ettiğini vurgulamakta ve onun da özellikle Nebvî hadis tedrisinin yapıldığı mekân veya hadisin rolüne işaret ettiğini belirtmektedir.²⁰⁵

Nbevî hadis tedrisinin yapıldığı büyük ve küçük bütün tabakaları kapsayan halkalar, başlıca şu iki alanın öğretilmesine özen göstermişlerdir: Cerh ve ta'dîl açısından râvîyi araştıran ilimler ve rivayeti şerh ve istidlâl açısından ele alan ilimler.²⁰⁶

²⁰¹ Halîlî, **a.g.e.**, s. 34.

²⁰² Fığlalı, “İbâziyye”, C. XIX, s. 261.

²⁰³ Kudât, Emîn, **Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra hatta'l-karni's-sâlisi'l-hicrî**, 1. Baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1419/1998, s. 366.

²⁰⁴ Muhammed, Züheyr Muhammed, “el-Medârisu'l-Hadisiyye: ed-Dilâle ve'l-Mazmûn”, **Mecelletü Câmî'ati Dimaşk li'l-'Ulûm ve'l-Kânûniyye**, Cilt: 24, Sayı: 2, 2008, s. 645.

²⁰⁵ Muhammed, **a.g.e.**, s. 646.

²⁰⁶ Melkâvî, Fethî Hasan, **et-Türâsü'l-terbevîyyi'l-İslâmî: hâletü'l-bahs fihi ve lemehâtun min tatavvurihi ve kutûfun min nusûsihi ve medârisihi**, 1. Baskı, el-Ma'hedü'l-'Âlemî li'l-Fikrî'l-İslâmî, Amman, Ürdün, 1439/2018, s. 280.

Hadis ekolü kavramıyla ilgili olarak yapılan bu tanımlar ve açıklamalar, öğrencilerine hadis ilmini naklederken kendilerine özgü prensiplere sahip oldukları ve hadislerle ilgilindikleri için İbâdiyye hakkında kullanılmıştır. Ancak mezhebin tarihini araştıran kimse, –her ne kadar onlar Ehl-i Hadis’in bazı prensiplerinden ayrılırsalar da– İbâdîlerin müstakil bir hadis ekolü oluşturmamış olduklarını görecektir. Onlar, ilk dönemlerinde dinî konulardan ziyâde siyasi konularla ilgilenmişlerdir. Zaten mezhebin doğuşu da bazı siyasi olaylar neticesinde meydana gelmişti. Dolayısıyla konu hakkında İbâdîlerin bazı görüş ve gayretleri bulunsa da genel anlamda Ehl-i Hadis’in bakış açısıyla benzer oldukları söylenebilir. Nitekim İbâdiyye’nin Basra’da doğmuş olması ve bu bölgedeki eğilimi benimsemesi, bazı âlimlerin İbâdiyye’yi Basra ilmî çevresinde değerlendirmesine yol açmış ve genelde Irak bölgesindeki ilmî ortamdan beslendiği fikri öne çıkmıştır. Bu sebeplerden dolayı hadis usûlüne ilişkin bazı fer‘î konularda müstakil görüşleri varsa da müstakil bir İbâdî hadis ekolü olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Burada işaret etmek gerekir ki, İbâdiyye’nin başlangıçta gizli hareket etmeleri, onların ilmî açıdan eksik kalmalarına yol açan hususlardan biridir. Zuhûr ve ilân döneminden sonra yayılma ve genişleme artmış, bir mekânda veya bir şehirde toplanamamışlardır. Bu genişleme, büyük siyasi mücadelelere de eşlik etmiştir ki, bu mücadelelerin çoğu –Ehl-i Sünnet’in aksine– onların eserlerini gün yüzüne çıkarmalarına veya ilmî meclislerindeki metotlarını açıkça ifade etmelerine engel olmuştur. Rebî‘in *Müsned*’indeki isnadlarda çeşitliliğin olmayışı, bu dönemde mezhebin kendileri için zorunlu gördükleri uzlet halinden etkilendiğine bir delil olarak ileri sürülebilir.

1.2.2. İbâdî Muhaddisler ve Hadislerin Nakli

İbâdiyye Nebevî hadis rivayeti için ana kaynak olarak İbn Abbâs’a itimad etmişlerdir. Onu, sırasıyla Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Ebû Sa‘îd el-Hudrî, Enes b. Mâlik takip etmektedir. Bunlar, İbâdiyye’nin en çok hadis aldığı sahabîlerdir.²⁰⁷

Bu ilk tabakayı tâbi‘ûn tabakasında, İbn Abbâs’ın öğrencisi olan Basralı Câbir b. Zeyd takip etmektedir. Câbir’in, hocası İbn Abbâs, Katâde ve İkrime’den büyük övgü almasının yanı sıra İbâdî mezhebindeki konumu nedeniyle isminin öne çıkması

²⁰⁷

Bûsa‘îdî, *Rivayetu’l-hadîs*, s. 43-44.

beklenen bir durumdur. Etbâ‘u’t-tâbi‘în tabakasında ise Ebû Ubeyde, Dımâm ve Ebû Sâlih ed-Dehhân ismi öne çıkar. Bu üç şahıs İbâdiyye mezhebinde en önemli hadis imamları olduğu gibi, aynı zamanda Rebî‘ b. Habîb’in de hocalarıdır. Daha sonra ise Rebî‘ b. Habîb’in tabakası gelmektedir.

İbâdiyye, yukarıda geçen isimler arasında Câbir b. Zeyd’i Nebevî hadisleri sahîfeler halinde ilk tedvîn eden kimse olarak kabul etmekte ve onun divanının bir deve yükü miktara ulaştığı belirtilmektedir. İbâdiyye’de hadis çalışmalarının ilk işaretleri sayılan bu sahîfelerin siyasî baskılar nedeniyle kaybolduğu ileri sürülmektedir.²⁰⁸ Onun ilmî silsilesinden de anlaşılacağı üzere Câbir b. Zeyd’in bu gayreti, kendisine fetvâ verme işini havale eden, en bilgili ve en fakih sözleriyle kendisini öven İbn Abbâs’tan (r.a.) etkilenmesi sonucu ortaya çıkmıştır.²⁰⁹ Câbir b. Zeyd’in, İbâdiyye’de isnadın medarı olarak kabul edilmesi mümkündür ve İbâdîlerin kendi imamları dışındakilerden çok az rivayeti bulunmaktadır. Muhtemelen şartların doğası, onları başkalarına değil kendi imamlarına güvenmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte, İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet arasında ortak olan râviler de bulunmaktadır. İmrân b. Hittân (ö. 83/703), el-Ahnef b. Kays (ö. 67/687), İyâs b. Muâviye (ö. 122/740), Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân, Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (ö. 130/748) gibi râviler bunlar arasında sayılabilir. Tek başına bu durum, onların Ehl-i Sünnet tarafından rivayet edilen hadisleri inkâr ettikleri anlamına gelmemektedir.

İbâdiyye âlimleri hadis tenkidinin başlangıcını da Câbir b. Zeyd dönemine kadar geri götürmekte, onun, bazı rivayetleri tenkid ettiğini kaydetmişlerdir. Mesela onun bir râviyle ilgili: “Eğer bu husus İbn Mes‘ûd’dan sika bir râvî tarafından nakledilseydi, onu alırdık.”²¹⁰ sözü delil olarak zikredilmiştir. Daha sonra Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme’nin, rivayetin sağlamlığına dikkat ettiği söylenmiş, onun “Eğer bunu Nebî’nin (s.a.v.) yaptığını bilseydik, mutlaka onu alırdık. Ancak kendilerinden aldığımız ve itimad ettiğimiz ashâbımız, bunu görmemişler²¹¹ ve onu almamışlardır.

²⁰⁸ Zehebî, **Siyer**, C. IV, s. 482.

²⁰⁹ Nâmî, **Dirâsât ‘ani’l-İbâdiyye**, s. 79-80.

²¹⁰ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Min Cevâbâtî’l-İmâm Câbir b. Zeyd**, Amr Halîfe en-Nâmî, 1. Baskı, Dâru’d-Da‘ve, Nalut, Libya, 1439/2018, s. 83; Kindî, Ahmed b. Yahyâ, **‘Ulûmu’l-hadîs ‘inde’l-İbâdiyye**, Doktora Tezi, Câmi‘atu’z-Zeytûniyye, Tunus, 2006, s. 128’den naklen.

²¹¹ İbâdiyye, rivayetleri kendi âlimlerinden ve imamlarından almaya özen göstermektedir.

Bu hadisi en iyi Allah bilir.”²¹² ifadesi İbâdî kaynaklarda sıkça tekrar etmiştir. Bu ifade, İbâdiyye’nin kendilerince sahih olan rivayetlerini kabul ettiklerini zımnen barındırmaktadır.²¹³

1.2.3. İbâdiyye’de Sünnetin Yeri

İbâdiyye mezhebinin sünnete bakışı, muhaddislerin yaklaşımından çok fukahâ eğilimini yansıtır . Buna bağlı olarak da İbâdiyye’ye göre sünnet fikhî anlamıyla, “Yapılması müstehab olan ve terk edene ceza gerektirmeyen şey”²¹⁴ olarak tarif edilmiştir. Şeyh Etfayyîş (ö. 1332/1914) ise sünneti: “Resûlullah’tan sudur eden, ibadetle alakalı olan, her söz, fiil ve ikrar olarak tanımlamıştır.”²¹⁵ İbâdiyye’ye göre sünnet-i Nebeviyye, teşrî’de ikinci kaynaktır. Onlara göre sünnet, vahy-i gayri metlûv olarak kabul edilir; ancak onunla namazda ibadet edilmez. Sünnet, sübût bakımından Kur’ân-ı Kerîm’le eşit değildir. Zira Kur’ân’ın sübûtu kat’î olup bize tevâtür yoluyla ulaşmıştır.²¹⁶ İbâdiyye, sünnetin toptan inkâr edilmesine “şirk” hükmünü vermektedir.²¹⁷ el-Mutahharî el-Muleykî (ö. 1419/1998) şöyle demiştir: “Sünnet, dinin ikinci kaynağı olup Kur’ân’ı izah etmekte ve açıklamaktadır.

²¹² Ebû Gânim el-Horasânî, **el-Müdevvenetü’s-suğrâ**, s. 157-158; Kindî, **‘Ulûmu’l-hadîs**, s. 132’den naklen.

²¹³ Kindî, **a.g.e.**, s. 132.

²¹⁴ Bu tarifi yapan Amrûs b. Feth şöyle demiştir: “Sünnet iki çeşittir: Farz olmayan sünnet, bunu yerine getirmek fazilettir ve terketmek hata değildir. Farz olan sünnet, bunu yerine getirmek hidâyet ve terketmek dalâlettir.” Bkz. ‘Amrûs b. Feth, **Usûli’d-deynûneti’s-sâfiye**, s. 126-127; Bâcû, Mustafa b. Sâlih, **Menhecû’l-ictihâd ‘inde’l-İbâdiyye**, 1. Baskı, Mektebetü’l-Cilî’l-Vâ’id, Maskat, ‘Umân Sultanlığı, 1426/2005, s. 184’den naklen.

²¹⁵ Etfayyîş, **Şerh Akidetü’t-Tevhid li ‘Amr b. Cumei’**, s. 166.

²¹⁶ Bâcû, **Menhecû’l-İctihâd**, s. 183. Vârcelânî haberleri taksim hususunda şöyle demektedir: “Resûlullah’tan (s.a.v.) gelen haberler on çeşittir: Bunlardan beş tanesi sahih, beş tanesi ise zayıf ve sâkıttır. Sahih olanlar; mütevâtir haber, âhâd haberler –ki bunlar müsned haberlerdir–, mürsel haberler, sahîf ve mevkûf haberlerdir. Diğer beş tanesi; zayıf, munkatî’, şâz, münker ve yalan haberlerdir.” (Vârcelânî, Ebû Ya’kûb, **‘Adl ve’l-insâf fî ma’rifeti usûli’l-fıkhi ve’l-ihtilâf**, Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sikâfe, Umân Sultanlığı, 1404/1984, C. I, s. 142.) Sahîf haber, “Râvinin, haberini “babasından, o da dedesinden” diyen ve zikredilen kimsenin Nebî’yi (s.a.v.) görmediği bir adama ulaşınca kadar rivayet etmesidir.” Bkz. İbn Bereke, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, **el-Câmi’**, Thk. Mustafa Bâcû, Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sikâfe, Umân Sultanlığı, 2017, C. I, s. 65.

²¹⁷ Mütেকaddimûn İbâdîler onlar hakkında “şirk” hükmünü vermiştir. Daha sonrakiler ise bu hükmü hafifletmiş, “münâfık” veya “hâlik” tabirlerini kullanmışlardır (Bâcû, **Menhecû’l-İctihâd ‘inde’l-İbâdiyye**, s. 192).

Dolayısıyla herhangi bir kimsenin onu (sünneti) inkâr etmesi ve ona ziyâdede bulunması câiz değildir.”²¹⁸

İbâdiyye’ye göre sünnetin Kur’ân karşısında çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. İbâdî âlimler, sünnetin Kur’an’ı teyit ettiğini, mücmelini tafsîl, umûmunu tahsis veya mutlakını takyid ettiğini ve Kur’ân-ı Kerim’den müstakil bir hüküm koyduğunu ileri sürmekte, sünnetin Kur’ân’ı nesh ettiğini veya onunla nesh edildiğini belirtmektedirler.²¹⁹

İlk asır İbâdî âlimleri, sünnetin değerini açıklamışlardır. İbn Bereke şöyle demiştir: “İlmî bakış açısı, Kur’an ve sünnetin her birinin, Allah’ın hükmü olduğuna inanmayı ve birbirlerini nesh edebileceği görüşünü benimsemeyi gerektirmektedir. Allah Teâlâ’nın şu sözü buna delildir: *O hevasından konuşmaz, o sadece vahyolunan bir vahiydir.*”^{220,221} Bu açıklama, sünnetin hüccet olduğu ve Allah tarafından bir vahiy olduğunu göstermektedir. Yine şöyle demiştir: “Şeriatın hükümlerinin tümü tek taraftan alınmıştır, tek asıldan, o da Allah’ın kitabı... Sünnet de Kitâb’dan alınmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *Allah’a itaat edin, Rasûlu’ne itaat edin.*”^{222,223} Muhammed b. Ruh el-İbâdî (4. asrın başları) de şöyle demiştir: “Eğer inananlardan herhangi biri Allah’ın dininden bir emri kabul ederse, hükümlerinden biri veya yasaklanmış şeylerinden birini kabul ederse... bu onlar için lehine ve aleyhine bir hüccettir...”²²⁴

İlk dönem âlimlerinin sünnete karşı benimsediği bu yaklaşım muasır âlimler arasında da devam etmiştir. Etfayyîş (ö. 1332/1914) şöyle demiştir: “Şeriatın kaynakları

²¹⁸ Muleykî, Muhammed b. Süleyman b. Bukeyr el-Mutahharî, **Fethu’l-muğîs fî ‘ulûmi’l-hadîs**, Thk. Ahmed Hamû Kerûm, Ömer Ahmed Bâzîn, 1. Baskı, el-Matba‘atu’l-Arabiyye, Gerdaya, 1419/1999, s. 18.

²¹⁹ Bâcû, **Menhecû’l-İctihâd**, s. 201-202.

²²⁰ en-Necm: 3.

²²¹ İbn Bereke, **el-Câmi’**, c. 1, s. 113.

²²² et-Tegabun: 12.

²²³ İbn Bereke, **el-Câmi’**, c 1, s. 415.

²²⁴ el-Kindî, **Ulûm’l-hadîs**, s. 101.

Kur'an, sünnet ve icmâ'dır. Bu temellerden her hangi birini inkâr eden şirke düşmüştür. Aynı şekilde bu kaynaklar kıyasın aslını teşkil etmektedir.”²²⁵

Müslümanlar, ilk asırdan beri Kur'an ve Resulullah'ın sünnetinin esas kaynak olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Her ikisiyle amel edileceğini ve herhangi birinden müstağni kalınmayacağını savunmuşlardır. Erken dönem alimleri bu temel üzerinde ehemmiyetle durmuşlar ve özellikle farklı fırkaların ortaya çıkmasıyla konuya daha yakından eğilmişlerdir. İmam Şafi sünnet konusunda araştırma yapan en önde gelen alimlerden: Sahabe ve tabiinin herhangi birine, Allah resulünden bir haber nakl olup, onu kabul etmeyen ve onunla amel edip sünnet saymayan bilmiyorum.:: bunu tabiinlerden sonrakilerde böyle yapmışlar, bizim karşılaştığımız bütün şahıslar haberleri kabul ediyor, sünnet sayıyor, ona tâbi olanı övüyor, muhalefet eden eleştiriyor. Bu görüşün dışına çıkanlar bize göre Allah Resulu'nun ahabının ve sonraki âlimlerin yolundan ayrılmış, cahil insanlardan olmuştur²²⁶.

Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel de Allah Rasülü'ne itaat etme konusunda bir kitap yazmış ve ilk asırdan beri sünnetin hüccet kabul edildiğini ve onun Kur'an'ın zahirine muhalif olduğu için kabul edilmemesinin doğru olmadığını belirtmiştir²²⁷.

1.2.4. İbâdiyye'de Hadis Musannefâtı

İbâdiyye mezhebinin günümüze ulaşan kitaplara bakıldığında ise onların telif anlayışının Ehl-i Sünnet'in telif anlayışından farklı olduğu dikkat çekmektedir. Onlara göre tasnif, bir kitap hadis, tefsir, fıkıh ve usûlünü birlikte kapsayacak şekilde ansiklopedik bir tarzda olup İbâdî gelenekte hadis musanniflerinin isimlerini zikretme geleneği yoktur. Ayrıca onların fikhî yaklaşımları, kitaplar arasında fazla fark gözetmemelerine neden olmuştur. Kitaplarında her ilmi bir arada zikretmişlerdir.

Aşağıda detaylı şekilde incelenecek olan Rebî' b. Habîb'in *el-Müsne'd*'indeki hadislerin büyük bir kısmı üç ravili senede sahiptir. Burada hadisler genellikle “Ebû

²²⁵ Baba, Fethi Dâdi, **Menhecü's-Şeyh Etfayyîş fit-Te'amul Me'as-Sünneti'n-Nebeviyye**, (Doktora Tezi- Cezayir) 2015/2016, s. 74.

²²⁶ es-Suyuti, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Miftahu'l Cenne fi'l-İhticaci bi's-Sünne**, Menşurati'l Camiati'l-İslamiyye, s. 35.

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, **el-Mültekat min Kitabi Taati Rasulillah**, mefkud olan bu kitap Abdülaziz es-Sedhan tarafından inşa usulüyle bir araya getirilmiştir.

Ubeyde → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs” tarikiyle rivayet edilmiştir. *Müsned*, Rebî‘in teferrüd ettiği çok az hadis ihtiva eder. *Müsned*’in bâblarının hepsi, bir müslüman için gerekli olan zarûrat-ı diniyye kapsamına girmektedir. İbâdî kaynaklarda *Müsned*’i ilk olarak zikreden kişi, 7. asır âlimlerinden ed-Dercînî’dir. İbâdiyye, *Müsned*’in Rebî‘ zamanında meşhur olduğunu, ancak onun daha sonra usûlcü Vârcelânî (ö. 570/1175) eliyle ortaya çıktığını söylemektedir. Vârcelânî, *Müsned*’i bâblar üzere tertib etmiş ve ona ayrıca dört bölüm eklemiştir. Bu dört bölüm şunlardır: Rebî‘in, *Âsâru’r-Rebî‘* olarak bilinen akâide dair hadisleri, Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl’in Rebî‘den rivayetleri, İmam Eflah’ın Ebû Gânim’den rivayetleri ve İmâm Câbir b. Zeyd’in mürselleri. İmâm Rebî‘in *Müsned*’i İbâdiyye’ye göre hadis konusunda en önemli rivayet kitabıdır. Rebî‘in *Müsned*’ine işaret eden ilk Sünnî kaynak ise kesin olarak bilinmemektedir. Ancak biz, onun ilk olarak yaklaşık 70 yıl önce “Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma‘mer b. Râşid’in Câmi‘i” (1955) isimli makalesinde Fuad Sezgin tarafından zikredildiğini ileri sürebiliriz. Bu durum, İbâdiyye’nin siyasi işlerle ve o dönemdeki olayların meydan okumalarıyla meşgul olduğunu ve İslâm mezhepleri arasında ilmî boşluğun bulunduğunu ve geçen asırlar boyunca bu mezheplerin birbirini tanımadığını göstermektedir.

Rebî‘in *Müsned*’indeki bu yapıya rağmen rivayet asırlarında telif edilen hadis kaynaklarına bakıldığında, hicrî 3.-6. asır İbâdiyye musanniflerinin rivayetlerinin çoğunlukla isnadlara dayanmadığı dikkat çekmektedir. Mesela; sened tam olarak zikredilmeksizin “Katâde’nin Câbir’den rivayetleri”, “Amr b. Dînâr’ın Câbir’den rivayetleri”, “Amr b. Herim’in Câbir’den rivayetleri” şeklinde tedvin ediliyordu. Rebî‘in fetvaları ise senedle rivayet ediliyordu. Bu dönemde yazılan herhangi bir kitapta eğer bir miktar hadis zikredilmişse, o rivayet kitabı olarak kabul ediliyordu.

İbâdiyye’nin hadis ilimlerine dair eserlerine gelince hicrî 4. asırda Umân’da yaşayan âlimlerden biri olan Ebû Muhammed b. Abdullah b. Bereke el-Bârûnî’nin *el-Câmi‘* isimli eseri, hadis ilimlerine önem veren ilk eser olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar kitap fıkıh konularını içerse de yazar, kitabına bazı hadis ıstılahlarını ve usûl kaidelerini ihtiva eden kısa bir mukaddime yazmıştır. Bunu, Cezayir’deki İbâdî âlimlerinden Ebû Ya‘kûb el-Vârcelânî’nin, *‘Adl ve’l-insâf fî ma‘rifeti usûli’l-fikhi*

ve'l-ihtilâf isimli eseri takip etmektedir. Yukarıda zikredildiği üzere Vârcelânî, Rebî'ın *Müsned*'ini ilk olarak ortaya çıkaran ve kitabının başına hadis ilimlerine dair kaideler ekleyen kişidir. İbâdiyye'nin Tunus'lu âlimlerinden olan Ahmed b. Sa'îd eş-Şemmâhî'nin *Şerhu Muhtasari'l-'Adl ve'l-insâf* isimli eseri de, usûl-i fıkha dair olmasına rağmen çeşitli ıstılahlara dair bahisler içermektedir. Ancak bu kitap halen yazma olarak bulunmaktadır. Cezayir'deki İbâdî âlimlerinden Şeyh Muhammed b. Yûsuf Etfayyîş (ö. 1332/1914)'in *Vefâu'd-damâne bi edâi'l-emâne* isimli eseri, Nebvî hadisleri cem eden bir kitaptır. Müellif, kitaba ilmu'l-mustalah konusunda bir giriş yazmıştır. Yine Şeyh Etfayyîş'in *Câmi'u's-ş-semi fî ehâdîsi hâtemi'r-Rusul* isimli eseri de Nebvî hadisleri cem eden bir kitaptır. Müellif, kitabın sonuna ilmu'l-mustalah konusunda önemli bir zeyl yazmıştır. Umân'daki İbâdî âlimlerinden Şeyh Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî (ö. 1332/1914)'nin *Tal'atu's-Şems* isimli eseri, usûl-i fıkıh konusuna dair olmasına rağmen sünnet ilimleri ve mustalah konusunda çeşitli bahisler ihtiva etmektedir.

İbâdiyye mezhebinde hadis ricâline ilişkin kitap ise hemen hemen yok gibidir. Ancak hadis râvîlerini ve diğerlerini kapsayan umûmî terâcim kitapları mevcuttur. İbâdîlerin bu hususta iki kitabı vardır: Birincisi, Tunus'taki İbâdî âlimlerden Ahmed b. Sa'îd ed-Dercînî'nin *Tabakâtü'l-meşâyih*'i, ikincisi ise eş-Şemmâhî'nin *Siyer* isimli kitabıdır. Vârcelânî'nin, İmâm Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inin ricâlinin biyografilerine ait *el-Esmâ'* isimli bir eserden söz edilmektedir. Sadece bazı sayfalarına ulaşılmıştır. Faslı araştırmacı Sasî b. Ömer b. Yahya eseri tahkik etmiştir. Miladi 2020 yılında yayınlanmıştır.

Neticede İbâdiyye'nin hadisleri tasnif tarihini, belirli özellikler çerçevesinde zamansal merhalelere taksim etmek mümkün değildir. Ancak rivayet noktasında hadislere ihtiyaç duyulduğu zaman diliminde telife başlandığı söylenebilir. Bu telif işi ise hicrî 2. asırda Rebî' b. Habîb eliyle olmuştur. Hadis usûlü noktasında ise müstakil tarzda olmasa da hicrî 4. asırda bazı çabalar söz konusudur. Bu tarzda tasnif günümüze kadar devam etmiştir. Ricâl konusundaki telifatın ise daha geç tarihte yapıldığı dikkat çekmektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeler dikkate alındığında, İbâdîlerin kaynaklarında isim olarak zikredilen ve günümüze ulaşan hadis kaynaklarının az olduğu dikkat çeker. Bunun muhtemel sebebi, erken dönemlerde bu mezhebin, kendisini siyasi çekişmelerin içinde bulması ve telife yeterli vakit ayıramamasıdır. Bununla birlikte erken dönemlerde yazılan kitapların günümüze ulaşmamasının, Emevîler tarafından yapılan siyasi baskılar nedeniyle olduğu söylenmektedir. Nitekim bu konuya eğilen çağdaş yazarlardan Ali Yahya Muhammer, yazılan kitapların meçhul kalmasını İbâdîlerin aşırı derecede kendilerini gizlemeye önem vermelerine ve iktidarların bu mezhebe yönelik baskıları gibi sebeplere bağlamaktadır.²²⁸ Bizim kanaatimize göre de bu dönemde İbâdiyye'nin hadis sahîfelerinin birçoğunun bulunmayışının en önemli sebebi onların, siyasetle meşgul olmaları ve bazı dönemlerde can korkusuyla insanlarla karışmaktan imtina etmeleridir.

1.2.5. İbâdiyye'de Hadis İlimleriyle İlgili Terimler

İbâdiyye'de gerek hadis usûlüne gerekse hadis ilminin diğer terimlerine dair tanımlamalar büyük oranda Ehl-i Sünnet'in kullanımlarıyla benzerlik gösterir. Bazıları ise sadece İbâdiyye'ye özgün görünmektedir. Bu vesileyle bu terimlerden konumuzu ilgilendirenleri kısaca izah etmek istiyoruz.

1) *Mütevâtir*: Resûlullah'tan (s.a.v.) geldiği kesin bir şekilde bilinen haberdır. Yani, senedin tabakalarının herhangi birinde yalan üzere birleşmeleri âdeten imkânsız olan bir topluluğun benzeri bir topluluktan rivayet ettiği haberdır. Mütevâtir, “lafzî” ve “manevî” olmak üzere iki nevidir.²²⁹ Mütevâtir haber için üç şart aranır: (1) Haber pekçok topluluk tarafından nakledilmelidir. eş-Şemmâhî, belirli bir sayı şart koşmamıştır. Nakledenlerin sayısı, âdeten yalan üzere birleşmelerini imkânsız kılacak miktarda olmalı demiştir. (2) Haber müşahedeye dayanmalıdır. Hisse dayalı olmayan bir şey mütevâtir haber olmaz. (3) Haber verenlerin akıl sahibi olmaları gerekir. Çünkü mecnunların ve çocukların haberleri makbul değildir. Bu şartların hepsini taşıyan mütevâtir bir haber, zarûrî ilim ifade eder ve doğruluğu kesindir.²³⁰

²²⁸ Mu‘ammer, *el-İbâdiyye*, s. 18-19.

²²⁹ Sâlimî, *Tal‘atu’ş-Şems* C. II, s. 14-24.

²³⁰ Mu‘cemu *Mustalahâtî'l-İbâdiyye*, C. II, s. 1046-47.

2) *Haber-i Vâhid*: Buna “âhâd haber” de denilir. *Haber-i vâhid*, “senedi muttasıl olarak Resûlullâh’a (s.a.v.) ulaşan, fakat tevâtür derecesine ulaşmayan haber” demektir. Yine, “bir râvînin bir râvîden rivayet ettiği ve tevâtür ve şöhret derecesine ulaşmayan haber” şeklinde de tanımlanır. *Haber-i vâhid*, “meşhûr, ‘azîz ve garîb”i kapsar. İbâdiyye’ye göre sıhhat şartlarını sağlayan haber-i vâhid, zannı- galib ifade eder ve amel etmeyi gerektirir. Böyle bir haber ilim ifade etmez.²³¹

3) *Mu‘dal hadis*: Râvilerinden iki veya daha fazlasının peşpeşe düştüğü rivayettir. Başka bir tanım şöyledir: “Sahâbeden önceki râvîlerinden iki veya daha fazlası peşpeşe düşen rivayettir.” Buna göre düşmenin sahâbe tabakasından önce olması gerekir.²³²

4) *Şâz hadis*: Sika bir râvînin kendisinden daha sika bir râvîye muhalif olarak rivayet ettiği bir hadistir.²³³ Görüldüğü üzere özellikle isnad ile ilgili kısımlarda İbâdîlerin, Ehl-i Hadis’in tanımlarını aldıkları dikkat çekmektedir.

5) *Şerhu’l-hadîs*: Arap dili kurallarını ve dinin temel ilkelerini dikkate alarak hadisten anlaşılan manayı izah etmektir.²³⁴

6) *Hammaletü’l-ilm (İlim Taşıyıcıları)*: Bu terim, hicrî 2. asrın ilk yarısında Ebû Ubeyde’nin ilim meclislerini tamamlayan öğrencilere verilen isimdir. Bu gizli ilim meclisleri, yer altındaki mahzenlerde icra ediliyordu. Öğrenciler, Ebu Ubeyde’den akâid ve fıkha dair ilim öğrendiler. Daha sonra onlar her tarafa giderek İbâdiyye mezhebinin yayılmasında ve siyasi çalışmalarında ilk nüveleri oluşturdular. Aynı zamanda bu öğrenciler, İbâdiyye’nin ilk âlimleri ve bu davanın öncüleri sayılmaktadır.²³⁵

7) *Halakatü’l-‘azzâbe*: İbâdiyye’de ilmin ve seyr-i sülûk usûllerinin yoğun bir şekilde öğretildiği gruptur. İbâdiyye, bu grubun ilk ortaya çıkışını Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî

²³¹ **Mu‘cemu Mustalahâtî’l-İbâdiyye**, C. I, s. 322; Sâlimî, **Tal‘atu’ş-Şems**, C. II, s. 23-24, 27-

28.

²³² **Mu‘cemu Mustalahâtî’l-İbâdiyye**, C. II, s. 715.

²³³ **A.g.e.**, C. I, s. 533.

²³⁴ Beyânûnî, Fethuddin, “Edvâ‘ ‘alâ ‘İlmi Şerhi’l-Hadîs”, **Mecelletü’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye**, Mecme‘u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, el-Câmi‘atu’l-İslâmiyyeti’l-‘Âlemiyye, Sayı: 4, Cilt: 42, İslamabad, 1438/2007, s. 72.

²³⁵ **Mu‘cemu Mustalahâtî’l-İbâdiyye**, C. I, s. 307.

Kerîme döneminden başlatır. Bu düzen, Mağrib (Fas) İbâdîleri arasında gelişip yayılmıştır.²³⁶

8) *Nesebu'd-dîn*: İbâdiyye mezhebinde ilim rivayeti, bir âlimden diğer bir âlime ve bir hocadan öğrencisine nakletme şeklinde olmaktadır. Bu şekildeki âlimlerin oluşturduğu muttasıl silsileye “nesebü'd-dîn” (dinin nesebi) denilmektedir.²³⁷ Hicrî 6. asır âlimlerinden Şeyh Mukrîn b. Muhammed el-Bağtûrî en-Nefûsî (ö. 599/1203), İbâdiyye'nin “nesebü'd-dîn” silsilesini yazan ilk kişidir. Bu silsile, Şeyh Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî tarafından *Risâletü silmi'l-âmmе ve'l-mübtedi'în fî ma'rifeti eimmeti'd-dîn* isimli eserinde rivayet edilmiştir. Konu hakkında el-Bağtûrî şöyle demiştir: “Allah'ın mahlukatı arasında ondan ilim alanların isimlerini belirlemeyi düşündüm ve bunların üç grup olduklarını gördüm. Bunlar melekler, nebîler ve müslümanlardır. Meleklerden dört tanesi, nebîlerden on sekiz tanesi ve onlardan sonra Hz. Muhammed ile 30 erkek ve kadın fukahâ ayrıcalıklıdır.”²³⁸

1.2.6. İbâdiyye'nin Hadis Usûlünün Güvenilirliğine Yaklaşımı

İbâdiyye hadis usûlü terimlerini büyük oranda Ehl-i Sünnet'ten almış ve bunu da şu iki husus eşliğinde kullanmıştır.

1) Ehl-i Hadis'in hadis usûlüne itimad: Zira Ehl-i Hadis, usûlü ortaya koyarken a) akli temel bir araç olarak kullanmıştır, b) Kur'ân-ı Kerîm'deki genel esasları dikkate

²³⁶ Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-muntekât*, s. 226-235; *Mu'cemu Mustalahâtî'l-İbâdiyye*, C. II, s. 697-98; ‘Azzâbe kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Ateş, Orhan, “el-Âzzabe”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2017 s. 1-17.

²³⁷ *Mu'cemu Mustalahâtî'l-İbâdiyye*, C. II, s. 990.

²³⁸ Rivayet, ilim silsilesini ayrıntılı olarak açıklamaya şöyle devam eder: “Melekler; Cebrâîl, Mikâîl, İsrâfîl ve Levh-i Mafûz. On sekiz nebî ise En'âm sûresi'nde (83-89) zikredilenlerdir: İbrâhîm, İshâk, Ya'kûb, Nûh, Dâvûd, Süleymân, Eyyûb, Yûsuf, Mûsâ, Hârûn, Zekeriyâ, Yahyâ, Îsâ, İlyâs, İsmâîl, Elyesa', Yûnus ve Lût. Fukahâyâ gelince, bunlar otuz kişi olup yedisi hariç hepsi Nefûse dağındandır ve başlarında da Abdullah b. Abbâs (r.a.) vardır.” Sonra bu isimleri zikretmiştir. Hicrî 10. asır âlimlerinden el-Bârûnî, hicrî 11. asır âlimlerinden Süleyman b. Ahmed el-Hîlâtî ve daha sonra gelen Ebu'l-Yakazân İbrâhîm b. Îsâ (ö. 1393/1973), farklı ilim senedleri zikretmişler ve hepsi senedin sonunda İbn Abbâs, Hz. Âişe veya başka bir sahâbî → Nebî (s.a.v.) → Cebrâîl → Mikâîl → İsrâfîl → Levh-i Mafûz zincirini zikretme hususunda ittifak etmişlerdir. Bârûnî, bu zincirin devamına ilhâm meleği → Rabbu'l-âlemîn kısmını da eklemiştir. Senedlerin başında bulunan âlimlerin tamamının Mağrib'den oldukları görülmektedir. İbn Meddâd tarafından rivayet edilen Umânîların “nesebü'd-dîn” silsilesi, hicrî 5. veya 6. asır âlimlerinden Ebu'l-Münzir el-'Avtebî ile başlamakta, sahâbe ve daha yukarıyla sona ermektedir. el-'Avtebî ile sahâbe arasında yer alan ricâlin hepsi Umânîdîr (Şeybânî, Süleymân b. Sa'îd, *es-Selâsilü'z-zehebiyye fî nesebi'd-dîn 'inde'l-İbâdiyye*, 1. Baskı, Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, Berka, Umân Sultanlığı, 1438/2017, s. 44-46, 48, 59, 67, 69, 73, 83-84).

almıştır. Nitekim Allah Teâlâ bir âyette “Ey iman edenler! Eğer size bir fâsık bir haber getirirse, onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeyerek bir topluluğa karşı kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.”²³⁹ buyurmuştur. Bu âyet, râvîlerin doğruluğunun araştırılması gerektiğine delâlet etmektedir. Aynı şekilde zihindeki tarihî olguları dikkate almak ve bunları hadis usûlü kaidelerine güvende bir esas ve ilke yapmak gerekir.

2) Mezhebin itikâdî, fikhî ve siyasi ilkeleri ve esasları: Çünkü mezhebin bu ilkeleri, Nebvî hadisin nakledilmesinde açık rol oynamıştır. Zikredilen bu üç esastaki bakış açısı farklılığı, –dört mezhep arasında olduğu gibi– fer‘î ve cüz‘î meselelerde ihtilafların doğmasına sebebiyet vermiştir. İkinci olarak, her mezhebe ait fikhî prensiplerin hadîsin nakledilmesine ve ona dayanarak hüküm verilmesine etkisi malumdur. Örneğin İmâm Şâfi‘î (ö. 204/820), mürselin kabul edilmesi için onu başka mevsûl bir rivayet tarafından desteklenme gibi şartlar koşmuştur²⁴⁰. Buna karşın Hanefîler, mürseli kabul etmektedirler.²⁴¹ İbâdiyye de mürseli makbul addetmiştir.²⁴²

İbâdiyye, diğer İslâmî mezheplerde olduğu gibi, mezheplerinin genel ilkelerine uygun olarak bazı hadis usulüne dair bazı kaideleri değiştirmişler veya onlara eklemeye bulunmuşlardır. Bu hususun, bakış açısındaki ve her iki grubun nihâî hedefindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Zira muhaddisin hedefi, hadisin sübût derecesini tespit etmek iken fakih, büyük oranda o hadisle amel edilip edilmeyeceği ile ilgilenmektedir. İbâdiyye fikhî bakış açısına sahip olduğu için bazı noktalarda muhaddislerden ayrılmaktadır ki bunlar aşağıda detaylı olarak incelenecektir. İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet arasındaki yaklaşım farklılığı, bakış açılarındaki bu farklılığa dayanmaktadır. Neticede İbâdiyye, fikhî tavırlarına, yani Nebvî hadis metinlerine ve onların delâletlerine yoğunlaşmalarına göre kaideler belirlemiştir.

²³⁹ Hucurât, 49/6.

²⁴⁰ Şâfi‘î, Muhammed b. İdris, **Risâle**, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, s. 467.

²⁴¹ Sehâvi, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, **Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadîs**, Thk. Şeyh Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1424/2003, C. I, s.176.

²⁴² Sonraki konunun altıncı noktasına bakın.

1.2.7. Sünnîler ile İbâdiyye Arasında İhtilafî Hadis Meseleleri

Yukarıda ifade edildiği üzere İbâdiyye, çeşitli meselelerde muhaddislere muhalefet etmiştir.²⁴³ Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1) İbâdiyye'ye göre sened tenkidi kuralları şunlardır: Eğer bir hadis, ümmet tarafından kabulle karşılanmış veya içeriğinde icma edilmiş ya da kendisiyle amel edilmiş ise sahihtir. Bununla birlikte bu hadisin, ümmetin icma ile sahih sayılan bir hadisten daha aşağı derecede olduğu belirtilmelidir.²⁴⁴ Aynı şekilde hadisin çeşitli tarikleri varsa o hadis sahih kabul edilir ve başkalarının bu tarikleri bilmemesi itibara alınmaz. Bu durum, söz konusu hadisin zayıf kabul edilmesini gerektirmez.²⁴⁵ Eğer bir rivayet onlara göre sahih olan rivayetlerle çelişirse, bu durumu illet şekillerinden biri olarak kabul ederler; bu yüzden bu rivayeti kabul hususunda tevakkuf ederler ve onun sıhhat veya zayıflık durumunu açıklamak için ya da kendi bakış açılarına göre sahih olan rivayetlerle çatışmayacak şekilde tahrîc etmek için onu tenkid ölçütlerine tabi tutarlar.²⁴⁶

2) İbâdiyye'ye göre metin tenkidi kurallarından biri, rivayetin Kur'ân'ın umûmî veya küllî prensiplerine uygun olmasıdır. Sünnetin Kur'ân'a arzedilmesi, İbâdiyye mezhebinde temel prensiptir.²⁴⁷ Hadisin metni Kur'ân'ın sarîh ifadeleriyle çeliştiği zaman, eğer aralarını cem' etmek için bir yol yoksa hadis terkedilir. Bununla birlikte İbâdiyye'nin hadislere mevzû hükmü vermekten kaçındıklarına işaret etmek gerekir. Onlar, muhaliflerince rivayet edilen bir hadisin mevzu olduğu hükmü verirken ihtiyatlı davranmışlardır. İbâdî fakihlerin kitaplarındaki "Eğer hadisin Resûlullah'tan (s.a.v) rivayeti sahih ise" ifadeleri buna işaret etmektedir. Kur'an'a arzdan sonra ikinci önemli husus, hadisin sâbit (sahih) hadislere arzedilmesidir. Bunun örneği,

²⁴³ Bu konuda, 28.02.2018 tarihinde Umân Sultanlığı Maskat'taki Külliyyetü'l-'Ulûmî'ş-Şer'îyye'de Şeyh Nâsır es-Sâbi'î ve 06.03.2018 tarihinde Câmî'atu's-Sultân Kâbûs'ta Dr. Ahmed el-Kindî ile yapmış olduğumuz mülakatlardan istifade edilmiştir.

²⁴⁴ Kindî, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 180. Ne var ki yazar, buna bir örnek vermemiş, ancak İbn Bereke'nin *el-Câmi'* isimli eserinde bu kuralı fiilî olarak uyguladığını zikretmiştir.

²⁴⁵ Kindî, *a.g.e.*, s. 185.

²⁴⁶ Kindî, *a.g.e.*, s. 174.

²⁴⁷ Rebî' b. Habîb, *Müsned*'de, C. I, s. 13. tahrîc etmiştir: Ebû Ubeyde, Cabir b. Zeyd'den, o da İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle demiştir: "Siz benden sonra ihtilaf edeceksiniz. Benden size gelen şeyi Allah'ın Kitâb'ına arzedin. Eğer ona uyarsa bendendir; şayet onunla çelişirse benden değildir."

İbâdiyye'nin "Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur." hadisini, kendilerince sâbit olan rivayetlerle çeliştiği için reddetmiştir. Sahâbenin uygulaması da bu hadise göre olmamıştır.²⁴⁸

3) Metin tenkid kurallarından biri, hadisin akıl ve gerçeklere muhalif olması sebebiyle tenkid edilmesidir.²⁴⁹ Rivayetlerin akla arzedilerek tenkid edilmesi, aynı şekilde siyer ve haberler için de geçerlidir. Mesela, Ebü'l-Münzir Beşîr b. Muhammed, Ali b. Ebî Tâlib henüz mükellef olmadığı yedi yaşlarındayken ilk müslüman olmasına dair rivayeti tenkid etmiştir. Zira Resûlullah (s.a.v.) sadece akıl-bâliğ kimselerle istişârede bulunuyordu ve onun davetine çocuklar dâhil değildi. İbâdiyye, akıl vasıtasıyla yaptıkları tenkidi, والنظر كذا "ve'n-nazaru kezâ" şeklinde ifade ederler.²⁵⁰

4) Aynı şekilde sahih bir rivayetin adâlet ilkesine muhalif olması mümkün değildir. Eğer adâlete muhalif bir rivayet var ise kuşkusuz bir hata veya bir yanlışlığın sonucudur. Bu yüzden söz konusu hadisler reddedilir.²⁵¹ Buna, rivayetin hakikatlere, bilinen sâbitelere ve doğruluğu meşhur olmuş şeylere muhalefet etmemesi de eklenmektedir.²⁵²

5) Hadisin diğer bir kabul şartı, hadisin İbâdîlerce Kur'ân ve sünnetten istinbat edilen inançlara muhalif olmamasıdır. Bu bağlamda onlar, akâidde ancak mütevâtir rivayetleri kabul ederler ve âhâd rivayetleri mütevâtirlere arz ederler. Örneğin İbâdiyye, Allah'ın görülmeyeceğine inandıkları için kıyamet günü Allah'ın görüleceğine dair hadisleri reddederler. Mesela Sâlimî, rü'yet hadislerini cem edilmesi mümkün olmayacak şekilde kesin esaslara zıt olmasına örnek olarak vermekte "Gözler O'nu görmez!"²⁵³ âyetine muhalif saymaktadır.²⁵⁴ Bu ifadelerden, İbâdiyye'nin rü'yetin imkânsız olduğuna inancının temeli, Allah Teâlâ'nın gözlerle

²⁴⁸ Kindî, **a.g.e.**, s. 197.

²⁴⁹ Kindî, **a.g.e.**, s. 203-208.

²⁵⁰ Beşîr b. Muhammed, **el-Hucec ve'l-Berâhîn**, (Yazma), s. 22; Kindî, **'Ulûmu'l-hadîs**, s. 203-208'den naklen.

²⁵¹ Kindî, **a.g.e.**, s. 208.

²⁵² Kindî, **a.g.e.**, s. 209.

²⁵³ En'âm, 6/103.

²⁵⁴ Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 79.

idrâk edilmekten münezzehtir olduğuna delâlet eden Kur'ân âyeti olduğu anlaşılmaktadır. İbâdiyye'nin benimsemiş olduğu bu esasların, hadisin Kur'ân'a arzı için bir miyar olduğu söylenebilir.

Bu noktada İbâdiyye, itikâdî meselelerin ancak kat'î delille isbât edileceğini ileri sürmektedir. Akâdin tamamı Kur'ân ile tespit edilirken, sadece kabir azabının sünnetle bilindiğini belirtmişlerdir. Zira İbâdiyye bunu yakînî bir mesele saymamakta, bu hususta ihtilafı câiz görmektedirler. Çünkü bu rivayet, lafzî tevâtürle değil manevî tevâtürle sonraki nesillere ulaşmıştır. Bazıları, kabir azabının Allah Teâlâ'nın, “*Ateş! Sabah akşam onlara sunulur. Kıyamet koptuğu gün, “Firavun âlini azabın en şiddetlisine sokun!” (denilir)” âyetine*²⁵⁵ zıt olduğu görüşündedirler. Bu âyet, azabın kabirde değil hesap gününde olacağına delâlet etmektedir. İbâdiyye'nin te'vil kuralı, Eş'ariyye'nin müteşâbihi muhkeme arz etmek şeklindeki te'vil anlayışıyla aynıdır. Çünkü aslolan tenzîhtir. İstivâ da bu konuya dahildir.²⁵⁶

6) İbâdiyye, Sâlimî'nin açıkça belirttiği üzere, Câbir b. Zeyd'in mürsellerini hüccet kabul etmektedir.²⁵⁷ İbâdiyye'nin oluşum evresinde yani birinci asırda mürsel hadislere özellikle Câbir b. Zeyd'in mürsellerine dayandığı açıktır. Başka bir deyişle onlar, mürsel konusunda fukahânın metodunu izlemişler ve eğer inkıtâ' hadise zarar vermiyorsa ve onun sıhhati konusundaki güveni zedelemiyorsa bu rivayetleri kabul

²⁵⁵ Ghâfir, 40/46. Bu ayeti kerime kâfirlerin ruhlarının sabah akşam ateşe sunulacaklarını belirtir. Ehl-i Sünnet'e göre bu ayet kabir azabının delilidir. Bazı mezhepler ayette bedenlerin de azap çekeceği açıklanmadığı için bunu delil olarak kabul etmezler. Bk. İbn Kesir, İsmail İbn Ömer İbn Kesir, **Tefsîr**, Thk. Yûsuf Abdurrahman Mar'âşî, 1412/1992), C. 4, s. 88.

²⁵⁶ Kindî, '**Ulûmu'l-hadîs**', s. 174.

²⁵⁷ Sâlimî, İbnu'l-Hâcib'in, sahâbenin mürsel rivayette bulunduklarını, bu konuda birbirlerini eleştirmediklerini, bilakis râvinin adâletinden dolayı mürsel haberi kabul konusunda icmâlarının sâbit olduğunu içeren sözünü zikretmiştir. Mürsil (râvi) âdil olduğu zaman mürselin kabul edilmesi vâcibtir. Yine tâbiûn da mürsel haberin kabulü konusunda icmâ etmişlerdir. Hatta hiçbir tâbiûn âliminin mürseli reddettiği rivayet edilmemiştir. Sonra Sâlimî, konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “İbnu'l-Hâcib, irsâli İbnu'l-Müseyyeb, eş-Şa'bî, en-Neha'î, el-Hasan el-Basrî ve tâbiûndan diğerlerinden rivayet etmiştir. İrsâl, birçok Câbir b. Zeyd rivayetlerinde bulunmaktadır. Bu, tâbiûnun, mürseli kabul ettiğine icmâdır. Dolayısıyla onu reddetmenin yolu yoktur. Dolayısıyla bu söz yani adâlet sahibi râvinin mürseli mutlak olarak makbuldür ifadesi, sahâbe ve tâbiûnun icmâna dair zikrettiğim şeyler sebebiyle bana göre sahihtir.” Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 68, 72-73.

etmişlerdir. Bazı İbâdî âlimler ise mürsel konusunda muhaddislerin tavrını benimsemiştir.²⁵⁸

7) İbâdiyye, kendi tarikleriyle gelen rivayetleri tercih etmektedir. Onlar, muhaddislerini aynı zamanda fukahâ olarak kabul ettikleri için rivayetlerinin “Rebî‘ → Ebû Ubeyde → Câbir” tariki gibi fakih-muhaddis isnadıyla rivayet edildiklerini söylerler. Dolayısıyla onlar hadisi (genel olarak ilmi) herhangi bir şahıstan değil de fukahâdan almış iddiasındadırlar. Bu sebeple de aslında ilk dönem İbâdiyye’nin metodu muhaddislerin metodundan farklı olup onlar, isnada fazla itimad etmemişlerdir. İbâdiyye, herşeyden önce fikhî bir ekol olduğu için isnaddan çok metne önem vermiştir. Dolayısıyla onlar isnadlardaki illetlere de özen göstermemişlerdir.

8) İbâdiyye, isnada özen göstermemesine bağlı olarak râvîlerin biyografileriyle de ilgilenmemiştir. Onlar, biyografiye dair eser yazımında hicrî 6. asra kadar gecikmişlerdir.²⁵⁹

²⁵⁸ Vârcelânî, Rebî‘ b. Habîb’in *Kitâbu’t-tertib*’inin başlarında şöyle demektedir: “*Kitâbu’t-tertib*’in üçüncü cüzü, Resûlullah’tan (s.a.v.) rivayet edilen sahih hadisler konusundadır.” Kitabı tahkik eden Şeyh Nûreddin es-Sâlimî hâşiyede şu açıklamayı yapmıştır: “Bu, onun kitabın cüzlerinde cem‘ ettiği hadislerin sahih olduğuna dair hükmüdür. Onun senedini zikrettiği rivayetler açıkça muttasıldır. Ondan gelen mürseller ise, kesinlikle muttasıl hükmündedir. Çünkü başkası onu muttasıl olarak rivayet etmiştir. Çünkü onu mürsel olarak rivayet eden râvî, ancak sağlam olduğuna kanaat getirdikten ve iyice araştırdıktan sonra rivayet etmiştir. Dolayısıyla onun mürseli, başkasının muttasılından daha kuvvetlidir. Senedi zikredilmeyen rivayetler, bu cüz’deki hadislerin çoğunu oluşturmaktadır. Onun sahih olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Çünkü Rebî‘ bunları hasımlara karşı ihticâc bağlamında zikretmiştir. Onlara karşı bu hadislerle ihticâcda bulunması, muhataplarının bunu kabul ettiklerinin delilidir. Çünkü bir kimseye kabul etmediği bir şey delil getirilmez. Zira birinci dereceden güvenilir bir âlimin hadislerle ihticâc etmesi, onun senedini zikretmesinden daha kuvvetlidir.” (Rebî‘, **Müsned**, s. 183.) Dr. Mustafa Bâcû, mürselin makbul olduğuna ve bunun tâbiûndan birçok kimsenin güvendikleri bir yöntem olduğuna delil olarak Hasan el-Basrî’nin, “Dört sahâbî bir hadis hakkında icmâ ettikleri zaman onu mürsel olarak rivayet ediyordum.” sözünü ve Câbir’in, “Bir kişiden rivayet ettiğim zaman onun ismini zikrederdim. Fakat bir cemâatten rivayet ettiğim zaman, *belağani ‘an Resûlillâh (s.a.v.)* (Resûlullah’tan (s.a.v.) bana ulaştı) derdim.” (Bâcû, **Menhecü’l-ictihâd**, s. 231-32.) İbâdiyye, muttasıl rivayeti şöyle tarif ederler: “Nefse sükûn verecek şekilde edâ edilen şeydir. Nefsin mutmain olması, muteber ilim tahammülü yollarından hangisiyle olursa olsun râvî ile onda rivayet eden kimse arasında ittisâlin bulunmasıdır.” Bu yaklaşımla İbâdiyye, fukahânın yöntemini benimsemiş olmaktadır (Kindî, **‘Ulûmu’l-hadîs**, s. 184).

²⁵⁹ Biyografi (terâcim) konusundaki ilk eser, ed-Dercînî’nin (ö. 670/1271), *Tabakâtu’l-Meşâyih fi’l-Mağrib* isimli kitabıdır.

9) İbâdiyye, makâsıda önem veren bir ekoldür. Onlara göre nassın delâleti, o konuda hadis sabit olsa da görüş bildirilebilen bir alandır. Bu yüzden onun delâleti konusunda tartışma mümkündür.²⁶⁰

Ehli hadisin çalışmalarına bakıldığında ise onların hadis rivayetinde ihtiyatlı davrandıkları görülmektedir. Onlar hem senedi hem de metni kapsayan kurallar koymuşlardır. Bu açıdan bakıldığında ehli sünnet alimlerinin metotlarının, sadece metne bağlı kalarak hüküm veren İbadi alimlerinin yürüttüğü metottan daha güçlü olduğu ileri sürülebilir. Sadece metin odaklı olarak hadisler hakkında hüküm belirlemek yada daha çok senede odaklı çalışma yapmak hadisin sıhhatini belirlemede eksik kalacaktır. Aslında bu durum muhaddis ile fakih arasındaki temel ayırmadan da kaynaklanmış gibidir. Muhaddis hadisin derecesini bilmekle yoğunlaşırken fakihte metinlerinden şerii hükümler çıkarmak istemektedir. Dolayısıyla onların bir hadiste farklı kısımlara yönelmeleri birbirleriyle çatışmamaktadır. Bununla birlikte İbâdîlerin sadece metin illetleriyle ilgilenip senedi göz ardı etmeleri ravilerden bihaber olmaları sonucunu doğurmuştur. Buna karşılık Ehl-i sünnet elimleri çalışmalarını sened ve ravilere ayırmışlar, bu sebeple cerh ve tadilin temelini oluşturan raviler hakkında çok önemli kurallar ortaya koymuşlardır. Nitekim Kadı İyad şöyle demiştir: “Bir hadisin dönüm noktası isnaddır, onunla sahih olup olmadığı muttasıl olup olmadığı ile belli olur”²⁶¹. İbnü'l-Esir de: “Bir hadiste isnad asıldır, o dayanağımızdır, onunla sıihhatı ve zayıflığı belli olur”²⁶² demiştir. Ancak bununla birlikte Sünnî âlimler metne de odaklanmışlardır. Neticede onlar, hadisin rivayet tarafıyla ilgilenip Hz. Peygamber'den nakledilen her söz ve filleri kaydetmişler, lafızlarına dikkat etmişler ve maksatlarını anlamaya çalışmışlardır. bu metinler doğru sonuçlara sevketmesi içinde metinle alakalı bir çok ilim ortaya koymuşlardır. İlelül'-hadis, Garibül'-hadis, Esbabu vurudi'l-hadis, Nasih ve Mensuh gibi ilim dalları bunlar arasında sayılabilir.

²⁶⁰ İbâdiyye'nin makâsıdla ilgili en çok ihtimam gösterdiği konular, “fürûc (namus) ve dimâ' (kan)” konularıdır (Râşidî, Mübârek b. Abdullah, **Te'âmülül'-İbâdiyye ma'a's-Sünneti'n-Nebeviyye beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır**, 1. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1438/2017, s. 27).

²⁶¹ Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, **el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'**, Thk. Seyyid Ahmed Sakr, 1. Baskı, Kahire, 1970, s. 194

²⁶² İbnu'l-Esir, el-Mübârek b. Muhammed (Ö. 606/1210), Cami'ul Usul, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Mektebetü'l- Hilvânî, Dâru'l-Beyan, Matbaatü'l-Mellâh, 1384/1969, C. 1, s. 9-10.

Her ne kadar Sünnî alimler sahihleri mevzûlardan ayıracak bazı işaretleri belirlemişlerse de²⁶³ onların asıl ilgisi isnada yöneliktir. Mesela Hakim el-Kebîr isnadın gerekliliği hakkında şöyle demektedir: “Bu topluluğun yani muhaddislerin bu isnadı nakletmeleri ve üzerine düşüp ezberlemeleri olmasaydı İslam sancağı düşmüştü. Mulhidler ve bidatçılar kolaylıkla yalan hadis uydurmuş ve isnadları değiştirmişlerdi. Naklolan haberler isnadlardan yoksun olursa faydasızdır ve kesiktir²⁶⁴.”

Senedler bakmaksızın metinle iktifa etmek suretiyle, hadis hakkında hüküm belirtmek kendi için büyük bir risk taşımaktadır. Zira isnad hadis ilimlerinde büyük bir öneme sahiptir ve ravinin adalet ve zabtını belirlenmesinde temel dayanaktır. Aynı şekilde isnad üzerinde yapılan araştırma metin üzerinde yapılacak araştırma için bir aşamadır. Bu sebeple fakih olan muhaddis, bu özelliği taşımayanlara takdim edilir.

1.3. DEĞERLENDİRME

Giriş bölümü, Ehl-i Sünnet’e mensup fırak yazarlarının ve İbâdî tarihçilerinin görüşlerine göre İbâdî fırkasının oluşumu Haricî olup olmamalarına dair ihtilaftan bahsetmektedir. İbadiler, kendilerinin hakem olayında Haricilerle aynı görüşte oldukları ve bunun dışındaki diğer tüm temel prensiplerde onlardan ayrıldıkları hususunda hemfikirdirler. Ehli Sünnete gelince, onlar neredeyse bütünüyle İbadilerin Haricilerin bir kolu olduğunda ittifak halindedirler. Muasır Sünnî tarihçiler arasında da bu ihtilaf devam etmekte olup, Sabir Taime, Muhammed Abdulfettah Alyan ve Muhammed Hasan Mehdi gibi alimler, İbadiliğin Haricilerin bir fırkası olduğunu ileri sürerken, Avd Halifat, Amr Ba, Orhan Ateş ve Ahmet Özdemir ise, İbadiliğin müstakil bir fırka olduğu görüşündedirler.

Sünni kaynaklar, hakem olayına sebebiyet veren olayların tarihçesini yazdıkları ve Haricilerden kopan mezhep ve fırkaları etüt ederek İbadiliğin de onlardan biri olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu kaynaklar, İbadiliğin gelişimiyle derinlemesine bir inceleme yapmamışlar, olayları Hariciler ekseninde ele almışlardır. Dolayısıyla bu konuların temelinde de akide ve imamet konuları yer almıştır. Sünni kaynaklar,

²⁶³ Hâşim, Ahmed, *Difa‘un an’il-Hadîs’in-Nebevî*, Mektebetü Vehbe, 1. Basım, 2000, s. 91.

²⁶⁴ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsihi*, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, s. 201.

neredeyse ikinci asrın ortalarına kadarki olaylarla ilgilenmiş sonradan gelişen hadiselerle dair araştırma yapmamışlardır..Bununla birlikte sonraki dönem İbâdîlere bazı kitaplarda anekdot olarak bazı değinmeler veya bölgesel atıfların bulunduğu belirtilmelidir. Mesela Haricileri kısaca anlattıktan sonra İbn Hazm, Endülüs'te İbadilere dair müşahedelerini ele aldığı esnada İbâdîlerin bazı inançlarından söz etmektedir. Ayrıca bazı eserler Harici fırkaları birbirinden ayırt edici vasıflarını dikkate alarak açıkladıkları bazılarının ise bu fırkaların akidelerini karşılaştırma yoluna gittikleri görülür.

Haricilerin en belirgin vasıflarının Hz. Ali, Muaviye b. Ebî Süfyân ve iki taraftan da hakem olayını kabul edenleri ve büyük günah işleyenleri tekfir etmeleri olduğu konusunda ilk dönem tarihçileri hemfikirdir. Ancak İbadiler bu görüşün kendilerine de teşmil edilmesini kabul etmeyip bu iddiayı iftira olarak vasıflandırırılar. Bu konuda İbâdîlerin ne düşündüğünü araştırabilmek için bizzak kendi kitaplarının dikkate alınması gerekir. İbâdîler, mezkur olayların Hz. Ali'nin taraftarları arasında meydana gelen ihtilaflar ve özellikle hakem olayı nedeniyle Haricilerin ortaya çıktığı konusunda Ehli Sünnet âlimleriyle hemfikirdirler. Ancak onlar, hakem olayına muhalefet etmelerinden itibaren kendilerini müstakil bir mezhep olarak görüp aşırı olmakla nitelendirdikleri Haricilerin bir kolu olduklarını kabul etmezler. Nitekim Nafi b. Ezrak Müslümanları tekfir ettiğinde, Abdullah b. İbad'ın bunu reddetmesi ve ondan ayrı müstakil bir yol izlemesi İbâdîlerin en önemli delilleri arasındadır.

Ortaya çıkış ve İbâdî mezhebi tesis eden erken dönem imamlar sırasıyla Abdullah b. Vehb er-Râsibi, Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye et-Temîmî şeklindedir. Bunlar ayrılıklar olmadan önce hüküm verme konusunda öncülük edenlerdir. Ancak bunlar Hz. Ali'ye karşı hakem olayında da aktiftiler. Bundan dolayı Cabir b. Zeyd, onlara göre İbadi mezhebinin fiili kurucusu ve kendilerinin ilk imamıdır. Onun ardından Müslümanlarla savaşmak istediği zaman Nafi b. Ezrak'tan açıkça ayrıldığını ilan eden Abdullah b. İbad, Ebu Ubeyde Müslim b. Ebu Kerime ve *Müsned*'in yazarı Rebi b Habib el-Ferahidi gelmektedir.

İbadilerin oluşumuna bakıldığında ise üç aşamanın varlığı dikkat çeker: Birincisi Emevîlerin başlangıcından hicri birinci asrın sonlarına kadar uzayan oluşum aşaması, İkincisi, ilk asrın sonlarından hicri ikinci asrın ilk çeyreğine kadar devam eden

gizlilik ve davet aşaması. üçüncüsü ise hicri ikinci asrın üçüncü on yılından başlayan ortaya çıkma ve ilan etme aşamasıdır. Tarihi rivayetlere bakıldığında, daveti ilan etme aşamasının dikkat çektiği görülecektir. Zira bu aşama mezhep tarihindeki en büyük dönüşüm noktasıdır. Bu dönemde onlar neredeyse o dönemin yönetimine denk bir kuvvet oluşturdular ve böylece Fas'ta bir devlet kurdular. Bu çabaların sonucu İbadiler adına Fas'ta Rüstemîler devleti ortaya çıkmış ve hicrî 160-296 yılları arasında Cezayir'de altı imam peş peşe bu devleti yönetti. Devletin sınırları Tunus'un güneyi ile Libya'nın batısına ulaştı.

İbadiler ilk başlarda kendilerini bu isimle anmıyorlardı. Onlar kendilerine Müslüman Cemaati, Davet Ehli ve İstikamet Ehli isimlerini veriyorlardı. Bu yüzden ilk dönemlerde mezhebe mensup alimlerce yazılan kitaplarda İbadilik lakabı bulunmamakta, bu isimlendirmeye hicri üçüncü asrın son çeyreğinde Fas'taki kaleme alınan kitaplarda görülmektedir.

Genel olarak ibâdîlik ismi ise Abdullah b. İbad ile Emevi halifelerinden Abdulmelik b. Mervan arasındaki uzun yazışmalar sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu mektuplarda İbn İbad, yönetimi eleştirmekte ve onu Nebevî metoda geri dönmeye davet etmekteydi. Böylece İbn İbad bir lider olarak dikkat çekmiş, ona mal edilen bu hareket daha sonra müntesiplerce benimsenir olmuştur.

İbadiler, tarihleri boyunca herhangi bir şiddet eylemine karışmadıklarını vurgulamakta, davetlerinin sadece barışçıl şekilde yaptıklarını belirtmektedirler. Onlar sadece yöneticiler tarafından baskı ve zulme maruz kaldıklarında kendilerini müdafa sadedinde şiddete başvurdıklarını kaydetmekteydiler. Bu görüş, tarihçi ve yazarların aktardıklarıyla çelişmektedir. Çünkü onlar, İbadilere şiddet eylemleri nispet etmektedirler. Bu noktada İbâdîlerin, Hâricîlere yönelik en büyük eleştirilerden biri olan sahabenin ve büyük günah işleyenin tekfir edilmesini de kabul etmedikleri belirtilmelidir.

Tarih boyunca çeşitli coğrafyada yaşayan İbâdîler, günümüzde Uman, Tunus'un Cerbe Adası, Libya'nın Nefuse Dağı, Cezayir'de özellikle Mizab Vadisi ile Vâreclan bölgeleri ve Zanzibar'da yoğun olarak bulunmaktadır.

İbadiler'in, siyasi, itikadi ve yönetim anlayışları bakımından Ehl-i Sünnet'ten ayrıldıkları noktalar bulunmaktadır. Örneğin halifenin Kureyşli olma şartını koşmamaları Ehli Sünnet'e muhalif oldukları bir durumdur. Onlara halifenin yeterli olmasını mutlak şart olarak görürler. Onların Ehl-i Sünnet'in bazı mezheplerine muhalif oldukları en dikkat çeken husus, ayet ve hadislerde teşbih zannını veren nasların te'vil edilmesi meselesidir. Onlar burada Eşarilerle aynı görüştedirler. İbâdîler tenzih prensibine dayanarak, sıratı mustakimi, cehennem üzerindeki yol olarak değil, İslâm yolu olarak açıklarlar. Aynı şekilde küfür kelimesini muvahhitler için kullanırlar, ama bununla şirk küfrünü değil de küfrân-ı nimeti yani nankörlüğü kastederler. Ahad hadisin amel etmeye elverişli olduğuna, ama kesin bilgiyi ifade etmediğine ve akidede onunla delil getirilemeyeceğine inanırlar.

İbadilerin itikadi meselelerden sonra en belirgin ayırt edici vasıfları fıkhi öncelemeleridir. Bu yüzden Ehl-i hadis bazı prensiplerine muhalefet etmişlerdir. Bu muhalefetin fikhî bakış açıları olup muhaddisler, hadisin sabit olma derecesini odaklanırken İbâdîler, hadislerin hükme medar olması açısından makbuliyetini esas almalarıdır.

İbadiler, hadis ile ilgili temel olarak Cabir b. Zeyd rivayetlerine dayanırlar. Öğrencileri tarafından nakledilen rivayetler ise Rebî'in *Müsned*'inde toplanmıştır. Ancak, Rebî'in *Müsned*'i bir tarafa bırakılırsa İbâdîlerin hadis telifatında geç kaldıkları, hadis ilimlerine dair müstakil eserlerin ise genelde sonraki dönemlerde ortaya çıktığı görülmektedir. İlk eserleri, hicri dördüncü asırda Uman'daki İbâdî âlimlerinden olan Ebu Muhammed b. Abdullah b. Bereke el-Barûnî'nin yazdığı ve mukaddimesinde hadis usulünün bazı kavramlarını da açıkladığı el-Cami'dir. Sonrasında, Cezayir'deki İbâdî âlimlerinden olan Ebu Yakub el-Varcelâni, Tunus'taki İbâdî âlimlerinden olan Ahmed b. Said eş-Şemahi gibi âlimler hadis konusunda eserler telif etmişlerdir. İbâdîlerin, eser telifinde geç kalmaları onların erken dönemlerde zorunlu olarak gizlenmelerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir.

Hadislerin subûta dair Ehl-i hadis kurallarına itibar etmekle birlikte, ileride açıklanacağı üzere, onların akla, Kur'ân'a, tarihe arz gibi başka kriterleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte hadis kuralları bakımından mürsel hadisin kabul edilip edilmemesi gibi Ehl-i hadis ile ihtilaf ettikleri meseleler de bulunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MA‘MER B. RÂŞİD, REBÎ‘ B. HABÎB ve ESERLERİ

2.1. MA‘MER B. RÂŞİD ve ESERİ

2.1.1. Ma‘mer b. Râşid’in Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.1.1.1. İsmi, Nesebi, Doğumu ve Vefatı

Tam ismi, Ebû Urve el-Basrî Ma‘mer b. Ebî Amr Raşid olan musannif, Arap yarımadasında meşhur olan el-Ezd kabilesine mensuptur. Basralıdır. Yemen’e göç etmiş ve yaklaşık yirmi yıl orada ikamet etmiştir. O, 95/714 veya 96/715 yılında doğmuş ve genç yaşta ilim tahsiline başlamıştır.²⁶⁵

2.1.1.2. İlim Tahsili

Ma‘mer b. Râşid’in zekâsı ve kabiliyetine dair alametler çok küçük yaşlarda ortaya çıkmıştır. Onun ilim talebine Hasan el-Basrî’nin²⁶⁶ vefatından sonra başladığı rivayet edilir. Hasan el-Basrî, 110/728 yılında vefat ettiğine göre Ma‘mer, yaklaşık 14 yaşında ilim tahsiline başlamış olmalıdır.²⁶⁷

²⁶⁵ İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed, **et-Tabakâtu’l-kübrâ**, Thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1. Basım, 1968, C. V, s. 546; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim, **el-Mearif**, Thk. Servet Ukkâş, el-Heyetu’l Mısriyyetu’l A‘mmetu li’l Kitab, Kahire, 2. Basım, 1992, s. 506; Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 5; a. mlf. **Târîhu’l-İslâm**, Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, 2. Baskı, Beyrut, 1413/1993, C. IX, s. 625-627; Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, **Tehzîbu’l-Kemâl**, Thk. Dr. Beşşar Avvad Ma‘ruf, Müessesetü’r Risale, Beyrut, 1. Baskı, 1980, C. XXVIII, s. 303.

²⁶⁶ O, Ebû Sa‘id Hasan b. Yeşâr’dır. Onun, Zeyd b. Sâbit’in azatlısı olduğu söylendiği gibi, Ebu’l-Yüsr Ka‘b b. ‘Amr es-Sülemî’nin (21/642-110/728)azatlısı olduğu da söylenmiştir. Hasan el-Basrî, Hz. Ömer şehit edilmeden iki yıl önce Basra’da doğmuştur. Hz. Osman’ın hilafetini görmüş, onu hutbe verirken dinlemiş ve 14 yaşında iken Hz. Osman’ın evine baskın yapıldığı güne de şahitlik etmiştir. Ömer b. el-Hattâb, o küçükken “Allah’ın onu dinde fakih kılması” için dua etmiştir. Âlim ve sâlih bir kimse olup fakih, zâhid, âbid ve vera‘ sahibi idi. O, ikinci tabakadandır. O, Enes b. Mâlik, İbn Abbâs, Semûre b. Cündeb, İmrân b. Husayn, el-Muğîre b. Şu‘be ve diğer pek çok sahabîden hadis dinlemiştir. Kendisinden de Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Sâbit el-Bünânî, Mâlik b. Dînâr, Ebân b. Yezîd el-‘Attâr ve daha pek çok kimse hadis dinlemiştir. Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. IV, s. 564-73.

²⁶⁷ Abdurrezzâk, Ma‘mer’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Ben çocukken Hasan’ın cenazesine gittim ve Hasan öldüğü sene ilim tahsiline başladım.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 7. Yine Ma‘mer’in şöyle dediği rivayet edilir: “Ben 14 yaşında iken Katâde’den hadis dinledim. O yaşta iştmiş olduğum her şey, sanki göğsüne yazılmış gibidir.” (Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **et-Târîhu’l-kebîr**, Haydarâbâd, t.y., C. VII, s. 378; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 306; Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 7.)

Ma'mer b. Râşid, 14 yaşlarında iken Katâde'den tefsir konusunda hadis dinlemiştir. İmâm Mâlik, onun bu rivayetine işaret etmiş, fakat Katade'nin hadisi munkatı' olarak nakletmesi sebebiyle bu rivayeti zayıf bulmuştur.²⁶⁸

Ma'mer b. Râşid'in hadis talebi için yaptığı rihleler birçok şehri kapsamaktadır. O, Irak'ın muhtelif şehirlerine, Mekke'ye²⁶⁹ ve Yemen'e seyahatlerde bulunmuş, buralarda birçok muhaddisle karşılaşmıştır. Ma'mer, Zührî'den²⁷⁰ hadis dinlemek için Irak bölgesindeki Rusâfe'ye²⁷¹ yolculuk yapmış ve yine hadis dinlemek üzere Kûfe'ye gitmiştir.²⁷² Ma'mer, Yemen'e ilk rihle yapan kişidir.²⁷³ Orada evlenmiş ve 20 yıl Yemen'de ikamet etmiştir.²⁷⁴ Bununla birlikte Ma'mer b. Râşid, annesini ziyaret etmek ve orada hadis rivayet etmek amacıyla Basra'ya gidiyordu.²⁷⁵

²⁶⁸ Abdurrezzâk dedi ki: Mâlik bana şöyle dedi: "Ma'mer, çok iyi bir adamdı; keşke onun Katâde'den tefsîr konusunda yaptığı rivayet olmasaydı!" Zehebî şöyle demiştir: "Bu rivayetin senedinde inkıtâ' bulunduğu için İmâm Mâlik'in bu tefsirden yüzçevirdiği ortaya çıkıyor. Bu yüzden ondan pek az rivayet etmiştir. Mâlik'ten nakledilen tefsirin bir kısmı bize ulaşmıştır." Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 9; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, C. VII, s. 378. Ma'mer dedi ki: "Ben küçük yaşta Katâde'nin yanına gittim fakat ondan senedleri ezberlemedim." Bkz. İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, **Târîhu Dimaşk**, Neşr: Ömer b. Garâme el-Amrevî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, C. LIX, s. 393.

²⁶⁹ Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, **el-Ma'rife ve't-târîh**, Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981, C. III, s. 199.

²⁷⁰ İbn Şihâb ez-Zührî (50-124): Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb Ebû Bekr el-Kureşî ez-Zührî el-Medenî'dir. Şam'a gitmiş olup üçüncü tabakadandır. O, İbn Ömer, Sehl b. Sa'd, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Rebî, Sa'id b. el-Müseyyeb gibi şahıslardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Akîl b. Hâlid, Yûnus b. Yezîd, Muhammed b. el-Velîd ez-Zübeydî, Sâlih b. Keysân, Ma'mer, Şu'ayb b. Ebî Hamza, el-Evzâ'î, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, İbn Ebî Zî'b, 'Amr b. el-Hâris, İbrâhîm b. Sa'd, Süfyân b. Uyeyne ve başka birçok kimse hadis rivayet etmişlerdir. Bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Tezkiretü'l-huffâz**, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998, C. I, s. 142; a. mlf. **Siyer**, C. V, s. 327-332; İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C. I, s. 157; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, C. I, s. 220.

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel'den nakledildiğine göre Ma'mer şöyle demiştir: "Rusâfe'de Zührî'nin yanına geldim. O da bana ilim nakletmeye başladı." Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 7.

²⁷² İbn Ebî Hayseme'den nakledildiğine göre İbn Ma'in şöyle söylemiştir: "Eğer Ma'mer sana Iraklılardan hadis rivayet ederse, ona karşı çık; ancak İbn Tâvûs ve ez-Zührî'den rivayet ederse başka. Çünkü onun bu ikisinden rivayet ettiği hadis doğrudur (müstakîmdir). Kûfe ve Basra ehlinden yaptığı rivayetlere ise karşı çıkma! Onun A'meş'ten rivayetlerinde bir sorun bulunmamakta, ancak Sâbit el-Bünânî, Âsım el-Ahvel ve Hişâm b. Urve'den rivayet ettiği hadisler muztaribdir ve çok kusurludur." Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 10-11.

²⁷³ Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Ma'mer'le kimi karşılaştırsan, mutlaka Ma'mer'in ilim talebinde onu geçtiğini görürsün. O, zamanının en fazla ilim talep eden kişisiydi." Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 307. Bir başka rivayette Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini nakledilmiştir: "Her ne zaman birini Ma'mer'le kıyasladıysam, mutlaka Ma'mer'in ondan fazla hadis talep ettiğini gördüm. O, Yemen'e (hadis talebi için) ilk seyahat eden kimsedir." Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 7.

²⁷⁴ Ahmed b. Abdullah el-İclî şöyle dedi: "Ma'mer, sika ve sâlih bir adamdır. Basralı olup San'â'da ikamet etmiş ve orada evlenmiştir. Süfyân es-Sevrî de oraya rihle yapmıştır." Yahyâ b.

2.1.1.3. Hocaları ve Talebeleri

Ma‘mer, daha önce de belirttiğimiz gibi Katâde, Zührî – ki o, Ma‘merü’z-Zührî (Zührî’nin Ma‘mer’i)²⁷⁶ diye isimlendirilmiştir–, ‘Amr b. Dînâr, Hemmâm b. Münebbih²⁷⁷, Ebû İshak es-Sebî‘î, Muhammed b. Ziyâd el-Kureşî, Abdullah b. Tâvûs, Matar el-Verrâk, Zührî’nin kardeşi Abdullah, Semmâk b. el-Fazl, İsmâîl b. Ümeyye, Âsım el-Ahvel, Sâbit el-Bünânî, Âsım b. Ebi’n-Necûd, Yahyâ b. Ebî Kesîr, el-A‘meş, Eyyûb es-Sahtiyânî, Muhammed b. el-Münkedir ve bu şahısların içinde bulunduğu tabakadan hadis rivayet etmiştir.²⁷⁸

Ma‘merin en meşhur talebesi, ondan 10.000 hadis rivayet ettiğini zikreden Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî’dir.²⁷⁹ Bunun dışında Süfyân es-Sevrî, İbnü’l-Mübârek, Eyyûb, ‘Amr b. Dînâr, Süfyân b. Uyeyne, Sa‘îd b. Ebî Arûbe, Gunder, İbn ‘Uleyye, San‘â kadısı Hişâm b. Yûsuf, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Ma‘mer’in en son vefat eden öğrencisi Muhammed b. Kesîr (ö. 216/ 831) gibi şahıslar ondan hadis almışlardır.²⁸⁰

Ma‘in Hişâm b. Yûsuf’un şöyle söylediğini nakletmiştir: “Ma‘mer, bizim yanımızda 20 yıl ikamet etmesine rağmen biz onun bir kitabını görmedik. Yani, o hıfzından hadis rivayet ediyordu.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 8.

²⁷⁵ Ubeydullah b. ‘Amr Rakî şöyle dedi: “Basra’da Eyyûb’un Mekke’den gelmesini bekliyordum. Yanımıza Ma‘mer b. Râşid’in bir arkadaşı geldi. Ma‘mer, annesini ziyaret için gelmişti.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 8.

²⁷⁶ Hammâd b. Seleme şöyle dedi: “Ma‘mer, Zührî’nin yanına gidince, nezaketle karşılandı. Bu yüzden biz de onu “Ma‘merü’z-Zührî (Zührî’nin Ma‘mer’i)” diye isimlendirdik.” Bkz. Ebû Zür‘a, Abdurrahman b. ‘Amr ed-Dımaşkî, **Târîhu Ebî Zür‘a ed-Dımaşkî**, Thk. Halîl el-Mansûr, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996, s. 203.

²⁷⁷ Ma‘mer, Hemmâm b. Münebbih’in *Sahîfe*’sindeki 138 hadîsten otuzunu semâ‘, geri kalanları da arz ve kırâat yoluyla almıştır. Hişâm b. Yûsuf şöyle demiştir: “Ma‘mer, Hemmâm b. Münebbih’in hadislerini kendisine arzetmiş ve yaklaşık otuz hadisi semâ‘ yoluyla ondan dinlemiştir.” Bkz. İbn Ebî Hâtım Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, **el-Cerh ve’t-ta‘dîl**, 1. Baskı, Haydarâbâd, Beyrut, 1271/1952, C. VIII, s. 257; Zehebî, **Siyer**, C. III, s. 89; C. VII, s. 17.

²⁷⁸ Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 5-6. Mizzî, onun 57 hocasını ve 41 talebesini zikretmiştir (Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 303-306).

²⁷⁹ Zehebî, **a.g.e.**, C. VII, s. 11.

²⁸⁰ Zehebî, **a.g.e.**, C. VII, s. 6.

2.1.1.4. İlmî Şahsiyeti

Asrının âlimleri, Ma‘mer’in vera‘ sahibi ve hadiste imam olduğuna şahitlik etmiştir. Ahmed b. Hanbel,²⁸¹ Ali b. el-Medîni,²⁸² İbn Cüreyc,²⁸³ İbn Mehdî,²⁸⁴ İbnü'l-Mübârek,²⁸⁵ Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân,²⁸⁶ İbn Sa‘d,²⁸⁷ İclî,²⁸⁸ ‘Amr Ali b. el-Fellâs,²⁸⁹ Nesâî²⁹⁰, Ebû Hâtîm e-Râzî,²⁹¹ İbn Hibbân²⁹² ve Dârekutnî (ö. 385/995)²⁹³ onu sika kabul etmiştir.

²⁸¹ Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 308; Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 10.

²⁸² Ali b. el-Medîni şöyle demiştir: “Baktım ki isnâd, tâbî‘undan sonra altı kişide toplanmaktadır: Şu‘be, Sa‘îd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme, Ma‘mer b. Râşid...” (Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 306.) Yine İbnü'l-Medîni şöyle demiştir: “Hadislere baktım onların altı kişide bulunduğunu gördüm: Medine ehlinde Zührî, Mekke ehlinde ‘Amr b. Dînâr, Basra ehlinde Katâde ve Yahyâ b. Ebî Kesîr, Kûfe ehlinde Ebû İshâk ve el-A‘meş. Sonra bu altı kişinin hadisinin 11 kişiye ulaştığını gördüm: Sa‘îd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme, Şu‘be, es-Sevrî, İbn Cüreyc, Ebû ‘Avâne, Mâlik, İbn Uyeyne, Huşeym, Ma‘mer b. Râşid ve el-Evzâ‘î. Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 7. Ayrıca İbnü'l-Medîni, isnâdın kendilerinde toplandığı altı kişiyi zikrettikten sonra, onlar hakkında bilgi vererek şöyle demiştir: “Bunlardan hiçbir farklı bölgelerin rivayetlerini Ma‘mer b. Râşid kadar toplayamamıştır. Çünkü o, ilk asırda hadisin kendilerinde toplandığı şu altı kişiden rivayette bulunmuştur: Hicâz’da Zührî ve ‘Amr b. Dînâr, Kûfe’de es-Sebî‘î ve A‘meş, Basra’da Katâde ve Yahyâ b. Ebî Kesîr. (Râmhürmüzî, Hasan b. Abdurrahman Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ‘î**, Thk. Muhammed ‘Accâc el-Hatîb, 3. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1404/1984, s. 620.) Yine Ali b. el-Medîni’den şöyle rivayet edilmiştir: “Ashâbından hiçbir kimsenin cem edemediği isnadlar Ma‘mer tarafından cem edilmiştir: Basra’da Eyyûb ve Katâde, Kûfe’de Ebû İshâk ve el-A‘meş, Hicâz’da ez-Zührî ve ‘Amr b. Dînâr ve Yahyâ b. Ebî Kesîr.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 9.

²⁸³ İbn Cüreyc şöyle demiştir: “Ma‘mer, ilimden kana kana içmiştir.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 8.

²⁸⁴ Abdurrahman b. Mehdî’nin şöyle söylediği nakledilmiştir: “Şu iki kişinin hadisleri yazılırsa bunda bir sorun yoktur. Ancak onların hadislerini seçerek alırsan bu güzel davranış olur: Ma‘mer ve Hammâd b. Seleme.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 9.

²⁸⁵ İbnü'l-Mübârek şöyle demiştir: “Zührî’nin ashâbı üç kişidir: Mâlik b. Enes, Ma‘mer ve İbn ‘Uyeyne.” Bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LIX, s. 409.

²⁸⁶ O, Ma‘mer’in Zührî’den yapmış olduğu rivayetleri başkasına takdîm ediyordu. İbnü'l-Mübârek dedi ki: “Yahyâ b. Sa‘îd bana, ‘İfk hadisini, Zührî’den yazan kimselerden benim için yaz!’ dedi. Ben de ‘O hadis bende Yûnus’tan semâ‘, Ma‘mer’den arz yoluyla mevcut!’ deyince, ‘Onu benim için Ma‘mer’den yaz!’ dedi.” Bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LIX, s. 412.

²⁸⁷ İbn Sa‘d onun hakkında şöyle demiştir: “Ma‘mer halîm, yumuşak ve nazik bir adamdı.” İbn Sa‘d, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C. V, s. 546.

²⁸⁸ İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah, **es-Sikât**, 1. Baskı, Dâru'l-Bâz, 1405/1984, s. 435.

²⁸⁹ Fellâs, “Ma‘mer, insanların en sâdık olanıdır.” demiştir. Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 309.

²⁹⁰ Nesâî onun hakkında şöyle demiştir: “Ma‘mer b. Râşid, sika ve güvenilir bir kimsedir.” Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 310.

²⁹¹ Ebû Hâtîm dedi ki: “İsnad, Ma‘mer’in idrâk ettiği ve kendilerinden hadis yazdığı altı kişide toplanmaktadır ve bunların arasında Ma‘mer’den başka hadis yazan birini bilmiyorum: Hicâz’dan Zührî ve ‘Amr b. Dînâr, Kûfe’den Ebû İshâk ve el-A‘meş, Basra’dan Katâde, Yemâme’den Yahyâ b. Ebî Kesîr.” (Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 309-310.) Ebû Hâtîm başka bir

İbn Ma‘în, Ma‘mer’in Kûfe ve Basra’daki rivayetlerini zayıf kabul etmiş²⁹⁴ ancak onu İbn Tâvûs’tan yaptığı rivayetlerden istisna etmiş ve onun Sâbit el-Bünânî, Âsım b. Ebî’n-Necûd ve Hişâm b. ‘Urve’den yaptığı rivayetlerdeki ızdırâba ve kusurların çokluğuna işaret etmiştir.²⁹⁵ Buna karşılık onu Zührî’nin en sika râvileri arasında saymıştır.²⁹⁶ Benzer şekilde Ebû Zür‘a er-Râzî de onun Basra’daki hadislerini sahih saymamıştır.²⁹⁷ Abdurrezzâk da, Ma‘mer’in Basra’daki rivayetlerinde kusur bulunduğunu zikretmiş ve bunun sebebini ise orada hıfzından rivayet etmesi ve kitaplarının yanında bulunmaması olduğunu belirtmiştir.²⁹⁸

Ma‘mer b. Râşid müteahhirûn âlimleri arasında da övgüyle anılmıştır. Zehebî, onun hakkında “Ma‘mer, sıdk (doğruluk), araştırma, vera‘, azamet ve hüsn-i tasnif ile birlikte ilim kaplarından biridir.” demiştir.²⁹⁹

rivayette şöyle söylemiştir: “O (Ma‘mer), Basra’da kusurlu hadis rivayet etmemiştir. O, sâlihu’l-hadîstir.” Bkz. İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C. VIII, s. 257.

²⁹² İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **es-Sikât**, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1393/1973, s. 484.

²⁹³ Dârekutnî şöyle söylemiştir: “Ma‘mer’den daha nazik bir adam bilmiyorum.” Bkz. Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, **Suâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî**, Thk. Komisyon, 1. Baskı, y.y., 1427h., s. 313.

²⁹⁴ Bunun sebebi Ma‘mer’in Basra’da hafızasından rivayet etmesidir. Nitekim âlimler, Ma‘mer’in Kûfe’de A‘meş’ten yapmış olduğu rivayetleri zayıf kabul etmelerinin sebebi olarak, ondan yazmış olduğu kitabı kaybettiğini ve hafızasından rivayet ettiğini belirtmişlerdir. Ma‘mer şöyle dedmiştir: “A‘meş’in (hadislerinin yazılı olduğu) sahîfe kayboldu. Ancak ben onun hadisini hatırlıyorum ve onu hafızamdan rivayet ediyorum.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 11.

²⁹⁵ Bâcî, Ebu’l-Velîd Süleyman b. Halef, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh li men harrece lehu’l-Buhârî fi’l-Câmi’i’s-Sâhîh**, Thk. Ebû Lubâbe Hüseyin, 1. Baskı, Riyad, 1406/1986, C. II, s. 742.

²⁹⁶ Ebû Bekir b. Ebî Hayseme, ‘nin naklettiğine göre Yahyâ b. Ma‘în şöyle demiştir: “Ma‘mer ve Yûnus her ikisi de Zührî’yi tanıyan kimselerdi. Ancak Ma‘mer, Zührî’nin hadislerinde İbn ‘Uyeyne’den daha sağlamdır.” (Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 308.) Yine o, “Ma‘mer sikadır” demiştir. Bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LIX, s. 407.

²⁹⁷ Ebû Hâtîm dedi ki: “İsnad, Ma‘mer’in idrâk ettiği ve kendilerinden hadis yazdığı altı kişide sona ermektedir ki, bunların Ma‘mer’den başkası için bir araya geldiklerini bilmiyorum: Hicâz’dan ez-Zührî ve ‘Amr b. Dînâr, Kûfe’den Ebû İshâk ve el-A‘meş, Basra’dan Katâde, Yemâme’den Yahyâ b. Ebî Kesîr.” (Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 309-310.) Yine Ebû Hâtîm “Ma‘mer, Basra’da kusurlu hadis rivayet etmemiştir. O, sâlihu’l-hadîstir.” demiştir (İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C. VIII, s. 257).

²⁹⁸ Abdurrezzâk onun hakkında şöyle demiştir: “Ma‘mer, sika ve sağlam olmasına rağmen, onun bir takım kusurlu rivayetleri vardır. Özellikle Basra’ya annesini ziyaret etmeye geldiği zaman yanında kitapları olmadığı için hafızasından rivayet etmişti. Bu sebeple Basralıların ondan rivayetleri hatalıdır.” Zehebî şöyle demiştir: “Hişâm ve Abdurrezzâk’ın ondan yaptıkları rivayetler sahihtir. Çünkü onlar, onun kitaplarından aldılar. En doğrusunu Allah bilir.” Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 12.

²⁹⁹ Zehebî, **a.g.e.**, C. VII, s. 5-6.

Yukarıdaki ifadeler dikkate alındığında Ma‘mer b. Râşid’in, **hadiste ve hadis ilimlerinde zirve bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır**. Öyle ki, uzak ve yakın hocaları, akranları ve kendisinden sonraki ilim ehli, onun hadis ilimlerinde başkalarından üstün olduğuna şahitlik etmişlerdir. Nitekim Zehebî, *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde onun hadislerinin bol miktarda bulunduğuna işaret etmiştir.³⁰⁰

Ma‘mer b. Râşid, cerh ve ta‘dîl açısından ricâl tenkidinde bulunan âlimler arasında sayılmıştır. Nitekim Zehebî, Ma‘mer’i cerh ve ta‘dilde bulunan şahısların birinci tabakasında zikretmiştir.³⁰¹

Ma‘mer b. Râşid sika kabul edilmekle birlikte, İbn Hibbân ve Ebû Ya‘lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) onu fakihler arasında saydığı belirtilmektedir. İbn Hibbân onun hakkında, “Ma‘mer, fakih, sağlam, hâfız ve vera‘ sahibi bir kimse idi.”³⁰² demiş ve muhtelif fıkıh konularına dair rivayette bulunduğu kimseleri zikretmiştir. Ebû Ya‘lâ el-Halîlî de onu övmüş ve fukahânın büyüklerinden saymıştır.³⁰³ Ayrıca o, bir görüşe göre

³⁰⁰ Zehebî şöyle demiştir: “*Kütüb-i Sitte*, Ahmed’in *Müsned*’i ve Taberânî’nin mu‘cemlerinde onun hadisleri bol miktarda bulunmaktadır. Onun *Câmi*’inin birinci, ikinci ve üçüncü cüzleri bana ulaştı.” Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. VII, s. 14.

³⁰¹ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Zikru men yu‘temedu kavlehu fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl**, (Erba‘u resâilu fi ‘ulûmi’l-hadîs isimli kitabın içinde basılmıştır), Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, 1410, s. 157. (Beyyâtî, Velîd, “Mefhûmu’l-Tabakât inde’l-muhaddisîn”, Irak Üniversitesi Dergisi, sy 26, s. 86).

³⁰² İbn Hibbân, **es-Sikât**, s. 484; İbn Mencûye, Ahmed b. Ali, **Ricâlu Sâhîhi Müslim**, Thk. Abdullah el-Leysî, 1. Baskı, Beyrut, 1407, C. II, s. 227. İbn Mencûye, şöyle demiştir: “Ma‘mer, iman ve başka konularda Zührî’den, çeşitli konularda Hemmâm b. Münebbih ve Sâbit’den, namaz ve başka konularda Âsım el-Ahvel ve Katâde’den, cenaiz konusunda Ubeydullah b. Ömer, Yahyâ b. Ebî Kesîr, İbn Tâvûs, Eyyûb ve ‘Atâ el-Horasânî’den, zekât konusunda İsmâil b. Ümeyye’den, zekât ve hac konusunda Hişâm b. Urve’den, nikâh konusunda Ca’d Ebî Osman’dan, fezâil ve rıfk konusunda Muhammed b. el-Münkedir’den, fezâil konusunda Ca’fer b. Berkân’dan ve li‘ân konusunda Zeyd b. Eslem’den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de namaz konusunda Abdurrezzâk ve Süfyân b. ‘Uyeyne, yine İsâ b. Yûnus, Abdullah b. Mübârek, Abdulâ‘lâ b. Abdulâ‘lâ, İsmâil b. ‘Uleyye, Yezîd b. Zuray‘, İbn Cüreyc, Abdulvâhid b. Ziyâd, el-Mu‘temir ve Muhammed b. Humeyd Ebû Süfyân rivayette bulunmuşlardır.” İbn Mencûye, **a.g.e.**, C. II, s. 227.

³⁰³ Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Kazvîni, **el-İrşâd fi ma‘rifeti ‘ulemâi’l-hadîs**, Thk. Muhammed Sa‘îd Ömer İdrîs, 1. Baskı, Riyad, 1409, C. I, s. 197.

Hanefî mezhebine nisbet edilmiştir.³⁰⁴ Ma‘mer’in kendine özgü fikhî görüşleri olsa da henüz bu konuda bir araştırma yapılmamıştır.³⁰⁵

Öte yandan Abdurrezzâk’ın *Musannef*’inde Ma‘mer’den rivayet ettiği fikhî görüşlerin bulunması onun fıkıh konusuna eğilimini göstermektedir. Bunlardan birkaç örnek şöyle sıralanabilir:

Abdurrezzâk, Ma‘mer’den, o da Hasan’dan işiten bir kimseden rivayet ettiğine göre Hasan, bir rek‘atta kıraati unutan ve diğer rek‘atta okumayan adam hakkında şöyle diyordu: “Okumamış olduğu rek‘ati iade eder.” Ma‘mer dedi ki: “İade eder sözü, bana güzel geliyor.”³⁰⁶

Abdurrezzâk, Ma‘mer’den şöyle rivayet etmiştir: “Katâde, kendisinde abraşlık, cüzzâm, delilik veya benzeri bir hastalık bulunup bir kadınla evlenen ve kadınla evleninceye kadar bu durumu ona bildirmeyen bir adam hakkında : ‘Kadın muhayyerdir ve sadâkını (mehrini) alır. Eğer evlenmeden önce bu durumu biliyorsa mehrinin yarısını alır.’ demiştir.” Ma‘mer dedi ki: “Zührî, ‘kadın hiçbir şey alamaz’ görüşünü ileri sürmüştür”. Ma‘mer’e göre Zührî’nin görüşü daha makbuldür.”³⁰⁷

2.1.1.5. Eserleri

Kaynaklar, Ma‘mer’in kaç yaşından itibaren eser yazmaya başladığı konusunda kesin bir tarih zikretmezler. Ancak hakkındaki ifadelerden hareketle, onun ilk tedvîn ettiği eserin Katâde’den naklettiği tefsire dair rivayetler olduğu ileri sürülebilir. Nitekim

³⁰⁴ Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed, **el-Cevâhiru’l-mudiyye fi tabakâti’l-Hanefiyye**, Mîr Muhammed Kütüb Hâne, Karaçi, t.y., C. I, s. 550.

³⁰⁵ Ma‘mer’in kendine özgü fikhî görüşlerinin bulunduğu gösteren bazı rivayetler bulunduğu gibi, onun, asrının fakihlerinin görüşlerini benimsediğini gösteren bazı nakiller de mevcuttur. İbn Ebî Hayseme, Ma‘mer b. Râşid’in fikhî yönünü ortaya koyan bir rivayet zikrederek şöyle demiştir: “Ubeydullah b. ‘Amr birçok kere şu olayı anlatmıştır: Ben, Ma‘mer ve Eyyûb Basra mescidinde bulunuyorduk. O sırada bir adam gelerek, bir adama iftira atan bir kişi hakkında sordu. Kendisine iftira edilen şahıs, malını tasadduk etmeye yemin ederek hakkını almadan onu bırakmayacağına yemin etti. Adamdan hakkı talep edildi, fakat o vermedi. Eyyûb, soru soran adama ‘Bu adam sana fetva versin’ demeye başladı. Ma‘mer dedi ki: ‘İbn Tâvûs’un babasından bana tahdîs ettiğine göre o şahsın bunu terk etmesine ruhsat veriyordu.’ Eyyûb dedi ki: ‘Atâ’nın bunu terketmesine ruhsat verdiğini işittim.’” Bkz. İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed, **et-Târîh**, Thk. Salâh b. Fethî Hilâl, 1. Baskı, Kahire, 1427/2006, C. I, s. 325.

³⁰⁶ Abdurrezzâk, **Musannef**, C. II, s. 126.

³⁰⁷ Abdurrezzâk, **a.g.e.**, C. VI s. 249.

Zehebî, Ma‘mer’in Katâde’den yapmış olduğu rivayetlerden oluşan bir cüzün İmam Mâlik’ten naklen kendisine ulaştığını zikretmektedir.

Ma‘mer’den bahseden muhaddisler onun *Câmi‘* isimli eserine işaret etmişlerdir. Ma‘mer’in Sîretü’n-Nebeviyye konusunda bir eserinin bulunduğu, ancak kayıp olduğu kaydedilmektedir.³⁰⁸ Yine onun megâzî konusunda bir kitabı olduğu ve bundaki rivayetlerin çoğunu hocası Zührî’den naklettiği ifade edilmektedir.³⁰⁹

2.1.1.6. Akîdesi

Ma‘mer b. Râşid’in ismi sürekli Ehl-i Hadis’le birlikte anılmıştır. Başka bir deyişle o, Zührî, Yahyâ el-Kattân, Yahya b. Ma‘în, Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimleriyle aynı ekole nispet edilmiştir.. Bu da onların belirli inanç esasları çerçevesinde ortak düşünceye sahip oldukları ve bazı konularda diğer itikâdî mezheplere muhalif oldukları anlamına gelir. Onların iman hususunda birleştikleri en belirgin esaslar, Lâlekâî’nin *Şerhu Usûli Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a* isimli eserinde “Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî’nin Kendilerinden Rivayette Bulunduğu Selef Cemâati Hakkındaki İtikâdî” başlığı altında naklettiği hususlardır. Burada Buhârî, itikâdda aynı düşünceyi paylaştığı diğer hadis imamları gibi, dinde kesin belirlenmiş olan hususları izah etmiştir. Bunlar şu şekilde açıklanabilir:

“İman, dil ile söylemek ve uzuvlarla amel etmektir. Kur’ân, Allah Teâlâ’nın kelâmı olup gayr-ı mahlûktur. Hayır ve şer, her ikisi de kader iledir. Ehl-i kıblleden hiç kimse günahları sebebiyle tekfir edilemez. Sahâbenin –Allah onlardan razı olsun– tamamının yüceltilmesi gerekir ve onlar takdîr makamındadırlar ve hiç kimse onlar hakkında hayırdan başkasını söyleyemez. Bid‘at ehlini, Resûl (s.a.v) ve ashâbının üzerinde bulunduğu yola muhâlif olan bir şeyi işlemekten nehyetmeye iman etmek gerekir. Nebî’nin (s.a.v.) yolu olan sırât-ı müstakîm üzere olmak bizim üzerimize

³⁰⁸ Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, C. I, s. 45.

³⁰⁹ Bu eser üzerine Abdullah eş-Şevâhine tarafından, **Megâzî Ma‘mer b. Râşid es-San‘ânî cem‘an ve dirâseten ve tahkîkan** (Câmi‘atü’l-Ürdüniyye, 1412/1991) adıyla Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır.

farzdır. Ulu'l-emr'in durumu tartışmaya açılmaz ve Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinden hiç kimseye kılıç çekilmez.”³¹⁰

Yukarıda zikretmiş olduğumuz esaslara, Allah'ın sıfatlarının tev'il edilmeksizin isbât edilmesi,³¹¹ helal sayarak işlemedikçe büyük günah sahiplerinin tekfir edilemeyeceği ve Resûlullah'ın (s.a.v.) büyük günah sahiplerine şefâati de ilave edilmelidir.

2.1.1.7. Vefatı

Heysem b. 'Adî (ö. 207/822) ve Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/848-849) göre Ma'mer hicrî 154 yılında vefat etmiştir. Ahmed b. Hayseme de Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'in'in aynı tarihi zikrettiğini belirtmiştir.³¹² Serrâc ise onun hicrî 155 yılında vefat ettiğini söylemiştir.³¹³

2.1.2. Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i

Câmi’, mutlak olarak Ma'mer b. Râşid'in en önemli eseri olarak kabul edilmekte ve ikinci asırdan günümüze ulaşmış mühim bir kaynak hüviyetini taşımaktadır. .

2.1.2.1. *Câmi*'in Yazılış Süresi ve Yeri

Ma'mer veya *Câmi* 'in râvisi Abdurrezzâk dahil onun herhangi bir öğrencisi, kitabın yazılış süresi ve serüveni hakkında herhangi bir bilgi zikretmemişlerdir. Kitabın tasnif

³¹⁰ Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr, **Şerhu Usûli Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a**, Thk. Neş'et Kemâl el-Mısri, İskenderiyye, San'â, 2001, s. 162-64.

³¹¹ Sahih yolla gelen bir hadisin, aklın idrâki ve tasdikine muhalif olduğu gerekçesiyle reddedilmesi doğru bulunmamıştır. Nitekim Ma'mer, Mûsâ ve ölüm meleği hadisini eserinde rivayet etmiştir. (Ma'mer b. Râşid, **Câmi**’, Daru't-Ta'sîl, Merkez el-Buhûs ve Tekniyetul-Ma'lumat, 1. Baskı, 1436/2015, C. XI s. 274). Aynı şekilde Ma'mer, Resûlullah'ın (s.a.v.) günahkâr müslümanlara şefâatine inanmaktadır. Buna karşın İbâdiyye, Resûlullah'ın (s.a.v.) şefâatinin mü'minlerin derecelerini artırmayı kapsadığına, büyük günahta ısrar edenleri kapsamadığına inanmaktadır. Burada mü'minlerin cennette Allah Teâlâ'yı görecekleri zikredilir. Fakat bu, İbâdiyye'nin “Gözler O'nu görmez, ama O gözleri görür” (En'âm, 6/103) inançlarına zıttır (Ma'mer, **Câmi**’, c. XI s. 407)..

³¹² Ebû Zûr'a, **Târîh**., s. 300; İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, **el-Müstahrec min kütübi'n-nâsi li't-tezkire ve'l-müstetraf min ahvâli'r-ricâl li'l-ma'rife**, Thk. Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî, Bahyreyn, t.y., C. III, s. 386; Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 14-15; Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, **Mirâtü'l-cinân ve ibretü'l-yekazân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütibi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, s. 252.

³¹³ İbn Mende, **el-Müstahrec**, C. III, s. 150.

edildiği yere gelince, Übbî (ö. 827./1423), Ma‘mer’in *Câmi*‘ini Yemen’de tasnif ettiğini açıklamaktadır. Bu kitap ilk hadis mecmuaları arasında sayılmaktadır.³¹⁴

2.1.2.2. *Câmi*‘in Hadisleri Bâbları ve Şerhleri

Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*‘i ilk kez 1972 yılında Habîburrahman el-A‘zamî’nin tahkikiyle basılmıştır. Muhakkik, İstanbul ve Ankara’da bulunan iki nüshadan sadece Ankara nüshasına dayanmıştır. Bu nüsha 1614 hadis ihtiva etmekte olup bazı yerlerde eksiklikler ve çeşitli kelimelerin yerlerinde boşluklar vardır. *Câmi*‘ 2013 yılında Merkezü’l-Buhûs ve Tekniyetü’l-Ma‘lûmât’ın tahkikiyle Dâru’t-Ta’sîl li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ tarafından Kahire/Beyrut’ta tekrar neşredilmiş ve bu baskıda İstanbul’da Mehmed Murâd (Murâd Molla) Kütüphanesi’ndeki nüsha, İbnü’n-Nakîb nüshası ve Dimaşk Zâhiriyye Kütüphanesi nüshası kullanılmıştır.³¹⁵ Neşirde Murad Molla nüshası esas alınmış olup İbnü’n-Nakîb nüshası ziyâde hadisleri tespit etmek için kullanılmıştır, birinci baskısına 30 hadis ilave edilerek ikinci kez basılmıştır. İbnü’n-Nakîb nüshası iki kısımdan oluşur: Birincisi, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye’de, ikincisi İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesinde bulunmektedir. Her iki baskıda kitap, Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî’nin *Musannef*‘ine ek olarak yayınlanmıştır.

Câmi‘ 227 bâbdan oluşmaktadır. Bu bâbların ilki “Bâbu Vucûbi’l-İsti’zân” ve sonuncusu “Bâbu’z-Zer”dir. *Câmi*‘de ibadetler ve muâmelâta dair bazı fikhî konular ile megâzî ve tefsirle ilgili bâblar yoktur. Bünyamin Erul, Ma‘mer’in *Câmi*‘inde hadislerin nisbeten az olmasını, herhangi bir fikhî mezhebin görüşlerine uygun hadislere dayanmamasına, eseri için uygun hadisleri seçmesine, muhtasar bir eser

³¹⁴ Übbî şöyle demiştir: “Âsâr ve bir kısım tefsîr konusunda yazılan ilk kitap İbn Cüreyc’in Mekke’de yazdığı kitabıdır. O, bu tefsirinde Atâ, Mucâhid ve İbn Abbâs’ın diğer ashâbından rivayette bulunmuştur. Sonra Ma‘mer b. Râşid el-Yemânî’nin Yemen’de yazdığı çeşitli sünnetleri içeren kitap gelmektedir. Sonra *el-Muvatta*’, ardından Süfyân es-Sevrî’nin *Câmi*‘i ve Süfyân b. ‘Uyeyne’nin sünen, âsâr ve bir miktar tefsir içeren *Câmi*‘i gelmektedir. Bu beş kitap, İslâm’da ilk yazılan eserlerdir.” (Übbî, *İkmâlu İkmâli’l-Mu‘lim*, C. I, s. 128.) Râmhürmüzî şöyle demiştir: “Bildğim kadarıyla ilk tasnifte bulunanlar şunlardır: Basra’da Rebî‘ b. Sabîh, yine orada Sa‘îd b. ‘Arûbe, el-‘Abd denilen Hâlid b. Cemîl, Yemen’de Ma‘mer b. Râşid, Mekke’de İbn Cüreyc, Kûfe’de Süfyân es-Sevrî, Basra’da Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. ‘Uyeyne.” Bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, s. 611-12.

³¹⁵ Ma‘mer, *Câmi*‘, C. I, s. 119.

meydana getirmeyi hedeflemesine ve kitabına uygun hadisleri seçmesine bağlamıştır.³¹⁶

Câmi'in birinci baskısında 1614, ikinci baskısında 1644 hadis bulunmaktadır. Aradaki 30 hadislik fark iki baskı arasındaki numalandırmadan kaynaklanmaktadır. İkinci baskıda, merfû', mevkûf ve inkıtâ'ın her tür şekli numaralandırılmıştır.

Tokpınar *el-Cami*'in, kaynaklarımızdaki bilgilere göre musannef bir eser olması ve en azından onbine yakın, hadis bulunması gerektiğini ve bu hadislerin en azından önemli bir kısmının, ahkam hadisleri olması gerektiği kanaatindedir³¹⁷. Bu sebeble, zamanımıza ulaşan nushaların az miktarda hadisi ihtiva eden nüshalar olduklarını belirtmektedir³¹⁸.

Ma'mer'in *Câmi*'de kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarının başında şu isimler gelmektedir: Hemmâm b. Münebbih, Zührî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Tâvûs b. Keysân.³¹⁹

Ma'mer'in, *Câmi*'deki rivayet metoduna bakıldığında, hadislerin metinlerinde geçen bazı garîb kelimeleri açıklama yöntemini benimsediği dikkat çeker. Hocalarına sorular yöneltme üslubu çok nadir olarak görülür. Ancak bazı rivayetler, hocalarından naklettiği bir takım fetvâlar ve ta'lîkler içermektedir. Yine o, tahvîl³²⁰ ve önceki metne atıf üsluplarını da benimsemiştir. Ma'mer'in bazı yerlerde bir faydadan dolayı küçük lafız farkıyla tekrarda bulunduğu ve bazen aynı bâb içinde hadisi tekrar naklettiği görülmektedir.³²¹

Ma'mer'in *Câmi*'i muhaddisler tarafından büyük kabul görmüş, bazı âlimler onun rivayetlerini başkalarının rivayetlerine takdîm etmişlerdir. Âlimler Mâlik'in

³¹⁶ Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)", s. 59-60.

³¹⁷ Tokpınar, "Ma'mer b. Râşid (ö. 154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s.31.

³¹⁸ Tokpınar, a.g.e., s.33-34.

³¹⁹ Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)", s. 60.

³²⁰ Tahvîl: Birden fazla isnad olan bir hadisi tahrîc ederken isnadlarını birbiri ardına zikretmek. (Koçyiğit, Talat, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1992, s. 452; Uğur, Mücteba **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1992, s. 387.

³²¹ Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II)", s. 70-77.

Muvatta’ı, Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*leri başta olmak üzere bazı hadis kitaplarına; şerh etme, garîb hadislerini açıklama, ricâlini değerlendirme gibi çeşitli şekillerde katkı sağlamışlarsa da Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi*’i, eski ve yeni âlimler tarafından aynı ilgiyi görmemiştir. Ancak Ma‘mer’in *Câmi*’indeki hadislerin şerhlerini, diğer hadis kitapları, özellikle *Kütüb-i Sitte*, üzerine yazılan şerhlerde bulmamız mümkündür.

2.1.2.3. *Câmi*’in Râvileri ve Nüşhaları

Ma‘mer’in *Câmi*’inin Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî tarafından rivayet edildiği meşhurdur. Bu durumu, Sem‘ânî (ö. 562/1166),³²² İbnü’l-İşbîlî (ö. 575/1179),³²³ Zehebî,³²⁴ ve İbn Hacer³²⁵ açık bir şekilde söylemiş, hatta Sem‘ânî Abdurrezzâk’ın söz konusu kitabı semâ‘ yoluyla rivayet ettiğini belirtmiştir. Ma‘mer’in elimizde bulunan *Câmi*’inin tam mı olduğu, yoksa bazı cüzlerinin kayıp mı olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. Abdurrezzâk’ın Ma‘mer’den 10.000 hadis rivayet ettiği sözüne dayanarak, *Câmi*’in hadislerinin sayısının 10.000 civarında olduğu ileri sürülmüşse de bu görüş kabul edilmemiş ve Bünyamin Erul, bu sayının *Câmi*’deki hadislerin sayısı olmayıp Ma‘mer’in rivayet ettiği bütün hadislerin sayısı olduğunu ifade etmiştir.³²⁶

2.2. REBÎ‘ B. HABÎB ve ESERİ

2.2.1. Rebî‘ b. Habîb’in Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.2.1.1. Rebî‘ b. Habîb’in Biyografisi

Rebî‘ b. Habîb’den bahseden İbâdî klasik kaynakların ilki, Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasânî’nin (ö. 2/8. asır) *el-Müdevvene* isimli eseridir. Bu eserde fikhî görüşleri verilen İbâdî âlimlerin biyografileri zikredilmemiş, sadece çeşitli konulardaki dinî-

³²² İbn Necûke olarak bilinen Ebu’l-Abbâs Ahmed b. el-Hasan es-Sem‘ânî (ö. 517 veya 518 h.), Ma‘mer’in *Câmi*’inden rivayet alan bazı kimseleri zikretmiştir (Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Müntehab min Mu‘cemi Şuyûhi’s-Sem‘ânî*, Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir, 1. Baskı, Riyad, 1417/1996, s. 146, 673, 1501).

³²³ İşbîlî, İbn Hayr, *Fihrist*, Thk. Muhammed Fuâd Mansûr, 1. Baskı, 1419/1998, s. 108.

³²⁴ Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s. 320.

³²⁵ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Mecma‘u’l-müesses li’l-mu‘cemi’l-müfehres*, Thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer‘aşlî, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1994, C. II, s. 44 (No: 536), 454 (No: 405).

³²⁶ Erul, “Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmîi Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler”, s. 96-99.

fikhî görüşleri nakledilmiştir. Aynı şekilde Rebî‘in görüşleri de ya doğrudan kendisinden ya da ondan nakilde bulunan Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl el-Mekkî, Ebû Eyyûb Vâil b. Ebû Eyyûb el-Hadramî veya Ebû Sa‘îd Abdullah b. Abdulaziz el-Basrî gibi talebelerinden rivayet edilmiştir. Mezkûr kitap bu şahıslardan alınan fikhî nakillerle doludur. Meselâ “Şehâdet Bâbı”nda şöyle demiştir: “Bir adam başka bir adamda malı olduğunu iddia etse ve delil getirirse, biri bin dirheme, diğeri iki bin dirheme şahitlik etse, bu durumda bazıları ihtilaf ettikleri için bu ikisinin şahitlikleri geçersizdir’ diyorlardı. Buna karşın İbn Abdulaziz, Rebî‘ b. Habîb ve İbn ‘Abbâd, bunun bin dirhem olmasını câiz görüyorlar ve iddia eden lehine bu şekilde hükmediyorlardı. Onların hepsi bunu Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme’den rivayet ediyorlardı.”³²⁷ Rebî‘ b. Habîb’in başka bir fikhî görüşü ise şöyledir: “Mahbûb ve Vâil’e ‘Babası hayatta iken oğluna tasadduk etmek câiz midir?’ diye sordum, o da ‘Hayır!’ dedi. O ikisi (Mahbûb ve Vâil), bunu Ebû Ömer ve Rebî‘ b. Habîb’in görüşü olduğunu söylediler.”³²⁸ Bunların dışında da Ebû Gânim’in kitabında benzer özellikte rivayetler bulunmaktadır. Ancak eser, Rebî‘ b. Habîb’in biyografisi, eserleri ve imâmeti hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Rebî‘ b. Habîb’den bahseden bir sonraki kaynak *Târîhu’l-‘Avtebî*’dir. Bu eserde yazar Ebu’l-Münzir Seleme b. Müslim el-‘Avtebî es-Suhârî (ö. 511/1118), Rebî‘ b. Habîb ve nesebi hakkında bilgi vererek şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ferâhîd’den... Onlardan biri, Rebî‘ b. Habîb b. ‘Amr’dır. O, ilim nakleden dört âlimden biridir. Onlar, ilmi Basra’dan Umân’a naklettiler. Rebî‘ b. Habîb b. ‘Amr el-Ferâhîdî, Basra’da el-Harîbe denilen yerde ikamet ediyordu.”³²⁹ Bu alıntıdan anlaşıldığına göre Rebî‘ b. Habîb’in aslı Umân Ferâhîd’den olup Umân’a ilim (hadis) nakleden bir âlim olarak meşhur olmuştur.

Süleyman b. Abdüsselâm b. Hassân el-Veysânî (ö. 557/1161) de *es-Siyer* isimli eserinde, Rebî‘ b. Habîb’in yaşadığı dönemdeki genel tarihî olaylar, fetvalar ve

³²⁷ Ebû Gânim el-Horasânî, Bişr b. Gânim, **el-Müdevvene** (İbn ‘Abbâd’ın kitabı ve Kitâbu’r-Ribâ eklenmiştir), Thk. Yahyâ b. Abdullah en-Nebhânî ve İbrâhîm b. Muhammed el-‘Asâkir, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1427/2006, C. III, s. 105.

³²⁸ Ebû Gânim, **a.g.e.**, C. III, s. 125.

³²⁹ ‘Avtebî, Ebu’l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrâhîm, **el-Ensâb (Târîhu’l-‘Avtebî)**, Thk. Muhammed İhsân en-Nass, 4. Baskı, y.y., 1427/2006, C. II, s. 784.

Rebî‘in vermiş olduğu fetvalar hakkında bilgi vermektedir. Ancak, kitapta, Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned* isimli eserine hiç değinmemesi dikkat çekmektedir.³³⁰

Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Sa‘îd ed-Dercînî, *Tabakâtu’l-meşâyih fi’l-Mağrib* isimli kitabında İmâm Rebî‘i dördüncü tabakanın (150-200 h.) ileri gelenleri arasında zikretmiş ve onun hakkında şöyle söylemiştir: “O, bu mezhepteki âlimlerin zirvesi, öncü kimselerin alemi, tehlikeli durumlarda kendisine sığınılan, işaret ettiği yere gidilen bir kimsedir. O, Ebû Ubeyde ile sohbet etmiş, onun ilim dolu deryasından kana kana içmiş ve sürekli olarak onun meclisinde bulunmuştur. Rebî‘den meşhur *el-Müsned* eseri rivayet edilmiştir ve zaman geçtikte bu eserin değeri daha iyi anlaşılmıştır. Onun fûrû‘ konusunda her konuda sözleri ve görüşleri mevcuttur. Cevapları mezhep içinde mutemet kabul edilmiştir. Çağdaşlarından mezheplerine (ehlü’l-adl ve’s-savâb) muhalefet edenleri reddeden cevaplar vermiş, imâmet, velâyet ve berâet konularını Kur’an ve sünnet müvacehesinde açıklamıştır. Bize göre onun bütün bu hususlardaki cevabı doğrudur.”³³¹ Dercînî, bu kitabında Rebî‘in biyografisinden bahsetmemekle birlikte, Ebû Ubeyde’nin hastalığı sırasında Rebî‘i yerine imam tayin etmesi, bazı fetvalarda ve fikhî meselelerde Ebû Ubeyde’nin onu öne geçirmesi gibi başından geçen bazı önemli olayları zikretmiştir.

Ahmed b. Sa‘îd eş-Şemmâhî’nin *Siyer* isimli eserinde Rebî‘ hakkında zikrettiği hususlar, yukarıda nakledilenlerle benzeşmektedir. Fakat o, Ebû Süfyân Mâhbûb b. Rahîl’den rivayetle, Ebû Ubeyde’nin huzurunda Rebî‘in ismi zikredilince, “O, bizim muttakkimiz, emînimiz ve sikamızdır” dediğini ilave etmiştir.³³² Bu ifade, Rebî‘in hocası Ebû Ubeyde tarafından sika kabul edildiğini ve İbâdiyye mezhebi içindeki değerini, ilmî kudretini ve liderliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Rebî‘ b. Habîb’in biyografisini İbâdî kaynaklara göre ortaya koyarken, bu hususta İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet arasında yöntem açısından büyük bir fark bulunduğu işaret etmek gerekir. Bu yüzden Rebî‘ b. Habîb’in biyografisini araştırırken sadece isminin zikredildiği İbâdî kaynaklarla yetinmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla araştırmamızın çerçevesini daha da genişletmek gerekmektedir. Zira

³³⁰ Vesâyânî, **Siyerü’l-Vesâyânî**, C. I, s. 279, 341, 394-395, 415, 464, 510-511, C. II, 658, 692, 735.

³³¹ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 216.

³³² Şemmâhî, **Siyer**, C. I, s. 217.

Rebî‘ ile ilgili nakledilen birçok hadisenin, zikredilen rivayetlerin ve fikhî görüşlerin bir kitabın değişik bölümlerinde dağınık olarak bulunduklarını görmekteyiz. Örneğin Ebû Gânim el-Horasânî, fıkıh bâblarından oluşturduğu *el-Müdevvene* isimli eserinin her bâbında Ebû Ubeyde’ye Rebî‘ b. Habîb, Müerric ve benzeri öğrencilerinin sordukları fikhî meseleler veya bir kısım sahâbe ve tabî‘undan ya da Ebû Ubeyde’nin akranı bazı âlimlerden nakledilen meseleler zikretmiştir. Aynı şekilde Ebu’r-Rebî‘ Süleyman b. Abdüsselâm b. Hassân Vesâyânî de, kitabının çeşitli yerlerinde konuyla ilgili olarak Rebî‘ in sorularını zikretmiştir.

İbâdiyye mezhebinin Umân’daki âlimlerinden olan Nûreddîn Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî’nin (ö. 1332/1914) *Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh* isimli eseri, İmâm Rebî‘ in biyografisi, hocaları ve talebeleri hakkında bilgi veren bir mukaddime içermektedir.³³³ Aynı şekilde Sâlim b. Hamd el-Hârisî (ö. 2006), *el-‘Ukûdu’l-fizziyye fî usûli’l-İbâdiyye* isimli eserinde Rebî‘ b. Habîb’den bahseden kısa bölüm bulunmaktadır. Burada onun doğumu, ölümü, Basra’ya seyahati, Câbir b. Zeyd’den ilim tahsil etmesi, Ebû Ubeyde ve Dımâm b. Sâib’den hadis rivayeti anlatılmaktadır. Ayrıca yazar, Rebî‘ in *Müsned*’deki 654 hadisten 88’ini Ebû Ubeyde’den rivayet ettiğini belirtmiştir. Neticede o, Rebî‘ b. Habîb’ in hayatından kısaca bahsetmiş ve kitabındaki rivayetlerinin çoğunu –eş-Şemmâhî’nin *Siyer*’inde adı geçen– Ebû Süfyan Mahbûb b. er-Rahîl’den nakletmiştir.³³⁴

Çağdaş ilim adamlarından Sa’îd b. Mebrûk el-Kannûbî de, Rebî‘ in biyografisini özenle araştıranlardan biridir. O, *el-İmâm er-Rebî‘ b. Habîb: mekânetuhu ve musneduhu* isimli eserinde Rebî‘ ve eseri hakkında önemli bilgiler vermektedir.³³⁵

Yukarıda zikrettiğimiz Rebî‘ b. Habîb’den bahseden bu temel İbâdî kaynaklar onlarca mutemet olarak kabul edilmektedir. Bunların yanısıra onun biyografisini araştıran ve bu hususta katkısı bulunan çağdaş birçok araştırma bulunmaktadır. Adı geçen İbâdî

³³³ Sâlimî, Nûreddîn Abdullah b. Humeyyid, *Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh*, Mektebetü Nûreddin es-Sâlimî, 10. Baskı, Umân Sultanlığı, 2004.

³³⁴ Hârisî, Şeyh Sâlim b. Hamd, *el-‘Ukûdu’l-fizziyye fî usûli’l-İbâdiyye*, 2. Baskı, Umân Sultanlığı, 1438/2017, s. 161-67.

³³⁵ Kannûbî, Sa’îd b. Mebrûk, *el-İmâm Rebî‘ b. Habîb: mekânetuhu ve müsneğu*, 1. Baskı, Mektebetü’l-Dâmirî, Umân Sultanlığı, 1416/1995.

kaynaklarda Rebî' b. Habîb hakkında zikredilen bilgiler, onun İbâdiyye içinde ilim konusunda sika, imam ve önder bir kimse olduğunu tekid etmektedir.

2.2.1.2. Doğumu, İsmi, Nesebi ve Vefatı

Tam ismi İmam Ebû 'Amr Rebî' b. Habîb b. 'Amr b. Rebî' b. Râşid b. 'Amr el-Ferâhîdî el-Umânî olup Umân'da doğmuş, Basra'da ikamet etmiştir. O, Rebî' b. Habîb el-Basrî diye meşhur olmuştur. Rebî'in biyografisi hakkında bilgi veren İbâdî kaynaklar onun doğumu ve vefatıyla ilgili kesin bir tarih zikretmezler. Ancak tercih edilen görüşe göre Rebî' hicrî 80 yılında Umân'da doğmuştur. Fakat doğduğu yer hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları Bâtına mıntıkasında, bazıları Vudâm'da, bazıları da Gazfân'da doğduğunu söylemiştir.³³⁶

er-Rebî' b. Habîb, ağırlıklı görüşe göre doğum yeri olan Gazfân'da hicrî 175-180 yılları arasında vefat etmiştir. Bu görüş, Mağrib'de hicrî 171 yılında Rüstemî hilâfetini üstlenen Abdulvehhâb er-Rüstemî'nin, Rebî' b. Habîb'e bir mektup yazarak devlet işleriyle ilgili fetva talep etmesi delil getirilerek tercih edilmiştir.³³⁷

2.2.1.3. İlim Tahsili

er-Rebî' b. Habîb'in hayatını ayrıntılı olarak ortaya koymak çok zordur. Basra'ya rihlesi, oradan dönüşü gibi onun hayatındaki önemli olayların tarihlerini kesin olarak tespit etmek çok kolay değildir. Özellikle onun İbâdiyye mezhebi açısından istikrarsız bir dönemde yaşamış olması bu durumu daha zorlaştırmaktadır. Zira o, hocası Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin vefatından sonra İbâdiyye'nin imamlığını üstlenerek mezhebin üçüncü imamı olmuştur. Zuhûr ve ilân merhalesine denk gelen bu dönemde, İbâdîler açıkça davete başlamış olmalarına rağmen iktidar sahipleriyle arasında ihtilaf revaçtaydı. Emevî ve Abbâsî idareleri dönemlerinde İbâdiyye, diğer inanç sahibi fırkalarla barış içinde yanyana uzun süre yaşayamamıştır. Bu çekişmeler, çok sayıda eserin kaybolmasına yol açtığı gibi bu şartlar altında bulunan Rebî' b.

³³⁶ Şemmâhî, *Siyer*, C. I, s. 217; Dercînî, *Tabakât*, C. II, s. 316; Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. I, s. 3; Bitâşî, Seyf b. Hammûd, *İthâfu'l-a'yân fî târîhi ba'zi 'ulemâi 'Umân*, 4. Baskı, Mektebetü'l-Müsteşâru'l-Hâs li Celâleti's-Sultân li Şu'ûni'd-Dîniyye ve't-Târîhiyye, 1437/2016, C. I, s. 86.

³³⁷ Kannûbî, *el-İmâm Rebî' b. Habîb*, s. 19.

Habîb ve diğer İbâdî şahsiyetlerin hayatlarının net bir şekilde ortaya koyulmasını da zorlaştırmaktadır.

Yukarıdaki siyasi şartlara ilave olarak Rebî' b. Habîb'in ifşa olmaması için arkadaşlarından uzak durmayı gerekli görmesi³³⁸ ve İbâdiyye'nin kendi eserlerini muhafaza edebilmek için diğer fırkalardan gizlenmesi³³⁹ de İbâdî âlimlerinden ve onların kitaplarının yaygınlık kazanmamasındaki etken olduğu ileri sürülmüştür.

Bu eksikliğe rağmen pek çok kaynağa göre Rebî', başlangıçta öğrenimine babası Habîb b. 'Amr ve Umân âlimleri ile başlamış, sonra Basra'ya gitmiş, oraya yerleşmiş, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve bazı tabi'ûn âlimlerinde ilim tahsil etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru ise tekrar Umân'a dönmüştür.³⁴⁰

1.2.1.4. Hocaları ve Talebeleri

er-Rebî' b. Habîb'in en meşhur hocasının Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme olduğu belirtilmektedir. Onun yanısıra Dımâm b. Sâib ve Ebû Nûh ed-Dehhân da Rebî'in hocaları arasında sayılmaktadır.³⁴¹

er-Rebî'in meşhur talebeleri ise şunlardır: Ebû Süfyân Mahbûb b. er-Rahîl el-Kureşî (ö. 230/844), Mûsâ b. Ebî Câbir el-Ezkevî (ö. 181/797), Beşîr b. el-Münzir en-Nizvânî (ö. 178/794), Ebû Sufra Abdulmelik b. Sufra (ö. 150/767'den sonra), Münîr b. en-Neyyir el-Ca'lânî (ö. 237/850), Muhammed b. el-Mu'allâ (ö. 150/767'den

³³⁸ Şu rivayet bu görüşü desteklemektedir: "Basra halkından bazı insanlar, 'Bize vera' sahibi ve âlî isnada sahip bir adam araştırın, ondan yazalım ve onun dışındakileri terk edelim' dediler. Bunun üzerine araştırdılar, Rebî' b. Habîb'den başkasını bulamadılar ve bunu ondan talep ettiler. O da onlara "Dımâm → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs (r.a.)" isnadıyla hadisler nakletti. Ancak Rebî' durumunun ortaya çıkmasından korktuğu zaman, mezhebine mensup olanlar dışındakilere kapısını kapattı." Bkz. Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. I, s. 3.

³³⁹ Bunu, Cezayir Vâdî Mizâb'daki İbâdiyye âlimlerinden Şeyh Abdurrahman b. Ömer Bikkilî (ö. 1406/1986), bir araştırmacı ile mektuplaşmalarında zikretmiştir (Kebâvî, Ebu'l-Kâsım 'Amr b. Mes'ûd, *er-Rebî' b. Habîb: muhaddisen ve fakîhen*, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, el-Mektebetül-Arabiyye, 1994, s. 105-107).

³⁴⁰ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. I, s. 3-5.

³⁴¹ Rebî'den rivayet edildiğine göre, ona bir mesele sorulup da cevap verdiğinde "Bunu kimlerden aldın?" denildiğinde şöyle derdi: "Ben fikhî şu üç kişiden hıfzettim: Ebû Ubeyde, Dımâm ve Ebû Nûh." Bkz. Şemmâhî, *es-Siyer*, C. I, s. 218; Dercînî, *Tabakât*, C. II, s. 319.

sonra), Ebû Eyyûb Vâil b. Eyyûb (ö. 190/805), Hâşim b. Gaylân es-Sîcânî (ö. 207/822) ve diğerleri.³⁴²

2.2.1.5. İlmî Şahsiyeti ve Âlimlerin Onun Hakkındaki Sözleri

İbâdiyye'nin üçüncü imamı olarak mezheb içinde ilmi nakledenlerden biri olarak kabul edilen³⁴³ Rebî' b. Habîb, İbâdiyye tarafından sika, imâm ve muhtelif ilimlerde temel umdelerden biri olarak nitelenmektedir. Yukarıda zikredildiği üzere onun tarih ve tabakat kitaplarında tam bir biyografisi olmamakla birlikte Dercînî, Şemmâhî ve Ebû Gânim el-Horasânî, ondan pekçok fikhî mesele nakletmişlerdir.³⁴⁴

Âlimlerin Rebî' hakkındaki görüşleri sadedinde Sünnî ve İbâdî âlimler arasındaki ihtilafa işaret etmek gerekir. Her ne kadar bazı Ehl-i Sünnet cerh ve ta'dîl âlimleri Rebî'den bahsetseler de, onun hakkındaki değerlendirmeleri genellikle olumsuzdur. Buna karşın İbâdî âlimlerinin Rebî' hakkındaki değerlendirmeleri mübalağalıdır ve onu tevsîk etme hususunda aşırı giderek kendisini önceki muhaddislerden üstün tutmuşlardır.

Bununla birlikte kaynaklarda Rebî' b. Habîb ismini taşıyan iki veya üç farklı kişiden bahsedildiği de belirtilmelidir. Çağdaş ilim adamlarından Sâlih el-Bûsa'îdî, cerh ve ta'dîl kitaplarında bu isimle üç kişinin zikredildiğini bildirmektedir. Bu kişiler şunlardır:

- 1) Rebî' b. Habîb el-Kûfî, Ehû 'Âiz b. Habîb, İbnu'l-Melâh³⁴⁵.
- 2) Rebî' b. Habîb el-Basrî el-İbâdî: Hasan el-Basrî ve Muhammed b. Sîrîn'den hadis dinlemiş, kendisinden Mûsâ b. İsmâîl el-Basrî rivayette bulunmuştur. Bûsa'îdî'ye

³⁴² Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 316; Şemmâhî, **Siyer**, C. I, s. 218. Sâlimî, Ebû Sufrâ Abdülmelik b. Sufrâ'nın Rebî'in Dımâm'dan aldığı rivayetleri tedvîne önem veren bir kimse olduğunu, birçok öğrencisinin –kaynaklarda 'şeyhü'l-kebîr' denilen Ebu'l-Münzîr Beşîr b. Münzir en-Nizvânî, Münîr b. en-Neyyir el-Ca'lânî, Mûsâ b. Ebî Câbir el-Ezkevî, Muhammed b. el-Mu'allâ el-Feşşî, Ebû Süfyan Mahbûb b. Rahîl el-Kureşî el-Basrî bunlardandır– Basra'dan Umân'a giderek Rebî'in ilmini Umân'a naklettiklerini, Hâşim b. Abdullah el-Horasânî'nin Horasan'a, aralarında Yahyâ b. Ebî Kurra, Ka'b b. Sivâr, Ebân b. Yezîd b. Cüreyc, Dımâm b. Yahyâ, Selâm b. Miskîn vb.lerinin bulunduğu pekçok kimsenin de Irak'a gittiklerini zikretmektedir (Sâlimî, **Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh**, C. I, s. 3-4).

³⁴³ 'Avtebî, **el-Ensâb**, C. II, s. 784.

³⁴⁴ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 316; Şemmâhî, **Siyer**, C. I, s. 217; Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, Umân Sultanlığı, 1427/2006.

³⁴⁵ Bûsa'îdî, **Rivayetu'l-hadîs**, s. 58.

göre Rebi b. Habîb el-Basrî İbâdî imamdır. Yahya b. Ma'în onu güvenilir saymış, İbn Hibban *Sikât*'ında, Buhârî de *et-Târîhu'l-kebîr*'de onu zikretmiştir³⁴⁶.

3) Ebû Seleme Rebî' b. Habîb el-Hanefî: Yemâme halkından olup Abdullah b. 'Umeyr ve Ebû Sa'îd Rakkâşî'den hadis dinlemiş, kendisinden de Ebû Dâvûd et-Tayâlisî hadis rivayet etmiştir. O, sika bir râvidir³⁴⁷.

Bûsa'îdî, İbn Ebî Hâtim'in ikinci ve üçüncü sırada zikredilen el-Hanefî ve el-Basrî nisbelerine sahip Rebî'leri birbirine karıştırarak bu ikisini bir kişi kabul ettiğini, Zehebî, Mizzî ve İbn Hacer'in de bu hususta kendisine tabi olduklarını zikretmiştir. Ona göre bu görüşü destekleyen hususlardan birisi, Rebî' b. Habîb el-Gatafânî'nin biyografisinin İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde,³⁴⁸ Zehebî'nin *Mîzân*'ında³⁴⁹ ve İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*'ında³⁵⁰ zikredilmesi ve onun meçhul olduğunun ifade edilmesidir. Mutemelen Rebî' b. Habîb el-Basrî el-İbâdî bilinen bir kimse değildi. Bu üç Rebî', Buhârî'nin, *et-Târîhu'l-kebîr*'inde, İbn Hibbân'ın *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* isimli kitaplarında birbirlerinden ayrı olarak zikredilmişlerdir. İbn Hibbân, birinci Rebî'i *Sikât*'ta, ikinci ve üçüncüyü ise *Mecrûhîn*'de zikretmiştir.³⁵¹

Benzer şekilde Yahya b. Ma'în, Rebî' b. Habîb ismini taşıyan iki râvi zikretmiştir: Bunlardan biri, Rebî' b. Habîb el-Kûfî İbnu'l-Melâh Ehû 'Âiz b. Habîb'dir. Bu şahıs sika sayılmış ve Zeydî olduğu söylenmiştir. O, kendisi için leyse bi şey' denilen Nefvel b. Abdulmelik'ten rivayette bulunmuş, ondan da Ubeydullah b. Mûsâ hadis rivayet etmiştir.³⁵² Diğer, el-Hasan ve Muhammed b. Sîrîn'den rivayette bulunan

³⁴⁶ Bûsa'îdî, *a.g.e.*, s. 58.

³⁴⁷ Bûsa'îdî, *a.g.e.*, s. 58-59.

³⁴⁸ İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avviz, 1. Baskı, Beyrut, 1418/1997, C. III, 137.

³⁴⁹ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, 1382/1963, C. III, 67.

³⁵⁰ İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-Mîzân*, 2. Baskı, Beyrut, 1390/1971, C. II, 555.

³⁵¹ Abdurrahman es-Sâlik bu görüşe itiraz etmekte ve zikredilen râviler arasında Rebî' b. Habîb ismini taşıyanların iki kişi olduklarını ileri sürmektedir. Ona göre bazı muhaddisler birinci ve üçüncü isimleri –el-Bûsa'îdî'nin dediğinin aksine ikinci ve üçüncü isimleri değil– birbirine karıştırmışlardır. Zehebî'nin Buhârî ve İbn Hibbân'dan nakille *el-Kâşif*'te bu râvileri üç kişi olarak zikretmekle birlikte sonrasında, *Lisânü'l-Mîzân*'da Ebû Seleme ve İbnu'l-Melâh olarak şeklinde iki râvi olduğu doğru tespitine dönmüştür. Ricâl kitaplarında adı geçen Rebî'b. Habîb el-Gatafânî ise meçhul bir kimse olup asla tevsik edilmemiştir. Dolayısıyla onun Ehl-i Sünnet tarafından bilinen bir râvi olduğu iddia edilemez (Sâlik, *Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb* s. 125-149).

³⁵² İbn Ma'în, Ebû Zekeriyâ Yahyâ, *Târîhu İbn Ma'în (Rivayetu't-Dûrî)*, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979, C.

Rebî' b. Habîb el-Basrî'dir. Sika bir kimse olup kendisinden Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve 'Affân b. Müslim rivayette bulunmuştur.³⁵³ Bu ifadeler Yahyâ b. Ma'în'in bu ismi taşıyan sadece iki râviye ulaştığını göstermektedir. Birincisi Kûfeli olup Şîî birisidir; ikincisi ise Basralıdır. İbn Ma'în'in Rebî' el-Basrî'yi "Ebû Seleme" künyesiyle andığı ve onun hakkında Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'a soru sorulduğunu açıkça belirttiği görülmektedir.³⁵⁴

Ahmed b. Hanbel ise sadece Rebî' b. Habîb b. el-Melâh'ı zikretmiş ve onun hakkında "Ondan Ubeydullah b. Mûsâ münker hadisler rivayet etmiştir."³⁵⁵ ifadesini kullanmıştır. Bu, Yahyâ b. Ma'în'in zikrettiği ilk râvi ile aynı kişidir.

el-Buhârî ise *et-Târîhu'l-Kebîr*'de Rebî' b. Habîb ismini taşıyan üç râvi zikretmiştir. Bunlardan ikisi Yahyâ b. Ma'în'in *Târîh*'inde zikredilen şahıslardır. Buhârî, birincisinin (İbnu'l-Melâh'ın) münkerü'l-hadîs olduğuna hükmetmiş, diğer iki râvi hakkında ise bir değerlendirme yapmamıştır. O, el-Hasan ve Muhammed b. Sîrîn'den rivayette bulunan Rebî' b. Habîb'den, Mûsâ el-Basrî'nin hadis naklettiğini belirtmiştir.³⁵⁶ Ancak bu Rebî', Basrî olarak bilinmemektedir. Buhârî'nin zikrettiği üçüncü râvi Ebû Seleme el-Hanefî Rebî' b. Habîb olup o Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr ve Ebû Sa'îd er-Rakkâşî'den hadis dinlemiş, kendisinden de Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Abdussamed b. Abdulvâris rivayette bulunmuşlardır. Ebû Dâvûd ve Yahyâ b. Sa'îd onun künyesinin Ebû Seleme olduğunu açıkça zikretmiştir.³⁵⁷ Buhârî,

III, s. 353; a. mlf. **Suâlâtü İbni'l-Cüneyd li Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'în**, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, I. Baskı, y.y., 1408/1988, s. 353.

³⁵³ İbn Ma'în, **Târîhu İbn Ma'în (Rivayetu't-Dûrî)**, C. III, s. 353; C. IV, s. 141, 341.

³⁵⁴ Yahyâ b. Ma'în'e, Ebû Seleme Rebî' b. Habîb hakkında sordum, o da şöyle dedi: "Basralı bir şeyh olup sikadır." Ben, "Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'a onun hakkında sorulunca, "O, Ömer b. el-Velîd eş-Şennî gibidir" dedi. Yahyâ dedi ki: "Rebî' b. Habîb sikadır, Ömer b. el-Velîd de sikadır." Sonra Yahyâ b. Ma'în bana "Yahyâ b. Sa'îd'e göre, Basralı şeyhlerin geneli pek bir şey ifade etmiyordu." dedi ve Hemmâm ve diğerlerini zikretti. (İbn Ma'în, **Suâlâtü İbni'l-Cüneyd li Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'în**, s. 322, 375.) Yahyâ b. Ma'în'in şöyle dediğini işittim: "Rebî' b. Habîb el-Kûfî, Ehû 'Âiz b. Habîb sikadır. Bize 'Ârim, 'Âiz b. Habîb'den, o da kardeşi Rebî' b. Habîb'den tahdîs etti." Ebû Zekerîyyâ dedi ki: "'Âiz b. Habîb sikadır. Bu Rebî' b. Habîb'e Rebî' b. el-Melâh denilir. O, Nevfel b. Abdulmelik'ten -ki Nevfel leyse bi şey'dir-, o Ali'den, o da Nebî'den (s.a.v.) sağılan hayvanların boğazlanmasının nehyi hakkında rivayette bulunmuştur." Bkz. İbn Ma'în, **Suâlâtü İbni'l-Cüneyd**, s. 353.

³⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve ma'rîfetü'r-ricâl**, Thk. Vasiyullah b. Muhammed 'Abbâs, 2. Baskı, Riyad, 1422/2012, C. II, s. 361.

³⁵⁶ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, C. III, s. 277; Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr, **ed-Du'afâu'l-kebîr**, Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, I. Baskı, Beyrut, 1404/1984, C. II, s. 49.

³⁵⁷ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, C. III, s. 277.

ed-Du'afâ isimli kitabında Nefvel b. Abdulmelik'ten rivayette bulunan Rebî' b. Habîb b. el-Melâh Ehû 'Âiz b. Habîb'i tekrar zikretmiştir.³⁵⁸ Buhârî'nin birinci râvi hakkındaki (ibnû'l-Melâh) hükmü ve söyledikleri, Yahya b. Ma'în ve Ahmed b. Hanbel'in söyledikleri ve hükümleri ile uyuşmaktadır. Fakat diğer râvi hakkında Buhârî farklı bir kanaat serdederek Rebî' b. Habîb el-Basrî'yi iki kişi saymıştır. O, ikinci râvi olan Rebî' b. Habîb'in ise sadece ismini zikretmekle yetinmiş, onu nesebi veya lakabını kaydetmemiştir. Bununla birlikte hocalarının Hasan el-Basrî ve İbn Sîrin'i, öğrencisi olarak da Mûsâ el-Basrî'yi zikrederek söz konusu râviyi belirlemeye çalışmıştır. Üçüncüsü Ebû Seleme el-Hanefî Rebî' b. Habîb'dir ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Yahya b. Saîd el-Kattân onun künyesini zikretmiştir. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr ve Ebû Sa'îd er-Rakkâşî onun hocalarıdır, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdussamed b. Abdulvaris ve Yahyâ b. Sa'îd kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Benzer şekilde Müslim de iki râvi zikretmiştir: Birincisi *Ebû Seleme Rebî' b. Habîb* olup Ebû Sa'îd er-Rakkâşî ve Abdullah b. Ubeyd'den rivayette bulunmuş, kendisinden de Abdulvâhid b. Ziyâd ve Yahyâ el-Kattân rivayet etmişlerdir.³⁵⁹ İkincisi, Ebû Halef Rebî' b. Habîb el-Basrî'dir. O, Atâ, Hasan el-Basrî ve Muhammed b. Ali'den hadis dinlemiş, kendisinden de Ebû Ubeyde rivayette bulunmuştur.³⁶⁰ Müslim'in, Rebî' b. Habîb el-Basrî'nin hocaları ve talebelerini de zikrettiği, ancak bunları muhtelif künyelere sahip iki ayrı şahıs yani birincisini Ebû Seleme el-Hanefî, ikincisini ise Ebû Halef el-Basrî şeklinde kaydettiği görülmektedir. Gerçekte, bu ikisi tek bir şahıstır. Müslim, Rebî' b. Habîb el-Basrî için "Ebû Halef" künyesini zikreden ilk kişidir.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Seleme Rebî' b. Habîb'i sika saymış ve onu "Basra Ehli" başlığı altında zikretmekle yetinmiş,³⁶¹ başka bir bilgi vermemiştir.

³⁵⁸ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *ed-Du'afâ*, Thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî'l-'Ayneyn, 1. Baskı, Mektebetü İbn 'Abbâs, 1426/2005, C. I, s. 61.

³⁵⁹ Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. Baskı, Medine, 1404/1989, C. I, s. 381.

³⁶⁰ Müslim, *a.g.e.*, C. I, s. 385.

³⁶¹ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Suâlâtu Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî, 1. Baskı, Medine, 1403/1983, s. 260.

Ebû Zür'a, *ed-Du'afâ* isimli kitabında Rebî' b. Habîb Ehû 'Âiz'i zikretmiştir.³⁶² Nesâî de onun ismini zikretmiş ve "O, münkerü'l-hadîs olup Kûfeli ve 'Âiz b. Habîb'in kardeşidir." demiştir.³⁶³

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Rebî' b. Habîb Ebû Seleme'yi hocaları ve kendisinden rivayette bulunanları dikkate alarak farklı kimseler olduğuna işaret etmiştir. O, babasından naklen Rebî'in Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali, Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr ve Ebû Sa'îd er-Rakkâşî'den rivayette bulunduğunu, kendisinden de Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdussamed b. Abdulvâris, Behz b. Esed, Haccâc b. el-Minhâl ve Mûsâ b. İsmâîl'in rivayette bulunduğunu zikretmiştir. O, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın onun hakkındaki "Bazen maruf bazen de münker hadis nakleder. O, Ömer b. el-Velîd gibidir.", İbn Hanbel'in ise "Fena olmadığını ümid ederim" sözünü zikretmiş, Yahyâ b. Ma'în ve Ali b. Medî'nin ise onu sika saydıklarını kaydetmiştir. İbn Ebî Hâtim'in buraya kadar hakkında bilgi verdiği râvi, Rebî' b. Habîb el-Basrî olup künyesi Ebû Seleme'dir. Bundan sonra İbn Ebî Hâtim, râvi hakkında babasından "O, kuvvetli değildir. Onun Nevfel b. Abdulmelik'ten, onun babasından, onun da Nebî'den (s.a.v.) naklettiği hadisler münkerdir. Nevfel meçhul bir kişidir." sözünü rivayet edip sonrasında "Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în'in onun sika olduğunda ittifak etmeleri, onun Nevfel'den aldığı rivayetlerde münkerliğin ondan değil, Nevfel b. Abdulmelik'ten kaynaklandığına delâlet eder." demiştir.³⁶⁴ Bununla birlikte buradaki Rebî'in Nevfel'den naklettiği hadisin münker kabul edilmesi, râvinin kimliğindeki karışıklık sebebiyle olabilir. Çünkü Ebû Seleme Rebî' b. Habîb hakkında zikredilen ilk bilgiler, Basralı olan Rebî' ile ilgilidir. Nevfel'den rivayet eden kişi ise, Ehû 'Âiz b. Habîb b. el-Melâh el-'Absî el-Kûfî eş-Şî'î'dir. Onun, İbn Ebî Hâtim tarafından *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de, Rebî' b. Habîb Ehû 'Âiz b. Habîb başlığında "O, Nevfel b. Abdulmelik'ten rivayet etmiş, kendisinden de Ubeydullah b. Mûsâ rivayette bulunmuştur. O, münkerü'l-hadîsdir." sözünü tekrar nakletmesi buna delâlet etmektedir. Ebû Zür'a da,

³⁶² Ebû Zür'a, Ubeydullah b. Abdulkarîm b. Yezîd, *ed-Du'afâ*, Thk. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, Medine, 1402/1982, C. II, s. 616.

³⁶³ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, 1. Baskı, Halep, 1396 h., C. I, s. 40.

³⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C. III, s. 457.

onun Şî'î olduğunu söylemiştir.³⁶⁵ Yani, İbn Ebî Hâtım, Nefvel'den rivayette bulunan râvinin aslında Ehû 'Âiz b. Habîb olduğunu ortaya koymuştur.

Daha sonraki dönemdeki cerh ta'dil âlimleri de bazen bu râvilerden ikisini, bazen de aynı ismi taşıyan üç kişinin varlığını künyeleri ya da hoca-talebe farklılığına işaret ederek zikretmişlerdir. İbn Hibbân, Dârekutnî, İbn Mende, Hatib el-Bağdâdî; muteahhirûn âlimlerden Mizzî ve Zehebî bu üç şahsın kimliklerini belirlemede ihtilaf etmişler, hatta Zehebî kaleme aldığı çeşitli kitaplarında bazen iki bazen üç farklı kişi olduklarını belirtmiştir.

İbn Hibbân'da Rebî' b. Habîb adında üç râvi zikretmiş, ikisini *Sikât*'ta zikretmiştir. Hasan el-Basrî ve İbn Sîrîn'den rivayet eden Rebî' b. Habîb ile Abdullah b. Ubeydullah b. Umeyr'den rivayet eden Yemâme ehlinden Ebu Seleme el-Hanefî olarak bilinen Rebî' b. Habîb, ondan da Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Ebû Dâvûd et-Tayâlisî rivayet etmiştir.³⁶⁶ İbn Hibbân üçüncü râviyi ise *el-Mecrûhîn*'de zikretmiştir. Bu râvi, Nefvel b. Abdülmelik'ten rivayet eden Rebî' b. Habîb'dir, ondan da Ubeydullah b. Musa rivayet etmiştir. Hadisi münkerdir, çokça hata yapmıştır, hadisi ferd olarak rivayet ettiğinde ihticac edilmez, o Rebî' b. Hasan denilen kişidir, Nefvel b. Abdülmelik'in çocuklarından olduğu söylenilmektedir. Gerçekte, bu iki râvi tek kişidir. Rebî' b. Habîb el-Basri Yemâme ehlindendir, ancak Basra'da yaşamıştır, *el-Mecrûhîn*'de zikrolunan üçüncü râvi ise İbn Mellah eş-Şîidir³⁶⁷.

Dârekutnî; "er-Rebî' b. Habîb, Aiz'in kardeşi Kûfelidir, Nefvel b. Abdülmelik'ten rivayet etmiş, o babasından, o da Hz. Ali'den rivayet etmiştir. Rebî' b. Habîb er-Rakkâşî ise Basralıdır, az hadis rivayet etmiştir, Basralılardan rivayet eder" demiştir. Dârekutnî birinci râvi hakkında: "Bu Rebî' b. Habîb, Abs kabilesinden, Kûfe ehlindendir, 'Aiz b. Habib'in kardeşidir, Nefvel b. Abdülmelik'ten rivayet etmiştir, Nefvel de meçhul bir kişidir, Rebî' dışında hiçbir kimse ondan rivayet nakletmemektedir" demiştir. Ali b. el-Medîni'den şöyle nakledilmiştir "Yahyâ'ya Ebû Seleme Rebî' b. Habîb hakkında sordum, o da bana: 'Bazen maruf bazen de

³⁶⁵ İbn Ebî Hâtım, **a.g.e.**, C. III, s. 458.

³⁶⁶ İbn Hibbân, **Sikât**, C. VI, s. 299-300.

³⁶⁷ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn**, Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, 1. Baskı, Halep, 1396, C. I, s. 297.

münker hadis nakleder’ dedi, ona ‘O, Muhammed b. el-Velîd gibi midir?’ diye sordum, o da, ‘ona benzer’ dedi” Dârekutnî, Rebî‘ b. Habîb isimli sadece iki râvi zikretmiştir: ilki Ebû Seleme, ‘Aiz b. Habib’in kardeşi, Kufeli, Şîî, İbnü’l-Mellah; ikincisinin ise lakabını zikretmemiş, ancak bağlamdan onun el-Basrî olduğu anlaşılmaktadır. Dârekutnî İbnü’l-Medînî’nin sözündeki Ebû Seleme’yle kastedilenin Kûfeli ‘Aiz b. Habib’in kardeşi olduğunu belirtmiştir.³⁶⁸

İbn Şâhin’in (ö. 385/996) ilgili râviler hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir: Rebî‘ b. Habîb el-Kûfî, ‘Aiz b. Habîb’in kardeşidir, ikisi de sikadır, onlara el-Mellah’ın oğulları denir. Rebî‘ b. Habîb el-Basrî, Hasan el-Basrî ve İbn Sîrîn’den rivayet etmiş, sikadır³⁶⁹. İbn Şâhin, Rebî‘ b. Habîb ismini taşıyan bir râvi hakkında şöyle bir anekdot nakleder: “Basra’dan bize el-Heysem b. Abdulgaffâr et-Tâî adında bir adam gelirdi: Hişâm’dan Katade’nin görüşünü naklederdi. Bir de Rebî‘ b. Habîb’den, o Dîmâm’dan, o da Câbir b. Zeyd’den rivayet ederdi. Üçüncü olarak da Reca‘ b. Seleme’den bazı hadisler rivayet ederdi. Onun hakkında tereddütlerimiz vardı. Bize hoş bulmadığımız ve şüpheye düştüğümüz bazı şeyler rivayet etti. Onunla sonradan tekrardan karşılaştım ve bana: ‘O hadisi bırak’ dedi. Ben de Abdurrahman b. Mehdi’ye geldim ve onun bazı hadisini ona arz ettim, bana: ‘O adam yalancı, ya da bu adam sika değildir’ dedi³⁷⁰. Bu kıssadan, gerçekte Rebî‘ b. Habîb hangisi olduğu anlaşılmamaktadır.

Zehebî de , *el-Kâşif*³⁷¹ ve *el-Muktena fi serdil-kûna*³⁷² isimli eserlerinde, Rebî‘ b. Habîb ismiyle bilinen râvilerin üç tane olduğunu söylemiş, ancak *Mîzânü’l-i’tidâl*

³⁶⁸ Dârekutnî, **ed-Du‘efa’ ve el-Metrukûn**, Thk. Abdurrahim Muhammed el-Kaşkarî, Medine, 1403-1404 h, C. II, s. 152-153.

³⁶⁹ İbn Şâhin, Ömer b. Ahmed, **Târîhu esmâi’s-sikât**, Thk. Subhî es-Sâmerrâî, 1. Baskı, Kuveyt, 1404/1984, C. I, s. 86.

³⁷⁰ İbn Şâhin, Ömer b. Ahmed, **Târîhu esmâi’d-du‘afâ ve’l-kezzâbîn**, Thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. Baskı, y.y., 1409/1989, s. 191; Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, **Târîhu Bağdâd**, Thk. Beşşâr ‘Avâd Ma‘rûf, 1. Baskı, Beyrut, 1422/2002, C. XVI, s. 83; Zehebî, **Mîzân** C. IV, s. 323-324.

³⁷¹ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el-Kâşif fi ma‘rifeti men lehu rivayetur fi’l-Kütübi’s-Sitte**, “Mukaddime”, Thk. Muhammed ‘Avâme ve Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, 1. Baskı, Cidde, 1413/1992, C. I, s. 191.

³⁷² Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el-Müktenâ fi serdi’l-künâ**, Thk. Muhammed Sâlih Abdulazîz el-Murâd, 1. Baskı, Medine, 1408h., C. II, s. 126-128.

eserinde bu görüşünden vazgeçip onların iki râvi olduğunu belirtmiştir³⁷³. Bu râvilerden ilki Rebî' b. Habîb el-Kûfî, ikincisi Ebû Seleme el-Basrî el-Hanefî'dir.

Neticede Rebî' b. Habîb ismini taşıyan iki râvinin kim olduğunu belirlemedeki zorluklardan birisi künyelerinin tesbit edilmesidir. Zira "Ebû Seleme el-Hanefî" ve "Ebû Halef" şeklinde iki künye bulunmaktadır. Müslim ve İbn Mende, bu iki künyeyi Rebî' b. Habîb hakkında zikretmiştir. Müslim'e göre, Rebî' b. Habîb'in bir künyesi ve lakabı bulunmamakta, o el-Kattân ve er-Rakkâşî'nin öğrencisidir. Diğeri ise Basralı Ebû Halef'tir. İbn Mende'ye göre Basralı iki râviden biri, er-Rakkâşî ve el-Kattân'ın öğrencisidir. Böylece o, bu hususta Müslim'e muhalefet etmiştir. Diğeri Ebû Halef olup Atâ b. Ebî Rebâh ve Hasan el-Basrî'den rivayette bulunmuş, Ebû Ubeyde el-Haddâd ise onun öğrencisi olmuştur. Esasında sadece İbn Mende Ebû Ubeyde el-Haddâd'ın hocası olan Rebî' b. Habîb'i "Ebû Halef" diye isimlendirmiştir ancak bu hatalıdır.³⁷⁴ Tercihe şayan görüş, İbn Ma'în'in Rebî' b. Habîb el-Basrî'nin künyesinin "Ebû Seleme el-Hanefî" olduğu şeklindeki açıklamasıdır. Kaynaklarda bundan daha açık bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak Ebû Seleme'den hangisinin kastedildiği tartışmasına girmeksizin buradaki Rebî'in künyesinin Ebû Seleme olduğunu belirtmekle iktifa etmek gerekir. Daha sonraki muhaddisler, bu şahsı bazen Ehû 'Âiz b. el-Melâh eş-Şî'î el-'Absî el-Kûfî, bazen de el-Basrî olarak yorumlamışlardır.

Erken dönem Sünnî hadis kaynakları bu hususta Rebî' el-Kûfî ve Rebî' el-Basrî dışında kimseyi zikretmemişlerdir ki, bu ikisi Ebû 'Amr Rebî' b. Habîb el-İbâdî'nin niteliklerine uymamaktadırlar. Ayrıca burada İbn Ma'în'in meçhul dediği,³⁷⁵ Zehebî³⁷⁶ ve İbn Hacer'in³⁷⁷ zikrettikleri Rebî' el-Gatafânî ismine de dikkat çekmek

³⁷³ Zehebî, *Mîzân*, C. II, s. 39-40.

³⁷⁴ İbn Mende, *el-Müstahrec*, C. III, s. 296, 386

³⁷⁵ Muhammed b. Ali el-Mervezî'nin Osman b. Sa'îd'den naklettiğine göre o şöyle demiştir: "Yahyâ b. Ma'în'e: "Rebî'el-Gatafânî'yi tanıyor musun?" dedim, o da "Tanımıyorum" dedi." İbn Adî dedi ki: "Ben Rebî'i bilmiyorum. Kimden rivayet ettiğini, ondan kimin rivayet ettiğini ve kimlere mensup olduğunu bilmiyorum. Dolayısıyla o bütün yönlerden meçhuldür." Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, C. IV, s. 45.

³⁷⁶ Yahyâ b. Ma'în dedi ki: "Onu bilmiyorum." İbn Adî dedi ki: "O, meçhuldür ve hafızası sağlam değildir." Bkz. Zehebî, *Mîzân*, C. II, s. 43.

³⁷⁷ "Açıkcası o, Ebû Ubeyde b. Abdullah'tan rivayette bulunan, kendisinden Katâde ve Mis'ar'ın rivayet ettiği kişidir. O, sika kabul edilmemiş ve meşhur değildir. Sanki o ileride gelecek olan Zurâre b. Ebî Hilâl'in kardeşidir. İbn Ebî Hâtim onu zikretmiştir." (İbn Hacer, *Lisânü'l-*

gerekir. Erken dönem muhaddisler tarafından bilinmediği için Rebî' b. Habîb el-İbâdî'nin Rebî' el-Gatafânî olduğunu söylemek oldukça zordur.

Yukarıda ayrıntılı şekilde sunulan araştırmadan ortaya çıkan en net sonuç erken dönem muhaddisleri, Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin öğrencisi olan Ebû 'Amr Rebî' b. Habîb el-İbâdî el-Ferâhîdî el-Basrî'nin niteliklerine uyan bir râvinin varlığına işaret etmemişlerdir. Ancak bu durumun, zorunlu olarak Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî'nin yaşamadığı sonucuna götürmesi tartışmalıdır. Çünkü gerek İbâdî gerekse Sünnî olsun İbâdiyye'nin tarihini araştıran kimseler, onların uzun müddet toplumdan uzak uzlet halinde yaşadıklarını görecektir. İşte bu yüzden eski İbâdî şahısların ve kitapların izini sürmek zordur. Bu duruma rağmen Ehl-i Sünnet'e mensup el-Elbânî,³⁷⁸ Sa'd b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid³⁷⁹ ve Abdurrahman es-Sâlik³⁸⁰ Rebî'in varlığını temelden inkâr etmekte ve onu tarihte hiç var olmamış hayali bir şahıs olarak kabul etmektedirler. Ancak Rebî' b. Habîb'in yaşamadığını ileri sürmek, temel olarak Ebû Gânim el-Horasânî'nin *Müdevvene*'si ve diğer eserlerde bulunan fetvalarının ve görüşlerinin de inkâr edilmesine yol açacaktır.

Yukarıda isimleri zikredilen Sünnî ilim adamları arasında Abdurrahman es-Sâlik, erken dönem muhaddisleri tarafından Rebî' b. Habîb el-İbâdî'nin açık bir şekilde zikredilmediği görüşüne ilaveten, Rebî'in yaşamadığına dair Ahmed b. Hanbel'in el-Heysem b. Abdulgaffâr et-Tâî el-Basrî hakkında söylediği şu sözü delil getirmiştir: "Basra'dan bize el-Heysem b. Abdulgaffâr et-Tâî denilen bir adam geliyor ve o, Hemmâm'dan naklen Katâde'nin görüşünü rivayet ediyor; Rebî' b. Habîb denilen bir adamdan, o Dimâm'dan, o da Câbir Zeyd'den rivayette bulunuyor; Recâ b. Ebî Seleme'den hadisler rivayet ediyor ve Sa'îd b. Abdulazîz'den rivayet ediyordu. Bize münker bulduğum ve düzelttiğim bir hadis rivayet etmesi bizi hayrete düşürüyordu. Bir müddet sonra onunla karşılaştığımda bana, "Bu hadisi terk et veya bırak" dedi. Ben bu durumu Abdurrahman b. Mehdî'ye bildirdim ve ilgili hadisin bir kısmını ona

Mîzân, C. II, s. 448-49.) Rebî' el-Gatafânî'nin kardeşi Zurâre hakkında şöyle denilmiştir: "Zurâre b. Rebî'a, Zurâre b. Ebî'l-Hilâl el-'Atekî el-Basrî Ebû Rebî'a olup kendisinden Huşeym rivayette bulunmuş, kendisi de Câbir b. Zeyd'den hadis dinlemiştir." (Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C. III, s. 439.) Babası Rebî'a olan Rebî' el-Gatafânî'nin Rebî' el-İbâdî olmadığı açıkça görülmektedir.

³⁷⁸ Acemî, Nassâr Hâlid, **İthâfu'n-Nebîl fî Fevâidi İrvâi'l-Ğalîl**, Kuveyt, 1424/2003, s. 58.

³⁷⁹ Âlu Humeyyid, "Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: dirâse nakdiyye", s. 248, 252-256.

³⁸⁰ Sâlik, **Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb**, s. 129-146.

arzettim. O da, “Bu adam kezzâbdır (yalancıdır) veya sika değildir” dedi. Babam (Ahmed b. Hanbel) dedi ki: “Mekke’de el-Akra’ ile karşılaştım ve ona bazı hadisler zikrettim. Bunun üzerine, “Bu, el-Bürrî’nin Katâde’den rivayet ettiği bir hadistir. Yani, Hemmâm’ın hadisleri olup onları değiştirmiştir.” dedi. Dedi ki: “Ben de onun hadisini yırtıp attım ve bundan sonra onu terk ettik.”³⁸¹ Abdurrahman es-Sâlik, Rebî’ b. Habîb el-İbâdî’nin isminin tam olarak zikredilmediği rivayetin önceki muhaddisler tarafından hiç bilinmediğine işaret ettiğini söylemektedir. Zira, rivayetteki diğer râviler açıkça zikredilmekle birlikte onun ismi verilmemiş ve kendisine “er-Rebî’ denilen bir şahıs” diye işaret edilmiştir. Bu durum da onun insanlar tarafından tanınmadığını göstermektedir. Öte yandan el-Heysem b. Abdulgaffâr’ın yalancı olduğu dikkate alınırsa, bu rivayetle onun varlığını isbat etmek de mümkün görünmemektedir.³⁸² Söz konusu rivayet, Rebî’ b. Habîb’in İbâdî imam olduğunu net şekilde ortaya koymasa da bu rivayetin Câbir’den rivayet eden Dımâm’a nisbet edilmesi, ilgili şahsın İbâdî Rebî’ olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Rebî’ hakkında geçen “er-Rebî’ denilen bir şahıs” şeklindeki şüphe ifadesi, gerçekte Rebî’in şahsının varlığını nakzetmekten ziyâde onun muhaddisler tarafından bilinmediğine delâlet eder.

Edebiyatçı ve dilci İzzeddîn et-Tenûhî (ö. 1386/1966)³⁸³ ve Ahmet Özdemir,³⁸⁴ Rebî’ b. Habîb’i ve ilmini öven ayrıca *Müsned*’in ona nispetini kabul eden çağdaş araştırmacılardandır. İşin doğrusu Rebî’ b. Habîb el-İbâdî ismi ilk olarak hicrî 6. asırda *Müsned*’i tertip eden el-Vârcelânî tarafından ortaya konmamıştır. Onun ismi, Vârcelânî zamanından önceki pek çok eserde –*Müsned* zikredilmeksizin– geçmektedir. Bunlar arasında en eskileri şunlardır: Hicrî 2. asır âlimlerinden Ebû Gânim el-Horasânî’nin *el-Müdevvene*’si, Ebû Câbir Muhammed b. Ca’fer el-Ezkevî İbn Ca’fer’in (ö. hicrî 3. asır) *el-Câmi*’i, Muhammed b. el-Hıvârî b. Osman Ebu’l-Havvârî’nin (ö. hicrî 3. asır) *el-Câmi*’i, Muhammed b. Saîd en-Nâ’ibî Ebû Sa’îd el-

³⁸¹ Bazı rivayetlerde Ahmed kendisine nisbet edilen bu sözü, Huşeym’den, o da Abbâd b. el-‘Avvâm’dan nakletmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, C. IV, s. 74; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XVI, s. 83; Zehebî, **Mîzân**, C. IV, s. 324; İbn Hacer, **Lisânü’l-Mîzân**, C. VIII, s. 359.

³⁸² Sâlik, **Müsnedü’r-Rebî’ b. Habîb**, s. 151-52.

³⁸³ Tenûhî, İzzeddîn, “Müsnedü’l-İmâm Rebî’ b. Habîb”, **Mekânetü’l-İbâdiyye fi’l-hadâreti’l-İslâmiyye**, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsır, y.y., 2016, s. 115-128.

³⁸⁴ Özdemir, Ahmet, **İbadiyye’nin Ana Hadis Kaynağı Rebî’ b. Habîb’in Müsned’i**, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2018.

Kudemî'nin (ö. hicrî 4. asır) *el-Mu'teber*'i, Abdullah b. Muhammed el-Pehlevî el-Ummânî İbn Bereke'nin (ö. hicrî 4. asır) *el-Câmi*'i, Ali b. Muhammed Ebu'l-Hasan el-Bisyevî'nin (ö. hicrî 4. asır) *Câmi*'i, Muhammed b. İbrâhîm el-Kindî'nin (ö. 580/1184) *Beyânu's-Sher*'i, Ahmed b. Abdullah el-Kindî'nin (ö. hicrî 6. asır) *el-Musannef*'i, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim el-'Avtebî es-Suhârî'nin *el-Ensâb*'ı, Ahmed b. Saîd ed-Dercînî'nin *Tabakâtu'l-Meşâyih*'i, Ebu'l-Kâsım el-Berrâdî'nin *el-Cevâhiru'l-müntekât*'ı ve Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî'nin *Siyer*'i.³⁸⁵

Netice itibariyle Rebî' b. Habîb'in yaşamadığını ileri sürmek, bu eserlerde onunla ilgili zikredilen her şeyi inkâr etmek anlamına gelmektedir. Açıkçası bu, mantıklı ve doğru bir yaklaşım değildir. Bu eserlerde Rebî'in zikredildiği bağlam, onun fetvaları ve görüşleriyle ilgili olup İbâdiyye imamlığı meselesi ayrı bir konudur.

İbâdiyye, Rebî' b. Habîb'in ilminin genişliği, ilim bakımından başkalarından üstün ve önde olduğu hususunda şüphe etmez. Çünkü o, Câbir ve Ebû Ubeyde gibi büyük âlimlere öğrencilik yapmış ve ictihad derecesine yükselmiştir. Bu anlatıma göre Rebî' b. Habîb, Basra'ya gidince, hayatının son dönemlerinde bulunan Câbir b. Zeyd'in ders halkalarına katılmış ve vefatından sonra Câbir'in görüşlerini ve mezhebini temsil eden öğrencilerinin yanında bulunmuştur. İbâdiyye, Câbir'in Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'ın söylediği "Ey Câbir, sen Basra halkının fakihlerindensin. Senden mutlaka fetva isteyeceklerdir. Bu yüzden sadece Kitâbu'n-nâtık'la [Kur'an-k Kerîm] veya geçmiş sünnetle fetva ver." nasihatini dikkate alarak onun Irak'ta hâkim olan re'yi bir metod olarak benimsemediğini belirtmişlerdir.³⁸⁶ Bu bilgiler ışığında Rebî' b. Habîb'in mensup olduğu Câbir b. Zeyd ekolü, Zâhirî ve Hanbelî ekolü ile Hanefî ekolü arasında orta bir grup olarak kabul edilir. Zira bu ekol, delil olarak sırasıyla Kur'an-ı Kerîm; mütevâtir, meşhûr, müstefiz veya âhâd sünnet; sonrasında re'ye – icmâ', kıyâs ve istihsâna– dayanmaktadır. Rebî'in mensup olduğu İbâdiyye ekolünün esaslarını oluşturan bütün bu kaynaklar arasında her birinin kullanılabileceği uygun durumlar bulunmaktadır.³⁸⁷

³⁸⁵ <http://www.s-oman.net/avb/showthread.php?t=889760> (erişim tarihi: 2010)

³⁸⁶ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, C. II, s. 204.

³⁸⁷ Kebâvî, **Rebî' b. Habîb**, s. 229.

er-Rebî‘ b. Habîb’in hocası Câbir b. Zeyd’den ve Rebî‘in kendisinden nakledilen fikhî görüşlere en fazla yer veren eser, Ebû Gânim el-Horsânî’nin *Müdevvene*’sidir. Onların görüşleri, kendilerine yöneltilen sorular sebebiyle zikredilmiştir. Aşağıda zikredilen örnekler ilgili tarihte İbâdîler nezdinde Rebî‘ b. Habîb’in meşhur olduğuna işaret etmektedir:

(Kitabü’s-Siyâm, Bâbü’s-Siyâm fi’s-sefer) Bize Mahbûb’un rivayet ettiğine göre, Rebî‘e şöyle soruldu: “Seferî olan bir adam Ramazan’da oruç tutar mı?” O da, “Oruç tutması daha faziletlidir.” dedi. Mahbûb, Rebî‘den rivayet ederek Ebû Ubeyde’nin şöyle dediğini haber verdi: “Seferde iken oruç tutarsan, bu iyi ve güzeldir. Şayet seferde iken oruç tutmazsan bu da iyi ve güzeldir. Gücü yeten kimsenin oruç tutması daha faziletlidir.” Ebu’l-Müerric, “Ebû Ubeyde benzeri bilgi verdi.” dedi ve şunu ekledi: Ebû Ubeyde şöyle dedi: “Bize, Nebî’nin (s.a.v.) oruçlu iken Mekke’yi fethettiği ulaştı.” O ikisine, “Ramazan günlerinde seferde bulunan bir adam, onları kaza etmek isteyebilir mi?” dedim. O ikisi (Ebu’l-Müerric ve Abdulazîz) şöyle dediler: “İsterse öyle yapsın!”³⁸⁸

(Kitâbu’t-Talâk, Bâbu fi men Tallaka min Nisâihi ve lem Yüsemmi ve lem Yenvi Vâhideten minhümâ bi ‘Aynihâ) “Dört karısı olan bir adam bizzat onlardan birinin ismini zikretmediği ve niyet etmediği hâlde, onun bir karısı üç talakla boş olur mu?” Ebu’l-Müerric, Rebî‘ b. Habîb ve İbn Abdulazîz, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme’den, o Ebu’s-Şa’sâ Câbir b. Zeyd’den, o da İbn Abbâs’tan rivayetle onun şöyle dediğini nakletti: “Onlar mirasta müşterek oldukları gibi, talâkta da müstrektirler.”³⁸⁹

(Kitâbu’t-Talâk, Bâbun fi İhtilâfi’s-Şuhûd fi’t-Talâk) “Bir şahit, bir adamın karısını bir talakla boşadığına, diğer bir şahit de onu iki talakla boşadığına şahitlik etse bu şahsın durumu nasıl olur? –Ebû Ubeyde’nin öğrencilerinden ve Rebî‘in akranlarından biri olan– İbn Abdulazîz’in ileri sürdüğü görüşten, ihtilaf ettikleri için o ikisinin de şahitliklerinin bâtil olduğu sonucu çıkmaktadır. Rebî‘in görüşünden, bundan kadına bir boşamanın gerektiği sonucu çıkmaktadır. Çünkü her ikisi de bunun (bir boşama)

³⁸⁸ Ebû Gânim, *el-Müdevvene*, s. 152.

³⁸⁹ Ebû Gânim, *a.g.e.*, s. 233.

üzerine icmâ' etmiştir. Biz de bu görüşü alıyoruz.”³⁹⁰ Fakat bu meselerin çoğunda, onun dayanağını anlamamıza imkân verecek şer'î delili zikredilmez.

2.2.1.6. Eserleri

er-Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'den başka rivayetleri bulunmakta olup Vârcelânî, Rebî'in bu rivayetlerini bir araya toplayarak *Müsned*'e eklemiştir. Bunlar, Rebî'in bazı itikâdî konularda muhaliflerine karşı getirmiş olduğu itikâdla ilgili rivayetleri içermektedir. Kehlân el-Harûsî'nin (Kahlan al-Kharusi) tahkik ettiği bu rivayetler 140 civarındadır.³⁹¹

er-Rebî'in *Müsned* dışında tesbit edilen bazı eserleri şunlardır:

1) *Risâletü'l-hücce*: Bu kitabın yazımında Rebî' b. Habîb'e Mahled b. el-'Amerred, Vâil b. Eyyûb ve başka İbâdîler iştirak etmişlerdir. Onlar bu kitabı, cuma namazı, zinaya benzer bir şey işleyen kadının hükmü, teşbih sebebiyle tev'ilde bulunanlar hakkındaki görüş gibi bazı ihtilaflı meselelerin hükümlerini açıklamak için yazmışlardır. Yine kitap, İbâdiyye'den ayrılan Nükkâriyye fitnesi³⁹² hakkındaki tavırlarını, kendilerinden teberri edilecek kadar aşırıya giden Nükkâriyye grubunun esaslarını açıklamaktadırlar.³⁹³

2) *Futyâ'r-er-Rebî' b. Habîb*: Bu kitap, Rebî'in öğrencilerinden Ebû Sufra Abdulmelik b. Sufra'ya ait olup Rebî'in, Dımâm b. Sâib'den yapmış olduğu

³⁹⁰ Ebû Gânim, **a.g.e.**, s. 541.

³⁹¹ Kharusi, Kahlan, **Āthār al-Rabī' b. Ḥabīb**, Edition and Study: Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016. Bu çalışma, Kharusi'nin 1423/2002 yılında Oxford Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezidir.

³⁹² Nükkâriyye fitnesi, nükkâra mensup olan (anlamındadır) -nükkâr, grubun kurucusu Ebû Kudâme'nin lakabı- Rüstemiyye imamet zamanında İbadiyye'den ayrılarak Mağrib'te kurulan gruptur. İmam Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem'i inkâr ettiklerinden bu şekilde adlandırıldılar. Bu grup liderleri, Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin el-Yefrenî'ye nispetle Yezîdiyye olarak da bilinir. Bu fırka İbadiyye'den ayrılıp kendi inanç ilkelerini oluşturdu. Abdülvehhâb b. Rüstem -Rüstemiyye devleti hükümdarlarından biri- ölüm döşeginde iken; oğlu Abdülvehhâb, Ebû Kudâme ve bilirkişilerden oluşan bir danışma kurulu, kendisinden sonra kimin imam olacağını belirlemek üzere onun yanındaydı. İmamın oğlu Abdülvehhâb olması hususunda anlaşılabilir. Ancak Ebu Kudâme onun imamlığını kabul etmek için ona devlet işlerini bir şuraya danışarak yürütmesini şart koştu. Abdülvehhâb bu şartı kabul etmedi ve biat gerçekleşti. Bundan sonra Ebû Kudâme, Abdülvehhâb'ın muarızı olarak belirdi. Bunu Ebû Kudâme ve cemaati ile Abdülvehhâb ve onu destekleyenler arasındaki tartışmalar ve çatışmalar takip etti. Bkz. **Mu'cemu mustalahâtü'l-İbâdiyye**, C. II, s. 1027.

³⁹³ Rebî' b. Habîb, **Risâletü'l-Hücce**, Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Vizâretu't-Türâs ve's-Sekâfe, 1. Baskı, 'Umân Sultanlığı, 1430/2009.

rivayetlerden oluşan bir eserdir.³⁹⁴ Kitap, çeşitli fikhî konulardaki fetvaları ve bunlara dair İslâmî kaynaklardan elde edilen delilleri içermektedir.

er-Rebî‘in çeşitli kitaplarda dağınık bir şekilde bulunan fikhî görüşleri vardır. Onun görüşlerini en çok ihtiva eden eserlerden biri, Ebû Gânim el-Horasânî’nin *Müdevvene*’sidir. Yine Vesîyânî’nin *Târîh*’inde, Vercînî’nin *Tabakât*’nda ve Şemmâhî’nin *Siyer*’inde de Rebî‘in bazı görüşleri vardır.

2.2.1.7. Akîdesi

er-Rebî‘ b. Habîb’in İbâdî olması, hatta İbâdiyye’nin imamlarından birisi olması, buna ilaveten Vârcelânî tarafından toplanan Rebî‘e ait itikâdî görüşler, bu görüşlerin İbâdiyye tarafından benimsenen itikâdî görüşler³⁹⁵ olduğunu göstermektedir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

1) Rebî‘ b. Habîb, *Âsâr*’ındaki ilk bâbı için “Ehl-i Kebâirin Kâfir Olmadıklarını Söyleyenlere Karşı Delil” başlığını kullanmıştır. Bu bâb altında 25 hadis rivayet edilmektedir ve bunların hepsi Resûlullah’a (s.a.v.) ulaşmaktadır. Burada sihir, kehânet, zımmîyi katletmek veya ona zulmetmek, büyüğe hürmet etmemek gibi haddi gerektiren fiilleri işleyen müslümanın kâfir olduğunu zikretmiştir. O, bu bâbı “Bu hadislerin hepsi ehl-i kible için küfrü isbât etmektedir.” sözüyle bitirmektedir.³⁹⁶ Ne var ki burada İbâdiyye küfür ile dinden çıkararak küfrü değil küfrân-ı nimeti kastetmektedir. Ancak onlar, böyle bir kimse tevbe etmeden ölürse onun ebedî olarak cehennemde kalacağına inanırlar.³⁹⁷

³⁹⁴ Rebî‘ b. Habîb, **Futyâ’r-Rebî‘ b. Habîb**, Thk. Talâl b. Halîfe b. Hamd Âlu Abdusselâm, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 1438/2017.

³⁹⁵ Bazı itikâdî konularda –Allah Teâlâ’nın teşbih çağrıştıran sıfatlarının te’vili ve rü’yetullah meselesi gibi– Mu‘tezile ile İbâdiyye arasında ortaklık bulunduğu söylenmektedir. Gerçekte bu doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Mu‘tezile’nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ hicrî 80 yılında doğmuş, Hâricîlerin fırkalara ayrılması ise hicrî 64 yılında gerçekleşmiştir ki, aynı yıl Abdullah b. İbâd, Nâfi‘ b. el-Ezrak’tan (ö. 65/685) ayrılmıştır. Bu da İbâdiyye’nin, Mu‘tezile’nin doğuşundan önce kuruluşunu tamamladığını göstermektedir. İbâdiyye’nin akâidle ilgili görüşlerine dair rivayetler, kendilerine göre mezheplerinin reisi olan Câbir b. Zeyd’den nakledilmiştir (Ateş, Orhan, “İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu‘tezile’nin Rolü”, **İslami İlimler Dergisi**, Cilt: X, Sayı: 1, 2015, s. 85-109).

³⁹⁶ Rebî‘ b. Habîb, **Âsâr-u’r-Rebî‘ b. Habîb fi’l-Hucce ‘alâ muhâlifihî**, Derleyen: Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vârcelânî, s. 183-186.

³⁹⁷ Mu‘ammer, **el-İbâdiyye**, s. 59.

2) İkinci bâb, “İmân, sözdür amel değildir” diyen kimseleri reddetmeye tahsis edilmiştir. O, burada Nebî’den (s.a.v.) rivayet edilen hadisler zikretmiştir. Burada imanın, yoldan eziyet verici bir şeyi kaldırmak gibi basit bir şey olsa da bir fiili işlemek olduğu zikredilir. Aynı şekilde Rebî’ b. Habîb’in, belâğ sigasıyla Nebî’nin (s.a.v.) şöyle buyurduğunu zikretmiştir: “Allah, Mürchie’ye benden önceki yetmiş bin peygamberin lisanıyla lanet etmiştir.” Ey Allah’ın Resûlü, “Mürchie kimdir?” diye soruldu. O da, “İman, amel olmaksızın sözdür diyenlerdir” buyurdu.³⁹⁸

3) Âsâr’ının üçüncü bâbının başlığı “Ehl-i Kiblede Ölenlerin Namazının Kılınacağını Câiz Görenlere ve Her Bir ve Fâcirin Arkasında Namaz Kılmayı Câiz Görmeyenlere Karşı Delil” şeklindedir. Burada bulunan birçok başlıktan biri “Takiyye Hakkında Gelen Rivayetler” şeklindedir. Burada iki rivayet zikredilmiş olup bunlardan biri merfû’dur, diğeri ise mevkûf olarak Abdullah b. Mes’ûd’a dayanmaktadır. Bu iki rivayetten, ikrâh halinde daha büyük bir belâdan kaçınmak için takiyyenin câiz olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁹ Burada dikkat çeken bir başlık “Kaderiyye’ye Karşı Delil Olarak Zikredilen Rivayetler” şeklindedir. Buradaki hadislerden bazıları şöyledir: “Her bir küfrün başlangıcı kaderi inkâr etmektir!”; “Kaderiyye, bu ümmetin mecûsileridir. Hastalanırlarsa ziyaretlerine gitmeyin, ölürlerse namazlarını kılmayın!” Kalem hadisinde ise Allah Teâlâ kaleme şöyle emretmiştir: “Kaderi yaz! O da kıyamet gününe kadar olacak olan şeyleri yazdı.”⁴⁰⁰

4) Dördüncü bâb, “Kabir Azabı, Şehidler, Kureyş’in Velâyeti ve Emîre İtâat” başlığını taşımaktadır. Rebî’, burada kabir azabını, şehide mağfirette bulunmayı ve Allah Teâlâ’ya itâat etmeye devam ettikleri sürece imamların Kureyş’ten olacağını isbât etmektedir.⁴⁰¹

5) Beşinci bâb, “Nebî’den (s.a.v.), Onun Ashâbından ve Onlara İhsân ile Tabi Olanlardan Nakledilen Rivayetlerde Allah’ı (a.c.) Tazim Hususunda Sünnet”; yedinci

³⁹⁸ Rebî’ b. Habîb, Âsâr, s. 186.

³⁹⁹ Birinci rivayet şöyledir: Câbir dedi ki: İbn Abbâs’a takiyye hakkında soruldu: O da, Nebî’nin (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söyledi: “Allah, ümmetimden hatayı, unutmayı, güçleri yetmeyen şeyi ve ikrâh olundukları şeyi kaldırmıştır.” İkinci rivayet de şöyledir: İbn Mes’ûd şöyle demiştir: “Benden kamçı darbesini defedecek herşeyi söylerim. Bir adam dövüldüğü, eziyet edildiği, hapsedildiği veya eli-kolu bağlandığı zaman kendisinden emîn değildir.” Bkz. Rebî’ b. Habîb, Âsâr, s. 192.

⁴⁰⁰ Rebî’ b. Habîb, Âsâr, s. 192-193.

⁴⁰¹ Rebî’ b. Habîb, a.g.e., s. 195.

bâb ise “Allah (a.c.) Hakkında Düşünmeyi Nehy” başlığını taşımaktadır. Burada Allah’ın yaratıkları hakkında tefekkürün emredildiği ve O’nun zâtı hakkında düşünmenin nehyedildiğini kaydetmektedir.⁴⁰²

6) Dokuzuncu bâb, “Allah’ı (a.c.) Tazim ve Ondan Teşbihi Nefy Hususunda Ali b. Ebî Tâlib’den (r.a.) Rivayet Edilenler” başlığını taşımaktadır. Burada Hz. Ali’nin bir gün şîasına (tarafdarlarına) hitap ettiği, onların teşbihte aşırı gittiklerini görünce onları bundan nehyettiği nakledilmektedir.⁴⁰³

7) On beşinci bâbda, “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı.” hadisini tefsîr ederken, İbn Abbâs’ın, “Onu ilminde olan sûreti üzere yarattığı, bunu başka bir sûrete dönüştürmediği” sözünü nakletmektedir.⁴⁰⁴

8) On altıncı bâbda, Allah Teâlâ’yı tenzîh hususunda Ömer b. el-Hattâb (r.a.) ve Abdullah b. Abbâs’tan (r.a.) gelen rivayetleri nakletmektedir.

9) Yirmi birinci bâbda, “Yüzler var ki, o gün ıslıl ıslıl parlar; Rabbine bakarlar” (Kıyâme, 75/22-23) âyetlerinin tefsiri konusunda İbn Abbâs’tan gelen rivayetleri naklederek İbâdiyye’nin görüşünü açıklar.

10) Bu bâbların ardından Allah Teâlâ hakkında teşbihi çağrıştıran ifadelerin te’vil edildiği bâblar gelmektedir.⁴⁰⁵

2.2.2. Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’i

Câmi’ ile *Müsned* arasında mukayese yapabilmek için, yukarıda tanıtılan Ma‘mer b. Râşid’in *Câmi’i* gibi, burada da Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’ini de tanıtmamız gerekmektedir. Ehl-i Sünnet eserlerinde genel olarak İbâdî imamlara, özelde de Rebî‘ b. Habîb ve *Müsned*’ine ilişkin bilgiler vermediği ve bir mezhebi kendi kaynakları dikkate alınarak tanıtılması önemli olduğu için *Müsned*’i İbâdiyye’nin güvenilir kaynaklarına dayanarak tanıtmaya çalışacağız.

⁴⁰² Rebî‘ b. Habîb, **a.g.e.**, s. 196, 199.

⁴⁰³ Rebî‘ b. Habîb, **a.g.e.**, s. 201.

⁴⁰⁴ Rebî‘ b. Habîb, **a.g.e.**, s. 205.

⁴⁰⁵ Bundan sonraki bâblarda, çeşitli âyetlerde Allah Teâlâ hakkında teşbihi çağrıştıran “kabz, yed, istivâ, ‘ayn ve sâk” gibi ifadelerin tevîline tahsis edilmiştir (Rebî‘ b. Habîb, **Âsâr**, s. 208 vd.)

2.2.2.1. *Müsned*'in Hadisleri ve Bâbları

er-Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i 750 hadis ihtiva etmektedir. Birinci bâb "niyet" konusunda olup bunu değişik konulara ilişkin 12 bâb takip etmektedir. Bunların ardından Tahâret, Namaz ve Vucûbu, Oruç, Zekât, Hacc, Cihâd, Zikirler, Hal' ve Nafaka, Alışveriş, Ahkâm, Hamr ve Nebîz Gibi İçecekler, Eymân ve'n-Nüzûr ile Âdâb kitapları gelmektedir.

er-Rebî' b. Habîb, bu kitapta genel olarak Dımâm b. Sâib, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân'dan rivayette bulunmaktadır. *Müsned*'de, İbn Abbâs'tan 150, Ebû Hüreyre'den 172, Hz. Âişe'den 68, Ebû Sa'îd el-Hudrî'den ise 60 hadis rivayet edilmiştir. Onun Câbir b. Zeyd'den naklettiği mürsellerin sayısı ise 184 civarındadır.⁴⁰⁶ Rebî'in *Müsned*'indeki hadislerin büyük kısmı, Mâlik'in *Muvatta*'ı, *Sahîhayn*, *Sünen-i Erba'a* ve İmam Ahmed'in *Müsned*'inde tahrîc edilmiştir. Yapılan bir araştırmada Rebî'in, sadece 15 hadiste teferrüd ettiği belirtilmektedir. Bunlardan 6'sı senedde teferrüd, 1'i hem sened hem metinde teferrüd, 8'i ise metnin bazı kısımlarında teferrüddür.⁴⁰⁷

Rebî', kitabını müsned tertibi üzere tasnif etmiştir. Eserde mevcut olan kitâb ve bâb başlıkları Rebî'in kendisi tarafından konulmuş değildir. Kitabı, konularına göre yeniden tertib eden ve her bir kısımda zikredilen rivayetlere uygun başlıklar koyan kişi Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî'dir. Vârcelânî, bu hadislere Rebî'in akîde ve usûl konusundaki rivayetlerini, Ebû Süfyân Mahbûb b. er-Rahîl'in Rebî' b. Habîb'den naklettiği rivayetleri, Eflah b. Abdulvehhâb b. Abdurrahman er-Rüstemî'nin Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasânî'den naklettiği rivayetleri ve Câbir b. Zeyd'in mürsellerini de eklemiştir.⁴⁰⁸

2.2.2.2. *Müsned*'in Yazılma Sebebi Yazılış Süresi ve Yeri

İbâdî kaynakların belirttiklerine göre *Müsned*'in yazılış süreci, insanların Rebî' b. Habîb Basra'da iken ondan dinî ihtiyaçlarını karşılamak için âlî isnadlara sahip bir

⁴⁰⁶ Hârisî, *el-'Ukûdu'l-fizziyye*, s. 161.

⁴⁰⁷ Özdemir, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı*, s. 193-196.

⁴⁰⁸ Hârisî, *el-'Ukûdu'l-fizziyye*, s. 161-162.

hadis kitabı yazmasını istemeleriyle başlamıştır. Rebî‘ b. Habîb de bu istek üzerine *Müsned*’i yazmıştı.⁴⁰⁹ Bu ifadeler onun rivayet konusunda iki hususa önem verdiğini ortaya koymaktadır: isnadın âlî olması ve hadisin sıhhati.

2.2.2.3. *Müsned*’in Râvileri, Nüshaları ve Baskıları

Müsned’in bugün mevcut olan yazma nüshaları Vârcelânî’nin *Kitâbu’t-Tertîb*’ine aittir. Yani, bu nüshalar *Kitâbu’t-Tertîb*’den istinsah edilmiştir. Bu eser, dört cüzü ile birlikte Seyf b. Ali e-Ferkânî tarafından hicrî 1326 yılında istinsah edilmiştir.⁴¹⁰ Müstensih, eseri hicrî 1329’da ikinci kez, 1345’te üçüncü kez istinsah etmiştir. Bu son yazma nüsha, ‘Umân Sultanlığı’nda Hizânetü Mektebeti Bidiyyeti’l-‘Âmme’de bulunmaktadır.⁴¹¹

Kitâbu’t-Tertîb, Hamd b. Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî tarafından hicrî 1344 yılında istinsah edilmiştir. Yazma nüsha, Hizânetü’s-Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Îsâ el-Hârisî’de (ö. 1422/2001) mevcuttur.⁴¹²

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, mütekaddim âlimlerden hiçbiri, Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’inden bahsetmemiş ve esere ait hiçbir yazma nüsha hakkında bilgi vermemiştir. Bunun yanı sıra Vârcelânî de kitabı yeniden tertib ederken dayandığı nüshaları zikretmemiştir. Bundan da öte, mütekaddimûn âlimlerin eserlerinde kitabın Rebî‘ b. Habîb’den yapılan rivayetine ilişkin bir sened de zikredilmemiştir. Bunun sebebi, İbnu’n-Nedîm’in (ö. 385/995) söylediği şu husus olabilir: “Bu topluluğun reisleri çoktur ve onların hepsi kitap yazmış değildir. Belki de bir eseri olduğunu bilmediğimiz birisi kitap yazdığı halde bu kitap bize ulaşmamış olabilir. Çünkü onlar

⁴⁰⁹ Bk. Şıksî, Hamîs b. Sa’îd, **Menhecü’t-tâlibîn ve belâğu’r-râğûbîn**, Thk. Sâlim b. Hamd b. Süleyman el-Hârisî, Vezâretü’t-Türâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, ‘Umân Sultanlığı, 1402/1981, C. I, s. 167; krş. Sa’dî, Fehd b. Ali b. Hâşil, **Hâşiye ‘alâ Müsnedi’l-İmâm Rebî‘ b. Habîb**, 1. Baskı, Mektebetü’l-Enfâl, ‘Umân Sultanlığı, 1427/2006, s. 40-41; Sâlimî, **Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh**, C. I, s. 3.

⁴¹⁰ Sa’dî, Fehd b. Ali b. Hâşil, **Fihrisu mahtûtâtî hizâneti’l-Kâdî Hammûd b. Abdullah b. Hâmid Râşidî**, 1. Baskı, Zâkiretü ‘Umân, 1439/2018, s. 40-44.

⁴¹¹ Ayserî, Muhammed b. Âmir, **Fihrisu hizâneti’l-mahtûtât bi mektebeti Bidiyyeti’l-‘Âmme**, 1. Baskı, Zâkiretü ‘Umân, Maskat, ‘Umân Sultanlığı, 1439/2018, s. 162-173.

⁴¹² Sa’dî, Fehd b. Ali b. Hâşil, **Fihrisu mahtûtâtî hizâneti’s-Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Îsâ el-Hârisî (ö. 1422h.)**, 1. Baskı, Zâkiretü ‘Umân, 1437/2016, s. 50-53.

kitaplarını gizli muhafaza ederlerdi.”⁴¹³ Yani, o dönemdeki bazı iktidarların İbâdiyye’ye karşı uyguladıkları baskı neticesinde İbâdiyye’nin tercih ettikleri uzlet hayatı, genel olarak onların eserlerini saklamalarına sebep olmuş bu da söz konusu eserlerin genelde Ehl-i Sünnet kitaplarında nadiren zikredilmesini gerektirmiştir. İbâdîlere göre *Müsned*’in rivayet edilmesine ve yayılması şöyle olmuştur: *Müsned*, Ebû Süfyân Mahbûb b. er-Rahîl el-Kureşî tarafından, daha sonra da oğlu Muhammed tarafından rivayet edilmiş ve doğudaki ve batıdaki ilim talebeleri (hamaletü’l-‘ilm) tarafından yayılmıştır.⁴¹⁴

Yukarıda İbnü’n-Nedîm’den nakledilen “bu topluluğun reislerinin çok, ancak kitaplarının az olduğuna”⁴¹⁵ dair yorumunu Ebu’l-Kâsım el-Belhî el-Ka’bî’nin (ö. 319/931) “Onların ricâli çoktur. Ancak ben, âmmeye göre onlardan fıkıh, rivayet ve esere nisbet edilen birini bilmiyorum.”⁴¹⁶ şeklindeki görüşü desteklemektedir. Zira Belhî, onlar arasında meşhur bir muhaddis veya fakih bilmediğine işaret etmektedir. sadece İbadîlerden olmaları noktasında ihtilaf edilen kimi meşhur şahıslar olduğunu belirtir ve onlar arasında Cabir b. Zeyd’i zikreder.⁴¹⁷ el-Belhî’nin bu sözünden, erken dönemden onun zamanına kadar İbâdîler varlıklarını sürdürmelerine rağmen müntesiplerinin tanınmadığı anlaşılmaktadır. Zikrettiği şahıs ise İbadî mezhebine mensubiyeti kesin bilinmeyen meşhur ve tanınmış kimsedir. İbn Nedîm’in sözüne gelince bu durum, onları mevcut eserlerinden hareketle veya onların âlimleri ve eserleri hakkında nakilde bulunan eserler vasıtasıyla, hatta onların kaybolan eserlerine yaptıkları vurgular dikkate alınarak bilinebilir. Bu durum varolan kitaplarından veya alimlerine ve kitaplarına dair gelen tarihi bilgilerden de anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle bu durumun ortaya çıkması iki sebebe bağlı olabilir: Ya bu mezhebe mensup kimseler kitap tasnif etmemişlerdir ya da eser yazmışlardır, fakat geniş alanlara yayılmasını istemedikleri için eserlerini gizlemişler,

⁴¹³ İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, Thk. İbrâhîm Ramazan, 2. Baskı, Beyrut, 1417/1997, s. 227.

⁴¹⁴ **Tercümetü’ş-Şeyhü’l-Kutb Etfayyîş (ö. 1965 m.) li ricâli Müdevveneti Ebî Gânim el-Horasânî el-Mulhakati bi’l-Müdevveneti’l-Kübrâ**, Thk. Mustafa b. Sâlih Bâcû, 1. Baskı, y.y., 1428/2007, C. III, s. 505; Sa’dî, **Hâşiye**, s. 41.

⁴¹⁵ İbnu’n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 227.

⁴¹⁶ Belhî, **Kitâbu’l-Makâlât**, s. 154.

⁴¹⁷ Belhî, **a.g.e.**, s. 154.

bu nedenle de onlar mezhep haricindekiler tarafından bilinmemiştir. Onların bu eserlerinin konusu dinî ilimler ise onları gizlemeye sevk eden şey ne olduğu sorusu dikkat çekici bir durumdur. Ancak sebep ne olursa olsun kaynaklarda bu eserlerin kayboluşuna dair açık bir şey zikredilmemiştir. Fakat kitapların yayılmasını önlemek için onları gizli tutma yöntemi, onların kayboluşu için zımnen doğal bir sebep oluşturmuştur denebilir. Nitekim gerek Belhî gerekse İbnü'n-Nedîm, İbâdîler ile diğer mezhepler arasında ilmî açıdan engelleyici bir duvarın bulunduğu zımnen işaret etmektedir. O dönemde İbâdî âlimleri çok olmasına rağmen onların eserlerinin bilinmediğinin dile getirilmesi, her iki mezhep arasında fiilen ayrılık bulunduğu delâlet etmektedir.

İbâdî kaynakların zikrettiğine göre, *Müsned*'in fıkıh bâblarına göre tertîb edilmiş hali, ilk olarak hicrî 1328'de Kahire'de basılmıştır. Bu tertibin nüshalarının tashihi, Nûreddin Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî tarafından yapılmıştır.⁴¹⁸ Vârcelânî tarafından tertib edilen kitabın ikinci baskısı, Ebû İshak Etfayyîş'in tahkiki ve bazı ekleriyle birlikte 1349/1930 yılında Kahire'de dört cüz halinde tek cilt olarak basılmıştır.⁴¹⁹ Bundan sonra kitabın birçok baskısı yapılmıştır. Bunların sonuncusu ise Sultân b. Mübârek eş-Şeybânî'nin tahkikiyle 1424/2003 yılında yapılmıştır.⁴²⁰

İbâdî kaynaklar, *Müsned*'in Rebî' b. Habîb zamanından günümüze nasıl intikal ettiği, Rebî'in hattıyla yazılan asıl nüshasının ne olduğu konusuna hiç girmezler. Aksine onlar Vârcelânî'nin *Kitâbu't-Tertîb*'inde mevcut olan nüshalara dayanmaktadırlar. *Kitâbu't-Tertîb*'de bulunan en eski nüsha olarak Cezayir Vâdî Mîzâb'da bulunan Âlu Yedder Kütüphanesi'nde bulunan nüsha kabul edilmektedir. Bu nüshanın istinsahı Sâlih b. Sa'îd b. Sâlih el-Yefrinî tarafından hicrî 15 Receb 815 senesi Pazar günü tamamlanmıştır.⁴²¹ Sâlimî'den önce doğuda mevcut olan nüshaların aslı, Ömer b. Sa'îd b. Abdullah b. Sa'îd el-Behlevî nüshasına dayanmaktadır. Bu nüsha ise hicrî 18

⁴¹⁸ Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil, **Kâmûsu't-türâs: buhûs ve makâlât fi't-türâs ve't-te'arrufu bihi ve münâkaşâtu kazâyâhu**, 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1438/2017, C. I, s. 107.

⁴¹⁹ Şeybânî, Sultân b. Mübârek b. Hamd, **Târîhu't-tibâ'a ve'l-matbû'âtî'l-'Umâniyye abra karnin mine'z-zaman (1295-1397h./1878-1977m.)**, 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1436/2015, s. 75.

⁴²⁰ Sa'dî, **Kâmûs**, C. I, s. 107.

⁴²¹ Sa'dî, **a.g.e.**, C. I, s. 125.

Zilhicce 964 Salı günü istinsahı tamamlanmıştır. Ancak bu nüshanın baş tarafından 56 hadis düşmüş ve son sayfalarında parçalanmalar meydana gelmiştir. Bu durum, orada bulunan bazı yazıların okunamamasına sebep olmuş ve yerler sonradan onarılmıştır.⁴²² Ayrıca *Kitâbu't-Tertîb*'in 8 doğu nüshası daha bulunmaktadır ve bunlar da Ömer b. Sa'îd b. el-Behlevî nüshasına dayanmaktadır. Bunların 7 tanesi, Dâru'l-Mahtûtâtî'l-'Umâniyye'de, 1 tanesi ise Muhammed b. Ahmed el-Bûsa'dî kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴²³

Ersilia Francesca, *Müsned*'deki metin ve senedlerdeki sorunlu durumu, Vârcelânî'nin *Müsned*'i İbâdî fıkhnın farklı gelişim aşamalarında topladığı kuşkusunu akla getirdiğini söylemektedir. Ona göre ilk sorun metnin yapısında bulunmaktadır. Çünkü genellikle kanuni değerler mesabesinde sayılan ölçütlerle birlikte *Müsned*'in öğretici yapısı, daha önceki İbâdî metinleriyle farklılık arz etmektedir. Francesca bu tesbitine iki örnek vermekte ve bunları *Müsned*'in Câbir b. Zeyd'den alınan bir eser olmadığına delil olarak zikretmektedir. Birinci örnek: *Müsned*'de Câbir'in, Nebî'den (s.a.v.) “Vâris için vasiyyet yoktur” sözü rivayet edilmektedir. Hâlbuki bu hüküm benzer ifadelerle Kur'ân-ı Kerim'de de geçmektedir. Ancak hicrî birinci asır sona erdiğinde İbâdiyye mezhebi bu hükümle amel etmiyordu. Çünkü bizzat Câbir'in kendisi, Amr b. Dînâr'dan (ö. 126/743) “ashâb-ı ferâizin vasiyet dışında kaldığını” rivayet etmişti. Câbir'in öğrencisi Ebû Ubeyde zamanında, –miras âyetinin Nisâ sûresi'ndeki vasiyet âyetini neshettiği kabul edilse bile–Abdullah b. Abdulazîz el-İbâdî, bu fiilin kötü görüldüğü ilan edilmesine rağmen vârisler için vasiyyetin cevâzıyla amel etmeye devam etmiştir. Francesca'nın zikrettiği ikinci örnek, vasiyyet bâbında Câbir'den rivayet edilmiştir: “Velâ (velilik), neseb akrabalığı gibi bir akrabalıktır.” Kuşkusuz verâsete hak kazanmak ancak kan bağıyla olur. Hâlbuki Câbir b. Zeyd, Abdullah b. Ömer'den “vârisi olmadan vefat eden kimsenin kölesini azad etmesi” olayını rivayet ederek, iki olayda bu durumu reddetmiştir. Bu durumda

⁴²² Sa'dî, **a.g.e.**, C. I, s. 128.

⁴²³ Sa'dî, **a.g.e.**, C. I, s. 108-111.

tek çıkış yolu, kölenin sahibinin kölesini azad etme durumu dışına çıkarılmaması için kendisinden sonra vasiyetini gerçekleştirecek bir kimseye vasiyette bulunmasıdır.”⁴²⁴

2.2.2.5. *Müsned* Üzerine Yazılan Şerhler ve Diğer Bazı Çalışmalar

Müsned İbâdîyye mezhebinde önemli bir konumda bulunduğu için hakkında birçok çalışma ve şerh yazılmıştır. *Müsned* hakkında yazılan çeşitli şerhler şu şekilde sıralanabilir:⁴²⁵

- 1) *Hâşiyetü't-Tertîb min Tertîbi Ebî Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vârcelânî Muhaşşî b. Hâşiyeti'l- 'Allâme Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer*⁴²⁶
- 2) *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh Müsnedi'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ferâhîdî el-Ezdî, İmam Nûreddin Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî*⁴²⁷
- 3) *Fî Rehâbi's-sünne Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb, Nâsır Muhammed el-Mermûrî*⁴²⁸

Bu şerhler dışında *Müsned* hakkında bilgi veren başka tür eserler de vardır. Onlardan en önemlileri şunlardır:⁴²⁹

- 1) *Kitabu'l-Esmâ, el-Vârcelânî*: Burada *Müsned*'in ricâlinin biyografileri bir araya getirilmiştir. Kitabın varakları tam olmayıp halen Cezayir Gardaya'daki Benî Yizkan (Beni İsguen)'de Mektebetü Âli Yedder'de yazma olarak bulunmaktadır.

⁴²⁴ Ersilia Francesca, “The Development of Ibadi Law”, **On Ibadism**, edited by: Angeliki Ziaka, studies on Ibadism and Oman. Vol 3, edited by: Abdulrahman Al Salimi and Heinz Gaube, George Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York, 2014, s. 125.

⁴²⁵ Araştırmanın son bölümünde hadis şerhleri tamamlanacaktır.

⁴²⁶ *Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 'Umân Sultanlığı, 1404/1984. 8 cilt olarak neşredilmiştir.*

⁴²⁷ *Mektebetü Nûreddin es-Sâlimî, 10. Baskı, Umân Sultanlığı, 2004. 3 cilt olarak bulunmaktadır.*

⁴²⁸ *Neşru Cem'iyeti't-Türâs, 1. Baskı, Cezayir, 1439/2018. Şu ana kadar 6 cildi neşredilen eser henüz tamamlanmamıştır.*

⁴²⁹ *Kerûm, Ahmed b. Hamû, İshâmâtü'l-mezhebi'l-İbâdîyye fî hıdmeti's-sünneti'n-Nebeviyye, Mürekkebü'l-Menâr, el-Hamîz, Cezayir, 1432/2011, s. 33-34.*

2) *Muhatasaru Havâşî't-Tertîb*: Şeyh Ebû Sitte tarafından Şeyh Abdulazîz es-Semînî (ö. 1223/1808) için derlenmiştir. Kitap, halen Benî Yizkan (Beni İsguen)'de Mektebetü'l-İstikâmet'te yazma olarak bulunmaktadır.

3) *Tertîbu't-Tertîb*, Muhammed b. Yûsuf Etfayyîş (ö. 1332/1905): Bu eser, Vârcelânî'nin *Kitâbu't-Tertîb*'inin muhtasarı olup burada yardımcı bir takım rumûzlar kullanılmış ve kitabın mükerrerleri ihtisar edilmiştir. Taş baskı olarak 1326/1908 yılında basılmıştır.

4) *Hâşiye 'alâ Müsnedi'l-Îmâm er-Rebî' b. Habîb (Ta'likâtu'l-'ulemâ min hilâli müellefâtihim)*, Cem ve Tertîb: Fehd b. Ali b. Hâşil es-Sa'dî⁴³⁰

2.2.3. İbâdî Olmayanlarca Yapılan Çalışmalarda Rebî'in Müsned'i

2.2.3.1. Müsned İle İlgili Sünnî Âlimlerin Yaptıkları Araştırmalar

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i hakkında İbâdîler dışında Ehl-i Sünnet'e mensup araştırmacılar tarafından çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca az sayıda da olsa oryantalistlerin bu konuda araştırma yaptıklarını görüyoruz.

Giriş kısmında Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i hakkında yapılan bir takım çalışmaları, doğrudan kaynaklarımızı oluşturduğu için tanıttığımız için burada onları ismen zikredecek, diğerlerini ise tanıtip değerlendirmeye çalışacağız. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu çalışmalar şunlardır:

1) Abdurrahman es-Sâlik, *Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: dirâse nakdiyye*.

2) Sa'd b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid, "Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: Dirâse Nakdiyye".⁴³¹

3. Kadir Demirci, *İbâziyye ve Hadis*.⁴³²

3) Sâbir Tu'ayme, *el-İbâziyye 'akîdeten ve mezheben*. Bu eser, İbâziyye hakkında yapılmış genel bir çalışma olup *Müsned*'e veya müellifine özel bir bölüm ayrılmamış,

⁴³⁰ 1. Baskı, Mektebetü'l-Enfâl, 'Umân Sultanlığı, 1427/2006. Bir cilt olarak neşredilmiştir. Eser, bazı İbâdî şeyhlerinin *Müsned* etrafındaki yorumlarından ibaret olup *Müsned*'teki hadislerin şerhi değildir.

⁴³¹ Bu iki çalışmayı daha önce "giriş" bölümünde tanıtmıştık.

⁴³² Demirci, Kadir, *İbâziyye ve Hadis*, 1. Baskı, Yayınevi, Ankara, 2012, s. 82-84.

sadece *Müsned*'e işaret etmekle ve çeşitli konularla alakalı Rebî'in görüşlerinden nakiller yapmakla yetinilmiştir. Çalışmada Hâricîliğin doğuşu, İbâdîliğin oluşumu, İbâdiyye'nin Allah Teâlâ, onun isimleri, sıfatları, Allah'ın görülmesi, iman ve imâmet konularındaki görüşleri gibi konulardan bahsedilmektedir. Aynı şekilde İbâdiyye'nin alt fırkaları ve akâidi, Şehristânî ve Abdulkâhir el-Bağdâdî gibi makâlât yazarlarının İbâdiyye hakkındaki görüşleri açıklanmıştır. Araştırmanın son kısımlarında Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında ihtilâflı konular açıklanmaktadır. Müellif, İbâdiyye'nin akâidini ortaya koyarken Rebî'in *Müsned*'ine ve İbâdîlerin *Müsned*'deki hadisler hakkında yaptıkları yorumlara dayanmaktadır. Mesela Sâbir Tu'ayme rû'yetullah konusunu açıklarken şöyle demektedir: "Bu noktada şunu zikretmek gerekmektedir ki, eski ve yeni İbâdî âlimler, bu meselede Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'ine dayanmaktadırlar. Ancak onun senedindeki şahıslar, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'e mensup hadis âlimlerinin itimad ettikleri şahıslar değildir." Hadis âlimleri, Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî'nin Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'in girişinde zikrettiği icmâ iddiasına muvafakat etmezler. Bunun dışında Sâbir Tu'ayme Sâlimî'nin ilgili eser hakkındaki bazı ifadelerini zikretmiş ve onun eserinin girişindeki birinci açıklamada İbn Habîb'in *Müsned*'i hakkında, "O, rivayet bakımından en sahih hadis kitabı ve en âlî isnada sahip eserdir." dediğini ve yine *Müsned* hakkında "O, azîz Kur'ân'dan sonra en sahih kitaptır. Onu, rütbe bakımından diğer sahih hadis kitapları takip eder."⁴³³ görüşünde olduğunu belirtmiştir. Sâbir Tu'ayme, çalışmasında *Müsned*'e özel bir bölüm ayırmamış, Müsned hakkında sadece söz konusu değerlendirmeyi yapmıştır.

4) Muhammed Abdülfettah 'Uleyyân, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye fi'l-Basra ve münâkaşetu da'vâ te'sîsi Câbir b. Zeyd lehâ ve 'alâkatuhâ bi'l-Havâric*. Giriş ve üç bölümden oluşan bu eserde, Hâricîliğin ortaya çıkışı ve Nehrevân Savaşı'na (h. 38) kadar geçirmiş oldukları süreç ele alınmakta, Muhakkime'nin ortaya çıkışı, bölünmesi ve sonrasında İbâdiyye'nin ortaya çıkışı anlatılmaktadır. İbâdî mezhebinin kuruluşunda Abdullah b. İbâd'ın rolünden ve mezhebin gerçek kurucusunun Câbir b. Zeyd olduğu görüşünü kaydeden yazar, İbâdiyye'nin Hâricîlikle ilişkisini çeşitli açılardan incelemiştir. Müellif, Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i konusuna özel başlık

⁴³³

Tu'ayme, **el-İbâdiyye**, s. 106.

açmasa da murûk hadisinden⁴³⁴ bahsederken şu ifadelerle kitap hakkındaki görüşlerini açıklamaktadır: “er-Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’indeki bu murûk hadisin, metin farklılığı açısından sahih kitaplardaki hadislerle muhalif tek hadis olmadığına işaret etmek gerekir. Çünkü Rebî‘in *Müsned*’indeki hadislerin çoğu sahih kitaplarda yer alan hadislerle muhaliftir. Dikkatli bir şekilde inceleyen kişi, Rebî‘in *Müsned*’indeki hadislerin büyük çoğunluğunun senedsiz ve râvisiz geldiğini görecektir. Örneğin, ‘Büyük Günah İşleyenlerin Kâfir Olmadığını Söyleyen Kimseye Karşı Delil Bâbı’ındaki 744 numaralı hadiste, “Resûlullah (s.a.v.), ‘Bir kişi bir adama, ‘sen benim düşmanımsın’ dediği zaman ikisinden biri kâfir olmuştur.’ buyurdu” şeklinde geçmektedir.”⁴³⁵

5) Orhan Ateş, *el-İbâdiyye min masâdirihâ: bahsun fi’n-neş’eti ve’l-mefâhîmi vel-‘alâkâti ve’l-vâkı‘i’l-yevm*.⁴³⁶ Rebî‘in *Müsned*’inden çok kısa bir şekilde bahseden müellif, İbâdiyye nazarında onun Nebevî hadis konusunda birinci kaynak olduğu ve bu eseri Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*lerinden daha önde tuttuklarını belirtmektedir. Daha sonra eser hakkında bilgi veren Ateş, *Müsned*’i dört kısımda özetlemiştir: Birinci kısım, Tahâret, Salât, Savm ve Zekât kitaplarını; ikinci kısım, Hacc, Cihâd, Cenâiz, Duâ, Nikâh, Talâk, Bey‘, Şirâ ve Meşrûbât kitaplarını; üçüncü kısım, iman, kabir azabı, Kur’ân-ı Kerim’de geçen yed (el), ‘ayn (göz) ve istivâ gibi sıfat âyetlerinin te’villerinin ele alındığı çoğunluğu kelâm ilmi ve ibâdetlerle alakalı konularını; dördüncü kısım, Câbir b. Zeyd’in “el-Ahbârü’l-Kat’iyye” başlığı altında rivayet ettiği hadisleri içermekte ve şefâat konusuyla sona ermektedir.⁴³⁷

⁴³⁴ Murûk hadisi şöyledir: Ebû Sa‘îd el-Hudrî şöyle demiştir: Resûlullah’ı (s.a.v.) şöyle derken işittim: “İçinizden öyle bir topluluk çıkacaktır ki, namazlarınızı onların namazları, oruçlarınızı onların oruçları ve amellerinizi onların amelleri karşısında küçük göreceksiniz. Onlar Kur’ân okuyacaklar, fakat gırtlaklarından öteye geçmeyecektir. Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar. Demir kısmına bakılır birşey görülmez, giriş yerine bakılır birşey görülmez, sonra (okun) tüyüne bakılır birşey görülmez ve fûk’tan (yayın giriş yerinden) şüphelenilir.” Bkz. Rebî‘, *Müsned*, (No: 36).

⁴³⁵ Uleyyân, *Neş’etü’l-hareketi’l-İbâdiyye* s. 215.

⁴³⁶ Ateş, Orhan, *el-İbâdiyye min masâdirihâ: bahsun fi’n-neş’eti ve’l-mefâhîmi vel-‘alâkâti ve’l-vâkı‘i’l-yevm*, Tercüme: Sa‘îd el-Hâcc, 1. Baskı, Menşûrâtü’l-Menâhic, Cezayir, 1435/2007. Bu eser, Ateş’in “Günümüz Ummân İbâdiyyesi” (Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007) adıyla hazırlamış olduğu Doktora tezinin Arapça çevirisidir.

⁴³⁷ Ateş, *a.g.e.*, s. 36.

7) Ahmet Özdemir, “Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî‘ b. Habîb’in (ö. 175/972) el-Câmiu’s-Sahîh Adlı Eserine Yansıması.”⁴³⁸ Özdemir, el-Câmiu’s-Sahîh’in İbâdiyye mezhebinin ana kaynağı olduğunu açıkladıktan sonra, ilmî ve fikrî tartışmalar bağlamında el-Câmiu’s-Sahîh’teki bâb başlıklarını konu edinmekte ve son olarak eserdeki rivayetlerin ilmî ve fikrî tartışmalar açısından incelenmesi konusunu ele almaktadır. Bu son konu içerisinde sırasıyla; imanın tanımı, büyük günah işleyeninin durumu, Allah’ın sıfatları, rü’yetullâh, şefaât, hilâfet, kaza ve kader olmak üzere erken dönem itikâdî tartışma konuları ele alınmış, bu konulara ilişkin el-Câmiu’s-Sahîh’teki hadisler değerlendirilmiştir. Özdemir, hicrî birinci asırdan itibaren kebâir, imâmet, Allah’ın sıfatları, şefaât ve kader problemi gibi itikâdî tartışmaların telif edilen eserlere yansıdığı fikrinden hareketle benzeri durumun Rebî‘in el-Câmiu’s-Sahîh’i için de geçerli olduğu ve müellifin bu eseriyle İbâdiyye mezhebinin esaslarını oluşturmak istediğini söylemektedir. Yazarın vurguladığı hususlardan biri de, Rebî‘in rü’yetullah ve şefaât gibi konularda muhaliflerin görüşlerini destekleyen rivayetlere hiç yer vermediği ve eserini telif ederken tarafsız kalmadığı hususudur.

8) Sa’d b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid, “Aksâmu’l-Hadîs fî Müsnedi’r-er-Rebî‘ b. Habîb el-İbâdî: Dirâse İstikrâiyye Nakdiyye”.⁴³⁹ Bu geniş makalede yazar, önce Rebî‘ b. Habîb’in hayatını ele almıştır. Sonra Müsned’deki hadisleri çeşitli şekillerde bölümlere ayırmış ve bunları on kısım şeklinde tesbit etmiştir: 1) Sünnî kaynaklarda Rebî‘in isnadından farklı isnadla rivayet edilen hadisler. 2) Kesinlikle aslı olmayan ve yazarın uydurduğu hadisler. 3) İlim ehlinin illetli buldukları ve bir aslı olmadığını beyân ettikleri münker ve bâtıl hadisler. 4) Sünnî kaynaklarda zayıf senedlerle rivayet edilen ve başka tariki olmayan hadisler. 5) Sünnî kitaplarda tek tarikla rivayet edilen sahih senedlere sahip, ancak Müsned’de sıhhat bakımından âlî derecede olduğu zikredilen hadisler. 6) Sünnî kaynaklarda ilim ehlinin ihtilaf ettikleri senedlerle rivayet edilen, ancak Müsned’de sıhhat bakımından âlî derecede olduğu

⁴³⁸ AÖzdemir, hmet, “Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî‘ b. Habîb’in (ö. 175/972) el-Câmiu’s-Sahîh Adlı Eserine Yansıması” **The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]**, 2018, Sayı: 66, s. 277-296..

⁴³⁹ Âlu Humeyyid, Sa’d b. Abdullah b. Abdulazîz, “Aksâmu’l-Hadîs fî Müsnedi’r-Rebî‘ b. Habîb el-İbâdî: Dirâse İstikrâiyye Nakdiyye”, **Mecelletü Külliyyeti Usûlî’d-Dîn ve’d-Da‘ve**, Sayı: 47, Asyut, 1430/2009, s. 1621-1689.

zikredilen hadisler. 7) Sünnî kaynaklardaki sahih rivayetler içinde lafızları ve mânası –veya bir kısmı– rivayet edilmeyen hadisler. 8) Sünnî kaynaklardaki zayıf rivayetler içinde lafızları ve mânası –veya bir kısmı– rivayet edilmeyen hadisler. 9) *Sahîhayn* ve diğer kitaplarda sahih senedlerle rivayet edilen hadisler. Ancak bu hadisler *Müsned*’e farklı senedle geçmekte olup metinlerde İbâdî itikadına uygun tasarrufta bulunulmuştur. 10) Kur’ân âyetlerinin zâhirlerine ve sahîh hadislerin delâletine zıt olarak rivayet edilen, İbâdî inancına destek için uydurulmuş hadisler. Müellif bu kısımların her birini örneklerle açıklamıştır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan bazı Sünnî araştırmacıların Rebî’ın *Müsned*’ini İbâdiyye konusunda yaptıkları çalışmalarda ele aldıkları, bazılarının ise bu hususta müstakil kitap ve makale çalışması yaptıkları görülmektedir. Bir kısım araştırmacılar, *Müsned*’i İbâdîler gibi olumlu değerlendirirken bir kısmı da *Müsned*’in Rebî’ b. Habîb’e nispetinin şüpheli olduğu ve buradaki hadislerin sahih olamayacağını ileri sürmektedir.

2.2.3.2. Oryantalist Araştırmalarda Rebî’ın *Müsned*’i

Oryantalistlerin İbâdiyye hakkındaki çalışmalarını genel olarak iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Birincisi, bu araştırmaların mezhebin gelişim seyrini mevcut kaynaklardan hareketle gözlemlemektedir. Onlar konuya dışarıdan bakışı temel alarak eleştirel çalışmalar kaleme almışlardır. Bununla birlikte, onların İbâdiyye araştırmalarında takip ettikleri okuma biçimini belirlemek için –genelleme yapmadan– her bir oryantalistin çalışmasını incelemek, dikkatli şekilde anlamak ve değerlendirmek gerekir. Çünkü bu araştırmalar; zamanları, çevresel ve bilimsel şartları ve hedefleri farklı olan nispeten geniş bir Batılı araştırmacı grubu tarafından yapılmıştır. İkincisi ise bu araştırmalar, onların İslâm’daki tüm mezheplere dair kaleme aldıkları çalışmalarının bir parçasıdır. Doğal olarak bazı oryantalistler, tarihî bir olgu olarak tarih boyunca İslâm’da siyasi ve dinî açıdan önemli rol oynayan İbâdiyye mezhebi araştırmaları konusunda uzmanlaşmışlardır. Ancak oryantalistlerin İbâdiyye hakkında yaptıkları araştırmaların boyutu tam olarak tespit edilmemiştir. Çünkü bunlar, özellikle Sünnî kaynaklar temelinde İslâm’ı araştıran Goldziher, Josef Schacht veya Juynboll’un çalışmaları kadar İslâm âleminde şöhret bulmamışlardır. Ancak biz, İbâdiyye mezhebinde ilk hadis kitabı kabul edilen Rebî’ b. Habîb’in

Müsned'i hakkında oryantalistlerin yapmış oldukları çalışmaları kısaca tanıtıp değerlendirmek istiyoruz.

Rebî'in *Müsned*'i hakkında yapılan ilk çalışma, Oxford Üniversitesinde John C. Wilkinson tarafından yapılmıştır. Wilkinson, "İbâdî Hâdîth: an Essay on Normalization"⁴⁴⁰ isimli araştırmasında *Müsned*'i araştırma konusu yapan ilk oryantalisttir.

Kitabın bir bölümünü Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'ine ayıran ve kitabı kısaca tanıtan⁴⁴¹ Wilkinson, *Müsned*'in yeniden tertibini yapan Vârcelânî'nin dört kısımdan oluşan *Kitâbu't-Tertîb*'inin muhtevası ve her bir kısımda yer alan hadislerin sayısı hakkında bilgi verdikten sonra, kitabın *Âsâru'r-Rebî'* kısmını oluşturan üçüncü kısmın önemine işaret etmektedir. Wilkinson'ın kendi ifadesiyle bu bölümün önemi şu şekilde belirlenmiştir: "Bu kısım siyasi açıdan önemlidir. Burada imâmetle ilgili konularda Hâricîlerden nakiller yapan belirgin bir koleksiyon vardır. Acaba Rebî' bu incelikteki bilgileri nereden elde etmiştir? Her ne kadar Câbir b. Zeyd'in kaynağı önemli olsa da bu çok net olmayan husustur."⁴⁴²

Wilkinson'un makalesine genel olarak bakıldığında onun dört önemli tespit yaptığı görülmektedir:

1) *Müsned*'de yer alan rivayetlerin kahir çoğunluğu Sünnî kaynaklarda da mevcuttur. Ancak eserin üçüncü kısmındaki *—Âsâru'r-Rebî'*deki— rivayetler Sünnî kaynaklarda yer almaz. Ona göre bu rivayetler, "İbâdî-Hâricî düşüncenin bazı mutedil özelliklerini, özellikle imâmet, münker görülen hususların inkârı ve Kaderiyye'yi red hususundaki hadisleri içermektedir."⁴⁴³

⁴⁴⁰ John C. Wilkinson, "İbâdî Hâdîth: an Essay on Normalization", *Der Islam*, (Berlin) 62 (1985), s. 231-259. Bu makale, Bekîr Evlâdu Bâbihûn tarafından "**el-Hadîs 'inde'l-İbâdiyye: Bahsun 'ani't-Takrîb beyne'l-İbâdiyye ve Mezâhibi's-Sünne**" (Cezayir, 1987) adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.

⁴⁴¹ Wilkinson bu bağlamda, Abdullah es-Sâlimî (ö. 1332h.), Vârcelânî'nin *Kitâbu't-Tertîb*'ini yeniden düzenleyen Muhammed b. Yûsuf Etfâyîş (ö. 1332h.), Şeyh Ebû Sitte (ö. 1088/1677) ve Abdulazîz b. İbrâhîm es-Semînî'nin (ö. 1223/1808) *Müsned* üzerine yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi vermiştir. (Wilkinson, **a.g.m.**, s. 1-3).

⁴⁴² Wilkinson, **a.g.m.**, s. 3.

⁴⁴³ Wilkinson, **a.g.m.**, s. 3-4.

2) Wilkinson, Rebî'in vefatının hicrî 170-175 yılları arasında gerçekleştiği görüşündedir. Ona göre bu tarih, o dönemde ulaşılan ömür açısından mantıklıdır.⁴⁴⁴

3) Wilkinson, *Kitâbu't-Tertîb*'in iki önemli vazifeyi icra ettiğini belirtmektedir: Birincisi, diğer mezheplere müracaat etmeksizin müstakil bir hadis koleksiyonu sunmaktadır. İkincisi, İbâdiyye'nin İslâm'da beşinci mezhep olmaya çalıştığına yönelik ithamı çürütmektedir.

4) Çoğu muhtasar tariklerle ve âlî isnadlarla Rebî' tarafından tedvin edilen bu hadis mecmuası, Rebî'i İslâm mezheplerinin önüne geçirmektedir. Çünkü bu mecmua, çok erken bir dönemde ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁵

Wilkinson'un, *İbâdism: Origins and Early Development in Oman*⁴⁴⁶ isimli bir çalışması daha bulunmaktadır. Bu kitapta temel olarak, Rebî'in *Müsned*'inin tedvinini zorunlu kılan ve dolayısıyla İbâdiyye'nin yaşamış olduğu şartlar ve *Müsned*'in Rebî'e aidiyeti konuları ele alınmaktadır. Çünkü İbâdiyye, aralarında Rebî'in de bulunduğu imamlarından yaptıkları rivayetlerin çokluğuyla şöhret buldukları için onlar için hadisleri bilmek zorunlu değildi. Bilakis onlar, şer'î naslara dayalı görüşlerden ziyade fikhî görüşlere önem vermişlerdir. Bu görüşler de nasları anlama ve tevîl etme mesabesinde olan muayyen bir yöntemle naslardan elde edilmiştir. Bu durumda Vârcelânî'nin, söz sonusu fikhî görüşlerin temelini oluşturan hadisler için Ehl-i Sünnet'in hadis tenkidine özenmesi beklenen bir durumdur. Dolayısıyla Rebî' b. Habîb'in, "Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs" şeklindeki zinciri, ricâli araştırmaya ihtiyaç hissedilmeyecek kadar sağlam olduğunu iddia etmek için yeterlidir. Çünkü bu zincirdeki şahıslar İbâdiyye mezhebinde imam sayıldıkları için meşhurdurlar.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Wilkinson, **a.g.m.**, s. 4.

⁴⁴⁵ Wilkinson, **a.g.m.**, s. 5.

⁴⁴⁶ Wilkinson, John C., **İbâdism: Origins and Early Development in Oman**, Oxford/New York: Oxford University Press, 2010. Eser, **el-İbâdiyye: usûlüha ve tatavvuruha'l-mubekkir fî Oman** (Beytü'l-Ğişâm li'n-Neşr ve't-Tercüme, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 2014) adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.

⁴⁴⁷ Wilkinson, **el-İbâdiyye**, s. 543-544.

Wilkinson, daha sonra kaleme aldığı “Ibadism. Some reconsiderations of its origins and early development”⁴⁴⁸ isimli makalesinde ise *İbādism: Origins and Early Development in Oman* isimli kitabının bir özetini sunmuştur.

İbâdiyye hakkındaki araştırmalarıyla tanınan oryentalistlerden bir diğeri ise Polonyalı Arap dili uzmanı Tadeusz Lewicki (1906-1992)’dir.⁴⁴⁹ Onun bu konudaki çalışmalarından biri, *Etudes ibādites nord-africaines. Partie I. Tasmiya şuyūh Ğabal Nafūsa wa-qurāhum. Liste anonyme des šayhs ibādites et des localités du Ğabal Nafūsa contenue dans le “Siyar al-mašā’ih”* (Varşova, 1955) isimli eseridir.⁴⁵⁰ Kuzey Afrika İbâdîleri hakkında bilgi veren bu eser, Vârcelânî’nin *Kitābu’s-sîre ve aḥbāru’l-eimme’si* ile Ebu’r-Rebî‘ el-Vesyânî’nin *Kitābu’s-Siyer*’inden faydalanılarak hazırlanmıştır. Eserde Basra’da yaşamış olan İbâdîlerden Ebû Ubeyde ve diğer şahıslar hakkında bilgi verilmekte, İbâdîlerin Kuzey Afiraka’da kurdukları Rüstemiyye devletinden geniş bir şekilde bahsedilmektedir.⁴⁵¹ Lewicki, makalelerinin birinde Şemmâhî’nin *Siyer*’inden söz ederken onun kaynakları arasında Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’ini de zikretmekte, Rebî‘ ve *Müsned*’i hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Şemmâhî, kitabında *Müsned*’e referansta bulunurken aslında Vârcelânî’nin *Tertîb*’ine referansta bulunmuştur.⁴⁵²

Polonyalı müsteşrik Pierre Cuperly, *Introduction à l’étude de l’ibadisme et de sa théologie*⁴⁵³ isimli eserinde, İbâdiyye’nin Kaderiyye hakkındaki görüşlerine delil getirirken Vârcelânî’nin hazırladığı *Müsned* içinde yer alan *Âsâru’r-Rebî‘*’den istişhâdda bulunmaktadır.⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ Wilkinson, John C., “Ibadism. Some reconsiderations of its origins and early development”, In Ziaka (ed.), 2014, s. 43-52.

⁴⁴⁹ Tadeusz Lewicki hakkında geniş bilgi için bkz. Harun Yıldız, “Lewicki, Tadeusz”, *DİA*, İstanbul, 2016, C. EK-2, s. 157-158.

⁴⁵⁰ Bu eser, **Makâlâtun muhtâretun li Tadeusz Lewicki** (Beytül-Ğişâm li’n-Neşr ve’t-Tercüme, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 2014) adıyla Arapça’ya tercüme edilmiştir.

⁴⁵¹ Yıldız, “Lewicki, Tadeusz”, s. 157-158.

⁴⁵² Lewicki, **Makâlât**, C. I, s. 23-24.

⁴⁵³ Cuperly, Pierre, **Introduction à l’étude de l’ibadisme et de sa théologie**, Alger, 1984. Eser, **Medhal ilâ dirâseti’l-İbâdiyye ve akâdetihâ** (Tercüme: Ammâr el-Celâsî, Beytül-Ğişâm li’n-Neşr ve’t-Tercüme, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 2014) adıyla Arapça’ya tercüme edilmiştir.

⁴⁵⁴ Cuperly, **a.g.e.**, s. 343-344.

Lewicki ve Cuperly'in çalışmalarında Rebî' b. Habîb ve *Müsned*'ine ilişkin bilgiler diğer çalışmalara göre sınırlıdır.

Günümüz oryantalistleri de yapmış oldukları genel konulu çalışmaların içinde Rebî' b. Habîb ve *Müsned*'ine dolaylı olarak yer vermektedirler. Bunun örneklerinden biri, Ersilia Francesca'nın "The Development of Ibâdî Law" isimli çalışmasıdır. Francesca bu çalışmasında *Müsned*'in hicrî 6. asrın ilk yarısında Vârcelânî tarafından gün yüzüne çıkarılmasının Ibâdiyye için önemine işaret etmektedir. Çünkü Rüstemîlerin çöküşünden (358/868-869) itibaren araya giren uzun fetret döneminden sonra Rebî' b. Habîb'in, mezhebin kurucusu Câbir b. Zeyd'den rivayetle tedvin etmiş olduğu bu hadis mecmuasının ortaya çıkması Ibâdî fikhının gelişmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan *Müsned*'in ortaya çıkmasıyla artık Ibâdîler Sünnî hadis kitaplarına başvurmak zorunda kalmayacaklardı. Nitekim Rebî'in *Müsned*'indeki senedlerde yer alan râviler, kendileri açısından onların mevsukiyet araştırmasına ihtiyaç bırakmıyordu. Ayrıca Francesca, *Müsned*'deki 742 hadisın Ehl-i Sünnet kitaplarında yer aldığını tespit etmiş, Vârcelânî'nin, Ibâdiyye'nin temel esaslarından kabul edilen "imâmet, takiyye ve mürtekeb-i kebîre" konularına ilişkin Rebî'in rivayet ettiği hadisler mecmuasını eklediğine işaret etmiştir. Ona göre bu mecmua belli bir oranda siyasi bir tabiata sahiptir. Zira söz konusu esaslar, diğer mezheplerle siyasi açıdan ihtilaflı konulardır.⁴⁵⁵

Oryantalistlerin genel anlamda Ibâdiyye mezhebi hakkında bol miktarda çalışmaları mevcuttur. Bunlar İslâmî ilimlerden çok Ibâdiyye'nin tarihine, özellikle de Kuzey Afrika'daki tarihine yoğunlaşmaktadır. Bunlardan bazılarını şöyle zikredebiliriz: Fransız oryantalist Emile Amar'ın Ebû Gânim'in *el-Müdevvetü'l-kübrâ*'sının tahkiki,⁴⁵⁶ Fransız oryantalist Francesco Beguinot'un, "Note sulle popolazioni del Gebel Nefûsa" makalesi,⁴⁵⁷ William Thomson'un "Kharijism and the Kharijites"

⁴⁵⁵ Ersilia Francesca, "The Development of Ibadi Law", **On Ibadism**, edited by: Angeliki Ziaka, studies on Ibadism and Oman. Vol 3, edited by: Abdulrahman Al Salimi and Heinz Gaube, George Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York, 2014, s. 123-124.

⁴⁵⁶ Murâd, Yahyâ, **Mu'cemu esmâi'l-müsteşrikîn**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, s. 124.

⁴⁵⁷ Francesco Beguinot, "Note sulle popolazioni del Gebel Nefûsa", **L'Africa Italiana**, 1926, s. 234-44; Murâd, **Mu'cem**, s. 142.

makalesi,⁴⁵⁸ İtalyan oryantalist Francesco Gabrieli'nin "Sulle origini del movimento Kharijita" makalesi.⁴⁵⁹

Genelde İbâdiyye, özelde Rebî' ve *Müsned*'i hakkında yapılan oryantalist çalışmalar yukarıda zikrettiklerimizden ibaret değildir. Burada önemli olanlardan kısaca bahsedilmiştir. Bu çalışmaların çoğunun İbâdiyye'nin kadîm tarihiyle ilgili olduğu görülmektedir.

Wilkinson'ın Rebî'in *Müsned*'ine dair araştırmalarının tümünde tercih ettiğine göre, el-Vârcelânî'nin, İbâdilere göre hadise dair güvenilir kitap olduğunu belirtir. Mezheplerinin son mezhep, yani beşinci mezhep değil de açıkça ilk mezhep olduklarına dair iddialarının mantıksal gerekçesi gibidir. Hadisler, nasların te'vili ve fıkhi görüşler gibi, kitapta yer alan deliller, Ehli Sünnet'in hadise dair eleştirel metoduna benzerdir. İbâdîler, bu delillerin güçlü ve sabit olduklarını iddia ederler. Çünkü en kısa yoldan gelmişlerdir. Râvileri de bu işte sağlam olanların imamlarıdır. Öyle ki rivayetlerinin geneli Rebî'in Ebu Ubeyde'den, onun Cabir'den, onun da İbn Abbas'tan rivayet etmesi şeklinde oluşan rivayet zinciriyledir. Dolayısıyla meşhur ve imam olmaları hasebiyle ricâl kitaplarında kendilerinden söz edilmeye gerek duyulmamıştır. Bunun yanında *Müsned*'de yer alan hadisler, Ehli Sünnet'in hadislerini bakmaya ihtiyaç bırakmayacak kadar akide ve fıkıh konularını kapsamaktadır. Bütün bu özellikler, tek kaynakları *Müsned* olan İbâdî mezhebinin, bu deliller ve uygulamalarıyla bağımsız bir mezhep olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Wilkinson, *Müsned*'i el-Vârcelânî'ye nispet eden ve diğer mezheplere göre İbâdî mezhebinin önemini artırmaya sebep olmasındaki değerini anlayan oryantalist Ercilia Francesca ile hemfikirdir. Wilkinson ile Ercilia Francesca'dan gelen bu çıkarım, *Müsned*'in Rebî b Habîb'e nispet edilmesine kuşkuyla bakan diğer oryantalistler gibi bir yönelim içinde olduklarının göstergesidir. Kuşku, şeri delillerden yapılan çıkarımlara dayanan ve bağımsız olan diğer İslâm mezheplerinden biri gibi devam etmesini sağlamak adına muhtevanın uydurulmasındadır. Pierre Copperley ve Tadeusz Levtsky Rebî'in *Müsned*'ine değinmemişler, kitaba dair

⁴⁵⁸ William Thomson, "Kharijism and the Kharijites", in *The MacDonald Presentation Volume*, Princeton: Princeton Univ. Press, London, 1933; Murâd, **Mu'cem**, s. 236.

⁴⁵⁹ Francesco Gabrieli, "Sulle origini del movimento Kharijita", *Atti della Reale Accademia del Lincei, Rendiconti*, serie 7, 3, Rome, 1941-1942, 110-117; bkz. Murâd, **Mu'cem**, s. 244.

herhangi bir eleştiri ortaya koymadan sadece Rebî'in *Müsned*'inin İbâdilerce yazılan ilk hadis kitabı olduğunu belirtmişlerdir.

2.3. *CÂMÎ'* ve *MÜSNED*'İN MUKAYESESİ

2.3.1. *Câmi'* ve *Müsned*'deki Müşterek Hadisler

Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'i, Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye göre tasnif edilen en eski hadis kitapları arasında sayılmaktadır. Ayrıca her ikisi de Irak bölgesinde yaşayan iki müellif tarafından aynı asırda yazılmıştır. Ancak bu iki kitap Ma'mer b. Râşid ve Rebî' b. Habîb'in bulundukları farklı hayat şartları içinde yazıldığı için birbirinden farklı özelliklere ve üsluba sahiptir.

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'i 1644⁴⁶⁰ rivayetten oluşurken, Rebî' b. Habîb'in eseri 120 bâb altında 750 rivayet ihtiva etmektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Vârcelânî, *Müsned*'e dört bölüm ilave etmiştir: (1) Rebî'in muhaliflerine akâid konusunda delil olarak zikrettiği âsârı, (2) Ebû Süfyân'ın Rebî'den rivayetleri, (3) Eflah'ın Ebû Gânim'den rivayetleri ve (4) Câbir b. Zeyd'in mürsellersi. Bu şekilde Vârcelânî, toplamda 37 bâb altında 102 rivayet ilave etmiştir.

Ma'mer'in *Câmi*'inin bâb başlıklarında genel olarak fıkıh ve ahkâm konuları yer almamakta, bâb başlıklarının büyük çoğunluğunun âdâb, fiten ve tefsîrle ilgili olduğu görülmektedir. Buna karşın Rebî'in *Müsned*'inde âdâb ve fiten hadislerine ilaveten bir müslümanın ihtiyaç duyduğu temel ahkâm konularına dair hadisler de mevcuttur. Buna karşın *Müsned*'deki hadislerin sayısı Ma'mer'in *Câmi*'indeki hadislerin yarısından daha azdır. Bu durum, daha önce de işaret edildiği gibi *Müsned*, insanın hayatında ihtiyaç duyduğu temel hükümlere kolay bir şekilde ulaşabilmesi amacıyla tasnif edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'indeki müşterek hadislerin sayısından bahsetmemiz gerekmektedir. Bu müştereklikten kasıt bazen iki hadisin birbirine mutabık olması veya mâna bakımından birbirine benzemesi şeklinde olduğu gibi bazen de iki rivayetten birinin metninden bir kısmın diğerinin metninden bir

⁴⁶⁰ *Câmi*'deki hadislerin sayısı konusunda, hadis sayımındaki yöntem farkından dolayı farklı rakamlar verilmektedir. (Özdemir, *İbadiyye'nin Ana Hadis*, s. 126-130, 140-142).

kısmıyla mutabık olması ya da bu kısımların mâna itibariyle benzeşmesidir. Öte yandan buradaki müştereklik durumun senedde değil genellikle metinde olduğuna işaret edilmesi gerekir. Yukarıda ifade edildiği gibi İbâdiyye'nin genellikle “er-Rebî” → Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd” isnadına itimat etmesi ancak Rebî’ ve Ebû Ubeyde’nin Ehl-i Sünnet kaynaklarında meçhul sayılması bu durumu zorunlu hale getirmektedir⁴⁶¹.

Ma’mer’in *Câmi*’i ile Rebî’in *Müsned*’indeki müşterek hadisler ve iştirak yönleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Sıra no:	<i>Müsned</i> Hadis no:	<i>Müsned</i> Bâb ismi:	<i>Müsned</i> Râvi ismi:	<i>Câmi</i> ’ Hadis no:	<i>Câmi</i> ’ Bâb ismi:	<i>Câmi</i> ’ Râvi ismi:	İki hadis metni arasındaki müşterek yön
1	25	fi’l-’ilm ve talebihi ve fazlihi	İbn Mes’ûd: قال النبي (Nebî (s.a.v.) dedi) ifadesini zikretmeden doğrudan rivayet etmiştir.	21539	Bâbu’l-’ilm	Ebû Hüreyre	er-Rebî’in rivayeti muhtasardır. Kısmen Ma’mer’in rivayetiyle uyushmaktadır. Zira Rebî’de “er-ref”, Ma’mer’de “el-kabz” lafzında küçük bir fark vardır.
2	46	fi’l-vilâyet ve’l-imâret	İbn Mes’ûd	20964	Fezâilu Kureyş	Leys b. Ebî Süleyym	er-Rebî’in rivayeti muhtasardır. Mâna bakımından Ma’mer’in rivayeti ile müşterektir.
3	73 (Mükerre r)	fi’l-Kader ve’l-Hazer ve’t-Tetayyur	Ubâde b. es-Sâmit	21149	Bâbu’l-İmân ve’l-İslâm	İbn Mes’ûd	Metnin bir kısmında mâna ortaklığı vardır. Ma’mer’in rivayeti mevkûftur.
4	73	fi’l-Kader ve’l-	Ubâde b. es-Sâmit	21150	Bâbu’l-İmân ve’l-	Selmân el-Fârisî	Metnin bir kısmında mâna

⁴⁶¹ el-Humeyyid, Sa’d b. Abdullah, “Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme el-İbâdî beyne’l-cehâleti ve’l-imâme”, ez-Zekazik Üniversitesi, Usulu’d-Dîn ve’l-Da’ve Fakültesi İlmî Dergi, sayı: 21, yıl: 2008-2009, s. 4577-4583).

		Hazer ve't- Tetayyur			İslâm		ortaklığı vardır. Ma'mer'in rivayeti mevkûftur.
5	74	fi'l-Kader ve'l- Hazer ve't- Tetayyur	Ebû Ubeyde	20559	Bâbu'l- meczûm ve'l-'advâ	Ebû Hüreyre	er-Rebî', metnin bir kısımını rivayet etmiş; Ma'mer'in yaptığı gibi tamamını zikretmemiştir. İki rivayet arasındaki müşterek kısım, takdim ve tehirdeki küçük farklılıkla birlikte birbirine mutabıktır.
6	75	fi'lKader ve'l- Hazer ve't- Tetayyur	İbn Abbâs	20560	Bâbu'l- meczûm ve'l-'advâ	Ebû Hüreyre	er-Rebî', metni Ma'mer'inkind en muhtasar olarak mâna ile rivayet etmiştir.
7	137	Kitâbu't- Tahâret Bâbun fî mâ yekûnu minhu guslû'l- cenâbe	Übeyy b. Ka'b	20477	Bâbu'l- İsti'zân selâsen	Abdullah b. Akîl	İki rivayetin metni kısmen uyuşmaktadır.
8	275	Kitâbu's- salât ve vucûbihâ, fi's-siyâbi ve's- salâti fihâ ve mâ yüstehab bu min zâlike	Ebû Sa'îd el-Hudrî	20992	Bâbu'l- harîr ve'd- dîbâc ve âniyeti'z- zeheb ve'l- fizza	İbn Ömer	er-Rebî'in rivayeti mâna bakımından Ma'mer'in rivayetiyle müşterehtir.
9	279	Kitâbu's- salât ve vucûbihâ, fi's-siyâbi ve's- salâti fihâ ve mâ yüstehab	Enes b. Mâlik	21045	Bâbu isbâli'l-izâr	Zeyd b. Eslem	er-Rebî'in metni Ma'mer'inkind en muhtasardır. İki rivayet mâna bakımından

		bu min zâlike					müşterektir.
10	352	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, fi's-sadaka	Enes b. Mâlik	21087	Bâbu meseleti'n-nâs	Muttalib b. Abdullah b. Hanteb	Metin mâna bakımından müşterektir.
11	354	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, fi's-sadaka	Ebû Hüreyre	21094	Bâbu meseleti'n-nâs	Zührî	Metin mâna bakımından müşterektir.
12	355	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, fi's-sadaka	Ebû Hüreyre	21119	Bâbu'n-nafaka fî sebîlillâh	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından müşterektir.
13	362	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, men tukrihu lehu es-sadaka ve'l-mes'ele	Ebû Sa'îd el-Hudrî	21081	Bâbu mes'eleti'n-nâs	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Metin mâna bakımından müşterektir.
14	363	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, men tukrihu lehu es-sadaka ve'l-mes'ele	Ebû Hüreyre	21080	Bâbu mes'eleti'n-nâs	İbn Tâvûs, babasından rivayet etmiştir. Yani, Tâvûs rivayet etmiştir.	Metin mâna bakımından müşterektir.
15	365	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, Câmi'u's-sadaka ve't-ta'âm	Ebû Hüreyre	20613	Ta'âmu'l-vâhid yekfî'l-isneyn	İbn Ömer	Metin mâna bakımından müşterektir.
16	367	Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, Câmi'u's-	İbn Ömer	20724	Bâbu'l-Velîme	Ebû Hüreyre	İki rivayet bütün metinde mâna bakımından müşterektir.

		sadaka ve't- ta'âm					Ancak Ma'mer'de ziyâde vardır.
17	368/396	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Câmi'u's- sadaka ve't- ta'âm	Ebû Hüreyre	20720	Bâbu'l- Velîme	Ebû Hüreyre	Metnin bir kısımında mâna müşterektir.
18	372 (Mükerre r)	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ebû Hüreyre	20614	Bâbu'l- mü'min ye'kulü fî mi'an vâhid	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından müşterektir.
19	372	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ebû Hüreyre	20615	Bâbu'l- mü'min ye'kulü fî mi'an vâhid	İbn Ömer	Metin mâna bakımından müşterektir.
20	373	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ebû Ubeyde	20613	Ta'âmu'l- vâhid yekfi'l- isneyn	İbn Ömer	er-Rebî'in metni Ma'mer'inkind en muhtasardır. İki rivayet kısmen mâna bakımından müşterektir.
21	374 (Mükerre r)	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ebû Ubeyde	20614	Bâbu'l- mü'min ye'kulü fî mi'an vâhid	Ebû Hüreyre	er-Rebî'in rivayeti mufassal, Ma'mer'in rivayeti muhtasardır. Yani Rebî'inkinde ziyâde vardır. Ma'mer'in rivayeti, Rebî'in rivayetinin bir kısımla mâna bakımından müşterektir.
22	374	Kitâbu'z-	Ebû	20615	Bâbu'l-	İbn	er-Rebî'in

		zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ubeyde		mü'min ye'kulü fî mi'an vâhid	Ömer	rivayeti daha mufassal, Ma'mer'in rivayeti muhtasardır. İki rivayet, mâna bakımından kısmen müşterektir.
23	388	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Enes b. Mâlik	20639	Bâbu şurbî'l- eymen fe'l-eymen	Enes b. Mâlik	er-Rebî'in rivayeti muhtasardır. Rebî'in rivayeti mâna bakımından Ma'mer'in rivayetinin bir kısmıyla uyuşmaktadır.
24	389	Kitâbu'z- zekât ve's- sadaka, Edebü't- ta'âm ve's- şarâb	Ümmü Seleme	20989	Bâbu'l- harîr ve'd- dîbâc ve âniyeti'z- zeheb ve'l- fizza	Ümmü Seleme	Metin mâna bakımından müşterektir.
25	497	Kitâbu'l- ezkâr, Bâb fi'd- du'â	İbn Abbâs	20688	Bâbu'd- du'a	Âişe	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'de ziyâde vardır.
26	500	Kitâbu'l- ezkâr, Bâb fi'd- du'â	Âişe	20843	Bâbu'd- du'a	Âişe	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
27	501	Kitâbu'l- ezkâr, Bâb fi'd- du'â	Âişe	20843	Bâbu'r- rukâ ve'l- 'ayn ve'n- nefes	Âişe	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
28	502/655	Kitâbu'l- ezkâr,	Ubâde b. es-Sâmit	20839	Bâbu'r- rukâ ve'l-	Ma'mer: قال النبي	Metin mâna bakımından

		Bâb fi'd-du'â			'ayn ve'n-nefes	(Nebî (s.a.v.) dedi) ifadesini zikretme miştir.	müşterektir.
29	508	Kitâbu'l-ezkâr, Edebu'd-du'â ve fazîletihî	Ebû Hüreyre	20711	Bâbu münâdi's-seher	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
30	509	Kitâbu'l-ezkâr, Edebu'd-du'â ve fazîletihî	Ebû Hüreyre	20701	Bâbu'd-du'â	Ebû Hüreyre	Lafızda çok küçük bir fark vardır. Genellikle metinde birlik bulunmaktadır.
31	510	Kitâbu'l-ezkâr, Bâb fi'd-du'â	Ebû Hüreyre	20699	Bâbu'd-du'â	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından müşterektir.
32	648	Kitâbu'l-eşribe mine'l-hamr ve'n-nebîz, fi't-tâ'ûn	Üsâme b. Zeyd	21226	Bâbu'l-vebâ ve't-tâ'ûn	Üsâme b. Zeyd	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in rivayetinde ziyâde vardır.
33	649	Kitâbu'l-eşribe mine'l-hamr ve'n-nebîz, fi't-tâ'ûn	İbn Abbâs	21227	Bâbu'l-vebâ ve't-tâ'ûn	İbn Abbâs	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'nin rivayetinde ziyâde vardır.
34	656 (Mükerre r)	Kitâbu'l-eşribe mine'l-hamr ve'n-nebîz, fi'l-hummâ ve'l-va'k	Âişe	20842	Bâbu'r-rukâ ve'l-'ayn ve'n-nefes	Zührî	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in metninde ziyâde vardır.
35	656	Kitâbu'l-eşribe mine'l-hamr ve'n-nebîz, fi'l-hummâ	Âişe	20845	Bâbu'r-rukâ ve'l-'ayn ve'n-nefes	Âişe	Metin mâna bakımından müşterektir.

		ve'l-va'k					
36	657	Kitâbu'l-eşribe mine'l-hamr ve'n-nebîz, fi'l-hummâ ve'l-va'k	Câbir, sahâbedeb bir adamdan belâğ	20840	Bâbu'r-rukâ ve'l-'ayn ve'n-nefes	Abdurrez zâk	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in metninde ziyâde vardır.
37	705	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, Câmi'u'l-âdâb	Enes b. Mâlik	21292	el-Muhâcere ve'l-hased	Enes b. Mâlik	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in Mûsned'inde ziyâde vardır.
38	706	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, Câmi'u'l-âdâb	Ebû Eyyûb el-Ensârî	21293	el-Muhâcere ve'l-hased	Ebû Eyyûb el-Ensârî	Metin mâna bakımından müşterektir.
39	707	Câmi'u'l-âdâb	Ebû Hüreyre	21298	Bâbu'z-zan	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in metninde ziyâde vardır.
40	721	Fi't-tervî' ve'l-kilâb ve ifşâi's-sır ve's-şeytan	Âişe	20668	Bâbu katli'l-kilâb	İbn Ömer	Metin mâna bakımından müşterektir.
41	722	Fi't-tervî' ve'l-kilâb ve ifşâi's-sır ve's-şeytan	el-Hasan el-Basrî	20669	Bâbu katli'l-kilâb	Ebû Hüreyre	er-Rebî'in rivayeti muhtasardır. Rebî'in rivayeti mâna bakımından Ma'mer rivayetinin bir kısmıyla uyusmaktadır.
42	726	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, Edebü'l-mü'min fi nefsihi ve's-sünen	Ebû Hüreyre	21284	Bâbu'l-mâşî fi'n-na'l	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in metninde ziyâde vardır.

43	728	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, Edebü'l-mü'min fî nefsihi ve's-sünen	Ebû Hüreyre	21313	Bâbu'l-fitra ve'l-hitân	Ebû Hüreyre	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in Müsned'inde ziyâde vardır.
44	729	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, fi'l-âdâb	Ebû Sa'îd el-Hudrî	20866	Bâb fi'ş-şehâde ve gayrihâ ve'l-fahz	İbn Ömer	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
45	732	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, fi'l-âdâb	Ebû Sa'îd el-Hudrî	20534	Bâbu't-temâsîl ve mâ câe fihi	İbn Abbâs	İki rivayet mâna bakımından mutabıktır. Ancak Ma'mer'in metninde "el-kelb" lafzı ziyâdedir.
46	736	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, fi'l-âdâb	Ebû Hüreyre	21527	Bâbu zi'l-vecheyn	Zührî	er-Rebî', metnin bir kısmını manen rivayet etmiştir. Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
47	742	fi'lâdâb	İbn Ömer	20583	Bâbu'ş-şu'ûm	İbn Ömer	er-Rebî', takdim ve tehir farkı olmakla birlikte metnin bir kısmını rivayet etmiştir. Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
48	743	Kitâbu'l-eymân ve'n-nüzûr, fi'l-âdâb	İbn Ömer	20511	Bâbu's-selâm 'alâ ehli'ş-şirk ve'd-du'âi lehüm	Âişe	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
49	744	Kitâbu'l-	Câbir,	21304	Bâbu	Abdurra	Metin mâna

		eymân ve'n- nüzûr, fi'l-âdâb	Nebî'den (s.a.v.) belâğ		sılati'r- rahim	hman b. Avf	bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
50	747	İsmu men kezebe 'alâ Resûlillâh (s.a.v.)	İbn Abbâs	21568	Bâbu'l-kizb 'ale'n-Nebî (s.a.v.)	Hasan el- Basrî	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Ma'mer'in metninde ziyâde vardır.
51	748	Kitâbu'l- eymân ve'n- nüzûr, İsmu men kezebe 'alâ Resûlillâh (s.a.v.)	Abdullah b. el-Hâris	21569	Bâbu'l-kizb 'ale'n-Nebî (s.a.v.)	Sa'îd b. Cübeyr	Metin mâna bakımından kısmen müşterektir. Ancak Rebî'in Müsned'inde ziyâde vardır.

Tablo 1: Ma'mer'in Câmi'i ile Rebî'in Müsned'indeki müşterek hadisler ve ortak yönleri

Yukarıdaki tablo değerlendirildiğinde öncelikle Rebî'in *Müsned*'i ile Ma'mer'in *Câmi*'indeki müşterek metinlerin, genellikle fezâil ve âdâb konularını kapsamakta olduğu ve fıkıh konularında müşterek bir metnin bulunmadığı görülür. Çünkü Ma'mer'in *Câmi*'inde ahkâm ile ilgili bâblar yoktur. Fakat Ma'mer'in *Câmi*'indeki fezâil ve âdâb bâblarında ahkâmla ilgili bazı hadislerin yer alması, her iki eser arasında müşterek fikhî hadislerin bulunmasına mâni değildir. İki kitap arasındaki müşterek rivayetler 47 tanedir. Rebî'in *Müsned*'indeki 73 no'lu rivayet ile Ma'mer'in *Câmi*'indeki 21149 ve 21150 no'lu rivayetler; *Müsned*'deki 372 ve 374 no'lu rivayetler ile *Câmi*'deki 20614 ve 20615 no'lu rivayetler; *Müsned*'deki 656 no'lu rivayet ile *Câmi*'deki 20842 ve 208415 no'lu rivayetler müşterektir. Rebî'in tekrar ettiği rivayetlerin sayısı 2 olup 368 ile 369 ve 502 ile 655 no'lu rivayetlerdir.

Her iki kitaptaki müşterek rivayetlerden 4 tanesi küçük takdim-tehir farklılığı dışında birbiriyle mutabıktır.⁴⁶² Toplam hadisler arasında 27 rivayet ise birinde muhtasar iken, diğerinde uzundur. Doğal olarak bu rivayetler kısmen mutabıktır. Bunlardan

⁴⁶²

1'deki 1, 5, 7 ve 30. rivayetler.

16'sında Rebî'in rivayeti Ma'mer'inkinden muhtasardır.⁴⁶³ 11 tanesinde ise Ma'mer'in rivayeti muhtasardır.⁴⁶⁴ Müşterek rivayetlerin 20 tanesinde, hem metin hem de mâna bakımından müştereklik söz konusudur.⁴⁶⁵

İki kitap arasındaki müşterek 47 rivayette müşterek râvi sayısı, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere 21'dir:

Sahabî	Müşterek rivayet sayısı
Ebû Hüreyre (ö. 57/676)	10
Hiz. Âişe (ö. 58/677)	2
İbn Ömer (ö. 73/692)	2
Enes b. Mâlik (ö. 93/711)	2
Ümmü Seleme (ö. 62/681)	1
İbn Abbâs (ö. 68/687)	1
Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693)	1
Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 50/670)	1
Üsâme b. Zeyd (ö. 54/673)	1

Tablo 2: İki kitap arasındaki müşterek hadis sayısı

Ebû Hüreyre'nin rivayetleri:

Yukarıdaki tabloda dikkat çektiği üzere en çok müşterek rivayet Ebû Hüreyre kanalıyla alınmıştır. Aşağıda bu rivayetlere daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Ondan gelen hadisler şu şekildedir:

أبو عبيدة حيث قال: بلغني عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "من أنفق زوجين نودي في الجنة يا عبد الله هذا خير فمن كان من أهل الصلاة دعي من باب الصلاة، ومن كان من أهل الصدقة دعي من باب الصدقة ومن كان من أهل الصوم دعي من باب الريان". قال أبو بكر: ما على من يدعى من هذه الأبواب كلها من ضرورة، فهل يدعى أحد من هذه الأبواب كلها يا رسول الله؟ قال: "نعم وأرجوا أن تكون منهم"

⁴⁶³ Tablo 1'deki 2, 6, 9, 20, 23, 25, 26, 27, 29, 41, 44, 46, 47, 48, 49 ve 50. rivayetler.

⁴⁶⁴ Tablo 1'deki 21, 22, 32, 33, 36, 37, 39, 42, 43 ve 51. rivayetler.

⁴⁶⁵ Tablo 1'deki 3, 4, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 28, 31, 35, 38, 40 ve 45. rivayetler. Ancak Ma'mer, 3. ve 4. sıradaki rivayetleri açık bir şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.v) ref'etmeden iki sahabîden rivayet etmiştir. Yine 16. ve 45. rivayetlerde Ma'mer'in lafızlarında ziyâde vardır.

1- “Ebû Ubeyde → Ebû Hüreyre” tarikiyle nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Kim bir çift infakta bulunursa cennette ona şöyle seslenilir: ‘Ey Allah’ın kulu! Bu (kapı) daha hayırlıdır.’ Namaz ehli olan kimse namaz kapısından çağrılır. Sadaka ehli olan kimse sadaka kapısından çağrılır. Oruç ehli olan kimse de Reyân kapısından çağrılır.*” Ebû Bekr, “Ey Allah’ın Resûlü bütün bu kapılardan çağrılması için kişinin ne yapması gerekir Bu kapıların hepsinden çağrılacak kimse var mı?” dedi. Resûlullah, “*Evet! Ben senin onlardan olacağını ümid ediyorum.*” buyurdu.

Bu hadisi Buhârî ve Müslim “Humeyd b. Abdurrahman → Ebû Hüreyre”⁴⁶⁶ tarikiyle nakletmiştir. Nesâî⁴⁶⁷ ve Tirmizî⁴⁶⁸ *Sünen*’lerinde, Ahmed b. Hanbel *Müsned*’inde⁴⁶⁹, İbn Hibbân *Sahîh*’inde⁴⁷⁰ tahrîc etmişler, fakat hiçbirinde Ebû Ubeyde’den gelen bir tarik zikredilmemiştir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "شر الطعام طعام الوليمة يدعى إليها الأغنياء ويترك الفقراء".

2- “Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre” tarikiyle nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Yemeklerin en kötüsü, zenginlerin davet edilip fakirlerin çağırılmadığı düğün yemeğidir.*”

Bu hadisi Sünnî kaynaklarda Ebû Hüreyre’den Abdurrahman b. el-A‘rec⁴⁷¹, Sa‘îd b. el-Müseyyeb⁴⁷², Bişr b. Âsım, ‘Abdurrahman b. Hürmüz ve Hasan el-Basrî rivayet

⁴⁶⁶ Buhârî, Muhammed Bin İsmail Ebu Abdullah, **Sahîh**, Thk. Muhammed Züheyr en-Nâsir, 1. Baskı, Dâru Tavki’n-Necât, “Kitabu’s-Savm”, 30; Müslim, Bin Haccac Ebu Hasan, **Sahîh**, Babu men Cemea’s Sadakati Ve A’mali’l Birr, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, 1. Baskı, Dâru İhyâi’t Tûrasi’l Arabi, Beyrut, 1432, “Zekât”, 1027)

⁴⁶⁷ Nesâî, Ahmed b. Şu‘ayb, **es-Sünenü’s-Suğrâ**, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü’l-Matbû‘âti’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Halep, 1986, Kitabu’s-Siyam, 22 .

⁴⁶⁸ Tirmizî, Muhammed b. İsâ, **es-Sünen**, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdalbaki ve İbrahim Atve Avd, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, 2. Baskı, 1975, “Ebvabül- Menakib”, 46.

⁴⁶⁹ Ahmed, **Müsned**, C. XV, s. 497.

⁴⁷⁰ İbn Hibbân, Muhammed, **el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân**, Thk. Şu‘ayb el-Arnaût, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1988, C. VIII, s. 208.

⁴⁷¹ Buhârî, “Nikah”, 67; Müslim, “Nikah”, 1432.

etmiştir. Fakat “Ebû Ubeyde → Câbir → Ebû Hüreyre” veya “Cabir → Ebû Hüreyre” tariklerinden biriyle nakledilmemiştir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة عن النبي قال: "يأكل المسلم في معي واحد والكافر في سبعة أمعاء."

3- Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre” tarikiyle rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Müslüman bir mideyle, kâfir ise yedi mideyle yer.*”

Bu hadis Sünnî kaynaklarda Ebû Hüreyre’den Ebû Hâzım, Süheyl babasından,⁴⁷³ Ebû Hüreyre’nin azatlı kölesi Ebû Yûnus⁴⁷⁴ ve ‘Alâ b. Abdurrahman babasından,⁴⁷⁵ tarikleriyle rivayet edilmiştir. Söz konusu kaynaklarda hadisin Câbir → Ebû Hüreyre” isnadıyla nakledilen bir rivayeti bulunmamaktadır.

أبو عبيدة عنه أيضاً قال: أضاف رسول الله ﷺ ضيفاً فأمر له بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فشرب حلابها حتى شرب حلاب سبعة شياه ثم أصبح فأسلم فأمر له النبي بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فلم يكملها فقال رسول الله ﷺ: "إن المؤمن ليأكل من معي واحد والكافر من سبعة أمعاء."

4- Ebû Ubeyde → (Ebû Hüreyre)” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah’a (s.a.v.) kâfir biri misafir olmuştu. Hz. Peygamber de onun için bir koyun sağılmasını emretti. Koyun sağıldı, misafir sütü içti. Sonra başka bir koyun daha sağıldı. Misafir onu da içti. Sonra bir tane daha derken tam yedi tane koyunun sütünü içti. Sabah vakti bu misafir müslüman oldu. Rasulullah (sav) yine onun için koyun sağılmasını emretti. Bir kere sağıldı, sütü içti. Bir koyun daha sağıldı. Ancak bu koyunun sütünü bitiremedi. Rasulullah (sav), şöyle buyurdu: “*Mümin bir mideyi, kâfir ise yedi mideyi doyurmak için içer.*”

⁴⁷² Ahmed, **Müsned**, C. XII, s. 223; Ebû Ya‘lâ, Ahmed Bin Ali, **Sünen**, Thk. Hüseyin Selim Esed, Daru’l Me’mun li’t Tûras, Dimeşk, 1. Baskı, 1984, C. XI, s. 123; İbn Hibbân, **Sahîh**, C. XII, s. 119.

⁴⁷³ Neşâî, Ahmed b. Şu‘ayb, **es-Sünenü’l-kübrâ**, Thk. Hasan Abdulmunim Şelebi, Editör: Şu‘ayb el-Ârnaûd, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 2001, C. VI, s. 269.

⁴⁷⁴ Ebû ‘Avâne, Ya‘kûb b. İshâk, **el-Müstahrec**, Thk. Aymen Dimeşki, Daru’l Ma’rife, Beyrut, 1. Baskı, 1998, C. V, s. 207.

⁴⁷⁵ Ebû ‘Avâne, **a.g.e.**, C. V, s. 208.

Bir önceki hadisin sebab-i vurûduyla nakledildiği rivayet olan bu hadis, aynı lafızlarla Müslim,⁴⁷⁶ Tirmizî,⁴⁷⁷ Mâlik⁴⁷⁸ ve İbn Hibbân⁴⁷⁹ tarafından “Süheyl b. Ebî Sâlih → babası → Ebû Hüreyre” isnadıyla tahrîc edilmiştir. Ebû Ubeyde tarikiyle gelen rivayet ise Sünnî kaynaklarda mevcut değildir. Bu ve bir önceki hadis Hz. Peygamber’in sözü açısından aynı olmasına rağmen Rebî‘in *Müsned*’inde ilk sırada zikredilen isnad tam olarak kaydedildiği için ayrı incelenmiştir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يقول ربنا تبارك وتعالى حين يبقى ثلث الليل الآخر: من يدعوني فاستجب له؟ من يسألني فأعطيه؟ من يستغفرني فأغفر له؟"

5- “Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hureyre”tarikiyle rivayet edildiğine göre: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Şanı Yüce olan Rabbimiz, gecenin son üçte birinde; ‘Bana kim duâ eder ki onun duasına icabet edeyim! Benden kim bir şey ister ki onu kendisine vereyim! Benden kim mağfiret ister ki ona mağfiret edeyim!’* buyurur.”⁴⁸⁰

Sünnî eserlerde bu hadisi Ebû Hüreyre’den Ebû Abdullah el-Eğar, Ebû Seleme⁴⁸¹ ve Atâ b. Yezîd el-Leysî,⁴⁸² ile birlikte ve tek başına Ebû Abdullah el-Eğar⁴⁸³ nakletmiştir. Hadisi Ebû Seleme de tek olarak⁴⁸⁴ rivâyet ederken Süheyl b. Ebî Sâlih babasından, o da Ebû Hüreyre’den aktarmıştır.⁴⁸⁵ Ayrıca Ebû Hâzım de onu Ebû

⁴⁷⁶ Müslim, “Eşribe”, 2063.

⁴⁷⁷ Tirmizî, “Ebvabü’l Et’ime”, 23.

⁴⁷⁸ Mâlik b. Enes, **el-Muvatta’**, Thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Müessesetu Zayid Bin Sultan 1. Baskı, Abudabi, 2004, “Kitabu Sıfetu’n-Nebiyi”, 717.

⁴⁷⁹ İbn Hibbân, **Sahîh**, C.XII, s.39.

⁴⁸⁰ Bu rivayette, diğer rivayetlerde geçen “Gecenin son üçte biri kalınca Allah Teâlâ dünya semâsına iner” kısmı zikredilmemiştir. Muhtemelen bu onların akidesiyle ilgili bir durumdur. Zira “inme” Allah Teâlâ hakkında teşbih çağrıştırmaktadır.

⁴⁸¹ Buhârî, “Tevhid”, 97; Müslim, “Salatü’l Müsafirin Ve Kısariha”, 758).

⁴⁸² İshak b. Râhûye, **Müsned**, Thk: Dr. Abdulgafûr Abdulhak el-Beluşî, Mektebetu’l İman, Medine, 1. Baskı, 1991, C. I, s. 250; Abdullah b. Ahmed, **es-Sünne**, Thk. Muhammed b. Sa‘id el-Kahtânî, Daru İbn Kayyim, Dammam, 1. Baskı, 1986, C.II, s. 480.

⁴⁸³ Buhârî, “Kitabü’t Tevhid”, 97.

⁴⁸⁴ Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. IX, s.180; Abdullah b. Ahmed, **es-Sünne**, C.II, s. 480.

⁴⁸⁵ Tirmizî, “Ebvabü’d-De’avat”, 45.

Hüreyre'den nakledenler arasındadır.⁴⁸⁶ Sünnî kaynaklarda hadisin “Câbir → Ebû Hüreyre” tarikli bir rivayeti bulunamamıştır.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يستجاب لأحدكم ما لم يعجل، فيقول: دعوتُ فلم يستجب لي".

6- “Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.): “Sizden biri acele edip ‘Dua ettim, ama kabul olunmadı’ demediği sürece (duasına) icabet olunur!” buyurmuştur.

Bu hadis Sünnî kaynaklarda “Ebû Ubeyd Mevlâ İbn Ezher → Ebû Hüreyre”;⁴⁸⁷ “Yahyâ b. Ubeydullah → babası → Ebû Hüreyre”⁴⁸⁸ ve “Ebû İdrîs el-Hûlvânî → Ebû Hüreyre”⁴⁸⁹ isnadlarıyla rivayet edilmiştir. Hadisin “Câbir → Ebû Hüreyre” tarikli bir rivayeti ise bulunamamıştır.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا تقولن أحدكم: اللهم اغفر لي إن شئت، اللهم ارحمني إن شئت، ولكن ليعزم على المسألة، فإنه لا مكره له".

7- “Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.), “Sizden biri, ‘Allah’ım dilersen beni mağfiret eyle. Allah’ım dilersen bana merhamet eyle.’ demesin. Fakat o, azimle istesin. Şüphesiz Allah’ı zorlayan bir şey yoktur!” buyurmuştur.

Bu hadisi Ebû Hüreyre’den A‘rec,⁴⁹⁰ Hemmâm,⁴⁹¹ ve Atâ b. Mînâ rivayet etmiştir.⁴⁹² ‘Alâ ise hadis babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den rivayet etmiştir.⁴⁹³ Hadisin “Câbir → Ebû Hüreyre” tariki ise kaynaklarda bulunamamıştır.

⁴⁸⁶ İshak b. Râhûye, **Müsned**, C. I, s. 250.

⁴⁸⁷ Buhârî, “Kitabü’d-De’avat, 80; a.mlf. **el-Edebü’l-Müfred**, Thk. Semir Emin Züheyri, Mektebetü’l Mea’rif, Riyad, 1. Baskı, 1998, s. 228; Müslim, “Kitabü’z- Zikri Ve’d- Du’ai Ve’t-Tevbeti Ve’l-istiğfar”, 2735.

⁴⁸⁸ Tirmizî, “Ebvabü’d-De’avat”, 45.

⁴⁸⁹ Buhârî, **el-Edebü’l-Müfred**, s. 228.

⁴⁹⁰ Buhârî, “De’avat”, 80.

⁴⁹¹ Buhârî, “De’avat”, 80.

⁴⁹² Müslim, “Kitabü’z- Zikri Ve’d- Du’ai Ve’t-Tevbeti Ve’l-istiğfar”, 2679.

⁴⁹³ Müslim, “Kitabü’z- Zikri Ve’d- Du’ai Ve’t-Tevbeti Ve’l-istiğfar”, 2679.

أبو عبيدة عن جابر عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "إياكم والظن، فإن الظن أكذب الحديث، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا، ولا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكنوا عباد الله إخواناً".

8- "Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre" tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.), "Zannından sakının. Çünkü zann, sözün en yalanıdır. Tecessüste bulunmayın, birbirinizin eksiğini araştırmayın, birbirinize hased etmeyin ve sırt çevirmeyin! Ey Allah'ın kulları kardeşler olunuz!" buyurmuştur.

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den A'rec,⁴⁹⁴ Tâvûs⁴⁹⁵ ve Hemmâm⁴⁹⁶ rivayet etmişlerdir. Süleym ise hadisi babasından rivayet etmiştir.⁴⁹⁷ Hadisin "Câbir → Ebû Hüreyre" tariki ise kaynaklarda bulunamamıştır.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا يمشين أحدكم في نعل واحدة، ولينتعلهما جميعاً، أو ليخلعهما جميعاً، وإذا انتعل أحدكم فليبدأ باليمين، وإذا نزع فليبدأ بالشمال".

9- "Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Hüreyre" tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.), "Sizden biriniz tek ayakkabıyla yürümesin, her ikisini de giysin veya her ikisini de çıkarsın! Sizden biriniz ayakkabı giydiği zaman sağdan başlasın, çıkaracağı zaman ise soldan başlasın." buyurmuştur.

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den A'rec,⁴⁹⁸ Sa'îd b. Ebî Sa'îd⁴⁹⁹ ve Muhammed b. Ziyâd⁵⁰⁰ rivayet etmiştir. Fakat bu hadisi Câbir'in Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği kaynaklarda zikredilmemiştir.

أبو عبيدة قال: بلغني عن أبي هريرة قال: سن رسول الله ﷺ عشر سنن في الإنسان؛ خمس في الرأس، وخمس في الجسد، فاللواتي في الرأس: فرق الشعر، وقص الشارب، والسواك، والمضمضة، والاستنشاق، واللواتي في الجسد: نتف الإبطين، وتقليم الأظافر، والاستحداد، والختان والاستنجاء.

⁴⁹⁴ Buhârî, "Feraid", 8; Müslim, "Kitabü'l-Birri ve's-Sileti ve'l-Adab", 2563.

⁴⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s.60.

⁴⁹⁶ Ma'mer, **el-Câmi'**, C. XI, s. 169.

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s.60.

⁴⁹⁸ Buhârî, "Libas", 77; Müslim, "Libas ve'z-Zine", 2097.

⁴⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, **el-Musannef**, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu-r Ruşd, Riyad, 1. Baskı, 1409H., C.V, s. 175.

⁵⁰⁰ İbn Hibbân, **Sahîh**, C. XII, s. 275.

10- Ebû Ubeyde dedi ki: Ebû Hüreyre'nin şöyle dediği bana ulaştı: "Resûlullah (s.a.v.) insanda on şeyi sünnet kılmıştır: Bunların beşi başta, beşi bedendedir. Başta olanlar: Saçı ikiye ayırmak, bıyıkları kısaltmak, misvak, mazmaza (ağza su vermek) ve istinşaktır (burna su vermek). Bedende olanlar: Koltuk altı kıllarını yolmak, tırnakları kesmek, etek tıraşı yapmak, sünnet olmak ve istincâdır (büyük ve küçük abdestten sonra su ile yıkama)."

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den "ez-Zührî → İbnu'l-Müseyyeb"⁵⁰¹ ve "Muhammed b. İbrâhîm el-Hâris et-Teymî → Ebû Seleme b. Abdurrahman"⁵⁰² isnadlarıyla rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Ubeyde hiçbir tarikte zikredilmemiştir.

Hz. Âişe'nin rivayetleri:

أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: سمعت رسول الله ﷺ يقول قبل أن يموت، وهو مستند إلى صدري، وأصغيت إليه: "اللهم اغفر لي وارحمني وألحقتني بالرفيق الأعلى"

1- Ebû Ubeyde'nin Câbir'den rivayet ettiğine göre Hz. Âişe şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) vefat etmeden önce göğsüme yaslanmış olduğu hâlde ona kulak verdiğimde, "Allah'im! Beni mağfiret eyle, bana rahmet et ve beni en yüksek makama ulaştır." diye dua ettiğini işittim.⁵⁰³

Sünnî kaynaklarda bu hadisi Hz. Âişe'den Müslim b. Sebîh⁵⁰⁴ ve Abbâd b. Abdüllah b. ez-Zubeyr⁵⁰⁵ rivayet etmiştir. Fakat Hz. Âişe'den nakledilen bu rivayetler arasında Câbir zikredilmemiştir.

أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: سمعت رسول الله ﷺ يقول قبل أن يموت، وهو مستند إلى صدري، وأصغيت إليه: "اللهم اغفر لي وارحمني وألحقتني بالرفيق الأعلى"

⁵⁰¹ Ma'mer, **Câmi'**, C. XI, s. 174; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIII, s. 220; Tirmizî, Edeb,

41.

⁵⁰² Buhârî, **el-Edebü'l-Müfred**, s. 439.

⁵⁰³ Rebî', **Müsned**'de No: 500, 501'de farklı lafızla zikretmiştir.

⁵⁰⁴ Ma'mer, **Câmi'**, C. XI, s. 19; İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. V, s.46.

⁵⁰⁵ Tirmizî, "De'avat", 45; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 401.

2- Ebû Ubeyde'nin, Câbir'den rivayet ettiğine göre Hz. Âişe şöyle demiştir: "Resûlullah (s.a.v.) hastalandığı zaman kendisine mu'avvizeteyn'i okur ve üflerdi. Ağrısı arttığı zaman, ben de bereket ümidiyle bu sureleri okur, üfler ve onun eline mesh ederdim."

Bu hadisi Hz. Âişe'den Urve b. ez-Zübeyr⁵⁰⁶ rivayet etmiş, onun dışında bu hadis Hz. Âişe'den nakleden biri tespit edilememiştir.

İbn Ömer'in rivayetleri:

أبو عبيدة قال: بلغني عن ابن عمر يروي عن الرسول قال □: "إذا دعي أحدكم إلى الوليمة فليأتها."

1- Ebû Ubeyde dedi ki: İbn Ömer'in Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini rivayet ettiği bana ulaştı: "Biriniz bir düğün yemeğine davet edilirse hemen icabet etsin."

Bu hadisi İbn Ömer'den nakleden Nâfi'den⁵⁰⁷ başka kimse tespit edilememiştir ve görülebildiği kadarıyla hadisin hiçbir tarikinde Ebû Ubeyde'nin ismi geçmemektedir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن ابن عمر قال: قال رسول الله □: "الشؤم في الدار، والمرأة، والفرس."

2- Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: İbn Ömer'in şöyle dediği bana ulaştı: Resûlullah (s.a.v.), "Uğursuzluk ev, kadın ve attadır." buyurdu.

Bu hadisi Zührî, Sâlim b. Abdullah'tan, o da İbn Ömer'den⁵⁰⁸; Zührî, Abdullah b. Ömer'in iki oğlu Hamza ve Sâlim'den;⁵⁰⁹ Utbe b. Müslim b. Hamza, Hamza b. Abdullah b. Ömer'den, o da babasından;⁵¹⁰ ez-Zührî, Hamza'dan, o da babasından;⁵¹¹ ez-Zührî, Sâlim b. Abdullah'tan, o da babasından;⁵¹² Yezîd b. Zuray', Ömer b.

⁵⁰⁶ Buhârî, "Fezail'il- Kur'an", 66; Müslim, "Selam", 2192.

⁵⁰⁷ Buhârî, "Nikah", 67; Müslim, "Nikah", 1429.

⁵⁰⁸ Buhârî, "Cihâdi ve's-Siyer", 56.

⁵⁰⁹ Buhârî, "Nikâh", 67; Müslim, Selâm", 2225.

⁵¹⁰ Müslim, "Selâm", 2225.

⁵¹¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. VIII, s. 522.

⁵¹² Nesâî, "Kitabu'l-Hayl", 28; İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, **Sünen**, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Daru İhyai'l Kütübil Arabiyye, "Nikah", 55.

Muhammed el-Askalânî'den, o da babasından o da İbn Ömer'den⁵¹³ rivayet etmişlerdir. Bu hadisi Abdullah b. Ömer'in iki oğlu ile Ömer b. Muhammed el-Askalânî'den başka kimse rivayet etmemiştir. Onlardan da ez-Zührî ve Yezîd rivayet etmiştir. Ancak Câbir tarikiyle gelen bir rivayet bulunmamaktadır.

Enes b. Mâlik'in rivayetleri:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أنس بن مالك قال: أتى رسول الله ﷺ بلبن شيب بماء وعلى يمينه أعرابي وعلى يساره أبو بكر فشرب وأعطى الأعرابي وقال: "الأيمن فالأيمن".

1- Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den, o da Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: Resûlullah'a (s.a.v.) su ile karıştırılmış süt getirildi. Sağında bir bedevi, solunda da Ebû Bekr vardı. Sütü içti, sonra bedeviye verdi ve: “*Evvelâ sağ, sonra onun sağ*” buyurdu.

Bu hadisi Zührî, Enes'ten⁵¹⁴ rivayet etmiştir. Fakat bu hadisi Enes'ten rivayet edenler arasında Câbir zikredilmemektedir.

أبو عبيدة عن جابر عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله ﷺ: "لا تباغضوا، ولا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخواناً، ولا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث"

2- “Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Enes b. Mâlik” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah'a (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Birbirinize buğz etmeyin, hased etmeyin, sırt çevirmeyin Ey Allah'ın kulları, kardeş olun! Bir müslümanın kardeşine üç günden fazla küs durması helâl olmaz.*”

Bu hadisi İbn Şihâb ez-Zührî, Enes'ten⁵¹⁵ rivayet etmiş, ancak ondan başkası bütün olarak bu hadisi Enes'ten nakletmemiştir.

Müslim *Sahîh*'inde “Muhammed b. Müsennâ → Ebû Dâvûd → Şu‘be → Katâde → Enes b. Mâlik → Resûlullah” isnadıyla hadisin yalnızca “*Birbirinize haset etmeyin, buğz etmeyin, yüz çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları, kardeş olun.*” Kısmını rivayet

⁵¹³ Buhârî, “Nikâh”, 67.

⁵¹⁴ Buhârî, “Musakât”, 42; Müslim, “Eşribe”, 2029.

⁵¹⁵ Buhârî, “Edeb”, 78; Müslim, “Kitabü'l-Birri ve's-Sıleti ve'l-Adâb”, 2558.

ederken “Ali b. Nasr → Vehb b. Cerîr → Şu‘be” tarikiyle de hadisi “Allah’ın size emrettiği gibi” ziyâdesiyle nakletmiştir.⁵¹⁶

Ümmü Seleme’nin rivayeti:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري عن أم سلمة قالت: قال رسول الله ﷺ: "من شرب في أنية الذهب والفضة فكأنما يجر جر في جوفه نار جهنم".

“Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Sa‘îd el-Hudrî → Ümmü Seleme” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah(s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Altın ve gümüş kaptan içen kimsenin karnında sanki cehennem ateşi fokurdamaktadır.*”

Bu hadisi Ümmü Seleme’den, Abdullah b. Abdurrahman b. Ebî Bekr,⁵¹⁷ Ümmü Habîbe’nin azatlı kölesi Cerrâh⁵¹⁸ ve Safiyye bint Ubeyd⁵¹⁹ rivayet etmiştir. Ümmü Seleme’den nakledilen hiçbir rivayette Ebû Sa‘îd el-Hudrî ve Câbir’in ismi bulunmamaktadır.

İbn Abbâs’ın rivayeti:

أبو عبيدة عن جابر عن ابن عباس أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه خرج إلى الشام حتى كان بسرغ – وهو موضع بالشام – لقيه أمراء الأجناد أبو عبيدة بن الجراح رضي الله عنه مع أصحابه، وأخبروه أن الوباء وقع في أرض الشام، فاختلّفوا، فقال بعضهم: خرجت لأمر ولا نرى أن، ترجع عنه؛ وقال بعضهم: معك بقية الناس وأصحاب رسول الله ﷺ ولا نرى أن تقدمهم على هذا الوباء، فقال عمر: ارتفعوا عني. قال ابن عباس: فقال عمر: ادع لي المهاجرين الأولين. فدعوتهم فاستشارهم فاختلّفوا، فقال بعضهم: معك بقية الناس وأصحاب رسول الله ﷺ ولا نرى أن تقدمهم على هذا الوباء، وقال بعضهم: خرجت لأمر ولا نرى أن ترجع عنه، فقال ارتفعوا عني، فارتفعوا، ثم قال: ادع لي الأنصار، فدعوتهم، فاستشارهم، فسلّكوا سبيل المهاجرين واختلفوا كاختلافهم، فقال: ارتفعوا عني. فارتفعوا ثم قال: ادع لي من كان هاهنا من مشيخة قريش ومن مهاجرة الفتى. فدعوتهم، فلم يختلف عليه منهم رجلان فقالوا: نرى أن ترجع بالناس ولا تقدمهم على هذا الوباء، فنأى عمر في الناس: إني مصبح على ظهر فأصبحوا عليه. فقال أبو عبيدة: أفراراً من قدر الله يا عمر؟ فقال عمر: لو غيرك قالها يا أبا عبيدة! نعم نفر من قدر الله إلى قدر الله. قال ابن عباس: فجاء عبدالرحمن بن عوف، وكان متغيباً في بعض حاجته، فقال: إن عندي من هذا علماً، سمعت رسول الله ﷺ يقول: "إذا سمعتم به بأرض فلا تقدموا عليه، وإذا وقع بأرض وأنتم فيها فلا تخرجوا فراراً منه". قال: فحمد الله عمر، وأثنى عليه، ثم انصرف.

“Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs” tarikiyle rivayet edildiğine göre Ömer b. el-Hattâb (r.a.), Şam’a gitmek üzere yola çıktı. –Şam civarında bir yer olan– Serg’e vardığında ordu komutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve arkadaşları onu karşılayarak

⁵¹⁶ Müslim, “Kitabü’l-Birri ve’s-Sileti ve’l-Adâb”, 2559.

⁵¹⁷ Müslim, “Libas ve’z-Ziyne”, 2065.

⁵¹⁸ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. XI, s. 66.

⁵¹⁹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebu Kasım, **el-Mu‘cemu’l-Kebîr**, Thk. Hamdi Abdulmecid Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 2. Baskı, 1994, C. XXII, s. 413.

Şam’da veba zuhur ettiğini kendisine haber verdiler. Bunun üzerine (dönmek veya kalmak konusunda) ihtilaf ettiler. Bazıları, “Sen bir iş için yola çıktın, bu yoldan geri dönmeni doğru bulmuyoruz” dedi. Bazıları ise, “Senin beraberinde olanlar, en şerefli insanlar ve Resûlullah’ın (s.a.v.) ashâbıdır. Senin onları bu vebanın içine götürmeni doğru bulmuyoruz” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Yanımdan uzaklaşın!” dedi. İbn Abbâs dedi ki: Hz. Ömer, “Bana ilk muhâcirleri çağır!” dedi. Ben de onları çağırdım, kendileriyle istişâre etti. Onlar da ihtilafa düştüler. Bazıları, “Sen bir iş için yola çıktın, biz ondan dönmeni uygun görmüyoruz” dediler. Bazıları ise, “Senin beraberinde olanlar en şerefli insanlar ve Resûlullah’ın (s.a.v.) ashâbıdır. Onları bu vebanın üzerine götürmeni uygun görmüyoruz” dediler. Hz. Ömer, “Yanımdan uzaklaşın!” dedi, onlar da uzaklaştılar. Sonra “Bana ensârı çağır!” dedi. Onları çağırdım ve kendileriyle istişâre etti. Fakat onlar da muhacirlerin yolunu tuttular ve onlar gibi ihtilaf ettiler. Hz. Ömer, “Yanımdan uzaklaşın!” dedi, onlar da uzaklaştılar. Sonra “Kureyş’in büyüklerini ve Mekke’nin fethinden sonra müslüman olan muhâcirlerden burada bulunanları bana çağır!” dedi. Ben de onları çağırdım. Onlardan iki kişi bile bu konuda ihtilafa düşmedi ve: “Biz insanları geri döndürmeni, bu vebanın içine sokmamamı uygun görüyoruz” dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer, insanlara seslenerek, “Ben sabahleyin bineğimin üzerinde olacağım. Siz de binin!” dedi. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, “Ey Ömer! Allah’ın kaderinden mi kaçırıyorsun?” dedi. Hz. Ömer, “Ey Ebû Ubeyde! Keşke bunu senden başkası söyleseydi! Evet, Allah’ın kaderinden, Allah’ın kaderine kaçıyoruz!” dedi. İbn Abbâs dedi ki: Derken bazı ihtiyaçlarını karşılamak için -daha önce orada bulunmayan- Abdurrahman b. Avf geldi ve: “Bu hususta bende bir bilgi var. Ben Resûlullah’ın (s.a.v.), *“Bir yerde tâûn olduğunu işitirseniz, oraya gitmeyin! Eğer sizin bulunduğunuz yerde ortaya çıkarsa, ondan kaçmak için oradan çıkmayın.”* dediğini işittim” dedi. İbn Abbâs, “Bunun üzerine Hz. Ömer Allah’a hamd ve senâ etti. Sonra oradan ayrıldı.” dedi.

Bu hadisi İbn Abbas’tan, Abdullah b. Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel⁵²⁰ rivayet etmiştir. Ancak Câbir’in İbn Abbâs’tan aldığı bir rivayet bulunmamaktadır.

520

Buhârî, “Tıb”, 76; Müslim, “Selam”, 2219.

Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin rivayeti:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري قال: كان ناس من الأنصار سألوا رسول الله ﷺ فأعطاهم، ثم سألوه فأعطاهم، ثم سألوه فأعطاهم ثلاثاً حتى نفذ ما عنده، ثم قال: "ما يكون عندي من خير فلن أدخره عنكم ومن يستعفف يعففه الله ومن يستغن يغنه الله ومن تبصر يبصره الله وما أعطي أحد عطاء هو خير له وأوسع من الصبر".

“Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Sa‘îd el-Hudrî” tarikiyle rivayet edildiğine göre Ensâr’dan bazı kimseler Rasûlullah’tan (s.a.v.) (mal) istediler, o da onlara verdi. Sonra yine istediler, o da verdi. Sonra üçüncü defa istediler, o yine verdi ve sonunda yanındaki mallar tükendi. Sonra Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“Yanımda bulunan maldan hiçbir şeyi sizlerden alıkoymuyorum. Kim iffetli kalmak isterse, Allah onu iffetli kılar. Kim müstağni davranırsa, Allah onu zengin eder. Kim basiretli olmak isterse, onu basiretli kılar. Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ihsân verilmemiştir.”* buyurdu.

Ehl-i Sünnet kaynaklarında bu rivayet, Ebû Sa‘îd Atâ b. Yezîd el-Leysî⁵²¹ tarikiyle rivayet edilmiştir. Ancak Câbir’den gelen bir rivayet bulunamamıştır.

Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin rivayeti:

أبو عبيدة عن جابر عن أبي سعيد الخدري قال: قال أبو أيوب الأنصاري: قال رسول الله ﷺ: "لا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث ليال، يلتقيان فيعرض هذا ويعرض هذا، وخيرهما الذي يبدأ بالسلام".

“Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → Ebû Sa‘îd el-Hudrî” tarikiyle rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“Bir müslümanın (din) kardeşiyle üç günden fazla küs durması helâl olmaz. Hatta birbirleriyle karşılaştıkları zaman birisi yüzünü bu tarafa çevirir, diğeri de öteki tarafa çevirir. Bu ikisi arasında en hayırlısı, önce selâm verendir.”*

Sünnî kaynaklarda ise bu hadisi Ebû Eyyûb’den sadece Atâ b. Yezîd el-Leysî⁵²² rivayet etmiştir.

⁵²¹ Buhârî, “Zeka”t, 24.

⁵²² Buhârî, “Edeb”, 78; Müslim, “Kitabü’l-Birri ve’s-Sıleti ve’l-Adâb”, 2560.

Üsâme b. Zeyd'in rivayeti:

أبو عبيدة [قال: قال سعد بن أبي وقاص لأسماء بن زيد: ماذا سمعت من رسول الله ﷺ يقول في الطاعون؟ قال: سمعته يقول: "الطاعون رجز أرسل على طائفة من بني إسرائيل أو على من كان قبلكم، فإذا سمعتم به في أرض فلا تدخلوها عليه، وإذا وقع في أرض وأنتم فيها فلا تخرجوا فراراً منه".

Ebû Ubeyde dedi ki: Sa'd b. Ebî Vakkâs, Üsâme b. Zeyd'e, "Sen Resûlullah'tan (s.a.v.) tâûn hakkında ne işittin?" diye sordu. O da şöyle cevap verdi: Resûlullah (s.a.v.), "*Tâûn, Benî İsrail'den bir taifeye veya sizden öncekilere gönderilmiş bir azabdır. Onun bir yerde ortaya çıktığını işiterseniz oraya girmeyin. Sizin bulunduğunuz bir yerde ortaya çıkarsa, ondan kaçmak için de oradan çıkmayın.*" buyurdu."

Bu hadis Üsâme b. Zeyd'den "AbdülAzîz → Mâlik → İbnü'l-Münkedir ve Ebu'n-Nadr",⁵²³ "Yahyâ → Mâlik → İbnü'l-Münkedir ve Ebu'n-Nadr",⁵²⁴ "Ebû Seleme el-Huza'î → Mâlik → Ebu'n-Nadr ve İbnü'l-Münkedir → Âmir b. Sa'd → babası",⁵²⁵ "Muhammed b. Bişr → Muhammed b. 'Amr ve Yezîd → İbnü'l-Münkedir",⁵²⁶ "Hâris b. Miskîn → İbnul-Kâsım → Mâlik → İbnü'l-Münkedir ve Ebun-Nadr → Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs → babası",⁵²⁷ "Ömer b. Sa'îd b. Sinân → Ahmed b. Ebî Bekr → Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs → babası",⁵²⁸ "Süfyân → Amr → Âmir b. Sa'd",⁵²⁹ "Mahmud b. Gaylân → Vekî' → Süfyân → Habîb → İbrâhîm b. Sa'd'dan → Sa'd b. Mâlik, Huzeyme b. Sâbit ve Üsâme b. Zeyd",⁵³⁰ isnadlarıyla rivayet edilmiştir. Bu tariklerin hiçbirinde Ebû Ubeyde'nin ismi geçmemektedir.

⁵²³ Buhârî, "Ehadisu'l-Enbiya", 60.

⁵²⁴ Müslim, "Selam", 2218.

⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVI, s. 95.

⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVI, s. 139.

⁵²⁷ Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, C. VII, s. 66.

⁵²⁸ İbn Hibbân, **Sahîh**, C. VII, s. 216.

⁵²⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVI, s. 82.

⁵³⁰ Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, C. VII, s. 67.

2.3.2. *Câmi'* ve *Müsned'*deki Munkatı' Hadisler

2.3.2.1. *Câmi'*deki Hadisler

Munkatı' hadis, inkıtâ' hangi şekilde olursa olsun isnadı muttasıl olmayan hadisler hakkında kullanılır.⁵³¹ Daha özel kullanımıyla munkatı', isnadın başında veya ortasında ya da sonunda sahâbîden önceki râvilerden birinin veya farklı iki yerde bir veya birden fazla râvinin düşmesidir. Aynı şekilde senedinde mübhem bir râvi bulunan hadis de *munkatı'* diye isimlendirilir.⁵³² Mübhem ise, hadiste açıkça ismi zikredilmeyen râvinin bulunduğu hadistir.⁵³³

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*inde müşterek hadisler arasında geçen munkatı' hadis çeşitleri arasında tâbîînin doğrudan Hz. Peygamber'den rivayet ettiği *mürsel*, senedinde peş peşe iki râvinin düştüğü *mu'dal* ve müellifin hocasını zikretmeyerek veya bazen de senedin sonuna kadar peş peşe bir veya birden fazla râviyi hazfederek kaydettiği *mu'allak* hadisler bulunmaktadır.

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن ليث بن أبي سليم، أنَّ النبي ﷺ مرَّ بنَفَرٍ من قريش، ووُجُوهُهُمْ كَأَنَّهُا سَبَانُكَ الدَّهَبِ، فجعل يوصيهم، فقال: "إنكم لن تزالوا بخير ما اتَّقَيْتُمُ اللَّهَ، وَحَفِظْتُمُ أَمْرَهُ، وَمَنْ تَرَكَ ذَلِكَ مِنْكُمْ لَحَاهُ اللَّهُ كَمَا لَحَا هَذَا الْعُودُ"، وَجَعَلَ النَّبِيُّ ﷺ يُلْحَى عُودًا كَانَ فِي يَدِهِ، لَمْ يَتْرُكْ فِيهِ شَيْئًا.

1. "Abdurrezzâk → Ma'mer → Leys b. Ebî Süleyym" isnadıyla rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.), Kureyş'ten yüzleri altın külçesi gibi sararmış bir topluluğa rastladı ve onlara nasihatle bulunarak şöyle dedi: "Allah'tan ittika ettiğiniz ve O'nun emrini muhafaza ettiğiniz sürece hayırda kalmaya devam edeceksiniz. Sizden kim bunu terk ederse, şu öd ağacını soyduğu gibi, Allah onu soyacaktır." Peygamber (s.a.v.), elindeki öd ağacının tamamını soydu.⁵³⁴

Hadisin isnadı Leys b. Ebî Süleyym'den munkatı' olarak Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmaktadır. Leys b. Ebî Süleyym zayıf bir râvi olup ihtilata uğramış ve ne dediğini

⁵³¹ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, 1. Baskı, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1426/2005, s. 165.

⁵³² Sehâvî, *Fethu'l-muğîs Şerhu Elfiyeti'l-Hadîs*, C. I, s. 195.

⁵³³ Itr, Nûreddin, *Menhecü'n-nakd fi 'ulûmi'l-hadîs*, 26. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, Beyrut, 1427/2006, s. 163.

⁵³⁴ Ma'mer, *el-Câmi'*, C. XI, s. 58.

bilemeyecek hale gelmiştir.⁵³⁵ Bu hadisi Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde farklı lafızla "Ya'kûb → babası → Sâlih → İbn Şihâb → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe → İbn Mes'ûd" tarikiyle tahrîc etmiştir.⁵³⁶

قال الزُّهْرِيُّ، وَحَدَّثَنِي رَجُلٌ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "لَا يُورَدَنَّ مُمْرِضٌ عَلَى مُصْبِحٍ" قَالَ: فَرَأَيْتَهُ الرَّجُلُ فَقَالَ: أَلَيْسَ قَدْ حَدَّثْتَنَا أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "لَا عَدْوَى وَلَا صَفَرٌ وَلَا هَامَةٌ؟" فَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: لَمْ أَحَدِّثْكُمْوهُ، قَالَ الزُّهْرِيُّ: قَالَ لِي أَبُو سَلَمَةَ: بَلَى قَدْ حَدَّثْتُ بِهِ، وَمَا سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ نَسِيَ حَدِيثًا قَطُّ غَيْرَهُ.

2. Zührî dedi ki: Bana Ebû Hüreyre'den bir adamın rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: "Hasta develeri olan kimse, sakın bunları sağlam develerin arasına salmasın!" Bir adam ona dönerek şöyle dedi: "Sen bize Nebî'nin (s.a.v.), "(İslâm'da) 'advâ, safer ve hâme⁵³⁷ yoktur." dediğini rivayet etmedin mi?" Bunun üzerine Ebû Hüreyre şöyle cevap verdi: "Hayır, onu ben rivayet etmedim." Zührî dedi ki: Ebû Seleme, bana şöyle dedi: "Ben, Ebû Hüreyre'nin bunun dışında başka bir hadisi unuttuğunu asla işitmedim."

⁵³⁵ Leys b. Ebî Süleym (60?-143), Âli Ebî Süfyan b. Harb el-Emevî'nin azatlı kölesidir. O, dördüncü tabakadan olup Kûfe muhaddisleri ve önde gelen âlimleri arasında sayılır. Leys, hıfzındaki noksanlık sebebiyle leyyinü'l-hadîs kabul edilir. (Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 179).

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. VII, s. 388.

⁵³⁷ 'Advâ, uyuz ve diğer bir hastalığın sahibinden başkasına geçmesidir. Câhiliyyede Araplar bir deve uyuz olunca, bunun diğer develere de bulaşacağına inanırlardı. İslâm gelince bunu yasaklamıştır. Onlar, uyuzun kendisinin bulaştığına inanırlar. Peygamber (s.a.v.) onlara hasta edenin Allah olduğunu bildirmiştir. *Hâme*, gece kuşlarından Sadâ dedikleri kuş ismi olup baykuş diye meşhurdur. Câhiliyyede Araplar, intikamı alınmayan maktulün ruhunun "hâme" (baykuş) olup "Beni sulayın" diye çağırdığına, intikamı alınınca uçup gittiğine inanırlardı. İslâm gelince bundan nehyetmiştir. *Safer*, Câhiliyyede Safer ayının uğursuzluğu veya karında kurtçuk bulunduğu inancıdır. Araplar, karında Safer denilen bir kurtçuk bulunduğu ve bunun insanda aç iken ortaya çıktığına ve acı verdiğine inanıyorlardı. İslâm bunu bâtil saymıştır. Bir görüşe göre de, Hz. Peygamber Câhiliyye Araplarının Muharrem'i Safer ayına tehir etmelerini murad etmiştir. Çünkü onlar Safer'i haram kabul ederlerdi. İslâm bunu bâtil saymıştır (İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Sa'âdât el-Mübârek, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, Dâru İbnî'l-Cevziyye, Suudi Arabistan, 1421, s. 519, 597, 1016; Zemahşerî, Ebu'l-Kasım, *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*, Thk. Ali Muhammed Becavî, Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, 2. Baskı t.y., C. III, s. 37; İbn Hacer, el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, der. Muhammed Fuat Abdülbaki, C. X, s. 241; Hattâbî, Süleyman Hamd b. Muhammed, *Me'âlimü's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep, 1932, C. IV, s. 233; Nevevî, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *Şerhun a'lâ Sahîhi Müslim*, Daru İhyai Turasu'l Arabî, 2. Baskı, 1392 h., C. I, s. 35).

Bu hadisi Ebû Dâvûd, “Ma‘mer → Zührî → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre” tarikiyle tahrîc etmiştir.⁵³⁸ Yine bu hadis “Süleyman b. Hayyân → Sa‘îd b. Mînâ → Ebû Hüreyre”,⁵³⁹ “Abdulazîz b. Abdullah → İbrâhîm b. Sa‘d → Sâlih → İbn Şihâb → Ebû Seleme b. Abdurrahman ve bir başkası”⁵⁴⁰ ve “Zührî → Ebû Seleme ve Sinân b. Ebî Sinân’dan”,⁵⁴¹ “Abdullah b. Muhammed → Hişâm b. Yûsuf → Ma‘mer → Zührî → Ebû Seleme”⁵⁴² tarikleriyle de rivayet edilmiştir.

Bu hadisin sahih olduğunda ittifak edilmiştir. Müslim, Ebû Seleme’nin Ebû Hüreyre’den naklettiği bu hadisi “Muhammed → Abdullah b. Muhammed → Hişâm b. Yûsuf → Ma‘mer” “Harmele → İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb” isnadlarıyla rivayet etmiştir. Müslim’in rivayetinde hadis şu ziyadeyle nakledilmiştir: Ebû Seleme dedi ki: “Ömrüme yemin olsun Ebû Hüreyre bize Resûlullah’ın (s.a.v.) ‘Hastalık bulaşması (‘advâ) yoktur.’ buyurduğunu rivayet ediyordu. Ebû Hüreyre mi unuttu yoksa iki hadisten biri diğerini nesh mi etti, bilmiyorum.”⁵⁴³

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن عبد الله بن عقيل قال: سَلَّمَ النَّبِيُّ ﷺ عَلَى سَعْدِ بْنِ عُيَادَةَ ثَلَاثًا، فَلَمْ يَأْذَنْ لَهُ، كَانَ عَلَى حَاجَةٍ، فَرَجَعَ النَّبِيُّ ﷺ، فَقَامَ سَعْدٌ سَرِيعًا فَاغْتَسَلَ، ثُمَّ تَبِعَهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي كُنْتُ عَلَى حَاجَةٍ، فَقُمْتُ فَاغْتَسَلْتُ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ".

3. Abdurrezzâk, Ma‘mer’den, o da Abdullah b. Akîl’den rivayet ederek onun şöyle dediğini bize haber verdi: Nebî (s.a.v.), Sa‘d b. Ubâde’ye üç defa selâm verdi. Fakat o meşgul olduğundan ona izin vermedi. Bunun üzerine Nebî (s.a.v.) geri döndü. Sa‘d hızlıca kalktı ve gusûl aldı. Sonra ona yetişti ve şöyle dedi: Yâ Resûlallah! Meşguldüm, sonra kalktım ve gusûl aldım.” Nebî (s.a.v.) de, “Gusul, meni gelmesi durumunda alınır.” buyurdu⁵⁴⁴.

⁵³⁸ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâ’s b. İshak, **Sünen**, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, “Tıb”, 25.

⁵³⁹ Buhârî, “Tıb”, 19.

⁵⁴⁰ Buhârî, “Ehadisü’l-Enbiya”, 60.

⁵⁴¹ Buhârî, “Tıb”, 24.

⁵⁴² Buhârî, “Tıb”, 51.

⁵⁴³ Müslim, “Selam”, 2221.

⁵⁴⁴ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. X, s. 382.

Bu hadis mürseldir. Zira Abdullah b. Akîl⁵⁴⁵ doğrudan Nebî'den (s.a.v.) işitmemiş, İbn Ömer, Enes b. Mâlik ve başkalarından hadis almıştır. Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde bu hadisi "Ali b. İshâk → İbnu'l-Mübârek → Yûnus → Zührî → Sehl b. Sa'd el-Ensârî → Übeyy b. Ka'b" tarikiyle tahrîc etmiştir. Sonra Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Ma'mer, bu isnadı benzer bir şekilde bana haber verdi."⁵⁴⁶ Ebû Hâtim ise şöyle demiştir: "Bu hadisi Ma'mer, Zührî'den naklen, onu "Bana Sehl b. Sa'd haber verdi." dediğini rivayet etmiştir."⁵⁴⁷ Ma'mer'in birden çok tarikle rivayet ettiği bu hadis, onun dışında da pekçok tarikle rivayet edilmiştir.

أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن زيد بن أسلم، قال: سمعتُ رسول ابن عمر يقول: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: "مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ مِنَ الْخِيَلَاءِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ".

4. Abdurrezzâk'ın kaydettiğine göre Ma'mer, Zeyd b. Eslem'den rivayet ederek onun şöyle dediğini bize haber verdi: İbn Ömer'in elçisinin şöyle dediğini işittim: Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: "Kim kibirlenerek izârını (elbisesini) yerde sürüklerse, Allah ona (merhamet nazarıyla) bakmaz."⁵⁴⁸

Zeyd dedi ki: İbn Ömer şöyle rivayet ediyordu: Nebî (s.a.v.), üzerimde yeni bir elbise olduğu halde beni gördü ve: "Bu kim?" dedi. Ben de "Abdullah" dedim. "Eğer Abdullah isen elbiseni kaldır!" dedi. "Ben de onu kaldırdım!" (Resûlullah), "Daha fazla kaldır" dedi. Ben de baldırımın yarısına gelinceye kaldırdım. Sonra Ebû Bekr'e yönelerek şöyle buyurdu: "Kim kibirlenerek izârını (elbisesini) yerde sürüklerse, Allah kıyamet günü ona (merhamet nazarıyla) bakmaz." Bunun üzerine Ebû Bekr, "Benim izârım (elbisem) bazen aşağıya sarkıyor" dedi. Nebî (s.a.v.) de, "Sen onlardan değilsin!" buyurdu⁵⁴⁹.

⁵⁴⁵ Abdullah b. Akîl (ö. hicrî 140'dan sonra): İmâm Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Akîl, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının oğlu olup annesi Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) kızı Zeyneb'dir. (Zehabî, *Siyer*, C. VI, s. 204-205).

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXV, s. 29.

⁵⁴⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, C. III, s. 449.

⁵⁴⁸ Ma'mer, *el-Câmi*, C. XI, s. 81.

⁵⁴⁹ Ma'mer, *el-Câmi*, C. XI, s. 81.

Bu hadisi İbn Ömer'den rivayet eden şahsın ismi zikredilmemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde bu hadisi açık bir şekilde Zeyd b. Eslem'in⁵⁵⁰ semâ'ı olarak tahrîc etmiş ve "Abdurrezzâk → Ma'mer → Zeyd b. Eslem → İbn Ömer" tarikiyle rivayet etmiştir.⁵⁵¹

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنِ الْمُطَّلِبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَنْطَلٍ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "لَا تَرُدُّوا السَّائِلَ، وَلَوْ بِظُلْفٍ مُخْتَرِقَةٍ".

5. "Abdurrezzâk → Ma'mer → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Muttalib b. Abdullah b. Hanteb" isnadıyla rivayet edildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Dilenciye boş çevirmeyin, küçücük bir şey dahi olsa*⁵⁵² *verin.*"⁵⁵³

Senedde yer alan Yahyâ b. Ebî Kesîr⁵⁵⁴, bu hadisi mürsel rivayetleri bulunan Muttalib b. Abdullah b. Hanteb'den almıştır. Bu isnadda Yahyâ b. Ebî Kesîr'in doğrudan Muttalib b. Abdullah b. Hanteb'ten,⁵⁵⁵ Muttalib'in de doğrudan Nebî'den (s.a.v.) işitmediği kaydedilmektedir. Benzer şekilde ilgili hadis Şihâb el-Kuzâ'î'nin *Müsned*'inde de "Abdurrezzâk → Ma'mer → Yahyâ → Muttalib → Nebî (s.a.v.)" tarikiyle rivayet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel ise *Müsned*'inde başka bir tarikten muttasıl isnadla rivayet etmiştir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Zeyd b. Eslem (ö. 136 h.): İmâm Ebû Abdullah el-'Adevî el-Ömerî el-Medenî el-Fakîh, Ömer b. el-Hattâb'ın azatlı kölesi olup tefsirde meşhur olmuştur. (Zehebî, **Siyer**, C. V, s. 316).

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. X, s. 413.

⁵⁵² Hadisin lafzî tercümesi, yanmış bir tırnak dahi olsa verin şeklindedir, ancak buradan murad metinde tercüme edildiği gibidir. Zira adet olarak yanmış tırnak herhangi bir şekilde kullanılmamaktadır. Bk. Sindî, *Hâşiyetü Müsned*, C. XXVII, 208 (Ahmed b. Hanbel'in **Müsned**'iyle birlikte, Şuayb Arnavût tahkiki)

⁵⁵³ Ma'mer, **el-Câmi'**, C. XI, s. 94.

⁵⁵⁴ Aslen Basralı olup I./VII. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Ashâbdan sadece Enes b. Mâlik'i gördüğü, ancak kendisinden hadis semâ etmediği belirtilmektedir. Sa'îd b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Sâlim b. Abdullah, Kâsım b. Muhammed, Abdullah b. Ebû Katâde, Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime el-Berberî, Muhammed el-Bâkır gibi şahıslardan hadis rivayet etmiştir. Talebeleri arasında Hişâm ed-Destüvâî, Evzâ'î, Şeybân en-Nahvî, Harb b. Şeddâd, Hemmâm b. Yahyâ, Ebân b. Yezîd, Hüseyin el-Muallim, Muâviye b. Sellâm, Ma'mer b. Râşid, Dûrî ile kendi oğlu Abdullah sayılabilir. 129/747 yılında vefât etmiştir (Zehebî, **Siyer**, C. VI, 27-30; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. XI, s. 271; Camcı, Selçuk, "Yahyâ b. Ebû Kesîr", **DİA**, C. XLIII, s. 241).

⁵⁵⁵ el-Muttalib b. Abdullah b. Hanteb hicrî 121'den sonra vefât etmiştir (Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C. XXVIII, s. 81-85).

⁵⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, 1421/2001, C. XLV, s. 441.

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري قال: قال النبي ﷺ: "ليس المسكين الذي تَرُدُّهُ التَّمَرَةُ والتَّمَرَتَانِ، والأَكْلَةُ والأَكْلَتَانِ، ولكنَّ المسكينَ الذي لا يَسْأَلُ، ولا يُعْلَمُ مكانُهُ، فَيُتَصَدَّقُ عَلَيْهِ".

6. “Abdurrezzâk → Ma‘mer → Zührî” isnadıyla nakledildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Miskin, bir iki hurma ve bir iki lokma yiyecek için dolaşan kimse değildir. Miskin, dilenmeyen ve durumu da bilinmeyen kimsedir ki ona tasadduk edilsin.*”⁵⁵⁷

Bu hadis, Zührî’den mürsel olarak nakledilmiştir. Ancak hadis Buhârî ve Müslim tarafından başka tariklerle de tahrîc edilmiştir. Hadis “Nasr b. Ali → Abdu’l-A‘lâ → Ma‘mer → ez-Zührî → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre” tarikiyle rivayet edilmiştir⁵⁵⁸. Hadisin farklı tarikleri de bulunmaktadır.⁵⁵⁹

أخبرنا عبد الرزاق، قال معمر: الرُّقِيَّةُ التي رَقَى بها جبريلُ النَّبِيِّ ﷺ: بِاسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ، وَاللَّهُ يَشْفِيكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ وَحَاسِدٍ، بِاسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ.

7. Abdurrezzâk’ın bize haber verdiği göre Ma‘mer şöyle demiştir: Cibrîl’in Nebî’ye (s.a.v.) yapmış olduğu rukye şöyledir: “Allah’ın ismiyle sana okuyorum. Allah, sana eziyet veren herşeyden, her gözden ve hasetçiden sana şifâ versin! Allah’ın ismiyle sana okuyorum!”⁵⁶⁰

Bu hadisin isnadı, Ma‘mer’den Nebî’ye (s.a.v.) ulaşıncaya kadar munkatı’dır. Müslim bu hadisi *Sahîh*’inde şu tarikte tahrîc etmiştir: “Bîşr b. Hilâl es-Savvâf → Abdulvaris → Abdulazîz b. Suhayb → Ebû Nadra → Ebû Sa‘îd el-Hudrî”.⁵⁶¹ Bir başka rivayette ise hadis “Abdussamed b. Abdulvâris → babası → Abdulazîz b. Suhayb → Ebû

⁵⁵⁷ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. XI, s. 96.

⁵⁵⁸ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. XI, s. 96.

⁵⁵⁹ Buhârî, “Tefsîrü’l-Kur’an”, 41; Müslim, “Zekat”, 1039.

⁵⁶⁰ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. XI, s. 18.

⁵⁶¹ Müslim, “Selam”, 2186; Tirmizî, “Ebvabü’l-Cenaiz”, 4; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, C. IX, s. 370.

Nadra → Ebû Sa'îd" tarikiyle rivayet edilmiştir.⁵⁶² Ancak Ma'mer kanalıyla nakledilen bir tarike ulaşılamamıştır.

أخبرنا عبد الرزاق، عن الزُّهري، عن رجلٍ، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يُسْتَجَابُ لأحدِكُمْ ما لم يَعْجَلْ، فيقول: إني قد دعوتُ فلم يُسْتَجَبْ لي".

8. Abdurrezzâk, Zührî'den, o da bir adamdan rivayet ederek Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini bize haber verdi: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *"Biriniz acele edip 'Ben dua ettim ama duam kabul olunmadı' demedikçe duası kabul olunur."*⁵⁶³

Görüldüğü üzere hadisin senedinde mübhem bir râvi vardır. Fakat bu hadisi Buhârî, "Mâlik → ez-Zührî → İbnu'l-Ezher'in azatlısı Ebû Ubeyd (ki o, senedde mübhem olan râvidir) → Ebû Hüreyre" tarikiyle tahrîc etmiştir.⁵⁶⁴ Hadis başka tariklerle de rivayet edilmiştir.⁵⁶⁵

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزُّهري، أنَّ النَّبِيَّ ﷺ كان ينفثُ بالقرآن على كَفَّيْهِ، ثم يمسحُ بهما وجهَهُ.

9. Abdurrezzâk, Ma'mer'den, o Zührî'den rivayet ederek bize haber verdi: "Nebî (s.a.v.), Kur'an okuyarak ellerine üfler, sonra iki eliyle yüzüne sürerdi."⁵⁶⁶

Bu hadisin isnadı, Zührî doğrudan Nebî'den (s.a.v.) rivayet ettiği için mürseldir. Ancak Buhârî *Sahîh*'inde bu hadisi, "İbrâhîm b. Mûsâ → Ma'mer → Zührî → Urve b. ez-Zübeyr → Âişe"⁵⁶⁷ ve "Abdullah b. Muhammed el-Cu'fî → Hişâm → Ma'mer" "tarikleriyle⁵⁶⁸ Nebî'den (s.a.v.) rivayet etmiştir.

⁵⁶² Tirmizî, Muhammed b. İsa, **el-İlâel**, Thk. Suphî Samaraî, Ebu'l Muâtî Nuri, Mahmud Halil Sa'idî, A'lemu'l Kutub, 1. Baskı, 1409H\ s. 141.

⁵⁶³ Ma'mer, **el-Câmi**, C. X, s. 442.

⁵⁶⁴ Buhârî, "De'avat", 23.

⁵⁶⁵ Müslim, "Zikr ve'd-Du'ai ve't-Tevbeti ve'l-İstiğfar", 2737.

⁵⁶⁶ Ma'mer, **el-Câmi**, C. XI, s. 19.

⁵⁶⁷ Buhârî, "Tıb", 31.

⁵⁶⁸ Buhârî, "Tıb", 40.

قال عبد الرزاق: وكان النبي ﷺ يقول: "أعوذُ بِعِزَّةِ اللَّهِ وَقُدْرَتِهِ عَلَى كُلِّ مَا يَشَاءُ مِنْ شَرِّ مَا أُجَدُّ فِيكَ".

10. Abdurrezzâk dedi ki: Nebî (s.a.v.) rukye yaparken şöyle diyordu: “*Duyduğum ağrının şerrinden her şeyi dileyen Allah’ın izzetine ve kudretine sığınyorum.*”⁵⁶⁹

Bu hadisin isnadı, Abdurrâzzak ile Nebî (s.a.v.) arasındaki inkıta sebebiyle munkatıdır. Bu hadisi Müslim, “Ebû Tâhir ve Harmele b. Yahyâ → İbn Vehb → Yûnus → ez-Zührî → Nâfi‘ b. Cübeyr b. Mut‘im → Osman b. Ebi‘l-Âs es-Sekaffî” tarikiyle isnadıyla mevsûl olarak tahrîc etmiştir.⁵⁷⁰ Ancak hadis bu lafızla bulunamamış, hadisin Abdurrezzâk veya Ma‘mer tariki de tespit edilememiştir.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "خِيَارُكُمْ مَنْ كَانَ لِهَذَا الْأَمْرِ كَارِهَا قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ -يَعْنِي الْإِسْلَامَ- وَشِرَارُكُمْ مَنْ يَلْقَى هَوْلًا بِوَجْهِهِ وَهَوْلًا بِوَجْهِهِ".

11. Abdurrezzâk’ın, Ma‘mer’den, onun da Zührî’den rivayet ederek bize haber verdiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Sizin en hayırlılarınız İslâm’a girmeden önce onu kerih gören kimsedir. En şerlileriniz ise, şunlara farklı bunlara ise farklı bir yüzle gelen kimsedir.*”⁵⁷¹

Burada hadis, Zührî’den mürsel olarak nakledilmiştir. Ancak Buhârî’nin bu hadisi başka tariklerle mevsûl olarak tahrîc ettiği görülmektedir.⁵⁷² Aynı şekilde Müslim de *Sahîh*’inde Mâ‘mer’den farklı bir râvi vasıtasıyla “Zührî → Sa‘îd b. el-Müseyyeb → Ebû Hüreyre” isnadını zikrederek bu hadisi tahrîc etmiştir.⁵⁷³ Başka müelliflerce hadis çeşitli tariklerle rivayet edilmiştir. Ancak hadisin Ma‘mer tarikiyle Nebî’ye (s.a.v.) ulaşan muttasıl bir isnadı bulunamamıştır.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَالِمٍ، أَوْ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَوْ كَلْبِيَّهِمَا، شَاكَّ مَعْمَرٌ، عَنْ ابْنِ عَمْرِو قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "الشُّؤْمُ فِي ثَلَاثَةٍ: فِي الْفَرَسِ، وَالْمَرْأَةِ، وَالذَّارِ"، قَالَ:

⁵⁶⁹ Ma‘mer, *el-Câmi‘*, C. XI, s. 19.

⁵⁷⁰ Müslim, “Selam”, 2202.

⁵⁷¹ Ma‘mer, *el-Câmi‘*, C. XI, s. 248.

⁵⁷² Buhârî, “Ahkâm”, 29.

⁵⁷³ Müslim, “Birr”, 2526.

وقالت أم سلمة: "والسَّيْف"، إقال معمر: وسمعتُ مَنْ يُفسِّرُ هذا الحديث يقول: شؤمُ المرأة إذا كانت غير ولود، وشؤمُ القَرس إذا لم يُعزَّزَ عليه في سبيل الله، وشؤمُ الدَّار جأراً السَّوء.

12. Abdurrezzâk, Ma‘mer’den, o Zührî’den, o da Sâlim veya Hamza b. Abdullah veya her ikisinden –Ma‘mer şekke düştü–, o da İbn Ömer’den rivayet ettiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Uğursuzluk üç şeydedir: At, kadın ve evde olur.” Ümmü Seleme “ve kılıçta” dedi. Ma‘mer dedi ki: Bu hadisi tefsir eden birinin şöyle dediğini işittim: “Kadının uğursuzluğu doğurgan olmaması, atın uğursuzluğu Allah yolunda gazâda kullanılmaması ve evin uğursuzluğu komşunun kötü olmasıdır.”⁵⁷⁴

Ma‘mer bu hadiste Zührî’nin Sâlim’den mi⁵⁷⁵ yoksa Hamza b. Abdullah’tan mi⁵⁷⁶ veya her ikisi kanalıyla mı rivayet ettiğinde şüphe etmiştir. Bu hadis İbn Ömer’den “Ebu’l-Yemân → Şu‘ayb → Zührî → Sâlim b. Abdullah b. Ömer”,⁵⁷⁷ “İsmâîl → Mâlik → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer’in iki oğlu Hamza ve Sâlim”,⁵⁷⁸ “Muhammed b. Minhâl → Yezîd b. Zuray‘ → Ömer b. Muhammed el-‘Askalânî → babası”,⁵⁷⁹ “Abdullah b. Muhammed → Osman b. Ömer → Yûnus → Zührî → Sâlim”,⁵⁸⁰ “Sa‘îd b. ‘Ufeyr → İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer’in iki oğlu Sâlim ve Hamza”,⁵⁸¹ “Abdullah b. Müslim b. Ka‘neb → Mâlik b. Enes ve Yahyâ b. Yahyâ → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer’in iki oğlu Hamza ve

⁵⁷⁴ Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. X, s 411.

⁵⁷⁵ Sâlim b. Abdullah: Hz. Osman’ın hilâfet yıllarında (644-656) doğduğu rivayet edilir. Babası Hz. Ömer’in oğlu Abdullah’tır. Çok hadis rivayet eden Sâlim başta babası İbn Ömer, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Hz. Âişe, Râfi‘ b. Hadîc, Ebû Hüreyre, amcası Zeyd b. Hattâb, Ebû Lübâbe el-Ensârî ve Sa‘îd b. Müseyyeb olmak üzere birçok sahâbe ve tâbiînden rivayette bulunmuştur. Bazı hadis âlimleri, Ebû Lübâbe ve Zeyd b. Hattâb gibi sahâbîlerden rivayetlerinin munkatı‘ olması gerektiğini öne sürmektedir. Kendisinden oğlu Ebû Bekir, İbn Şihâb ez-Zührî, babasının âzatlısı Nâfi‘, Sâlih b. Keysân, Hanzale b. Ebû Süfyân, Humeyd et-Tavîl, İbn İshak, İbn Şübrûme, Rebîa b. Ebû Abdurrahman, Amr b. Dînâr el-Mekkî başta olmak üzere birçok kişi hadis rivayet etmiştir. Sâlim’in sika bir râvi olduğu ittifakla kabul edilmektedir. 106/725 yılında vefat etmiştir (Zehebî, **Siyer**, C. IV, s. 457-463; Kaya, Eyyûb Said, “Sâlim b. Abdullah b. Ömer”, **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXVI, s. 47).

⁵⁷⁶ Hamza b. Abdullah: Ebû Umâre Hamza b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Medenî, Sâlim b. Abdullah’ın kardeşi olup fakihtir ve rivayeti azdır (Zehebî, **el-Kâşif**, C. I, s. 351; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C. VII, s. 333).

⁵⁷⁷ Buhârî, “Cihadi ve’s-Siyer”, 52.

⁵⁷⁸ Buhârî, “Nikah”, 14.

⁵⁷⁹ Buhârî, “Nikah”, 14.

⁵⁸⁰ Buhârî, “Tiyere”, 42.

⁵⁸¹ Buhârî, “Tıb”, 53.

Sâlim”,⁵⁸² “Ebu’t-Tâhir ve Harmele b. Yahyâ, İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer’in iki oğlu Hamza ve Sâlim”⁵⁸³ tarikleriyle rivayet edilmiştir. Fakat hadisin Ma‘mer tarikiyle muttasıl bir isnadına rastlanmamıştır.

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الحسن، أن النبي ﷺ قال: "حَدِّثُوا عَنِّي وَلَا حَرَجَ، وَلَكِنْ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلْيَنْتَبِئُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ".

13. Abdurrezzâk, Ma‘mer’den, o da Hasan’dan rivayet ederek Nebî’nin (s.a.v.) şöyle dediğini bize haber verdi: “*Benden hadis rivayet etmenizde bir beis yoktur. Fakat her kim benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*”⁵⁸⁴

Bu hadisin isnadı munkatıdır. Çünkü Ma‘mer, Hasan’dan, Hasan da Nebî’den (s.a.v.) işitmemiştir. Fakat bu hadisin çeşitli tarikleri vardır. Buhârî bu hadisi farklı lafızlarla “Ebû Ma‘mer → Abdulvâris → Abdulazîz → Enes”,⁵⁸⁵ “Mekkî b. İbrâhîm → Yezîd → Seleme”,⁵⁸⁶ “Mûsâ → Ebû ‘Avâne → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre”,⁵⁸⁷ “Ebû Nu‘aym → Sa‘îd b. Ubeyd → Ali b. Rebî‘a → el-Muğîre”⁵⁸⁸ ve “Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled → el-Evzâ‘î → Hassân b. ‘Atıyye → Ebû Kebşe → Abdullah b. Amr”⁵⁸⁹ tarikleriyle tahrîc etmiştir. Müslim ise *Sahîh*’inin mukaddimesinde “Züheyr b. Harb → İsmâîl b. Uleyye → Abdulazîz b. Suheyb → Enes b. Mâlik”,⁵⁹⁰ “Muhammed b. Ubeyd el-Guberî → Ebû ‘Avâne → Ebû Husayn → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre”,⁵⁹¹ “Muhammed b. Abdullah b. Numeyr → babası → Sa‘îd b. Ubeyd → Ali b. Rebî‘a → el-Muğîre” ve “Ali b. Hucr es-Sa‘dî → Ali b. Müshir → Muhammed b. Kays el-Esedî → Ali b. Rebî‘a el-Esedî → el-Muğîre b. Şu‘be”⁵⁹² tarikleriyle farklı lafızlarla tahrîc etmiştir.

582 Müslim, “Selâm”, 2225.

583 Müslim, “Selâm”, 2225.

584 Ma‘mer, **el-Câmi‘**, C. XI, s. 261.

585 Buhârî, “İlim”, 41.

586 Buhârî, “İlim”, 41.

587 Buhârî, “İlim”, 41.

588 Buhârî, “Cenaiz”, 34.

589 Buhârî, “Ehadisu’l-Enbiya”, 52.

590 Müslim, “Mukaddime”, 2.

591 Müslim, “Mukaddime”, 3.

592 Müslim, “Mukaddime”, 4.

أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن رجل، عن سعيد بن جبیر، قال: جاء رجل إلى قرية من قرى الأنصار فقال: إن رسول الله ﷺ أرسلني إليكم، وأمركم أن تزوجوني فلانة، فقال رجل من أهلها: جاءنا هذا بشيء ما نعرفه من رسول الله ﷺ، أنزلوا الرجل وأكرموا حتى أتاكم خبر ذلك، فأتى النبي ﷺ، فذكر ذلك له، فأرسل النبي ﷺ علياً، والزيبر فقال: "اذهباً فإن أدركتماه فاقتلاه، ولا أراكما تُدركاه"، قال: فذهباً فوجداه قد لدغته حية فقتلته، فرجعا إلى النبي ﷺ، فأخبراه، فقال النبي ﷺ: "مَنْ كَذَبَ عَلِيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ".

14. Abdurrezzâk → Ma‘mer → bir adam → Sa‘îd b. Cübeyr” isnadıyla nakledildiğine göre Ensârın bir köyüne bir adam geldi ve şöyle dedi: “Beni size Resûlullah (s.a.v.) gönderdi ve beni falan kadınla evlendirmenizi emretti.” Bunun üzerine kadının ailesinden bir adam, “Bu kişi, Resûlullah’tan (s.a.v.) bilmediğimiz bir şeyle geldi. Ben size bu hususta bir haber getirinceye kadar onu misafîr edip ikramda bulunun!” dedi ve Nebî’ye (s.a.v.) gelerek bu durumu ona anlattı. Nebî (s.a.v.) de, Ali ve Zübeyr’i göndererek, “*Gidin ve eğer onu yakalarsanız öldürün! Gerçi onu yakalayacağınızı zannetmiyorum.*” dedi. O ikisi gittiler, fakat onun bir yılan tarafından sokularak öldürüldüğünü gördüler. Bunun üzerine Nebî’nin (s.a.v.) yanına dönerek bu durumu ona haber verdiler. Nebî (s.a.v.) de, “*Kim benim adıma bile bile yalan söylerse ateşteki yerine hazırlansın!*” buyurdu.

Bu hadisin isnadında Ma‘mer’in ismini zikretmediği mübhem bir râvi vardır. Ancak Taberânî’nin (ö. 360/971) “men kezebe aleyye...” hadisinin tariklerini toplamaya hasrettiği kitabında başka tariklerle bu hadis muttasıl bir senedle tahrîc edilmiştir.⁵⁹³

2.3.2.2. *Müsned*’deki Munkatî‘ Hadisler

İbâdiyye’ye göre munkatî‘ hadis beş çeşittir: Birincisi, inkitâ‘ hangi şekilde olursa olsun, isnadı mutlak olarak muttasıl olmayan hadistir.⁵⁹⁴ Ehl-i Sünnet’te olduğu gibi bu tanım, hadiste inkitâyı anlatan genel bir tariftir. Munkatî‘ hadisin ıstılah olarak daha çok kullanımı, “İsnadında sahâbînin dışında bir yerde bir râvinin ya da muhtelif iki yerde bir veya birden fazla râvinin düştüğü hadis” şeklinde yapılan tanımdır. İsnadında mübhem bir râvi bulunan hadis de buna dahildir. Başka bir tarikle muttasıl

⁵⁹³ Kuzudişli, Bekir, “Men Kezebe ‘aleyye...” Hadisi ve Lâfzen Mütevatir Meselesi, **Marife Dergisi**, Yıl 7, sayı 1, bahar 2007, s. 137-166.

⁵⁹⁴ Kindî, Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed, **et-Tahdîs fî ‘Ulûmî’l-Hadîs**, s. 140. KÜNYE

rivayet edilen veya bir mütâbi‘ ya da şâhidle desteklenme durumu hariç bu hadis delil olarak kullanılmaz.⁵⁹⁵ Bu tanım, Ehl-i Sünnet’in munkatı‘ hadis tanımına uygundur.

Müşterek hadisler içerisinde Rebî‘in *Müsned*’inde geçen munkatı‘ hadis nevilerinden biri, hadisin tâbiînin doğrudan Resûlullah’tan (s.a.v.) rivayet ettiği *mürsel hadistir*.⁵⁹⁶ Şemmâhî,⁵⁹⁷ Sâlimî⁵⁹⁸ ve Seyfüddîn el-Âmidî⁵⁹⁹ mürsel hadisin hüccet olduğu görüşündedir. İbâdiyye’ye göre mürsel hadisin kabulü Şâfiî’nin, ileri sürdüğü şartların yani; 1) müsned tarikle, 2) başka bir mürsel tarikle, 3) sahâbe kavliyle desteklenmesi veya 4) âlimlerin onunla amel etmesiyle⁶⁰⁰ gerçekleşir.

İbâdiyye’ye göre *mu’dal hadis*, peşpeşe iki veya daha fazla râvisi düşen hadistir.⁶⁰¹ Günümüz ilim adamlarından biri olan Bedr b. Sâlim el-Hâşimî, Rebî‘ b. Habîb’in mu’dâl hadis nakletmesinin sebeplerine yoğunlaşmış ve şunları zikretmiştir: 1) Rebî‘in zikretmiş olduğu bu gibi hadisler, asıllarda değil mütâbaat ve şevâhidlerdedir. Ancak bu sebep, Rebî‘in kitabının, musannifî tarafından câmi‘ olarak tertip edilmesi durumunda geçerli olacaktır. Müsned tarzı tertipte bu husus geçerli değildir ve *Müsned*’i câmi‘ şeklinde tertip eden kişi de el-Vârcelânî’dir. 2) Senedin sıhhatini göz ardı ederek hadisi istişhâd için zikrettiği için isnaddaki râvileri düşürmüş olabilir. Bu hadislerin söz konusu âlimler nezdinde meşhur olması dolayısıyla, senedin tamamını zikretmeye gerek duymamış olabilir. 3) Hadisi mezheb dışı birinden mesela İbâdiyye’ye mensup olmayan Şamlı râvilerden işitmiş olması ve *Müsned*’de sadece kendi mezhebine mensup olanları zikretme isteği sebebiyle râviyi düşürmüş olabilir. 4). Söz konusu râvileri unutması sebebiyle isnadı mu’dâl olarak nakletmesi

⁵⁹⁵ Muleykî, *Fethu’l-muğîs fî ‘Ulûmi’l-Hadîs*, s. 194-195.

⁵⁹⁶ Muleykî, *a.g.e.*, s. 194-195; Kindî, *et-Tahdîs*, s. 141.

⁵⁹⁷ Şemmâhî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Sa’îd, *Muhtasaru’l-‘adl ve’l-insâf fî ma’rifeti usûli’l-fıkhi ve’l-ihtilâf*, 2. Baskı, Vizâretu’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sikâfe, ‘Umân Sultanlığı, 1403/1984, s. 39.

⁵⁹⁸ Sâlimî, *Tal’atu’s-Şems*, C. II, s. 47.

⁵⁹⁹ Âmidî, Ebû Hasen Alî bin Muhammed (ö. 631h/1233), *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, Thk. Abdurrezzâk el-Affî, el-Mektebu’l-İslâmî, 1402 h., C. II, s. 112.

⁶⁰⁰ Şafiî, *Risâle*, s. 361-362, 391; krş. Kannûbî, *el-İmâm Rebî‘ b. Habîb*, s. 156-157; Koçinkağ, Mansur, “İmâm Şafiî’nin Mürsel Hadis Anlayışı”, *Journal of Intercultural and Religious Studies*, Sayı: 7, 2014, s. 68-69; a.mlf., “İmâm Şafiî ve Mürsel Hadis: Çağdaşçı Yaklaşımlara Dair Birkaç Mülâhaza”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, C. IX, Sayı: 1, 2011, s. 119.

⁶⁰¹ Sâlimî, *Tal’atu’s-Şems*, C. II, s. 80; Muleykî, *Fethu’l-muğîs fî ‘Ulûmi’l-Hadîs*, s. 198; Kindî, *et-Tahdîs*, s. 141.

muhtemeldir. 5) Kitabın başka bir yerinde hadisi muttasıl olarak naklettiği için hadisi mu‘dal olarak rivayet etmiş olabilir. Bu gibi yerlerde o, farklı yerde hadisi mevsûl olarak rivayet etmiş olması sebebiyle, Ebû Ubeyde ve Câbir’i düşürüp doğrudan sahâbîden rivayet etmiş olması muhtemeldir.⁶⁰²

Mu‘allak hadis, hadisın senedinin müellif tarafında bir veya peş peşe birden fazla râvinin hazfedilmesidir.⁶⁰³

Aşağıda Rebî‘in *Müsned*’inde yer alan ve inkitân söz konusu olduğu isnadlar incelenecek ve hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

قال الربيع: بلغني عن ابن مسعود الأنصاري قال: قال رسول الله ﷺ قال لقريش: "لن يزال هذا الأمر فيكم وأنتم ولاته ما لم تحدثوا فإذا فعلتم سلط الله عليكم شرار خلقه فليحونكم كما يلحق هذا القضيبي" لقضيبي كان في يده.

1. Rebî‘ dedi ki: İbn Mes‘ûd el-Ensârî’nin şöyle dediği bana ulaştı: Resûlullah (s.a.v.) Kureyş’e şöyle dedi: “Kötü işler ihdâs etmediğiniz sürece bu iş (emirlik) sizdedir ve siz onun sahiplerisiniz. Eğer böyle (kötü işler) yaparsanız, Allah sizin üzerinize yaratıkların en şerlilerini musallat eder de, onlar sizi şu kamışın –elindeki kamışı göstererek– soyulduğu gibi sizi soyarlar.”⁶⁰⁴

Bu hadis İbn Mes‘ûd’dan, “Muâviye b. Hişâm → Süfyân → Habîb b. Ebî Sâbit → el-Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶⁰⁵ “Ebû Nu‘aym → Süfyân → Habîb b. Ebî Sâbit → Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶⁰⁶ “Hasan, Habîb b. Ebî Sâbit → Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶⁰⁷ “Ebû Dâvûd → Şu‘be → Habîb b. Ebî Sâbit → Kâsım b. Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶⁰⁸ Fazl b. Dukeyn → Süfyân → Habîb b. Ebî Sâbit

⁶⁰² Hâşimî, Bedr b. Sâlim, **Vaslu ve dirâsetu mu‘dalâtu’l-İmâm er-Rebî‘ fî Müsnedihi’r-refî‘**, (Lisans Tezi), Ma‘hedu’l-‘Ulûmi’ş-Şer‘iyye, Umân Sultanlığı, 2003/2004, s. 36.

⁶⁰³ Muleykî, **Fethu’l-muğîs fî ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 268; Kindî, **et-Tahdîs**, s. 142; Itr, **Menhecû’n-Nakd**, s. 374.

⁶⁰⁴ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 14.

⁶⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVII, s. 40.

⁶⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVII, s. 44.

⁶⁰⁷ İbn Tahmân, Ebû Sa‘îd İbrâhîm, **Meşyahatu İbn Tahmân**, Thk. Muhammed Tâhir Mâlik, Mecma‘u’l-Lügati’l-Arabiyye, Dımaşk, 1403/1983, s. 223.

⁶⁰⁸ Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd, **Müsned**, Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Daru Hicr, 1. Baskı, Mısır, 1999, C. II, s. 14.

→ Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶⁰⁹ “A‘meş → Habîb b. Ebî Sâbit → Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶¹⁰ “Ebû Nu‘aym → Süfyân → Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”,⁶¹¹ ve “Hamza ez-Zeyyât → Habîb b. Ebî Sâbit → Kâsım b. el-Hâris → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe”⁶¹² isnadlarıyla rivayet edilmiştir. Fakat hadisin hiçbir tarikinde Rebî‘in ismi geçmemektedir.

قال الربيع: بلغني أن عبادة بن الصامت أقبل حاجاً من الشام فقدم المدينة فأتى عثمان بن عفان فقال: ألا أخبرك بشيء سمعته من رسول الله ﷺ قال؟ قال: بلى. قال: سمعته يقول: "سيكون من بعدي أمراء يقرؤون كما تقرؤون ويعملون ما تنكرون فليس لأولئك عليكم طاعة".

2. Rebî‘ dedi ki: Bana ulaştığına göre Ubâde b. es-Sâmit, Şam’dan hacetmek üzere yola çıktı ve Medine’ye ulaştı. Osman b. Affân gelerek şöyle dedi: Sana Resûlullah’ın (s.a.v.) söylediğini işittiğim bir şeyi haber vereyim mi?” O da “Evet” dedi. Dedi ki: Onu şöyle derken işittim: *“Benden sonra sizin okuduğunuz şeyleri okuyan, fakat sizin çirkin gördüğünüz şeyleri yapan emîrlar (yöneticiler) olacaktır. İşte onlara itaat etmek gerekmez.”*⁶¹³

Bu hadis Ubâde b. es-Sâmit’ten, “Hakem b. Nâfi‘ Ebu’l-Yemân → İsmâîl b. Ayyâş → Abdullah b. Osman b. Haysem → İsmâîl b. Ubeyd el-Ensârî”⁶¹⁴ ve “Abdullah → Süveyd b. Sa‘îd el-Herevî → Yahyâ b. Süleym → İbn Haysem → İsmâîl b. Ubeyd b. Rifâ‘a → babası Ubeyd”⁶¹⁵ tarikleriyle rivayet edilmiştir. Ancak Rebî‘in ismi râviler arasında geçmemektedir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: أدركت ناساً يروون عن النبي ﷺ قال: "الرؤيا من الله والحلم من الشيطان فإذا رأى أحدكم ما يكره فليتنفل عن يساره ثلاث مرات إذا استيقظ وليتعود بالله من شرها

⁶⁰⁹ İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef** C. VII, s. 526.

⁶¹⁰ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu‘cemu’l-evsat**, Thk. Târik b. İvadullah, Abdulmuhsin el-Huseynî, Dâru’l-Haremeyn, Kahire, 1415, C. VIII, s. 239.

⁶¹¹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu‘cemu’l-kebîr**, Thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Baskı, Kahire, t.y., C. XVII, s. 262 (No: 720).

⁶¹² Taberânî, **a.g.e.**, C. XVII, s. 262.

⁶¹³ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 14.

⁶¹⁴ Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-kebîr**, C. VIII, s. 108.

⁶¹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVII, s. 449-450.

فإنها لن تضره إن شاء الله". وقال: قال أحدهم: إني كنت لأرى الرؤيا هي أثقل علي من الجبل فلما سمعت هذا الحديث فما كنت أبالي بها.

3. Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'din şöyle dediğini rivayet etti: Nebî'nin (s.a.v.) şöyle dediğini rivayet eden insanlar gördüm: *"Rüyâ Allah'tan, hulm ise şeytandandır. Sizden biri hoşuna gitmeyen bir rüyâ gördüğü zaman, uyandığında üç kere sol tarafına tükürsün ve onun şerrinden Allah'a sığınsın! (Bu şekilde yaparsa) inşallah o rüya ona zarar vermez."* Onlardan biri şöyle dedi: *"Ben bir rüyâ gördüğüm zaman bana dağdan daha ağır geliyordu. Bu hadisi işittikten sonra onu dert etmedim."*⁶¹⁶

Bu hadis, "Hâlid b. Mahled → Süleyman → Yahyâ b. Sa'îd → Ebû Seleme → Ebû Katâde",⁶¹⁷ "Yahyâ b. Bukeyr → Leys → Akîl → İbn Şihâb → Ebû Seleme → Ebû Katâde el-Ensârî",⁶¹⁸ "Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb → Süleyman –yani İbn Bilâl– → Yahyâ b. Sa'îd → Ebû Seleme b. Abdurrahman → Ebû Katâde",⁶¹⁹ "Amr b. en-Nâkid, İshâk b. İbrâhîm ve İbn Ebî Ömer hepsi birlikte –lafız İbn Ebî Ömer'e aittir– → İbn Uyeyne → Zührî → Ebû Seleme → Ebû Katâde"⁶²⁰ isnadlarıyla rivayet etmişlerdir. Fakat Câbir'in bu hadisi rivayeti herhangi bir tarikle varid olmamıştır.

قال الربيع: بلغني عن عبادة بن الصامت قال: قال رسول الله ﷺ: "إنك لن تجد ولن تؤمن وتبلغ حقيقة الإيمان حتى تؤمن بالقدر خيره وشره أنه من الله". قال: قلت يا رسول الله كيف لي أن أعلم خير القدر وشره؟ قال: تعلم أن ما أخطئك لم يكن ليصيبك، وما أصابك لم يكن ليخطئك فإن مت على غير ذلك دخلت النار".

4. Rebî' dedi ki: Bana ulaştığına göre Ubâde b. es-Sâmit şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *"Sen hayrı ve şerri ile kaderin Allah'tan olduğuna iman etmedikçe, imanın hakikatini bulamazsın, iman etmiş ve ona ulaşmış olamazsın."* Ben, *"Ey Allah'ın Resûlü! Ben kaderin hayrını ve şerrini nasıl bileceğim."* dedim. O da, *"Sana isabet etmeyen şey kesinlikle başına gelmeyecektir. Bir şey de başına"*

⁶¹⁶ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 15.

⁶¹⁷ Buhârî, "Tıb", 38.

⁶¹⁸ Buhârî, "Ta'bir", 10.

⁶¹⁹ Müslim, "Rü'yâ", 2261.

⁶²⁰ Müslim, "Rü'yâ", 2261.

gelecekse kesinlikle senden şaşmayacaktır. Eğer bundan başka bir (iman) üzere ölürsen ateşe (cehenneme) girersin.”⁶²¹

Bu hadis “Duhaym → Velîd b. Müslim → Osman b. Ebi'l-Âtike → Süleyman b. Habîb el-Muhâribî → el-Velîd b. Ubâde → babası Ubâde b. es-Sâmit”⁶²² isnadıyla rivayet edilmiştir. Fakat herhangi bir tarikte Rebî' in rivayeti geçmemektedir.

أبو عبيدة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا هامة ولا عدوى ولا صفر" قال الربيع: "لا عدوى" أي لا يتحول شيء من المرض إلى غيره فيعدو "ولا هامة" كان أهل الجاهلية يقولون إذا مات الإنسان خرجت من رأسه هامة وهي التي تقتله، "ولا صفر" كانوا في الجاهلية يحرمون شهر صفر عاماً ويحرمون شهر محرم عاماً فنهاهم رسول الله ﷺ عن ذلك كله. وقال آخرون إذا مات أحد في الجاهلية به صفر وهي التي تقتله فنهى النبي عن ذلك.

5. Ebû Ubeyde dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “(İslâm’da) ‘advâ, safer ve hâme yoktur.” Rebî’ dedi ki: “‘Advâ yoktur” ifadesi, “herhangi bir hastalık başkasına geçip bulaşmaz” demektir. “Hâme yoktur”: Câhiliyye halkı, bir insan öldüğü zaman onun başından bir hâme (baykuş) çıktığına ve bunun o kişiyi öldürdüğüne inanıyorlardı. “Safer yoktur”: Câhiliyyede Araplar, Safer ayının tamamını ve Muharrem ayının tamamını haram kılıyorlardı. İşte Resûlullah (s.a.v.) bunların hepsini yasaklamıştır. Başkaları ise şöyle demiştir: “Câhileyyede bir kişi öldüğü zaman onda kendisini öldüren bir safer (kurtçuk) bulunduğu inanılırdı. İşte Nebî (s.a.v.) bundan nehyetmiştir.”⁶²³

Bu hadisi Süleym b. Hayyân, “Sa’îd b. Mînâ’ → Ebû Hüreyre tarikiyle;⁶²⁴ Muhammed b. el-Hakem, “en-Nadr → İsrâîl → Ebû Husayn → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre” tarikiyle;⁶²⁵ Abdulah b. Muhammed, “Hişâm b. Yûsuf → Ma‘mer → ez-Zührî → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre” tarikiyle;⁶²⁶ Ebu’t-Tâhir ve Harmele b. Yahyâ –lafız Ebu’t-Tâhir’e aittir–, “İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Ebû Seleme b. Abdurrahman →

⁶²¹ Rebî’, **Müsned**, C. I, s. 19.

⁶²² İbn Ebî Âsım, Ahmed b. A’mr Ebû Bekr, **es-Sünne**, Thk. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, 1. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1400, C. I, s. 51.

⁶²³ Rebî’, **Müsned**, C. I, s. 20.

⁶²⁴ Buhârî, “Tıb”, 19.

⁶²⁵ Buhârî, “Tıb”, 43.

⁶²⁶ Buhârî, “Tıb”, 43.

Ebû Hüreyre” tarikiyle;⁶²⁷ Muhammed b. Hâtim ve Hasan el-Hulvânî –ki o, İbn İbrâhîm b. Sa’d’dır–, “babası → Sâlih → İbn Şihâb → Ebû Seleme b. Abdurrahman ve başkası → Ebû Hüreyre” tarikiyle;⁶²⁸ Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, “Ebu’l-Yemân → Şu’ayb → ez-Zührî → Sinân b. Sinân ed-Düelî → Ebû Hüreyre” tarikiyle⁶²⁹ rivayet etmişlerdir. Fakat bu tariklerde Ebû Ubeyde zikredilmemiştir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن أبي بن كعب قال: قال رسول الله ﷺ: "الماء من الماء". يعني لا يكون الغسل على الرجل حتى ينزل ولو التقى الختانان. قالت عائشة وأم سلمة زوجا النبي ﷺ: كان رسول الله ﷺ يفعل ذلك ويغتسل ويأمر نساءه بالغسل ويقول: "إذا التقى الختانان فالغسل واجب أنزل الرجل أو لم ينزل". والله أعلم بما يروى عن أبي بن كعب وهو من علماء الصحابة وفضلائها.

6. Ebû Ubeyde Câbir b. Zeyd'den rivayet ederek dedi ki: Bana Übeyy b. Ka'b'ın şöyle dediği ulaştı: Resûlullah (s.a.v.), “*Su, sudan gerekir*” buyurdu. Yani, cimâda inzâl vuku bulmadıkça gusûl gerekmez. Nebî'nin (s.a.v.) iki zevcesi Âişe ve Ümmü Seleme şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) böyle yapar, gusleder ve kadınlarına da gusletmelerini emrederdi.” O şöyle diyor: “İki haten (cinsel uzuv) birleştiği zaman, inzâl vuku bulsun veya bulmasın gusûl vâciptir.” Sahâbenin ulemâ ve faziletliilerinden olan Übeyy b. Ka'b'dan rivayet edileni Allah daha iyi bilir.⁶³⁰

Bu hadis Übeyy b. Ka'b'dan “Ahmed b. Sâlih → İbn Vehb → ‘Amr b. el-Hâris → İbn Şihâb → Râzı olunan bazı kimseler → Sehl es-Sâ'idî → Übeyy b. Ka'b” tarikiyle;⁶³¹ “Muhammed b. Mihrân el-Bezzâr er-Râzî → Mübeşşir el-Halebî → Muhammed b. Ebî Gassân → Ebû Hâzım → Sehl b. Sa’d → Übeyy b. Ka'b” tarikiyle;⁶³² “Ahmed b. Menî' → Abdullah b. el-Mübârek → Yûnus b. Yezîd → ez-Zührî → Sehl b. Sa’d → Übeyy b. Ka'b” tarikleriyle⁶³³ rivayet edilmiştir. Fakat hiçbir senedde Ebû Ubeyde veya Câbir b. Zeyd'in ismi geçmemektedir.

⁶²⁷ Müslim, “Selâm”, 2220.

⁶²⁸ Müslim, “Selâm”, 2220.

⁶²⁹ Müslim, “Selâm”, 2220.

⁶³⁰ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 30.

⁶³¹ Tayâlisî, **Müsned**, C. I, s. 55.

⁶³² Tayâlisî, **Müsned**, C. I, s. 55.

⁶³³ Tirmizî, “Ebvabü't-Tehârâ”, 81.

قال: وبلغنا عن عائشة أنها قالت: قال رسول الله ﷺ: "ما من نبي يموت حتى يخير". فسمعتة وهو يقول: "اللهم الرفيق الأعلى". فعرفت أنه ذاهب.

7. Âişe'den bize ulaştığına göre o şöyle demiştir: "Resûlullah (s.a.v.), "Hiçbir nebî, (dünya ile âhiret arasında) muhayyer bırakılmadıkça ölmez." Onun, "Allah'ım, (beni) *refîk-i a'lâya (yüce dosta) eriştir.*" dediğini işitince, vefat edeceğini anladım."⁶³⁴

Bu hadis Âişe'den "Bîşr b. Muhammed → Abdullah → Yûnus → ez-Zührî → Sa'îd b. el-Müseyyeb" tarikiyle,⁶³⁵ "Sa'îd b. 'Ufeyr → Leys → Akîl → İbn Şihâb → Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Urve b. ez-Zübeyr",⁶³⁶ "Yahyâ b. Bukeyr → Leys → Akîl → İbn Şihâb → Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Urve b. ez-Zübeyr",⁶³⁷ "Abdumelik b. Şu'ayb b. Leys b. Sa'd → babası → dedesi → Akîl b. Hâlid → İbn Şihâb → Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Urve b. ez-Zübeyr" tarikleriyle⁶³⁸ rivayet edilmiştir. Fakat Rebî'in ismi hiçbir tarikte zikredilmemiştir.

الربيع عن عبادة بن الصامت عن رسول الله ﷺ أن جبريل عليه السلام رقاها وهو يوعك فقال: "باسم الله أرقبك من كل داء يؤذيك، ومن كل حاسد إذا حسد، ومن كل عين، واسم الله يشفيك".

8. Rebî', Ubâde b. es-Sâmit, o da Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet etmiştir: Cibrîl (a.s.), hastalığı şiddetlendiğinde ona okuyarak (rukye yaparak) şöyle dedi: "Allah'ın adıyla, sana eziyet veren her şeye, sana hased eden her hasedçiye ve her göze karşı sana okuyorum. Allah ismiyle sana şifa versin!"⁶³⁹

Bu hadis Ubâde b. es-Sâmit'ten, "Zeyd b. el-Hubâb → Abdurrahman b. Sevbân → Umeyr b. Hânî' → Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Kindî" tarikiyle⁶⁴⁰ rivayet edilmiştir. Fakat senedde Rebî'in ismi zikredilmemektedir.

⁶³⁴ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 26.

⁶³⁵ Buhârî, "Megazi", 78.

⁶³⁶ Buhârî, "De'avat", 28.

⁶³⁷ Buhârî, "Rikak", 41.

⁶³⁸ Müslim, "Fezailu's-Sahabe", 2444.

⁶³⁹ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 26.

⁶⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVII, s. 420.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يقول ربنا تبارك وتعالى حين يبقى ثلث الليل الآخر: من يدعوني فاستجب له؟ من يسألني فأعطيه؟ من يستغفرني فأغفر له؟".

9. Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etti: Bana Ebû Hüreyre'nin şöyle dediği ulaştı: Resûlullah (s.a.v.), "*Rabbimiz Tebâreke ve Teâlâ, gecenin son üçte biri kaldığında; 'Bana kim duâ eder, onun duasına icabet edeyim! Benden kim bir şey ister, onu kendisine vereyim! Benden kim mağfiret ister, ona mağfiret edeyim!' der.*" buyurdu.⁶⁴¹

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den Abdullah b. Mesleme, "Mâlik → İbn Şihâb → Ebû Seleme → Ebû Abdullah el-Eğar"⁶⁴² tarikiyle; Abdulazîz b. Abdullah, "Mâlik → İbn Şihâb → Ebû Abdullah el-Eğar ve Ebû Seleme b. Abdurrahman"⁶⁴³ İsmâîl, "Mâlik → İbn Şihâb → Ebû Abdullah el-Eğar"⁶⁴⁴ Yahyâ b. Yahyâ, "Mâlik → İbn Şihâb → Ebû Abdullah el-Eğar ve Ebû Seleme b. Abdurrahman"⁶⁴⁵ rivayet etmişlerdir. Ancak bu isnadlarda Ebû Ubeyde veya Câbir'in ismi geçmemektedir.

أبو عبيدة [قال: قال سعد بن أبي وقاص لأسماء بن زيد: ماذا سمعت من رسول الله ﷺ يقول في الطاعون؟ قال: سمعته يقول: "الطاعون رجز أرسل على طائفة من بني إسرائيل أو على من كان قبلكم، فإذا سمعتم به في أرض فلا تدخلوها عليه، وإذا وقع في أرض وأنتم فيها فلا تخرجوا فراراً منه".

10. Ebû Ubeyde dedi ki: Sa'd b. Ebî Vakkâs, Üsâme b. Zeyd'e şöyle dedi: Resûlullah'tan (s.a.v.) tâûn hakkında ne işittin? Dedi ki: Onun şöyle dediğini işittim: "*Tâûn, İsrâîloğullarından veya onlardan öncekilerden bir taifeye gönderilmiş bir pisliktir. Bir yerde tâûn olduğunu işiterseniz, oraya girmeyin! Eğer sizin bulunduğunuz yerde ortaya çıkarsa, ondan kaçmak için oradan çıkmayın!*"⁶⁴⁶

⁶⁴¹ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 28.

⁶⁴² Buhârî, "Teheccüd", 14.

⁶⁴³ Buhârî, "De'avat", 13.

⁶⁴⁴ Buhârî, "Tevhid", 35.

⁶⁴⁵ Müslim, "Salatu'l-Musafirin ve Kiseriha", 758.

⁶⁴⁶ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 56.

Bu hadisi Üsâme b. Zeyd'den "Yahyâ b. Yahyâ → Mâlik → Muhammed b. el-Münkedir ve Ömer b. Ubeydullah'ın azatlı kölesi Ebu'n-Nadr → Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs → babası"⁶⁴⁷ ve "Muhammed b. Abdullah b. Numeyr → babası → Süfyân → Muhammed b. el-Münkedir → Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs" tarikiyle⁶⁴⁸ rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Ubeyde'nin ismi zikredilmemiştir.

أبو عبيدة عن جابر قال: بلغني عن رجل من الصحابة أتى النبي ﷺ فاشتكى إليه من شدة الوجع، فقال له رسول الله ﷺ: "امسح بيمينك سبع مرات، وقل: أعوذ بعزة الله وقدرته من شر ما أجد" قال: ففعلت ذلك، ففرج الله عني ما كان بي، فلم أزل أمر بها أهلي، وغيرهم.

11. Ebû Ubeyde, Câbir'in şöyle dediğini rivayet etti: Bana ulaştığına göre sahâbeden bir adam Nebî'ye (s.a.v.) gelerek ona şiddetli ağrıdan şikayette bulundu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) da "Sağ tarafına üç defa meshet ve 'Çektiğim ağrının şerrinden Allah'ın izzet ve kudretine sığınırım.' de!" buyurdu.⁶⁴⁹

Bu hadisi "Ebu't-Tâhir ve Harmele b. Yahyâ → İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im → Osman b. Ebî'l-Âs es-Sekafî" tarikiyle⁶⁵⁰ rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Ubeyde ve Câbir'in ismi geçmemektedir.

أبو عبيدة قال: بلغني عن أبي هريرة قال: سَأَلَ رسول الله ﷺ عشر سنن في الإنسان؛ خمس في الرأس، وخمس في الجسد، فاللواتي في الرأس: فرق الشعر، وقص الشارب، والسواك، والمضمضة، والاستنشاق، واللواتي في الجسد: تنف الإبطين، وتقليم الأظافر، والاستحداد، والختان والاستنجاء.

12. Ebû Ubeyde dedi ki: Ebû Hüreyre'nin şöyle dediği bana ulaştı: "Resûlullah (s.a.v.) insanda on şeyi sünnet kılmıştır: Saçı ikiye ayırmak, bıyıkları kısaltmak, misvak, mazmaza (ağza su vermek) ve istinşaktır (burna su vermek). Bedende olanlar: Koltuk altı kıllarını yolmak, tırnakları kesmek, etek tıraşı yapmak, sünnet olmak ve istincâdır (büyük ve küçük abdestten sonra su ile yıkama)."⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Müslim, "Selam", 2218.

⁶⁴⁸ Müslim, "Selam", 2218.

⁶⁴⁹ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 58.

⁶⁵⁰ Müslim, "Selam", 2202.

⁶⁵¹ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 71.

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den "Süfyân → Zührî → Sa'îd b. el-Müseyyeb"⁶⁵² tarikiyle rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Ubeyde'nin ismi zikredilmemiştir.

أبو عبيدة عن أبي هريرة عن رسول الله ﷺ قال: "شر الناس ذو الوجهين يأتي هؤلاء بوجه،
وهؤلاء بوجه".

13. Ebû Ubeyde, Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğine göre Resûlullah'tan (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"İnsanların en şerlisi, şunlara bir yüzle bunlara da başka bir yüzle gelen iki yüzlü kimsedir."*⁶⁵³

Bu hadisi Ebû Hüreyre'den "Kuteybe → Leys → Yezîd b. Ebî Habîb → Arrâk b. Mâlik"⁶⁵⁴ ve "Kuteybe → Leys ve Muhammed b. Rumh → Leys → Yezîd b. Ebî Habîb → Arrâk b. Mâlik tarikiyle"⁶⁵⁵ rivayet edilmiştir.

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: "الشؤم في الدار،
والمرأة، والفرس".

14. Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: İbn Ömer'in şöyle dediği bana ulaştı: Resûlullah (s.a.v.), *"Uğursuzluk ev, kadın ve attadır."*⁶⁵⁶ buyurdu.

Bu hadisi İbn Ömer'den "Ebu'l-Yemân → Şu'ayb → ez-Zührî → Sâlim b. Abdullah b. Ömer",⁶⁵⁷ "İsmâîl → Mâlik → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer'in iki oğlu Hamza ve Sâlim",⁶⁵⁸ "Muhammed b. Minhâl → Yezîd b. Zuray' → Ömer b. Muhammed el-Askalânî → babası",⁶⁵⁹ Abdullah b. Muhammed → Osman b. Ömer → Yûnus → ez-

⁶⁵² Buhârî, "Libas", 65.

⁶⁵³ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 72.

⁶⁵⁴ Buhârî, "Ahkam", 27.

⁶⁵⁵ Müslim, "Birr", 2526.

⁶⁵⁶ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 73.

Bu hadise Hz. Aişe'nin (radiyallahu anha) yaptığı istidrak vardır. Beraberce mütalaa edilmelidir. (Ç.N.)

⁶⁵⁷ Buhârî, "Cihadi ve's-Siyer", 47.

⁶⁵⁸ Buhârî, "Nikah", 17.

⁶⁵⁹ Buhârî, "Nikah", 17.

Zührî → Sâlim";⁶⁶⁰ "Sa'îd b. 'Ufeyr → İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Albdullah b. Ömer'in iki oğlu Sâlim ve Hamza";⁶⁶¹ "Abdullah b. Müslim b. Ka'neb → Mâlik b. Enes ve Yahyâ b. Yahyâ → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer'in iki oğlu Hamza ve Sâlim";⁶⁶² "Ebu't-Tâhir ve Harmele b. Yahyâ → İbn Vehb → Yûnus → İbn Şihâb → Abdullah b. Ömer'in iki oğlu Hamza ve Sâlim"⁶⁶³ isnadlarıyla rivayet edilmiştir. Fakat Ebû Ubeyde veya Câbir'in ismi zikredilmemiştir.

Yukarıda sunduğumuz rivayetlerde gördüğümüz en önemli husus, müşterek rivayetlerdeki tariklerde sahabî râvisi dışında bir ittifakın olmamasıdır. Başka bir deyişle incelediğimiz müşterek 21 rivayette sadece sahâbîde birlik olduğu söz konusudur. Rebî'in *Müsned*'indeki hadislerin büyük çoğunluğu "Ebû Ubeyde → Câbir" isnadıyla rivayet edilmiştir. Rebî'in rivayetleri bu sened zinciriyle münferid kalmasına rağmen, Ehl-i Sünnet hadis kitaplarında ilgili hadisler başka tariklerle nakledilmiştir. Buna karşın Ma'mer munkatı' rivayetlerinde teferrüd etmemiştir. Buna ilaveten hadislerin râvileri olan sahâbîler Rebî'in *Müsned*'ine göre bir veya iki sahâbî ile sınırlandırılmamış, bilakis onlardan yapılan rivayetler çeşitli nevilere ayrılmış ve sayı genel olarak Rebî'in *Müsned*'indekinden daha fazla olmuştur.

İbâdîler, Câbir b. Zeyd'in kaybolan divanından rivayet edilenlerden hareketle, kendilerini hadisleri yazan ilk kişiler olarak görürler ve çoğu kitaplarının o zamanki siyasi şartlar sebebiyle kaybolduğunu ifade ederler.. Bu bağlamda Seyyid Ali Güşen'in "Hadislerin İntikal Süreci -Hicrî İlk Üç Asır-" isimli çalışmasındaki tespitleri önem taşır. Mezkûr çalışmada yazar, "Günümüze Ulaşan Hadis Eserleri" başlığı altında 18 muhaddis ve eserini incelemektedir. Hemmâm b. Münebbih (ö. 131/749) ve Sahîfe'si,⁶⁶⁴ Süheyl b. Ebî Sâlih (ö. 138/755) ve Nüşa'sı,⁶⁶⁵ Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764) ve Cüz'ü,⁶⁶⁶ İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Cüz'ü,⁶⁶⁷ Mamer b.

⁶⁶⁰ Buhârî, "Tıb", 42.

⁶⁶¹ Buhârî, "Tıb", 53.

⁶⁶² Müslim, "Selam", 2225.

⁶⁶³ Müslim, "Selam", 2225.

⁶⁶⁴ Güşen, Ali, **Hadislerin İntikal Süreci – Hicrî İlk Üç Asır–**, Sır ve hikmet yayınları, İstanbul, 2016, s. 30.

⁶⁶⁵ Güşen, **a.g.e.**, s. 33.

⁶⁶⁶ Güşen, **a.g.e.**, s. 36.

Raşid (ö. 153/770) ve Câmi'i,⁶⁶⁸ Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) ve Kitâbü'l-Menâsik'i,⁶⁶⁹ İbrahim b. Tahmân (ö. 163/780) ve Meşyeha'sı,⁶⁷⁰ Rebî' b. Habîb (ö. 175-180/791-796) ve Câmi'i,⁶⁷¹ Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Muvatta'ı,⁶⁷² İsmail b. Cafer (ö. 180/796) ve Cüz'ü,⁶⁷³ Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve eserleri,⁶⁷⁴ Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Kitâbü'l-Âsâr'ı⁶⁷⁵, Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801) ve Kitâbü'z-züh'dü,⁶⁷⁶ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Kitâbü'l-Âsâr'ı⁶⁷⁷, Muhammed b. Fudayl (ö. 195/811) ve Kitâbü'd-dua'sı,⁶⁷⁸ Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) ve eserleri,⁶⁷⁹ Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) ve eserleri⁶⁸⁰ ile Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ve Cüz'ü⁶⁸¹ çalışmada incelenen muhaddisler ve eserleridir. Yazar Hz. Peygamber'in mektuplarını bu bölümün ilk eseri olarak sunmayı tercih etmiştir.⁶⁸² Güşen, önce her bir muhaddisin biyografisini kapsamlı bir şekilde vermiş, ardından eserini incelemiştir. Bu bağlamda her bir eserin yazara aidiyeti, bize ulaşma süreci, hadis sayısı, başlıklandırma sistemi incelenmiştir. Eserlerdeki hadisler de kaynağı -merfû', maktû' ve mevkûf olması-, sıhhat durumları ve rivayet lafızları bakımından değerlendirmiştir. Yazar, ikinci asır müelliflerine nispet edildiği halde onlara ait olmayan eserlerden de bahsetmiştir.⁶⁸³ Güşen'in bu çalışması, ilgili dönemde Câbir ve Rebî'in hadisleri yazma hususunda yalnız olmadıklarını göstermektedir. Yine aynı şekilde, İbâdî kaynaklar dışında hiçbir kaynak, hadis tasnifinde onların öncü olduklarını zikretmemiştir.

-
- 667 Güşen, **a.g.e.**, s. 39.
668 Güşen, **a.g.e.**, s. 42.
669 Güşen, **a.g.e.**, s. 49.
670 Güşen, **a.g.e.**, s. 52.
671 Güşen, **a.g.e.**, s. 55.
672 Güşen, **a.g.e.**, s. 58.
673 Güşen, **a.g.e.**, s. 61.
674 Güşen, **a.g.e.**, s. 64.
675 Güşen, **a.g.e.**, s. 70.
676 Güşen, **a.g.e.**, s. 74.
677 Güşen, **a.g.e.**, s. 76.
678 Güşen, **a.g.e.**, s. 79.
679 Güşen, **a.g.e.**, s. 81.
680 Güşen, **a.g.e.**, s. 85.
681 Güşen, **a.g.e.**, s. 87.
682 Güşen, **a.g.e.**, s. 28.
683 Güşen, **a.g.e.**, s. 89.

Güşen, bu eserlerde geçen hadis sayısının 13.359 hadis olduğunu ve bu eserlerin bazı özelliklerinin şöyle olduğunu zikretmiştir: hadislerin kaynakları; merfu mevkuf ve maktu oranlarının eserden esere bariz değişiklikler gösterdiğini, bir iki eser hariç, müelliflerin tamamının tebe-i tabiin tabakasına ait olduğunu, eserlerin çoğunluğundaki hadisler sıhhat açısından kabul görüp, bu sebeple sonraki kaynaklarda yaygın olarak yer aldığını, müelliflerin çoğunun ilim merkezlerine gittiği ve rivayetlerde bu rihlelerin tesirlerinin görüldüğünü, eserlerin başlıklandırılmasında dönemin siyasi ve sosyal durum ile yoğun bir ilişkinin tespit edilemediğini, bazı müellifler dışında çoğunluğunun şahsî görüşlerinin eserlerine yansımadığını, günümüze ulaşan bu eserlerin neşirlerinin tek nüshaya istinaden yapıldığını, ikinci nüshanın bulunmasıyla bazı farklılıkların görüldüğünü ve rivayet lafızlarına bakıldığında çoğunlukla “an” lafzının kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁸⁴

İbâdîlerin erken dönem alimlerinin saklandıkları iddialarının aksine Rebî‘in, *Müsned*’i tasnif ettikten hemen sonra hayatının tehlikeye girmesinden korkup, insanlardan uzaklaşmış olduğunu söylemek abartılı olan bir yorumdur. Siyasi olayların muhaddisler veya eserlerine etkisinin olduğu aşîkar olsa da İbâdîlerin, söz konusu zamandaki şartlar gereği çok büyük sıkıntı içinde olduklarını sürekli zikretmeleri ve bu nedenle de Rebî‘ ve eserinin hiç kimse tarafından tanınmadığı söylemi mübalağa sayılabilir. Burada, yazar, Mamer’in *Câmi*’inde geçen rivayetlerin aynı tarikle ya da başka tariklerle diğer hadis kitaplarında bulunmasına rağmen Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’inde geçen fakat başka hadis kaynaklarında aynı tarikle bulunmayan rivâyetlerin ilgili kitap ve müellifi hakkında şüphelerin ileri sürülmesinin temel sebeplerinden biridir.

⁶⁸⁴

Yazar, bu konuyu s.92 ile 98 arası işlemiştir.

2.3.3. *Câmi'* ve *Müsned'*deki Hadislerin Sened ve Metin Açısından Karşılaştırılması

2.3.3.1. İttisâl ve İnkıta' Açısından Sened

2.3.3.1.1. Ma'mer'in *Câmi'*indeki Hadisler

Ma'mer hakkında müstakil bir çalışması bulunan Bünyamin Erul, Ma'mer'in *Câmi'*de kendilerinden çok hadis rivayet ettiği hocalarının isimlerini, rivayet sayılarını ve oranını şu şekilde vermiştir:⁶⁸⁵

Hocanın ismi	Rivayet sayısı	Oranı
Zührî	300	%19
Katâde b. Diâme	200	%12,5
Eyyûb	194	%12
Abdullah b. Tâvûs	104	%6,4
Hişâm	75	%4,5
Zeyd b. Eslem	42	% 2,5
A'meş	40	%2,4
Yahyâ b. Ebî Kesîr	37	%2,2
Hemmâm b. Münebbih	35	%2,1
Sâbit el-Bunânî	27	%1,6
Ebân b. Ebî Ayyâş	26	%1,6
Hasan el-Basrî	19	%1,1

Tablo 3: Ma'mer'in Hocaları ve Rivayet Sayıları

⁶⁸⁵

Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, s. 35-36.

Buna göre Ma‘mer eserindeki rivayetlerin %50’sini Zührî, Katâde, Eyyûb ve İbn Tâvûs’tan nakletmiştir. Ma‘mer’in bu dört hocasından naklettiği rivayetlerin ittisâl ve inkıtâ‘ açısından dağılım oranları şöyle gösterilmiştir.⁶⁸⁶

	Merfû‘	Mevkûf	Maktû‘	Mürsel	Re’y
Zührî	51	21	2	22	4
Katâde	18	38	12	25	7
Eyyûb	30	40	17	12	1
İbn Tâvûs	5	27	23	36	9

Tablo 4: Ma‘mer’in Dört Hocasından Nakillerinin İttisal Durumu

Yukarıda zikredilen oranlara ilaveten konumuz açısından önem arzeden Câmi‘deki Rebî‘in *Müsned*’iyle müşterek hadislerin ittisâl ve inkıtâ‘ açısından sened durumları şu şekildedir:

	Mu‘dal	Munkatı‘ (Senedi Mübhem)	Mu‘allak	Mürsel	Munkatı‘	Mübhem râvi
Rivayet sayısı	5	4	2	1	1	1
Hadis no	20477 20964 20842 20964 21527	20560 20145 20701 21569	20839 20840	21087	21568	20583
Oran	%35,714	%28,571	%14,286	%7,143	%7,143	%7,143

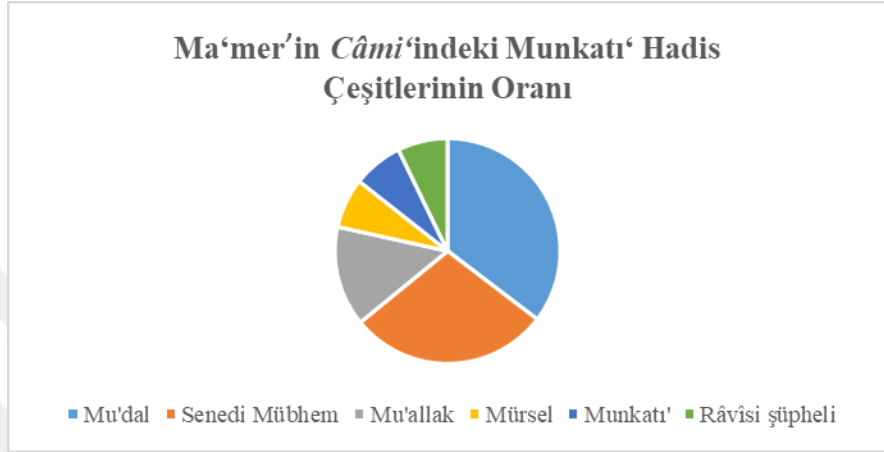
Tablo 5: Rebî‘in Müsned’i İle Müşterek Hadislerin İttisal Ve İnkıtâ‘ Durumları

Buna göre iki kitap arasındaki müşterek rivayetlerde bulunan zahiri itibariyle munkatı‘ hadisler 14 adettir ve bunların müşterek 47 rivayete göre oranı %30’dur. Mu‘dal rivayetlerin, zahiren munkatı‘rivayetlere nispetle oranı %35,714’tür. Bu,

⁶⁸⁶

Erul, **a.g.m.**, s. 36.

tablodaki en yüksek orandır. Bunu %28,571 oranla senedinde mübhem râvi bulunan rivayetler gelmekte, bunu %14,286 oranıyla mu'allak rivayetler takip etmekte, sonra da %7,143 oranlarla mürsel, munkatı' ve senedinde mübhem râvi olan rivayetler gelmektedir. Bu durum şu şekilde oransal olarak gösterilebilir.

Grafik 1: Ma'mer'in Munkatı' Hadis Çeşitlerinin Oranı

2.3.3.1.2. Rebî'in Müsned'indeki Hadisler

Rebî'in Müsned'indeki rivayet sigaları şu şekildedir:⁶⁸⁷

Hadis türü	Hadis sayısı
حدثني (Bana tahdîs etti)	7
سمعت (İşittim)	40
بلغني (Bana ulaştı)	121
Kavlî sünnet	427
Fiilî sünnet	141
Takrîrî sünnet	33
Kudsî hadis	9
Mevkûf	59
Nesh	4
Müdrec	1

⁶⁸⁷ Kerûm, Ahmed Hamû, **el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn 'inde'l-İbâdiyye**, Cem'iyetu 'Ammî Sa'îd, Cezayir, 1412/1992, s. 28.

Tablo 6: Rebî'in Müsned'indeki Rivayet Sigaları

er-Rebî'in *Müsned*'indeki senedlerin ittisâl ve inkıtâ⁶⁸⁸ açısından durumu şu şekildedir⁶⁸⁹:

Hadis türü	Hadis sayısı
Muttasıl	543
Câbir'in mürselleri	77
Ebû Ubeyde'nin mürselleri	26
Munkatı'	97

Tablo 7: Rebî'in Müsned'indeki Senedlerin İttisâl ve İnkıtâ' Durumu

Ma'mer'in *Câmi*'i ile müşterek olan hadislerin sayısı ve oranı ise şu şekildedir:

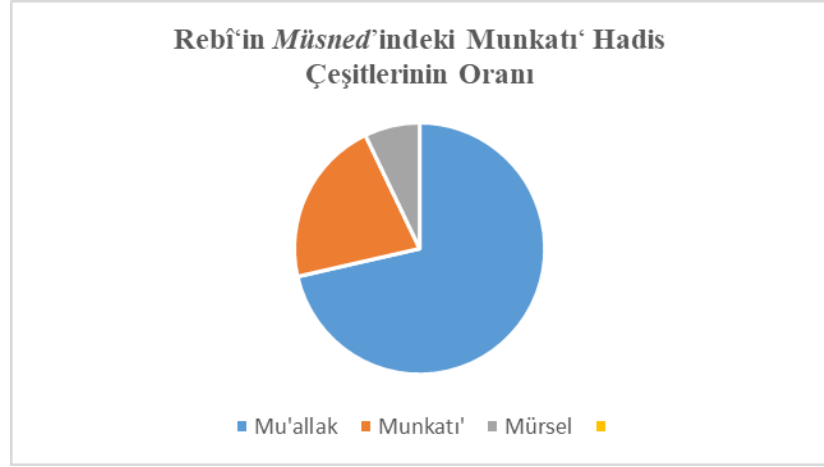
	Mu'allak	Munkatı'	Mürsel
Rivayet sayısı	10	3	1
Hadis no	46, 47, 73, 74, 501, 502/655, 648, 657, 728, 736	137, 508, 657, 742	53
Oran	%71,43	%21,43	%7,14

Tablo 8: Ma'mer'in Câmi'i ile Müşterek Olan Hadislerin Sayısı ve Oranı

Rebî'in *Müsned*'indeki munkatı' hadislerin durumundan hareketle, bunların müşterek hadislere oranının yaklaşık %30 olduğu görülmektedir. Mu'allak hadislerin, munkatı' olanlara oranı %71,43'tür. Munkatı' hadislerin oranı %21,43 iken mürsel hadislerin oranı ise %7,14'tür.

⁶⁸⁸ **Tal'atu's-Şems**'te ذكر الخبر غير المتصل (Muttasıl Olmayan Haberin Zikredilmesi) başlığı yer almaktadır. Sâlimî bunu şöyle tarif etmektedir: "Bundan maksat, –mürsel olsun, munkatı' olsun ya da sadece sahâbîye ulaşsın– senedi Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşmayan hadis mevkûftur." Bkz. Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 523.

⁶⁸⁹ Bûsa'îdî, **Rivayetu'l-Hadîs**, s. 50.

Grafik 2:er-Rebî'in Müsned'indeki Munkatı' Hadis Çeşitlerinin Oranı

2.3.3.2. Câmi' ve Müsned'deki Tahammül Sigaları

Hicrî I. asırda tahammül⁶⁹⁰ sigaları, daha sonra kazandığı ıstılahî anlamlarında kullanılmıyordu. Dolayısıyla hem Ma'mer hem de Rebî', rivayette belirli anlamlar ifade eden çeşitli sigalar kullanmışlardır. Konu hakkında araştırma yapan ilim adamları da bu sigalar hakkında bazı değerlendirmeler yapmışlardır.

Ma'mer'in Câmi'i ile Rebî'in Müsned'i genellikle عن ('an) sigasını kullanma hususunda müşterektir. Hadisçilerin ıstılahında العنينة ('an'ane), "muhaddisin *fulânun* 'an *fulânin* demesi"dir.⁶⁹¹ Hicrî I. asırda semâa önem verilmiştir. Nitekim İmâm Şâfiî şöyle demiştir: "Bir adamın سمعت فلاناً يقول سمعتُ فلاناً (Falânın, 'falândan işittim' dediğini işittim) sözü ile فلان عن فلان (Falân, falândan) sözü, onlar (muhaddisler) indinde eşittir. Onlardan hiçbirini karşılaştığı kimseden işitmedikçe hadis rivayet etmez. O, bu tarikle bu manayı (semâi) kastetmiştir."⁶⁹²

İbâdiyye ise, ister 'an'ane yoluyla olsun isterse kitabında Resûlullah'a (s.a.v.) belâğ sigasıyla olsun, Rebî' b. Habîb'in isnadlarına itibar ettiklerini açıkça ifade ederler. Onlar, Rebî'i, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Dımâm b. Sâib ve Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân'dan hadis dinleyen (sem') sika bir âlim olduğunu kabul ederler.

⁶⁹⁰ Sözlükte "bir yükü sırtına alıp taşımak" anlamına gelen tahammül, hadis terimi olarak "râvinin bir hocadan dinlemek, yazmak vb. yollarla emanet aldığı hadisleri herhangi bir değişiklik yapmadan (tashîf ve tahrîf) talebelerine nakletmesi" demektir (Aşık, Nevzat "Tahammül", *DİA*, 2010, C. XXXIX, s. 380).

⁶⁹¹ Cüday', *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs*, C. I, s. 162. Künye

⁶⁹² Şâfiî, *Risâle*, s. 379.

Bu zikredilenler de sika âlimler olup özellikle yaşadığı dönemde Ebû Ubeyde, pek çok sahâbenin yanı sıra özellikle İbn Abbâs'ın öğrenciliğini yapmış olan mezhep imamı, âlim ve fakih Câbir b. Zeyd'e mülâkî olmuştur. İbâdiyye, çoğu 'an'ane sigasıyla gelen Rebî'in isnadlarının, "râvilerin sika olması, tedlîsten berî olması, semâın sabit olması ve muttasıl olma" şartlarını gerçekleştirdiği görüşündedirler. Bu yüzden belâğ, 'an'ane veya isnadlarda bulunan herhangi bir inkıtâ' çeşidi dikkate alınmaz. Çünkü bunlar başka tariklerden muttasıldılar.

2.3.3.2.1. *Müsned*'deki Tahammül Sigaları

er-Rebî'in *Müsned*'inde kullanılan tahammül sigalarını en fazladan en az kullanılana doğru şöyle sıralaya biliriz:

1) 'An (عن): *Müsned*'de en fazla kullanılan tahammül sigası 'an'dır.⁶⁹³

er-Rebî b. Habîb'in 'an sigasıyla rivayet ettiği hadislerin çoğunda semâ gerçekleştiği söylenebilir. Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi Rebî', rivayetlerinin çoğunu hocası Ebû Ubeyde ve onun hocası Câbir b. Zeyd'den yapmıştır.⁶⁹⁴

2) *Belâğ* (بلغني - بلغنا): *Müsned*'deki yaklaşık 119 rivayette *belâğ* sigası geçmektedir.⁶⁹⁵ Bu isimlendirme بلغني عن ابن مسعود الأنصاري⁶⁹⁶ örneğinde olduğu gibi söz konusu kelimenin kullanımından hareketle yapılmıştır.

3) *Kâle, yekûlû* (قال - يقول): *Müsned*'deki yaklaşık 63 rivayette *kâle, yekûlû* (dedi, diyor) sigası kullanılmıştır.⁶⁹⁷

4) *Min/'an tarîki fulân* (من/عن طريق فلان): *Müsned*'deki yaklaşık 39 rivayette bu siga kullanılmıştır.⁶⁹⁸ Bunlar arasında eğer istinsah ya da matbaa hatası değilse sadece bir

⁶⁹³ Özdemir, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı*, s. 184.

⁶⁹⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 186.

⁶⁹⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 184.

⁶⁹⁶ Rebî', *Müsned*, C. I., s. 19.

⁶⁹⁷ Özdemir, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı*, s. 184.

⁶⁹⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 184.

yerde (من طريق/من طريقه) sigasıyla 699 diğer yerlerde (عن طريق) şeklinde geçerken sigasıyla mevcuttur. *Min/‘an tarîki* (من/عن طريق) sigasıyla nakledilen rivayetlerin tamamı, – Vârcelânî’nin eklediği kısımlarda bulunan bir rivayet hariç– *Müsned*’in asıl kısımlarında bulunmaktadır.

5) *Semi‘tu, edraktu* (أُدرکت - أُسمعتُ): *Müsned*’deki yaklaşık 21 rivayet bu sigalarla gelmiştir.⁷⁰⁰ Bunlar arasında (أُدرکت) sigası selefin görüşlerini yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir. Nitekim şu örnekte Câbir b. Zeyd’in ifadesi fetvanın yaygınlığını göstermektedir:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: أدرکت ناساً من الصحابة أكثر فتياهم حديث النبي □ يقولون: قال النبي □: "لا يبولن أحدكم في الماء الدائم ثم يغتسل منه أو يتوضأ".

Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Sahâbeden, bir kısmına ulaştım, onların çoğu fetvaları hadis rivayetiydi. Onlar şöyle diyorlardı: Nebî (s.a.v.), “Sizden biriniz durgun suya bevledip de sonra onunla gusletmesin veya abdest almasın!” buyurdu.”⁷⁰¹

أُدرکت lafzı, Rebî‘in *Müsned*’inin asıl kısmında mevcut olup sadece Câbir b. Zeyd’den yapılan 6 rivayette geçmektedir. Bu siga, Câbir’in fikhî bir hüküm içeren hadisleri rivayetinde gelir. Resûlullah’tan (s.a.v.) bir hususu rivayet eden bir sahâbîyi veya sahâbîleri idrâk etmesi sebebiyle, bu siga, sanki olayın yaygınlığına işaret etmekte ve olaya sıhhat kazandırmaktadır. Çünkü bu lafzın ihtiva ettiği zımnî mâna, onun sabit bir görüş olduğunu ve onunla amel edildiğini bildirmektedir.

Müsned’de bazen aralarında ittisal olmayan kişiler arasında سمعت (işittim) lafzının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin aşağıdaki rivayetlerde Cabir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde, kendilerinden hadis dinlemeleri mümkün olmayan kişilerden bu sigayı kullanmışlar ve bu şekilde onlardan hadis naklettikleri izlenimini verilmektedir. Bu rivayetler şu şekildedir:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: سمعت أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "الأذن من الرأس". قال: "وبلغني عنه عليه السلام أنه غرف غرفة واحدة فمسح بها رأسه وأذنيه".

699 Rebî‘, *Müsned*, C. I., s. 46.

700 Özdemir, *İbadiyye’nin Ana Hadis Kaynağı*, s. 184.

701 Rebî‘, *Müsned*, C. I, s. 37.

Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “İki kulak baştandır.” Dedi ki: “Resûlullah'ın (a.s.), bir avuç su alıp onunla başını ve iki kulağını meshettiği bana ulaştı.”⁷⁰²

أبو عبيدة قال: "وقد سمعت عن ابن عمر أنه لا يرى القنوت في الصلاة ولم يقنت في صلاته قط، وكان يراه بدعة." ⁷⁰²

Ebû Ubeyde dedi ki: “İbn Ömer'in namazda kunût duasını câiz görmediğini, namazında aslâ kunût duası okumadığını ve onu bid‘at gördüğünü işittim.”⁷⁰³

Yukarıdaki örnekte ilk etapta ilgili şahısların سمعت (işittim) lafzını kullanması, – muhaddislerin ıstılahında olduğu gibi– doğrudan hadisi işittiği akla getirmektedir. Ancak Resûlullah'a (s.a.v) mülâkî olmadığı halde Câbir tarafından سمعت أن رسول الله (Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim) ifadesinin kullanılması, –ki bu ifade *Müsned*'in asıl kısımlarında sıkça geçmektedir–bu lafzın sözlük anlamıyla kullanıldığı ve burada ıstılahi manasındaki ittisali değil, inkıtaya delâlet edebilecek şekilde kullanıldığı söylenebilir. Hatta Ebû Ubeyde'nin سمعت عن ابن عمر (İbn Ömer'den işittim) lafzıyla zikrettiği tek bir rivayet bile, bu genel manayı tekid etmektedir. Eğer bununla ıstılahî manayı kastetseydi, سمعت فلاناً يقول (Falanın şöyle dediğini işittim) veya سمعت من فلان (Falandan işittim) demesi beklenirdi. Neticede Ebû Ubeyde'nin rivayet ettiği siga, İbn Ömer'den ilgili hadisi işittiği manasına gelmemektedir.⁷⁰⁴ Bu noktada bu şekilde kullanımın Rebî‘ tarafından hiç yapılmadığını onun hocası veya daha üstte meydana geldiğini belirtmek gerekmektedir.

6) *Haddesenî, haddesenâ* (حدثني - حدثنا): *Müsned*'deki yaklaşık 15 rivayette bu sigalar kullanılmıştır.⁷⁰⁵ Bu siga çok sık şekilde kullanılmamış olmakla birlikte ıstılah manasında kullanıldığı görülmektedir.

⁷⁰² Rebî‘, *Müsned*, C. I., s. 42.

⁷⁰³ Rebî‘, *Müsned*, C. I, s. 60.

⁷⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, s. 406-408; İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 251-260.

⁷⁰⁵ Özdemir, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı*, s. 184.

7) *Ahberenî, ahberenâ* (أخبرني - أخبرنا): *Müsned*'deki 15 rivayette bu siga kullanılmıştır.⁷⁰⁶

Burada şunu belirtmek gerekir: Rebî' *Müsned*'in asıl kısmında bu sigaları zikretmemiştir. Bu siga, Vârcelânî'nin *Müsned*'e eklediği kısımdaki rivayetlerin senedlerinde geçmektedir.

8) *Se'eltü* (سُئِلْتُ): *Müsned*'de yaklaşık 7 rivayette bu siga kullanılmıştır.⁷⁰⁷

Ancak Rebî'in, *se'eltü* (سُئِلْتُ) sigasıyla hocasından yapmış olduğu bir rivayetin olmadığı bu şekilde sigaların tamamının Rebî'den sonraki isnadlarda görüldüğü belirtilmelidir.

9) *Revâ-yervî-yurvâ* (روى - يروي - يروى): *Müsned*'deki 7 rivayette bu siga kullanılmıştır.⁷⁰⁸ Bir önceki kısımda olduğu gibi bu siganın geçtiği hiçbir rivayetin Rebî' b. Habîb'e ait olmadığı ve ondan öncekiler tarafından kullanıldığı belirtilmelidir. Ancak Vârcelânî'nin eklediği kısımlarda bir yerde bu siga Rebî'e de nispet edilmiştir.⁷⁰⁹

2.3.3.2.2. *Câmi*'deki Tahammül Sigaları

Ma'mer'in *Câmi* 'inde kullanılan tahammül sigaları ise şu şekilde sıralanabilir:

1) *'An'ane* (عن): Ma'mer'in *Câmi* 'indeki tahammül sigalarının, Rebî'in *Müsned* 'indeki gibi olduğu söylenebilir. *Câmi* 'deki rivayetlerin ekserisi *'an'ane* (العننة) ile nakledilmiştir.

2) *Belâğ* (بلغني - بلغنا): İkinci asırda birçok kaynaktan görülen belâğ sigası قال معمر: وبلغني ⁷¹⁰ Ma'mer'in eserinde de bulunmaktadır. عن أبي الدرداء

⁷⁰⁶ Özdemir, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁰⁷ Özdemir, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁰⁸ Özdemir, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁰⁹ Rebî', **Müsned**, C. II., s. 170 .

⁷¹⁰ Ma'mer, **Câmi**, C.XI, s. 143.

Yukarıdaki örnekte her ne kadar ilgili sigayı Ma‘mer’in zikrettiği görülse de bu siganın genelde, Ma‘mer’in üstündeki başka râviler tarafından kullanıldığı dikkat çekmektedir.

3) *Kâle, yekûlû* (قال - يقول): Bu siga genellikle Ma‘mer’den ve onun üstündeki râvilerden nakilde bulunan râvilerin rivayetlerinde geçmektedir.⁷¹¹

4) *Semi‘tu, edrektu* (سَمِعْتُ): Ma‘mer’in kendisinin hiç kullanmadığı bu siga, ondan önceki râviler tarafından kullanılmıştır.

5) *Haddese, yuhaddisu* (حَدَّث - يُحَدِّث): Bu siganın da büyük çoğunluğu Ma‘mer’den önceki râviler tarafından kullanılmıştır.

6) *Ahberenî, ahberenâ* (أَخْبَرَنِي - أَخْبَرْنَا): Ma‘mer’in, *Câmi*’de bu sigayı nadiren kullandığı görülmektedir. Her ne kadar Ma‘mer’in *Câmî*’ne dahil olmasa da onun râvisi Abdurrezzâk’ın hocasının genelde bu sigayla hadisleri rivayet ettiği belirtilmelidir.

7) *Se‘eltû* (سَأَلْتُ): Ma‘mer, bu sigayı *Câmi*’de gerçekten çok nadir yerlerde kullanmıştır. Bu kullanımların çoğunun maktû‘ rivayetlerden oluştuğu görülmektedir.

8) *Revâ-yervî-yurvâ* (رَوَى - يَرْوِي - يَرْوِي): Bu siga daha çok maktû‘ rivayetlerde geçmektedir.

Neticede, Ma‘mer *Câmi*’inde ve Rebî‘ de *Müsned*’inde çeşitli tahammül sigaları kullanmışlardır. Bunların içinde *haddesenâ* (حَدَّثْنَا) gibi doğrudan semâ‘a delâlet eden sigalar bulunduğu gibi, hadis âlimlerinin kabulüne göre kuvvet bakımından tahdîs sigasından daha düşük derecedeki ‘an lafzı da zikredilmektedir. Bunun dışında hicrî 2. asrın genel kullanımına uygun olarak her iki eserde de belâğ (بَلَاغ) sigası bulunmaktadır. Doğal olarak her iki kitapta zikredilen sigalardan her birinin kullanım oranı farklıdır. Zira semâa delâlet eden أَخْبَرْنَا- حَدَّثْنَا, sigaları hicrî 2. asrın ilk yarısında daha sonraki dönemlerde olduğu gibi ıstılahî olarak tam olarak yerleşmiş değildi.

⁷¹¹

Ma‘mer, *Câmi*‘, C. XI, s. 131; Ma‘mer, *Câmi*‘, C. X, s. 402.

Dolayısıyla ‘an‘ane ile nakledilen rivayetlerin varlığı, her iki kitapta göze çarpan belirgin bir özelliktir.

2.4. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde Ma‘mer b. Râşid ve eseri *Câmi‘* ile Rebî‘ b. Habîb ve eseri *Müsned* hakkında bilgi verilmiş, her iki âlime dair ileri sürülen görüşler zikredilmiştir. Ortak hadisler çerçevesinde iki kitabı karşılaştırılmış ve bu kitaplardaki rivayetlerin durumları incelenmiştir. İki mezhepten de yazarlar hakkında söylenen sözler ortaya konulmuştur.

Ma‘mer b. Râşid, Basralı olup ilim tahsiline çok küçük yaşta Hasan el-Basrî’nin vefat ettiği gün başlamıştır. Onun ilk semâi, Katâde’den tefsir konusunda olmuştur. Ancak İmâm Mâlik’in de ifade ettiği gibi, Ma‘mer’in Katâde’den naklettiği tefsir rivayetlerinde senedleri zikretmediğini açıkça ifade etmesi sebebiyle bu rivayetleri zayıf kabul edilmiştir. Cerh ve ta‘dîl âlimleri, Ma‘mer’i sika kabul etmişler ve onu öven ifadeler zikretmişlerdir. Bununla birlikte Ma‘mer’in bazı rivayetleri muhtarib kabul edilmiş ve âlimler bu rivayetleri sahih rivayetlerinden ayırmışlardır. Hadis aldığı zamanki yaşını, mekanını, kendisinden hadis dinlediği hocasını, başına gelen bir şeyi veya hastalık gibi harici şeyleri ıztırabın sebebi olarak belirtmişlerdir.

Ma‘mer b. Râşid’in itikâdî meselelerdeki görüşleri açık bir şekilde zikredilmemiştir. Ancak onun bazı rivayetleri, belirli prensipler üzerinde icmâ eden Ehl-i Hadîs ekolünün genel eğilimine muvafık olduğu intibaini vermektedir. Bu ilkelerinden bazıları şöyledir: İman söz ve ameldir, Kuran Allah’ın kelimidir ve mahluk değildir, hayır ve kötülük hepsi bir kader içinde cereyan eder, günah işlediği için bir şahsa kâfir denmez, sahâbenin tamamı faziletlidir ve onlar hakkında kötü söz söylenemez, Hz. Peygamber ve ashâbının üzerinde olduğu yola muhalif olan ehli bidatı nehyetmek gerekir. Sırat-ı müstakim ihya edilmeli ancak ümmeti Muhammed’den hiçbir kimseye kılıç çekilmemelidir.

Muhaddisler, Ma‘mer’in içerisinde megâzî ve siyer rivayetlerinin bulunduğu iki kitabından bahsetmişlerdir. *Câmi‘i* Ma‘mer’den Abdurrezzâk b. Hemmâm rivayet

etmiştir. *Câmi* 'de 227 bâb vardır ve bu bâblar ibadet ve muâmelâtla ilgilidir. *Câmi* 'in günümüze ulaşan iki el yazması vardır. Birisi İstanbul'da diğeri Ankara'dadır. Eser iki kere neşredilmiş ve Abdurrezzâk'ın *Musannef* 'inin sonuna eklenmiştir. Sadece Ankara nüshasının esas alındığı 1971 senesinde yapılan neşirde 1614 hadis bulunmaktadır. İki nüshayı esas alan 2017 yılındaki neşirde ise 1644 hadis mevcuttur.

Rebî' b. Habîb'e gelince, onun Yahya b. Ma'în gibi kadîm âlimler nezdinde meşhur bir imam ve muhaddis olduğunu söyleyen İbâdiyye'nin bu iddiaları Sünnî âlimler tarafından kabul edilmez . Öte yandan tabakât ve terâcim kitaplarında ismi Rebî' olan birden fazla râvi bulunmaktadır ve bu râvilerin biyografileri, genellikle birbirine karıştırılmıştır. Bunlar arasında, Ahmed b. Hanbel'in el-Heysem b. Abdulgaffâr et-Tâî'nin, Rebî' b. Habîb → Dımâm → Câbir Zeyd tarikiyle naklettiği rivayetin bulunması bilindiğine dair bir delil olarak sunulur. Ancak bu isnadda ondan "Rebî' denilen bir şahıs" şeklinde bahsedilmesi, Sünnî muhaddisler tarafından tanınmadığına işaret etmektedir. Ancak bu Rebî'in en azından hayali bir şahıs olduğu iddiasını nakzetmektedir.

Mutekaddim İbâdî kaynaklar ise Rebî' b. Habîb'den bahsetmektedir.. Rebî'in çağdaşı Ebû Gânim el-Horasânî'nin eserinde onun fikhî görüşleri nakledilmiştir. Rebî' b. Habîb'in şahsı hakkında bilgi veren ilk kaynak *Târîhu'l- 'Avtebi* 'dir. Bununla birlikte mutekaddimûn dönem kaynaklarında Rebî'in *Müsned* 'ine herhangi bir atıf bulunmamaktadır. *Müsned* 'in ilk defa Vârcelânî tarafından ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Bu durum, çeşitli tartışmalara neden olmuştur. *Müsned* 'deki hadisler ve uygulamalar değerlendirilirken bu husus da dikkate alınmalıdır.

Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî, Umân'da doğmasına rağmen ilmî birikimini genel olarak Basra'da tamamlamış ve orada ömrünün son dönemlerinde Câbir b. Zeyd ile görüşmüş, onun Ebû Ubeyde, Dımâm ve özellikle Ebû Nûh gibi öğrencilerinden ilim elde etmiştir. İbâdiyye âlimleri, Rebî'i sika kabul etmişler ve onu dördüncü imam kabul etmişlerdir.

Gerek İbadî gerekse de erken dönem Sünnî kaynakların hiçbirinde Basradaki Rebî'in ilmî hayatına dair hiçbir açıklama bulunmamaktadır. Özellikle bu iki yazar için ilmî

hayatlarının seyri hakkında dakik veya tafsilatlı etkileşimler ortaya koymak zordur. Rebî' b. Habib'in hakkındaki güvenilir bilgiler gerçekten de yetersizdir. Bunun yanında siyasal ve fikrî ortam her iki alim için de farklılık arz etmektedir. Döneminde meydana gelen önemli siyasi herhangi bir olay hakkında Ma'mer'den herhangi bir açıklama zikredilmemiştir. İbâdîlerin o dönemdeki şartları gereği böyle bir bilgi Rebî b. Habib'den de gelmemiştir. Bu durum, İbâdîlerin hicrî ikinci asrın sonlarında Fas'ın kuzeyinde kendi devletlerini tesis edinceye kadar devam etmiştir. Şüphesiz genel olarak İbâdîlere yönelik resmi baskının gücü ve toplumdan uzak durup, inzivaya çekilmeleri, kitaplarının az olması görüşüyle uyumlu görünmektedir.

Ebu'l-Kâsım el-Belhî, İbâdîlere mensup herhangi bir kimsenin hadis ve fıkhıta meşhur olmadığını söylemiş ve İbnu'n-Nedîm ise, onların önderleri çok olmasına rağmen kitaplarının az olduğuna, bunların gizli ve koruma altında olduklarına işaret etmiştir. Bu açıklama, gizlilik prensibi sebebiyle İbâdî eserlerin günümüze az sayıda ulaşması ve ricâlinin de tanınmaması sonucunu doğurmuştur. Başka bir deyişle onlar, zamanlarındaki bir takım siyasi olaylar ve sosyal şartlar nedeniyle uzletti, kitaplarının yayılmamasını ve insanların ellerine geçmemesini zorunlu olarak tercih etmişlerdir. Doğal olarak mezhep içinde hadis veya fıkhıta meşhur olan bir kimse Ehl-i Sünnet ve diğer mezheplerce bilinmemektedir.

Ancak bu sorun, Müsned'in Rebî' b. Habib'e ait olması meselesinde kendini göstermektedir. Oysa bu eser aslında tartışmalı konuları da pek fazla içermemektedir. Öte yandan hadis kaynaklarında birçok İbâdî ravi de bulunmaktadır. Hatta Haricî düşünceden dolayı yani büyük günah küfür sayıldığı için bu ravilerin Resulullah'a (as) yalan isnat etmekten korktuklarını kesin bir şekilde belirtilmiştir. Dolayısıyla Rebî'in Müsned'inin Ehl-i sünnet âlimlerinden gizlenmesinin sebepleri açık ve net değildir.

Rebî' b. Habib, fıkıh ve hadis ilimlerinin başlangıcında İbâdî okulunu temsil etmektedir. Ebu Gânim el-Horasi'nin *Müdevvene*'sinde ondan birçok fıkhi mesele nakledilmektedir. Rebî'nin akideki bazı ilkeleri ise şöyledir: Kebair işleyen müslüman, günahında ısrar ederse kâfir olarak ölür. İbâdî âlimler bu küfrü, küfr-ü nimet olarak açıklamış ve sonsuza dek ateşte kalmayı gerektiren küfr-ü şirk

olmadığını söylemişlerdir. Allah'ın hakkında teşbih içeren sıfatlarda te'vil yoluna gidilmesi, imanın söz ve amel olduğu, imâmette Kureyş'ten olma şartına itibar etmeyip ehliyetin dikkate alınması gerekliliğini. Ashâbından bazıları, Rebî'den kendilerine yetecek ve başkasına ihtiyaç duymayacakları, âli isnadlarla hadis rivayet etmesini istemişler, bunun üzerine bir kitap yazmış, sonrasında ise insanlar ona ulaşmasınlar diye uzaklaştığı rivayet olunur.

Rebî' b. Habib'in, din işlerinde kendilerine yetecek kadar alî senetlere sahip hadisleri kendisinden yazacak veraya ulaşmış bir adamı araştıran ve sonuçta Demmam veya Ebu Ubeyde veyahut İbn Abbas'tan alî senetler bulunan Rebî' b. Habib'i bulan Basralıların isteği üzerine kitabını yazdığı nakledilir. O, kitabını yazmış ve rivayete göre daha sonra insanlardan uzaklaşıp, uzlete çekilmiştir, neredeyse hiç görülmemiştir. Istisnai olarak kendi cemaatinden gerçekten de çok az kişiyle görüşmüştür. Bu kitabı yazması, Rebî' b. Habib'in tercihte bulunacak kadar şer'î ilimlere dair yüksek bir dirayete ve ilme sahip olduğu ve İbdaîler tarafından güvenilen biri olduğu anlamına gelir. Ancak bu sebep, Rebî'in İbadîlerin imamı olduğuna ve birçok raviden hadis rivayet ettiğine işaret etmez. Bilakis uzlete çekilmesi, bu dönemde imam ve önder olmadığını gösterir.

Ma'mer b. Râşid ile Rebî' b. Habîb arasında ilmî veya başka bir ilişkinin mevcudiyetine dair ne Ehl-i Sünnet'te ne de İbâdiyye'de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbâdîlerin kendilerini İbâdî olmayanlardan gizlemeye mecbur kalmaları, her ikisi arasında bir irtibatın olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

İmâm Rebî'in *Müsned*'i 750 hadis ihtiva etmektedir ve bunların büyük kısmı "Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs" tarikiyle rivayet edilmiştir. Kitabın tertîbi, Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî tarafından yeniden yapılmış ve bazı bölümler eklenmiştir. Bunlar; Âsâru'r-Rebî', Mahbûb b. Rahîl'in Rebî'den rivayetleri, İmam Eflah'ın rivayetleri ve İmam Câbir b. Zeyd'in mürselleridir. *Müsned*'in aslına ait herhangi bir yazma nüsha günümüze ulaşmamıştır. Bugün mevcut olan yazmalar, Vârcelânî'nin *Kitâbu't-Tertîb*'inin yazma nüshalarıdır. 14. asrın başlarında eserin birçok nüshası oluşturulmuş ve ilk olarak 1328/1918 yılında basılmıştır.

İbâdiyye, tarih boyunca müstakil bir hadis ekolü oluşturmamıştır. Onlar daha çok fıkıhla iştigal etmeleri sebebiyle rivayetten çok fıkha yönelmişlerdir. Dolayısıyla da İbâdiyye ile Sünnî Ehl-i Hadîs ekolü arasında hadis konularındaki ihtilafın sebeplerinin en önemlisi, hadisle iştigal amacı noktasındaki bakış açısı farklılığıdır. Çünkü muhaddislerin hedefi, hadislerin sübût derecesini bilmek iken, İbâdîler fikhî bir ekol olmaları hasebiyle hadislerin anlaşılmasına ve metne önem vermişlerdir.

İbâdiyye, hadisle ilgili konularda temel olarak Câbir b. Zeyd'in merviyâtına itimad etmektedir. Bunları kendisinden öğrencileri rivayet etmiş ve bunların bir kısmı Rebî'in *Müsned*'inde cem edilmiştir.

Ma'mer'in *Câmi*'ini şerh eden kitaplar yoktur. Ancak *Câmi*'in hadislerinin açıklaması için, Ma'mer'in hadislerini rivayet eden müelliflerin kitaplarına, örneğin *Kütüb-i-Sitte* şerhlerine bakılabilir. Buna mukabil Rebî'in *Müsned*'ini şerh eden birkaç eser bulunmaktadır. En erken dönemde yazılanı Vârcelânî'nin *Hâşiyetü-t Tertib* isimli eseridir. En yenisi ise yakın dönemde yazılanı ise *fî Rihâbi's-sünne* kitabıdır. Ancak bu eser henüz tamamlanmamıştır.

Genel olarak İbâdîler hakkında, özel olarak da Rebî'in *Müsned*'i hakkında yazan Ehli Sünnet kitapları bulunmaktadır. Rebî'in *Müsned*'i hakkındaki görüşler; onun sahih olduğunu kabul edip dördüncü imam Rebi'e isnad edenler ile *Müsned*'i kabul etmeyip inkâr edenler arasında farklılık göstermektedir.

Oryantalistlerin çalışmalarında *Müsned*, İbâdiyye'nin tarihi kadar ilgi görmemiştir. Aralarından *Müsned*'i anlatanlar, sadece içeriğinin genel bir tanıtımını yapmış ve İbâdîler için taşıdığı değerden bahsetmiştir. *Müsned*'i zikreden çoğu oryantalist, *Müsned*'in ortaya çıkış dönemi, 6. asırda kitabın gün yüzüne çıkmasıyla İbâdîlere dönen olumlu yönleri ve modern dönemde İbâdîler tarafından temel kabul edilen kitap olmasına dikkat çekerek, kitabın *Rebi'e* nispetinde şüpheler olduğunu söylemişlerdir.

Ma'mer'in *Câmi*'i ile Rebî'in *Müsned*'indeki hadisler karşılaştırıldığında müşterek rivayetlerin sayısının 47 olduğu görülür. İki kitaptaki müşterek rivayetler arasında

munkatı‘ olanların sayısı 14 olup bunlar, bütün müşterek rivayetlerin %30’u oranındadır.

Bu 14 rivayet arasında Ma‘mer’in *Câmi*‘indeki mu‘dal rivayetlerin oranı %35,174’tür ki, bu en yüksek orandır. Bunun ardından %28,571 oranla senedi mübhem olan rivayetler gelmekte, bunu %14,286 oranıyla mu‘allak rivayetler takip etmektedir. Mürsel, munkatı‘ ve senedinde mübhem râvi olan rivayetlerin oranları ise %7,143’tür. Rebî‘in *Müsned*’inde ise mu‘allak hadislerin munkatı‘ olanlara göre oranı %71,43’tür ki, bu en yüksek orandır. Munkatı‘ hadisler %21,43 oranında; mürsel hadislerin oranı ise %7,14’tür.

Her iki kitaptaki munkatı‘ hadisler araştırıldığı zaman, bunların ekseriyetinin *Sahîhayn*’da bulundukları görülür. Ma‘mer rivayetleri, tarikleri bakımından munkatı‘ olsalar bile bu hadisler sadece onun kanalıyla bilinmemektedir. Ma‘mer vasıtasıyla olmasa da farklı tarikle mevsûl isnadların bulunduğu görülür. Senedde Ma‘mer’in kendisinden teferrüd ettiği bir râvi bulunmamaktadır. Yani incelediğimiz hadisler çerçevesinde sadece Ma‘mer’in naklettiği bir rivayet tespit edilmemiştir. Buna karşın Rebî‘in *Müsned*’indeki munkatı‘ hadisler araştırıldığı zaman, *Müsned*’in rivayetlerinin aynı tarikler vasıtasıyla mevsûl olmadıkları görülür. Bu rivayetlerden herhangi biri, Rebî‘ veya Ebû Ubeyde veyahut da Câbir yoluyla ilgili sahâbîden varid olmamıştır. Bu şahıslar arasında Rebi‘ ve Ebû Ubeyde İbâdî kimlikleri ve Ehl-i Sünnet kaynaklarında tanınmadığı için normal karşılanabilirse de Câbir b. Zeyd için aynı durum geçerli değildir. Zira o Ehl-i Sünnet nezdinde tanınan ve güvenilir kabul edilen bir râvidir. Bu durum, İbâdiyye’ye göre hadislerin sıhhatine veya kabul edilmesine bir zarar vermez. Yani, başkalarının kendi tariklerini bilmemesi nazar-ı itibara alınmaz ve onların hadisleri kabullerine bir zarar vermez.

Her iki kitabın rivayetlerinde sahâbî râvide ittifak ettikleri hadis sayısı 21 olup, bunların 10’u Ebû Hüreyre’den, 2’sher tanesi Hz. Âişe, İbn Ömer ve Enes’ten, 1’er tanesi ise Ümmü Seleme, İbn Abbâs, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Sa‘îd el-Hudrî, ve Üsâme b. Zeyd’den rivayet edilmiştir. İki kitap arasındaki müşterek hadis tablosu, zahirde Munkatı‘ olarak görülen hadislerin tahrirci ve Ma‘mer ve Rebî‘in aynı sahâbeden yaptıkları müşterek hadis rivayetlerinin belirlenmesi sonucunda, hadisin

sahabe ravisi dışında Rebî'in Müsned'i ve diğerlerinin rivayet zinciri ile Ehl-i sünnetin rivayet zinciri arasında ravilerde birliğin olmadığı ortaya çıkmıştır. Sahabe dışındaki ravilerin müşterek olduğu isnad zinciri bulunmamaktadır. Çünkü İbâdîlerin senetleri çoğunlukla Rebî'in Ebu Ubeyde'den, onun da Cabir b. Zeyd'den rivayet etmesi şeklinde temayüz etmiştir. Ama Ma'mer'in Câmiî'nde farklı isnadlar zikredilmiş ve Ehl-i sünnetin tanıdığı ravilerin oluşturduğu isnadlar eserde yer almıştır. Ancak burada İbâdî kaynaklarca teyit edilen raviler yer almamakta hatta Cabir b. Zeyd'den bile hadis nakledilmemiştir. Ehl-i sünnete göre, Cabir b. Zeyd büyük bir muhaddis ve alim; İbadîlere göre ise mezheplerinin ilk imamı olmasına rağmen, o Ma'mer'in anılan kitabında zikredilmemiştir. İbadîlerin onun rivayetlerine çok önem verdikleri için onun kanalıyla gelen hadislerle yer vermeleri beklenen bir durumdur. Ehl-i sünnete göre ise esasen Müsned'in Rebî'e ait olması hususunda tereddüt ettikleri ve Müsned'in daha sonraki bir dönemde ortaya çıktığını belirttikleri için orada Cabir b. Zeyd isminin geçmesin kabul etmemişlerdir.

Câmi' ve *Müsned'*daki tahammül sigaları farklılık göstermektedir. Bunlar arasında doğrudan semâa delâlet eden tahdîs sigası bulunmakla birlikte daha çok 'an'ane ve belâğ sigaları da vardır. Her ne kadar iki kitap arasında siga kullanım oranı birbirinden farklı olsa da ortak özellik olarak 'an lafzının her iki eserde çok olması semâa delâlet eden ıstılahların söz konusu zaman diliminde, daha sonraki dönemlerde olduğu şekliyle yerleşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBÂDİYYE'DE DİRÂYET İLİMLERİ

3.1. KONUSYLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

3.1.1. Rivayet ve Dirâyet Kavramları

Hadis ilminde, “İlmu dirâyeti'l-hadîs” tabiri, “İlmu rivayeti'l-hadîs” ifadesiyle birlikte kullanılmaktadır. Öncelikle rivayet ve dirâyet kelimelerinin sözlük ve terim anlamlarını açıklamak istiyoruz.

a) Rivayet: Sözlükte r-v-y (روي) kökü, “susuzluğun hilâfi”dir. Sonra “kendisinden nakledilen şeyi taşıyan kimse” anlamında kullanılmıştır. Aslı *reviytü mine'l-mâi riyyen* (suyu taşıdım) ifadesinden gelmektedir. Buna teşbih edilerek de bir topluluğa bir ilim veya haberle gelen kimseye “râvi” denilmiştir.⁷¹² Bu kökten gelen *riyy* “sulama”; *reyyân* “suya kanan”; *reviyye*, “ihtiyaç veya bir konuda tefekkür ya da borcun geriye kalanı”; *rivâ'*, “deve üzerine eşya bağlanan ip”, *rivâ*, “bol suya ulaştıran yol”; *râviye*, “üzerinde su taşınan deve veya merkep” veya “içinde su konulan kap”; *rivayet* ise “hadis veya şiir nakletmek” demektir.⁷¹³ *et-Terviye*, kelimesi de aynı kökle bağlantılı olup “Arefe gününden önceki günde insanlar Mekke'den su taşıdıkları için bu ismi almıştır.”⁷¹⁴ Görüldüğü üzere başlangıçta “su taşıma” anlamında kullanılan bu kök zamanla “hadis, haber veya şiir” taşımak (nakletmek) anlamında kullanılmıştır.⁷¹⁵ Sonuç olarak rivayet masdarı, “hikâye etmek, nakletmek”⁷¹⁶ anlamındadır.

⁷¹² İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, **Mu'cemu mekâyisi'l-lüga**, Dâru'l-Fikr, y.y., 1399/1979, C. II, s. 453.

⁷¹³ Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-'ayn**, Beyrut, 1424/2003, C. II, s. 165; Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, **es-Sihâh**, Kahire, 1430/2009, s. 479; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y., C. XX, s. 1784.

⁷¹⁴ Ferâhîdî, **Kitâbu'l-'Ayn**, C. II, s. 165.

⁷¹⁵ Ferâhîdî, **a.g.e.**, C. II, s. 165; Cevherî, **es-Sihâh**, s. 479; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, C. XX, s. 1784.

⁷¹⁶ **el-Mu'cemu'l-Vasît**, Dâru'd-Da've, Kahire, t.y., C. I, s. 384; Ebu'l-'Azm, Abdulgani, **Mu'cemu'l-ganiyyi'z-zâhir**, y.y., 1421/2001, C. III, s. 13663-65.

b) Dirâyet: Sözlükte *d-r-y* (درى) kökünün iki anlama geldiği belirtilmektedir: “1) Bir şeyi talep ederek ona yönelmek ve dayanmak. 2) Bir şeyde bulunan keskinlik.”⁷¹⁷ Dirâyet, sözlükte ‘ilm (bilmek)’⁷¹⁸ anlamındadır. Bunun “bir çeşit hile ile bilmek”⁷¹⁹ anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu kökten türeyen *ed-deriyye*, “avcının perde edinip avına yaklaştığında avının üzerine attığı nesne”; *midrât*, “kadınların saçlarını taradıkları bir çeşit tarak”; *tederri*, “kadının saçını çözüp salıvermesi” demektir.⁷²⁰ Bu köke bağlı olarak *dirâyet*, “gizli olan şeye nüfûz edilen ilim”⁷²¹ demektir. Bazı dilcilere göre dirâyet, “ilim” ile aynı anlama gelirken bazılarına göre dirâyet ilimden daha özeldir.⁷²² Nitekim Ebû Hilâl el-Askerî (ö.395/1005), *ilim* ile *dirâyet* arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır:

Dirâyet, ‘fehm/anlamak’ anlamındadır. Bu anlama, insana ârız olan yanılgıyı ortadan kaldırır. Bunun, ‘aldatma, kandırma’ anlamındaki *derâ*’dan geldiği de söylenmiştir. Buna göre anlam, ‘insanın başkasının bilmiş olduğu şeyleri anlaması’ şeklinde olur. *Dirâyet*, ‘bilineni bütün yönlerden kuşatan bir ilim’dir. Çünkü *fi’âle* kalıbı ‘iştimâl/kapsama’ ifade eder. Bu yüzden zanaat isimlerinin çoğu bu kalıpta gelmiştir; *kısâre* (çamaşırcılık) ve *hıyâte* (terzilik) gibi. *İbâre*, de böyledir; çünkü içindeki şeyleri kapsamaktadır. Bu açıdan *dirâyet*, *ilim* kelimesinin ifade etmediği anlamı ifade eder. Ayrıca *fi’âle* kalıbı, ‘istila/kuşatma’ anlamını da içerir; *hilâfet* ve *imâret* (emirlik) gibi. Buna göre *dirâyet*, *ilim*den farklıdır.⁷²³

Bu bilgilerin ışığında *dirâyetin*, açık ve hazır olanın ötesindeki bir bilmeyi ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Yapılan lügavî tariflerden anlaşılmaktadır ki rivayet, haberin bir şahıstan başka bir şahsa ekleme veya çıkarma yapmaksızın nakledilmesi anlamına gelmektedir. Şahsın nakledilen haberin içeriğini tam manasıyla bilmesi veya idrak etmesi şart değildir. Dirâyet, rivayetten daha yüksek derecededir. Dirâyet, bir konunun veya haberin içeriğini yakînî bir şekilde idrak etme demektir. Bu da, genellikle nakledilen haber

⁷¹⁷ İbn Fâris, **Mu‘cemu mekâyisi’l-lüga**, C. II, s. 271.

⁷¹⁸ Ferâhîdî, **Kitâbu’l-‘ayn**, C. II, s. 24; Cevherî, **es-Sihâh**, s. 371; İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. XI, s. 1370.

⁷¹⁹ İbn Fâris, **Mu‘cemu Mekâyisi’l-Lüga**, C. II, s. 597.

⁷²⁰ Ferâhîdî, **Kitâbu’l-‘Ayn**, C. II, s. 24; Cevherî, **es-Sihâh**, s. 371; İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. XI, s. 1370.

⁷²¹ Cebel, Muhammed Hasan Hasan, **el-Mu‘cemu’l-istikâkiyyi’l-muassal li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, Mektebetü’l-Âdâb, Kahire, 2010, s. 642.

⁷²² Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, **Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, Thk. Abdussabûr Şâhîn, Kuveyt, 1422/2001, C. XXXVIII, s. 42.

⁷²³ Askerî, Ebû Hilâl, **el-Furûku’l-lugaviyye**, Dâru’l-‘İlm ve’s-Sikâfe, Kahire, t.y., s. 91-92.

veya konu hakkında akıl yürütme ve i‘mâl-i fikirde bulunma yoluyla gerçekleşir. İ‘mâl-i fikir neticesinde nihai sonuca ulaşmak için en ince ayrıntılarına ulaşmaya çalıştığımız haber veya konu hakkındaki söz konusu tefekkürün bir sonucu olarak zihinde bir izlenim meydana gelir.

3.1.2. İlm-i Rivayet ve İlm-i Dirâyetin Istılâhî Tanımları

Mütekaddimûn döneminde hadis ilimlerinin “ilm-i rivayet” ve “ilm-i dirâyet” şeklinde ikiye ayrıldığına dair bir tasnif görülmemektedir. Bununla birlikte bu ayrıma işaret edilen kitaplar veya bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Muhammed el-Hasan b. Hallâd Râmhürmüzî (ö. 360/971) *el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâ’î* isimli eserinde⁷²⁴ “Rivayet ve Dirâyeti Birleştiren Kimse Hakkındaki Görüş” adıyla müstakil bir bâb açmış, bu bâb altında muhaddislerin fakih bir muhaddisi mücerred râviye takdîm ettikleri hususunda gelen rivayetleri toplamıştır. Râmhürmüzî, bu faslın sonunda şöyle demektedir:

Keskin zekâyâ ve fasih dile sahip bir kimse, dilini boş konuşmaktan engellemeli ve ilmini sâlih amelle birleştirmeli ki, amel davetçi, ilim hidâyetçi ve dil ibret verici olsun. Eğer onunla birlikte rivayeti anlamak suretiyle destekleyen cesur bir adam olsaydı, onu zapteder ve kastını anlardı. Fakat o birincisini terk etti ve ona atış yapan kimse Kâre’ye imkân verdi.⁷²⁵

Onun Ebû Âsım en-Nebîl’den yaptığı “Hadiste dirâyetsiz riyaset adi bir riyasettir.”⁷²⁶ şeklindeki ifadeler de dirâyetin erken dönemlerden itibaren gündemde olduğunu göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), riyâset kelimesini açıklayarak bu ibareyi şöyle yorumlamıştır: “O (riyâset), yaşlanıp ömrünün ilerlediği dönemde kendisini dinlemek için talebenin etrafında toplanmasıdır. Bazen bu noktaya ulaşmadan önce arzusuna uyarak acele eder. Bu durum ona büyük

⁷²⁴ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl**, s. 238.

⁷²⁵ Râmhürmüzî, **a.g.e.**, s. 311. “Ona atış yapan kimse Kâre’ye imkân verdi” meselinin anlamıyla ilgili şöyle denilir: “el-Kâre, Kinâne’den bir kabile olup Arapların en iyi ok atan kavmidir. Bir gün Cüheyne kabilesinden bir adam, Kâre’den bir adama ok atar ve onu öldürür. Kâre’den bir adam da Cüheyne’den bir adama ok atarak öldürür. Bunun üzerine onlardan biri, *kad ensafe’l-kâretü men râmâhâ* (yani, Kâre kabilesi ok atan kimseye karşı adâlet yaptı) dedi. Bununla, ona karşı ok attığını kastetmiştir. (Mufaddal b. Seleme b. Âsım Ebû Tâlib, **el-Fâhir**, Thk. Abdulalîm et-Tahâvî, 1. Baskı, y.y., 1380 h., s. 140). Burada Râmhürmüzî, *kad emkene’l-kârete men râmâhâ* (Kâre’ye ok atan kimse imkân verdi) demiştir. Yani, fakih olmayan hadis râvisi, hadisine şüphelerin ve bozuklukların girmesini kolaylaştırmıştır. Sanki o ok atarak adamı öldüren kabilenin imkân vermesi gibi buna imkân vermiştir, demektir.

⁷²⁶ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl**, s. 253.

pişmanlık ve şiddetli bir musibet yaşatır.”⁷²⁷ Bu ifadedeki riyâset, Hatîb el-Bağdâdî’nin açıklamasından da anlaşılacağı üzere, sadece hadisi rivayet etmektir; hadisin kendisini fıkhetmek (anlamak) değildir. Bu riyâset, ince ve derin bilgiden yoksun olduğu için kötülünen riyâsettir. Hâlbuki söz konusu metinde riyâset, hadisten muradın ne olduğunu anlamaktır. Bu, metinleri araştırma sonucunda elde edilen semeredir. Bu ifadesiyle Râmhürmüzî’nin, rivayet açısından hadis ilmini hadis usûlünün müteradifî, dirâyet açısından hadis ilmini ise fıkhu’l-hadîse delalet eden bir ilim gibi düşündüğü anlaşılmaktadır. Râmhürmüzî’nin rivayet ve dirâyet kısımlarına işaret ettiği ikinci yer, “Rivayetle Birlikte Dirâyeti Bilmek Hadis Ehline Hasredilmiştir” başlığını taşımaktadır. Müellif burada rivayet olmaksızın manasının anlaşılmayacağı hadisleri serdetmiştir.⁷²⁸

Muhaddislerin rivayet ve dirâyet kavramlarına yönelik terfilerinde üç farklı eğilim görülür:

Birinci eğilim, Râmhürmüzî’nin ifadelerinden⁷²⁹ ve Kâtib Çelebi’nin (ö. 1067/1657) tarifinden⁷³⁰ anlaşıldığı üzere dirâyet ilmi, hadisten manâların, hükümlerin ve hikmetlerin çıkarılmasıdır.

İkinci eğilim dirâyet ilminin sadece hadis usûlü ilminden ibaret görülmesidir. Bu görüş, Ebû Yahya Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520),⁷³¹ Muhammed b. İsmâîl es-San‘ânî (ö. 1128/1768),⁷³² Muhammed Ebû Şehbe (ö. 1403/1982)⁷³³ ve Sâlim el-Behnesâvî (ö. 1427/1932)⁷³⁴ tarafından ifade edilmiştir.

⁷²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, **el-Câmi‘ li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi‘**, Thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad, t.y., C. II, s. 181.

⁷²⁸ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 312.

⁷²⁹ Râmhürmüzî, **a.g.e.**, s. 238, 253, 311-312.

⁷³⁰ Kâtib Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, t.y., C. I, s. 635.

⁷³¹ Süneykî, Ebû Yahya Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî es-Süneykî, **Fethü’l-Bâkî bi Şerhi Elfiyyeti’l-İrâkî**, Thk. Abdullatif Hümeym, Tâhir el-Fahl, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, y.y., 1422/2002, C. I, s. 92.

⁷³² San‘ânî, Muhammed b. İsmâîl, **Tavdîhu’l-efkâr li me‘ânî tenkîhi’l-enzâr**, Thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, C. I, s. 92.

⁷³³ Ebû Şehbe, Muhammed, **el-Vasît fi ulûmi mustalahi’l-hadîs**, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, y.y., t.y., C. I, s. 25.

⁷³⁴ Behnesâvî, Sâlim, **es-Sünnetü’l-müfterâ ‘aleyhâ**, 3. Baskı, Kahire, Kuveyt, 1409/1989, s. 70-73.

Üçüncü eğilim ise dirâyet ilminin usûlü'l-hadîs ve fıkhu'l-hadîsi içerdiği yönündedir. Buna göre rivayet ilmi hadisin mücerred nakli ve zabtı meselelerini kapsamaktadır. Mütেকaddimûn ve muteahhirûn âlimlerinin çoğu bu görüşü benimsemiştir.⁷³⁵

Rivayet ve dirâyet ilimlerinin tarifıyla ilgili yukarıdaki eğilimlerden hareketle dirâyet ilminin, “usûlü'l-hadîs ve fıkhu'l-hadîsi, hadisten çıkarılan hükümleri ve dinî ilkeleri kapsayan bir ilimdir” şeklinde tanımlanması mümkündür. Buna göre rivayet ilminin kurucusu İbn Şihâb ez-Zührî iken, dirâyetü'l-hadîs ilminin Râmhürmüzî ile önemli bir ivme kazandığı söylenebilir. Zira ondan önce hadis usûlüne dair çeşitli kayıtlar bulunsa da ilk defa müstakil bir kitap yazan âlim genel kabule göre Râmhürmüzî'dir.⁷³⁶

Rivayet ve dirâyet ayırımına İbâdiyye kaynaklarında bakılacak olursa, mezhebin eski kaynaklarının bu ilimlerin tariflerini zikretmedikleri görülür. Ancak modern dönem âlimleri arasında söz konusu ayırımı konu edinenler vardır. el-Mutahharî el-Muleykî rivayet ilmini şöyle tarif etmiştir:

Râvilerin rivayeti bakımından hadisi kaynağına ulaştırmak, senedde zikredilen râvileri zabt, adâlet, ittisâl ve inkîtâ' açısından araştırmaktır. Rivayet, hadis usûlünü bilmek şeklinde de tarif edilir. Bunun faydası, sünneti korumak ve onu zabt etmek, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izafe edilen şeyleri nakletme hususunda hataya düşmekten kaçınmaktır. Dirâyet ilmi ise, 'Rivayetin hakikatının, şartlarının, nevilerinin, hükümlerinin, râvilerin hâli ve şartlarıyla birlikte rivayetin delâlet ettiği manaların, rivayetlerin sınıflarıyla ilgili şeylerin ve onlardan hükümler çıkarmanın bilindiği bir ilimdir' şeklinde tarif edilir. Bunun faydası, hadisin makbulünü ve merdûdunu ayırt etmektir.⁷³⁷

İbâdiyye'nin yaptıkları iki tariften, tanımların içeriğinin muhaddislerin geneliyle uyuştukları anlaşılmaktadır. Fakat İbâdiyye, mücerred nakil meselelerini mutlak anlamda hadis usûlü kabul etmeleri rivayetü'l-hadîsi hadis usûlüyle müteradif

⁷³⁵ İbnu'l-Ekfânî, **İrşâdü'l-kâsîd**, s. 155; Bikâ'î, Burhânuddîn, **en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi Şerhi'l-Elifiyye**, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, y.y., 1428/2007, C. I, s. 63; Sıddîk Hasan Han, **Ebcedü'l-'ulûm**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. II, s. 239; Sem'ûnî, Tâhir b. Sâlih, **Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'n-nazar**, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 1. Baskı, Halep, 1416/1995, C. I, s. 87; Subhî es-Sâlih, **'Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhu**, 15. Baskı, Beyrut, 1984, s. 107, 278.

⁷³⁶ Sâlihî, Şeyh Ali Receb, **Tahkîku mebâdii'l-'ulûmi'l-ahade 'aşer**, Thk. İsyas Kaplan, Beyrut, t.y., s. 150; Necm, Abdulmun'im es-Seyyid, **Tedvînu's-sünne ve menziletühâ**, Medine, 1399h., s. 48; Mezîd, Ali Abdalbâsî, **Minhâcü'l-muhaddisîn fi'l-karni'l-evveli'l-hicrî ve hattâ 'asrinâ'l-hazır**, Kahire, 2000, s. 321.

⁷³⁷ Muleykî, **Fethu'l-Muğîs fi 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 10-11.

görmeleri sonucunu doğurmuştur. Ehl-i Hadis, dirâyetü'l-hadîs ilmine dahil ettikleri hadisin kabulü ve reddi meselelerini de, hadis usûlü içerisinde saymakta, bu nedenle de onların dirâyetü'l-hadîs ilmine dair tarifleri, usûlü'l-hadîs ve fıkhu'l-hadîsi de içermektedir. İbâdiyye ise bu meseleleri hadis usûlüne dahil etmese de onlar da bunların dirâyetü'l-hadîs ilmine dahil edileceğinde hem fikirdir. Dolayısıyla aralarındaki ihtilafın lafzi olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda işaret edilmesi gereken hususlardan biri, İbâdiyye'nin dirayetü'l-hadîs ilmi ile iki alanı kastetmiş olmalarıdır. Bu iki alan; hadis tenkidi ve fıkhu'l-hadîs bahisleridir. Onlara göre hadis tenkidi, hadisin Kur'ân-ı Kerîm'e, sünnet-i Nebeviyye'ye, sahih tarihe ve akla arzını içermekte, fıkhu'l-hadîsin temel konularını ise garîbu'l-hadîs, nâsih ve mensûh, muhtelifu'l-hadîs ve şerhu'l-hadîs oluşturmaktadır.

İki ilmin (rivayet ve dirâyet) tanımlarına baktığımızda, bunlardan her birinin hadis metinlerine yoğunlaşmanın yanı sıra fıkhu'l-hadîsi içerdiklerini görüyoruz. Birinci eğilim rivayet ilmini, hadisin manalarını ortaya koymayı ve ondan hükümler çıkarmayı kapsayan bir ilim olarak kabul etmektedir. İkinci eğilim dirâyet ilmini, “hadislerin metinleri ve delaletleri hakkında düşünme” olarak kabul etmek suretiyle birinci eğilimden ayrılmaktadır.

Şüphesiz hadisleri anlamının ve inceliklerini bilmenin yolu, hadis şârihinin hadislerdeki garîb kelimelerin anlaşılmasını sağlayan Arap dilini derinlikli bir şekilde bilmesine bağlıdır. Aynı şekilde şârihin, hadisin nâsihini mensûhundan ayıran ve muhtelifu'l-hadîs problemlerini çözüme kavuşturan haberleri de bilmesi gerekir. Hadis metinlerini açıklayabilmek için Kur'ân ve fikhı da bilmesi gerekir. Bir hadisin İslâm şeriatinin esaslarına aykırı düşmesi mümkün olmadığı için hadisi anlayan kişinin şer'î ilke ve esaslara azami dikkat etmesi gerekmektedir..

Söz konusu hususların İbâdiyye mezhebinde nasıl uygulandığını görmek için ele alınacak konulara delil olarak Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde yer alan hadisler zikredilecektir. Eğer konuyla ilgili *Müsned*'de hadis yoksa, başka İbâdî kaynaklara müracaat edilecektir. Ele alınan konu Ehl-i Sünnet'in görüşünü zikretmeyi gerektiriyorsa, Ehl-i re'y mensubu Hanefî, fakih, usûlcü, ve kelâmcıların, Ehl-i

Hadis'i temsil eden Hanbelî, Şafîî ve Mâlikî âlimlerin görüşlerine yer verilecektir. İncelenen konuya dair Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'inde bir bilgi bulunduğunda ona öncelik verilecek, bilgi başka kaynaklarda yer alıyorsa ona da müracaat edilecektir. Ayrıca bu bölümdeki bazı başlıklarda, ilgili tarifler arasında –varsa- İbâdiyye'ye özel tanımların nakledildiği ve Ehl-i Sünnet'e muvafakat edip etmedikleri belirtilecek ve konu teorik olarak incelenecektir. Pratiği yansıtan ve çeşitli örneklerin verilmesini gerektiren yerlerde ise Rebî'in *Müşned*'inde yeterli örnek yoksa, o konuda görüşleri bulunan İbâdî âlimlerden nakiller yapılacaktır. İbâdiyye'nin, Ehl-i Sünnet'in aksine, hadis tenkidi için hadisi sahih tarihi olaylara arzetmek ve hadisi anlamak adına sebep-i vürûda özen göstermedikleri görülmektedir. Bu yüzden ilgili bölümde bu iki konuya girilmeyecektir.

3.1.3. Tenkid Kavramı

Tenkid kelimesinin kökü, “bir şeyin ibrâz edilmesi”ne delâlet eder.⁷³⁸ *Tenkîd* sözlükte, “bir şeydeki güzellik ve fenalığın ortaya konulması”dır. Yani, bir şeyin kusurlarının ve güzelliklerinin açığa çıkarılmasıdır. *Nakd* kelimesinin, “dirhemlerin ayrılması ve sahte olanların belirlenmesi” demek olduğu söylenmiştir. *Nakd*, “kişinin bakışlarını bir şeye doğru çevirmesi”, “bir kimsenin bir şeye bakmaya veya gözüyle bir şeyi incelemeye devam etmesi” demektir. *Nakd* ve *intikâd*, “oyun olarak parmakla cevize vurmaktır”. Yine *nakd*, “kuşun gagalaması” anlamına gelmektedir. *Minkade*, “içinde ceviz içleri oyulan kap” demektir.⁷³⁹ *Nakade'n-nâse*, “insanların ayıplarını ortaya çıkardı” demektir. *Nâkid*, bir şeydeki meziyetler, ayıplar, değer veya doğruluk hakkında hüküm veren kimsedir. *Nakd (tenkid) ilmi*, sayesinde iyiyi kusurludan ve sahihi fâsidden ayırmanın gerçekleştirildiği ilimdir.⁷⁴⁰

Hadisler söz konusu olduğunda tenkid konusu daha çok isnada yoğunlaştığı için hadis metinlerini tenkid meselesinin, gerek metot gerekse uygulama açısından muhtelif İslâm mezhepler arasında tartışıldığı bilinmektedir. İbâdiyye, hadis

⁷³⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüga*, C. V, s. 467.

⁷³⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, s. 1161; Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, C. IV, s. 255; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüga*, C. V, s. 467; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. III, s. 425; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, C. IX, s. 230-31; Ömer, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd, *Mu'cemü'l-lügati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra*, C. III, s. 2264; *el-Mu'cemü'l-vasît*, C. II, s. 944.

⁷⁴⁰ Ömer, *Mu'cem*, C. III, s. 2264-65.

metinlerinin tenkidi hususunda uyulması gereken esasları açıklamaya ve metinleri tenkid faaliyeti için uygulamalı örnekler sunmaya özen göstermiştir. Onlara göre metin tenkidinin semeresi, makbulü merduddan ayırmaktır. Bu, hadis metnini değerlendirmeye yönelik bir tenkidir. Bu, mezhebin görüşüne göre hadisin senedi ile metni arasında sıhhati gerektirmeyen sened tenkidinden ayrı bir adımdır. Ayrıca bütün hadisler tenkid konusu olmayıp bu durum sadece ihtilaflı hadisler hakkında geçerlidir.⁷⁴¹ Daha genel olarak ise İbâdiyye'ye göre *tenkid*in istilâhî anlamı, “hadislerin sahihlerini zayıflarından ayırmak, râvilerin mevsûk ve mecrûh olduklarına dair hüküm vermektir.”⁷⁴²

İbâdiyye'ye göre hadis tenkidi, genel olarak hadislerin Kur'an-ı Kerim'e, sünnet'e, sahih tarihe, akla ve ilme arz etmeye dayanmaktadır.⁷⁴³ Bu usûllerden her biri için tenkid faaliyeti esnasında uyulması gereken ayrıntılı kuralları vardır.

İbâdî âlimler, dinde temel iki kaynak olan Kur'an ve sünnetten dayanak bulamayan haber veya görüşün reddedilmesi hususunda hem fikirdirler. Nitekim Ebû Abdullah el-Asam el-İbâdî'nin (ö. 631/1233) şöyle dediği nakledilir: “Kur'an'a uygun olan her sünnet, Resûlullah'ın (s.a.v) sünnetidir. Kur'an'a muhalif olan ise bidattır. Çünkü Kur'an ve sünnet beraber ve müttefikler.”⁷⁴⁴ Bu söz, doğal olarak genel bir sözdür. Bu söz, hadis metinlerini Kur'an-ı Kerim'e arz ederek, metinleri eleştirip değerlendirmeye dayanan uygulamaları çerçevesinde İbâdilerde varolan belli esaslara bağlıdır. Bu konu daha sonra izah edilecektir. Arz kavramı, teorik anlamda fıkıh ve hadis alanlarında, metin değerlendirmesi yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, ilk olarak İbâdilere göre bu kavramı açıklamak faydalı olacaktır.

⁷⁴¹ Daha önce hadis ekolü açısından İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflardan bahsederken, İbâdiyye'nin metin tenkidine verdikleri önemi sened tenkidine vermedikleri söylenmişti.

⁷⁴² Muleykî, **Fethu'l-muğîs fî 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 161.

⁷⁴³ Muleykî, **a.g.e.**, s. 166-170.

⁷⁴⁴ el-Asam, Ebû Abdullah, **el-Basire**, s. 9. Yahya El-Kindi'den naklen, **Ulûmu's sünneti**, s. 194.

3.1.4. Hadisleri Arz Kavramı

Arz kelimesi sözlükte “uzun”un zıttı olup “bir şeyin genişliği”ne hamledilir.⁷⁴⁵ Hadiste, لَقَدْ أَعْرَضْتُ الْمَسْأَلَةَ، لِأَنَّ أَقْصَرَ الْخِطْبَةِ، “Sözü kısa tutsan da, meseleyi genişletmiş oldun!”⁷⁴⁶ şeklinde geçmektedir. Yani, “sözü kısa söyledin ama, meseleyi çok geniş tuttu” demektir.⁷⁴⁷ Allah Teâlâ، فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ “İşte o zaman genişçe duâ eder.” (Fussilet, 41/51) buyurmuştur. Kurtubî (ö. 671/1273), bunu “çok duâ yapar” şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁴⁸ Arz, bir şeyin açılması, ibrâzı ve izhârıdır.⁷⁴⁹ Hadiste şöyle geçer: تَعْرِضُ الْفِتْنِ عَلَى الْقُلُوبِ عَرْضَ الْحَصِيرِ “Fitneler hasırın yayılması gibi kalplerde yayılır.”⁷⁵⁰ İbnu’l-Esîr (ö. 606/1210) şöyle demiştir: “Yani, kalplere konulur ve hasırın açıldığı gibi açılır.” Bu kelimenin “Orduyu göstermek ve durumlarını ortaya çıkarmak için “sultanın huzurunda orduyu arz etmek” ifadesinden alındığı da söylenmiştir.”⁷⁵¹ ‘Araztü’l-ceyşe arza ‘aynin, “Kim var kim yok diye orduyu gözden geçirdim” demektir.⁷⁵² Arz, bir şeyi bir şeyin yerine vermeye denir.⁷⁵³ İsti’râz, “yanında bulunan şeyi sunmayı istemek” demektir.⁷⁵⁴ Allah Teâlâ، وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا “O gün kâfirleri cehennemle yüzyüze getirdik.” (Kehf, 100) buyurmuştur. el-Ferrâ şöyle demiştir: “O cehennemi ortaya çıkardık ki, kâfirler ona bakıyorlardı.” أَعْرَضَتْ هِيَ “O zâhir oldu ve açığa çıktı” demektir.⁷⁵⁵ عَارَضَ الْكِتَابَ “Kitabı kitapla mukabele etti” demektir.⁷⁵⁶

⁷⁴⁵ İbn Fâris, **Mu‘cemu mekâyisi’l-lüga**, C. IV, s. 269; İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. X, s. 100; Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, s. 205; Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, C. XVIII, s. 392.

⁷⁴⁶ Buhârî, **el-Edebü’l-müfred**, s. 38.

⁷⁴⁷ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. X, s. 100.

⁷⁴⁸ Kurtubî, **Tefsîru’l-Kurtubî**, Thk. Ahmed el-Bereduni ve İbrahim Etfayyîş, Darul-Kutubul-Mesriyye, el-Kahire, 2. Baskı, 1964, C. XV, s. 333.

⁷⁴⁹ Cevherî, **es-Sihâh**, s. 753-54; Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, C. XVIII, s. 382; Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, s. 205.

⁷⁵⁰ Müslim, **Sahîh**, Kitabü’l-İman, 144.

⁷⁵¹ İbn Fâris, **Mu‘cemu mekâyisi’l-lüga**, C. IV, s. 270; İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. X, s. 100.

⁷⁵² Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **Esasü’l-belâğa**, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998, C. I, s. 645.

⁷⁵³ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. X, s. 100.

⁷⁵⁴ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C. X, s. 100; Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, C. XVIII, s. 425; Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, s. 205.

⁷⁵⁵ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, C. X, s. 100; Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, C. XVIII, s. 409; Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, s. 205.

⁷⁵⁶ Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, s. 205.

İbâdî kaynaklarda “arzu’l-hadîs” tabirinin ıstılahî tanımı yapılmamıştır. Arzu’l-hadîsin tanımını ancak İbâdiyye’nin konuyla ilgili uygulamaları arasında bulmak mümkündür. Buna göre hadislerin arzı, “hadisi arzediliği ölçülere muvâfık olup olmadığını ortaya koymak bakımından Kur’ân, sünnet, tarihî olaylar, ve akılla mukabele etmekten ibarettir. Bundan sonra ölçüler karşısında hadisin ayrıntılarının düşünülmesi ve araştırılması, hadisin arz edildiği esasa uygun olup olmadığının ortaya konulması gelmektedir ki arzdan maksat budur. Öte yandan arz, aşağıda olanın yukarıda olana sunulmasını gerektirir. Başka bir deyişle, derecesi ve sübûtu araştırılan ve zan ifade eden hadisin, sübûtu araştırılmaya ihtiyacı bulunmayan mütevâtirlere (Kur’ân ve sünnete), tarihî olaylara ve akla arz edilmesidir.

Hadisin asıl kaynaklara (Kur’ân, sünnet, tarihî olay ve akıl) arz edilmesi meselesi, hadislerin birbirine arz edilmesi meselesinden farklıdır. Çünkü birincisi, sübûtunun bilinmesi için derecesi aşağıda olanın yukarıda olana arz edilmesi iken hadislerin birbirine arz edilmesinde, başlangıç itibariyle hangisinin derecesi üstün olduğu bilinmemektedir. Bu durumda bir takım karînelere bakılarak bir tercih yapılabilir. Bu yüzden arz metotları arasında hadis değil sünnet kullanılmıştır.

Bu noktada İbâdiyye’ye göre hadisin tarifinin de zikredilmesi faydalı olacaktır. İbâdiyye genel olarak hadisi Ehl-i Sünnet gibi “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) izâfe edilen söz, fiil, takrîr, fitrî ya da ahlâkî sıfatlar” şeklinde tanımlamışlardır.⁷⁵⁷

3.2. İBÂDİYYE’DE HADİS TENKİDİ

3.2.1. Hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e Arzı

3.2.1.1. Hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e Arzının Meşruiyeti

İbâdî âlimleri, diğer İslâm mezhepleri gibi hadis ile Kur’ân-ı Kerîm’in birbirine muhalif olmayacağı görüşündedirler. Çünkü Kur’an-ı Kerîm ile Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hadisleri lafızların yapısı veya mananın açıklığı-kapalılığı itibariyle birbirinden farklı da olsa her ikisinin de kaynağı Allah Teâlâ’dır. İbâdiyye hadislerin Kur’an’a arzı ilkesine delil olarak, Rebî’in *Müsned*’inde yer alan şu rivayete dayanmaktadırlar: Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd’den, o da İbn Abbâs’tan rivayet

⁷⁵⁷

Muleykî, *Fethu’l-Muğîs fi ‘Ulûmi’l-Hadîs*, s. 10, 17.

ettiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle demiştir: “Siz benden sonra ihtilaf edeceksiniz. Benden size gelen şeyi Allah’ın Kitâb’ına arzedin. Eğer ona uyarsa bendendir; şayet onunla çelişirse benden değildir.”⁷⁵⁸ Vârcelânî, Câbir b. Zeyd’in mürselleri arasında Nebî’den (s.a.v.) şu rivayeti nakletmiştir: “Hiçbir nebî yoktur ki, kendisinden sonra gelenler onun adına yalan uydurmuş olmasın. Dikkat edin! Benden öncekiler adına yalan uydurulduğu gibi, benden sonrakiler de benim adıma yalan uyduracaklardır. Dolayısıyla benden size gelen şeyi Allah’ın Kitâb’ına arz edin! Ona (Kur’ân’a) uyan bendendir; şayet onunla çelişirse benden değildir.”⁷⁵⁹ Buna göre hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e arzı, İbâdiyye tarafından hadis tenkidi esaslarından biri, hatta birincisi kabul edilmektedir.

Ehl-i Sünnet içinde hadisçiler, hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e arzı rivayetini genel olarak kabul etmemiş ve bunun zayıf hatta uydurma olduğunu söylemişlerdir. Bunu Dârekutnî,⁷⁶⁰ Taberânî,⁷⁶¹ İbn Asâkir (ö. 600/1203)⁷⁶² ve Suyûtî (ö. 911/1505)⁷⁶³ eserlerinde zikretmişlerdir .

Yine bu hadis hakkında Zekerîyyâ es-Sâcî (ö. 307/920) “Nebî’den (s.a.v.) rivayet edilen bu hadis mevzû’dur” deyip buna İbnu’l-Medînî’nin “Bu hadisin aslı yoktur. Bu hadisi zındıklar uydurmuştur.”⁷⁶⁴ sözünü delil olarak sunarken İbn Batta el-Ukberî (ö. 387/997), “Hayır, Rabbin hakkı için onlar aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp sonra da senin verdiğin hükme karşı içlerinde bir burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.” (Nisâ, 4/65) âyetinin delâletiyle Allah’ın Kitâb’ının bu hadisi yalandığını söylemiştir.⁷⁶⁵ Benzer şekilde Hattâbî (ö. 388/998), “Dikkat edin! Bana Kitâb (Kur’ân) ve onunla birlikte misli verilmiştir. Karnı tok bir adamın koltuğuna uzanmış bir halde, “Şu Kurân’a

⁷⁵⁸ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 13.

⁷⁵⁹ Rebî‘, **Müsned**, C. IV, s. 14.

⁷⁶⁰ Dârekutnî, bunu Sâlih b. Mûsâ tarîkiyle rivayet etmiş ve şöyle demiştir: “O, zayıf bir kişidir, onun hadîsiyle ihticâc edilmez.” Bkz. Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer, **Sünen**, Thk. Şu‘ayb el-Arnaût, 1. Baskı, Beyrut, 2004, C. V, s. 370 (No: 4473).

⁷⁶¹ Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-kebîr**, C. XII, s. 316 (No: 13224).

⁷⁶² İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LV, s. 77.

⁷⁶³ Suyûtî, **Miftahu’l-cenne**, s. 4-18.

⁷⁶⁴ İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî, **el-İbâne**, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2005, C. I, s. 62.

⁷⁶⁵ İbn Batta, **a.g.e.**, C. I, s. 62.

*sarılınız, ondan helal olarak ne görürseniz onu helâl kabul ediniz, neyi de haram görürseniz onu haram biliniz” demesi yakındır...”*⁷⁶⁶ hadisini dikkate alarak “Bu hadiste, hadisin Kitâb’a (Kur’ân’a) arz edilmesine gerek olmadığına delil vardır. Hadis her ne şekilde sabit olursa olsun bizzat hüccettir. Bazılarının, ‘*Dolayısıyla benden size gelen şeyi Allah’ın Kitâb’ına arz edin! Eğer ona (Kur’ân’a) uyan bendendir; şayet onunla çelişirse benden değildir.*’ şeklinde rivayet ettikleri hadis bâtıldır, aslı yoktur.” şeklinde mezkûr hadisle ilgili kanaatini ifade etmiştir.⁷⁶⁷

İbn Hazm bu hadisin bütün tariklerini bir araya toplamış, bunları tek tek değerlendirerek hadisin sâkıt olduğunu ve onunla ihticâc etmenin sahih olmadığını söylemiş ve şöyle demiştir:

Kur’ân’a ilk arz ettiğimiz hadis, onların zikretmiş oldukları bu hadistir. Onu Kur’ân’a arz ettiğimiz zaman, o hadisin Kur’ân’a muhalif olduğunu görürüz: “*Resûl size ne veriyse onu alın, size neyi nehyettiği şeyden de sakının!*” (Haşr, 59/7); “*Kim Resûl’e itâat ederse Allah’a itâat etmiş olur.*” (Nisâ, 4/80); “*İnsanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği biçimde hüküm veresin.*” (Nisâ, 4/105) Bu fâsid sözü söyleyen kimseye sorarız: Öğle namazının dört, akşam namazının üç rekat... olduğu hangi Kur’ân’da bulunmaktadır?”⁷⁶⁸ İbn Hazm, bu sözlerin devamında Kur’ân’da olmadığı halde, ayrıntılarını sünnet ile öğrendiğimiz birçok meseleyi zikretmiş ve sonunda şöyle demiştir: “Zarûrî olarak hadise müracaat etmek gerekir.”⁷⁶⁹

İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Abdurrahman b. Mehdî’nin (ö. 198/813-14), “Zındıklar ve Hâricîler bu hadisi uydurdular.” dediğini naklettikten sonra söz konusu hadis hakkında “İlim ehline göre bu lafızlar sahih bir yolla Resûlullah’tan (s.a.v.) rivayet edilemez.” demiş ve İbn Batta el-Ukberî gibi, Bu hadis Allah’ın Kitâb’ına arz edildiği zaman Allah’ın Kitâb’ının bu hadisi yalandığını belirtmiştir.⁷⁷⁰

Şâtıbî (Ö. 790/1388) onlara şu şekilde karşılık verdi: “...Kitabın kısaltılması, sünnet dışındaki bir kavmin görüşüdür. Bu yüzden, kitabın her şeyin açıklamasını içerdiğine itimat ettiler.; Böylece Sünnet hükümlerini çıkardılar ve bu da onların cemaatten

⁷⁶⁶ Hattâbî, **Me‘âlimü’s-Sünen**, C. IV, s. 298; krş. Ebû Dâvûd, “İmâre” 33; Tirmizî, “İlim” 10.

⁷⁶⁷ Hattâbî, **Me‘âlimü’s-Sünen**, C. IV, s. 299.

⁷⁶⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa‘îd, **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, Thk. Ahmed Muhammed eş-Şâkir, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, y.y., 1983, C. II, s. 79.

⁷⁶⁹ İbn Hazm, **a.g.e.**, C. II, s. 79.

⁷⁷⁰ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, **Câmi‘u Beyâni’l-İlm ve Fazlihî**, Thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyrî, 1. Baskı, Dâru İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1994, s. 1191 (No: 2347).

kopmalarına ve Kuran'ı vahyedilenden başka bir şey üzerine yorumlamalarına yol açtı.”⁷⁷¹

Hadislerin Kur'an'a arzının dirâyet açısından geçerli olmayacağı görüşü aslında genel olarak Şâfiî *Ümm*'deki muhatabıyla giriştiği şu tartışmaya dayanmaktadır. O, rivayetle alakalı şöyle demektedir: “Bize göre Resûlullah'tan (s.a.v.) maruf olan böyle değildir. Resûlullah'tan (s.a.v.) maruf olan bunun hilâfinadır. Zira Allah'ın emrettiği hususlarda âmm, hâss, farz, edeb, nâsih ve mensûhtan murâdı ancak Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetiyle bilinir. Böylece Allah'ın Kitâb'ı farza hükmeder, sünnet de onu açıklar. Muhatabım dedi ki: “Buna delâlet eden şey nedir?” Dedim ki: Allah'ın, “*Resûl size ne verdiyse onu alın, size neyi nehyettiği şeyden de sakının!*” (Haşr, 59/7) sözüdür. Böylece Allah, Resûlullah'ın Allah'ın Kitâb'ında olmayan sünnet koyduğunu ve Allah'ın da ona tâate farz kıldığını beyân etmiştir.”⁷⁷²

İbâdiyye mezhebine mensup mütekaddimûn âlimler bu hadislerin Kur'an'a arzı konusunda fazla değerlendirme yapmamışlardır. Bu hususta daha çok çağdaş İbâdîler âlimlerin değerlendirmeleri mevcuttur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde rivayet ettiği bu hadisi, Ebû Gânim el-Horasânî de *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sında zikretmiştir.⁷⁷³

Çağdaş İbâdî âlimlerden Nûreddin, Nebî'den (s.a.v.) gelen bir hadisin Kur'an'a arzı ile ilgili hadis hakkında şu yorumu yapmıştır: “Bu hadisin bu tarikile isbâtı –her ne kadar muhalif âlimler tarafından⁷⁷⁴ zayıf tarikler denilerek sabit görülmesine de - onun sahîh ve senedinin âlî olduğunu göstermektedir.”⁷⁷⁵

⁷⁷¹ Şâtibî, İbrahim b. Musa (Ö. 790/1388), **el-Muvâfekât**, Thk. Meşhur b. Hasan, Dar İbn Effân, 1. Baskı, 1997, C. IV, s. 325.

⁷⁷² Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, **el-Ümm**, Thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1422/2001, C. VIII, s. 35-36.

⁷⁷³ Ebû Gânim el-Horasânî, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, C. I, s. 350-351.

⁷⁷⁴ Özellikle, İbâdî eski dönem âlimlerin kaynaklarında bu ifade kullanılmaktadır. Bu ifadede, mezhebin dışındaki âlimlerin kast olduğunu belirtmişlerdir. Ya da muhaliflerimiz ifadesini kullanmışlardır. Mezhebin kendi âlimlerine de; ashâbımız, mezhebimizin görüşü yada bizim indimizde ifadeleri kullanılmıştır (Baba, Fethi Dadi, **Şeyh Etfayyîş'in Sünneti Nebeviyye'ye Yaklaşım Metodu**, doktora tezi, Ebu Bekir Belkayd Üniversitesi- Telimsan- Cezayir, 2015-2016, s. 176).

⁷⁷⁵ Sâlimî, **Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh**, C. I, s. 88. Bu lafız, sadece İbâdîlerin mütekaddim kaynaklarında gelmiştir. Âlimler bu lafızla mezhepleri olan İbâdiliği kast etmişlerdir.

Sâlimî, hadisin Kur'ân'a arzını Ehl-i Sünnet âlimlerinin delilleriyle isbat etmeye çalışmakta ve Ehl-i Sünnet'e mensup âlimler arasında bu hadisi inkâr edenleri şu sözleriyle reddetmektedir:

Aslında bu prensip onlarda da mevcuttur ve bunun delilleri çoktur. Bunlardan biri Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'te zikrettikleridir. Hatîb'in kaydettiklerine göre sika biri isnadı muttasıl bir haber rivayet ettiği zaman bazı sebeplerden dolayı reddedilir: Birincisi: Aklın gereklerine muhalif olması. Böylece onun bâtil olduğu bilinir. Çünkü şeriat ancak aklın mümkün gördüklerini zikreder. Aklın hilafına olan bir şey zikretmez. İkincisi: Kitâb'ın veya mütevâtir sünnet'in nassına muhalif olması. Böylece onun aslı olmadığı veya mensûh olduğu bilinir...⁷⁷⁶

İbâdîler, bu prensibin İslâm'ın ilk yıllarında Kur'ân-ı Kerim'in ilk kaynak olarak kabul edilmek suretiyle fiilen uygulandığını söylemişler ve İbn Abbâs'ın Hz. Âişe'den rivayet ettiği şu hadisi delil getirmişlerdir: Hz. Ömer'in (r.a.) “Ölü, ailesinin kendisine ağlamasıyla azaba uğrattılır” sözü Hz. Âişe'ye ulaşınca şöyle dedi: “Allah Ömer'e rahmet etsin! Resûlullah (s.a.v.), ‘Ölü, ailesinin kendisine ağlamasıyla azaba uğrattılır’ demedi; ‘Allah, ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle kâfirin azabını artırır’ dedi.” Sonrasında Hz. Âişe, “Size Kur'ân yeter: Hiç kimse başkasının yükünü yüklenmez. (En'âm, 6/164)” ayetini okudu.”⁷⁷⁷

Kısacası İbâdiyye, ilk ortaya çıktıkları andan itibaren hadisin Kur'ân'a arzı prensibini kabul etmiştir. Ne var ki onların mütekaddimûn âlimleri bu prensibi uygulamasalar da onun hakkında fazla konuşmamışlardır. Ancak uygulamalarından yola çıkılarak onların bu prensibi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu uygulamaların her bir hadis için olmadığı, “kıyamet gününde Allah'ın görülmesi” ve “tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin gideceği yer” gibi bazı meselelerle sınırlı kaldığı belirtilmelidir.

3.2.1.2. Hadisin Kur'ân'a Arzının Şartları

İbâdiyye'ye göre hadisin Kur'ân'a arzı mutlak bir durum olmayıp iki şarta bağlıdır: 1) Bu arz sadece akîde alanıyla sınırlıdır. Ahkâm alanında arz yoktur. 2) Kur'ân'a arzolanacak hadisler sadece âhâd hadislerdir; meşhûr veya mütevâtir hadisler değildir.

⁷⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, Thk. Âdil Yûsuf el-'Azzâzî, 1. Baskı, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1417/1996, C. I, s. 354.
⁷⁷⁷ Buhârî, “Cenaiz”, 32; Müslim, “Cenaiz”, 927, 929.

Birinci şart, teorik olarak hadisin Kur'ân'a arzının sadece akâid alanında olmasını, ahkâm ve fezâil hadislerinin ise arza konu olmamasını gerektirir.. İbâdiyye bu prensibin delili olarak “*Siz benden sonra ihtilaf edeceksiniz...*”⁷⁷⁸ hadisini ileri sürmektedir. Onlar bu hadisi, “Arz, icmâ edilen hususlarla ilgili değildir. Bilakis üzerinde ihtilaf edilen ve hakkında tartışılan konularla ilgilidir. Bunlar da akâid konularıdır.” şeklinde açıklamıştır.⁷⁷⁹

Öte yandan İbâdiyye, arz işlemi için hadisin subûtunun zannî olması gerektiğini söyler. Resûllullah'tan (s.a.v.) geldiğinde ittifak edilen bir haber –yani mütevâtir veya ondan daha aşağısı –, akâid alanıyla ilgili olsa bile Kur'ân'a arz edilmez. Çünkü o mutlak yakîndir ve aslâ Kur'ân'a arz edilemez. Zaten böyle bir hadis gerçekte Kur'ân'a zıt olamaz. Ahkâm konusundaki haberlere gelince, bunların mütevâtir, meşhûr veya âhâd oluşları dikkate alınmaksızın Kur'ân'a arz edilmezler. Çünkü onlar, zâhirî olarak Kur'ân'a zıt olsalar da onlarla amel etmek gerekir. Bu durumda haber ya nâsih ya da âyeti tahsis eden bir haber olur.⁷⁸⁰ Çünkü mütevâtirin altında kalan (meşhûr ve âhâd) ahkâm hadisleri makbuldürler ve ameli gerektirirler; ama ilim gerektirmezler.

İkinci şart, hadislerin Kur'ân'a arzının sadece âhâd hadislerle sınırlı olduğunu, mütevâtirleri kapsamadığını ifade etmektedir. Başka bir deyişle, eğer haber-i vâhid Kur'ân'da bulunan akâide aykırı olarak nakledilirse, bu haber kabul edilmez. Çünkü İbâdiyye'ye göre akâidle ilgili âyetlerin tahsis ve takyidine imkân yoktur, haber-i vahid de bu âyetlerin zahirine aykırı olamaz. Bununla birlikte mütevâtir haber zâhiren aykırı olsa da kabul edilir. Çünkü yakînen sâbit olan şeyler arasında hakiki zıtlık yoktur. Dolayısıyla Nebî'den (s.a.v.) geldiğinde ittifak edilen bir haber Kur'ân'a arz edilmez. Gerçekte bunlar birbirine zıt olmazlar.

İbâdiyye, önemli ihtilafli meselelerin akâid konusunda olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden bu hususlarda ancak ilim ve amel ifade eden mütevâtirle kesin hüküm verilir. Meşhûr, akâid konusunda delil alınmaz, çünkü mütevâtir gibi kesinlik ifade

⁷⁷⁸ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 13.

⁷⁷⁹ Sâlimî, **Şerhu'l-Câmi'**, C. I, s. 89; Halîlî, Ahmed b. Hamd, **el-Hakikatü'd-dâmiğa**, 1. Baskı, Maskat, Umân, 1436/2015, s. 50.

⁷⁸⁰ Ebû Sitte, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, **Hâşiyetü't-Tertîb**, y.y., 1403/1983, C. I, s. 47; Sâlimî, **Şerhu'l-Câmi**, C. I, s. 89.

etmez. Meşhûr, nefsin zandan kurtulup mutmain olmasını sağlar; ama akâid alanının gerektirdiği kesinliği sağlayamaz.⁷⁸¹ Buna göre İbâdîlerin, akâid konusunda sadece mütevâtir haberleri kabul ettikleri, âhâd haberleri dikkate almadıkları, bunlar arasında ancak Kur'ân'a muvafık olmaları şartıyla onayladıkları görülmektedir.

3.2.1.3. İbâdiyye'ye Göre Ahkâm Hadislerinin Kur'ân İle Münasebeti

Hadislerin Kur'an'a arzı noktasında İbâdiyye'nin ahkâm hadislerine yaklaşımına gelince, Kur'ân-ı Kerîm'in hadisle münasebeti hakkında şu hususlar öne çıkmaktadır :

- 1) Âhâd haberlerin Kur'ân-ı Kerîm'e arzı
- 2) Kur'ân'ın mütevâtir veya meşhûr sünnet ile neshi
- 3) Genel olarak sünnetin içinde bulunan âhâd haberle Kur'ân'ın umûmunu tahsis, mücmelini tafsîl ve mutlakını takyid.⁷⁸²

1) Âhâd haberlerin Kur'ân-ı Kerîm'e arzı

Yukarıda da ifade edildiği gibi İbâdiyye'ye göre hadisler gerçek anlamda Kur'ân'a muâırz olamayacakları için Kur'ân'ın zâhirine muhalif ahkâm hadislerin varlığının ileri sürülmesi, bunların nâsih veya muhassis (tahsis edici) olma ihtimalinin göz ardı edilmesinden kaynaklanır.⁷⁸³ Bunlar makbul hadisler için geçerli olup tariklerinde zayıf veya meçhul râvi bulunan âhâd hadisler ise bundan ayrı düşünülmüştür. Bunların Hz. Peygamber'e aidiyeti çok düşük olduğundan dolayı Kur'ân âyetlerine açık muhalefetleri durumunda terk edilir. Hadisin tariklerinin zayıf olması sebebiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerîm'e muhalefet ettiği düşünülemez ve Resûlullah'tan (s.a.v.) gelen hadisin bâtil olduğu anlaşılır. Çünkü Kur'ân'ın sübûtu kat'î, haberlerin sübûtu ise zannîdir.⁷⁸⁴ Bu prensipten anlaşılmaktadır ki, haber-i

⁷⁸¹ Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 22. Etfayyîş Akidevi bir konu içeren âhad hadisin Kur'an'ın açık anlamına arz edilmesi yönünde bir metod izlemiştir. Eğer Kur'an'a uygunsuz hadis kabul edilir, eğer muhalefet varsa Kur'an'ın açık anlamına uygun olacak bir manaya yorumlanır. Eğer hala Kur'an'ın açık anlamına uygun olacak te'vile gidilecek bir yol yoksa ve çelişki giderilemiyorsa iki metinde beyan edildikten sonra hadisin reddedildiğini söylemiştir (Etfayyîş, **Şamil el-Asl ve el-Fer'**, Vizâretü't-Türâs ve's-Sikâfe, 1984, c. I, s. 9).

⁷⁸² Buradan anlaşılmaktadır ki, sünnetin Kur'ân'ı tahsisi, aynı derecede âhâd, meşhûr ve mütevâtir haberlerin de Kur'ân'ı tahsis edebileceğini de içermektedir.

⁷⁸³ Ebû Sitte, **Hâşiye**, C. I, s. 47; Sâlimî, **Serhu'l-Câmi**, C. I, s. 89.

⁷⁸⁴ Demirci, **İbâdiyye ve Hadis**, s. 195-96.

vâhid doğrudan reddedilmez; bunlardan mütevâtire uygun olanlar kabul edilir, muhalif olanlar ise te'vil edilir. Ayrıca haberin isnadı zayıfsa bu haber reddedilir..

İbâdiyye, senedi sahih olan âhâd haberler Kur'ân'a muâriz olursa, bunların muhassis veya nâsih olmaları lazım geldiği veya iki delilin arasının muteber cem yollarından biriyle cem edilmesi gerektiği görüşündedir. Bu şartları taşıdığı halde Kur'an'a arz edilerek reddedilen bir hadisin varlığı tarafımızca tespit edilememiştir.

Sonuç olarak mütevâtirin altında kalan (meşhûr ve âhâd), ameli gerektirip ilim gerektirmeyen hadisler ahkâm alanında makbuldürler.⁷⁸⁵ İbâdiyye, sahih tariklerle gelen haber-i vâhidle amel etmenin vâcip olduğunu kabul ettiği için onlarla Kur'ân arasında zâhirî ihtilafın, ilgili haberin âyeti tahsis veya takyid etmesinden kaynaklandığını ileri sürerler. Tabii olarak bu durum ancak ahkâmla ilgili haberlerde olur.

İbâdiyye, haber-i vâhidin Kur'ân'ı tahsis etmesinin câiz olduğu hususunda Şâfiîlerin cumhuruyla ittifak eder. Onlar, bu konuya ilk olarak “Müslüman kâfire, kâfir de müslümana vâris olamaz” hadisinin, miras âyetini tahsis ettiğine; “Kadın, halası ve teyzesi üzerine nikâhlanamaz” hadisinin ise “*O kadınlardan hoşunuza gidenleri nikâhlayın!*”⁷⁸⁶ âyetini tahsis ettiğini delil olarak zikrederler. Yine onlar bu konuya, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) miras hususunda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kızı Fâtıma'ya karşı, Resûlullah'ın (s.a.v.) “Biz peygamberler topluluğuna vâris olunmaz. Bizim bıraktığımız şeyler sadakadır.” hadisini delil getirmesini örnek vermektedirler. Onlar, haber-i vâhid'in Kur'an'ın âmm ayetlerini tahsis etmeyeceğini savunanlara karşı şu itirazı yöneltmişlerdir: Biri âmm diğeri hâss olan iki delil bir araya gelip bunların aralarını cem' etmek mümkün olmadığında sadece âmm olanla amel edilirse, hâss olan nassın iptal edilmesi gerekir. Şayet hâss olan ile amel edilirse, âmm olana da uyulmuş demektir . Bu durumda her iki delilin de işletilmesi (i'mâl) söz konusudur. İki delilin işletilmesi, onların ihmal edilmesinden daha iyidir. Buna ilave olarak hâss, delâlet bakımından âmmdan daha kuvvetlidir. Bu durumda her ikisiyle birlikte amel edilmesi daha evlâdır. Çünkü sahâbe, Kur'ân'ın haber-i vâhid

⁷⁸⁵ Mermûrî, Nâsır b. Muhammed, **fî Rihâbi's-sünne**, Cem'iyetü't-Türâs, Gardaya, Cezayir, 2017, C. III, s. 29; Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 21, 25, 29.

⁷⁸⁶ (Nisâ, 4/3).

ile tahsis edilebileceği hususunda icmâ etmiştir. Onların fiilî uygulamaları buna delâlet etmektedir.⁷⁸⁷ Sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonrakilerin haber-i vâhidle amel ettiklerine dair yaygın haberler vardır.⁷⁸⁸ Onlar, haber-i vâhid zannî de olsa, ilim gerektiren delillerden bilindiği üzere onunla amel edilmesinin vâcib olmasını ileri sürerek bu gibi haberlerin tahsis edebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu şekliyle haber-i vahidin hükmü ile sübûtu kesin olan Kur'an'ın hükmü, kendisiyle amel etmenin vucûbiyeti açısından eşit olur.⁷⁸⁹

Şâfiîlerin bu görüşüne karşı Hanefî âlimleri, haber-i vâhid'in Kur'an'ın amm ayetini tahsis edeceğini kabul etmezler. Nitekim Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767), “âhâd haberlerin Kur'an'ın âmmını tahsis edemeyeceği” görüşü hakkında Serahsî (ö. 483/1090 [?]) şöyle diyor: “Haber-i vâhidin, âmmı tahsis etmesi ibtidaen câiz değildir. Haber-i vahidle zâhirin terki ve bir çeşit mecaza hamletmek de aynı şekilde caiz değildir. Şafiî ise buna muhalefet etmiştir.”⁷⁹⁰ Kur'an'ın âmm ifadelerinin, meşhur haberle tahsisi ise Hanefilerce de kabul edilmiştir. Örneğin onlar, “*Ölü (meyte) size haram kılındı.*” (Mâide, 5/3) âyetinin umûmunu, “*O (deniz) suyu temiz, ölüsü (meyte) helâldir*”⁷⁹¹ hadisiyle tahsis edilmiştir. Buradaki *meyte*/ölü, “*semek/balık*” olarak yorumlanmıştır. Bu, icmâ ile teyid edilen âhâd haberdir.⁷⁹² Bu şekilde İbadîler, Kur'an'ın ahad hadisle tahsis edilmesi meselesinde hadis ehliyle hemfikirdirler.

2) Kur'an'ın mütevâtir veya meşhûr sünnet ile neshi

Kur'an'ın mütevâtir veya meşhûr sünnet ile neshinin cevâzı İbâdiyye mezhebinde tercih edilen bir görüştür. Çünkü mütevâtir, sübûtun kuvveti bakımından Kur'an ile

⁷⁸⁷ Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, **el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl**, Thk. Tâhâ Câbir el-'Ulvânî, Müessesetü'r-Risâle, y.y., t.y., C. III, s. 85-89.

⁷⁸⁸ Gazâlî, Ebû Hâmid, **el-Mustasfâ fî 'ilmi'l-usûl**, Thk. Hamza b. Züheyr Hâfiz, y.y., t.y., C. II, s. 189-212.

⁷⁸⁹ Bâcî, Ebu'l-Velîd, **İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl**, Thk. Abdulmecîd Türkî, 2. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1415/1995, C. I, s. 268-69.

⁷⁹⁰ Serahsî, Muhammed b. Ahmed, **Usûlu's-Serahsî**, Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. I, s. 364.

⁷⁹¹ Tirmizî, “Tahara”, 44; Nesâî, “Tahara”, 40; İbn Mâce, “Tahara”, 38; Muvatta', “Vukut'us-Salat”, 60; Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, **es-Sünen**, Thk. Hüseyin Selim Esed Daranî, Daru'l Muğnî, Suudi Arabistan, 1. Baskı, 2000, “Kitabü't-Tahara”, 53; Ahmed b. Hanbel, C. XII, s. 171.

⁷⁹² Aynî, Bedrüddin, **el-Binâye Şerhu'l-Hidâye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/2000, C. XI, s. 607.

aynı derecede kabul edilir. Ümmet tarafından kabul edilen görüşe göre meşhûr sünnetin de mütevâtir gibi doğruluğuna kesin olarak hükmedilmiştir. Dolayısıyla meşhûr sünnet kat'î delil kabul edilir.⁷⁹³

Rebî'in *Müsned*'inde rivayet edilen "*Vârise vasiyye yoktur*"⁷⁹⁴ hadisi, "*Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır (mal) bırakacaksa, anaya, babaya, yakınlarla uygun bir biçimde vasiyet etmek, muttakiler üzerine bir borçtur.*" (Bakara, 2/180) âyetinde zikredilen ana-babaya vasiyyetin cevâzını neshettiğine ve vasiyyetin mirasçı olmayanlar için sadece üçte bir oranında cevâzının devamına dair hüküm İbâdiyye'nin cumhuru tarafından zikredilen meşhur örneklerden biridir. Böylece âyet-i kerîme ile hadis arasındaki zâhirî problem çözülmüş olmaktadır.⁷⁹⁵

Genel kabul böyle olmakla birlikte gerçekte İbâdiyye'nin, ilgili âyet ile hadis arasındaki zâhirî çelişkinin giderilmesinde çeşitli görüşlere sahip olduğu görülmektedir.

•Bazıları Bakara sûresi'ndeki âyetin nesh edilmiş olduğu görüşündedir. Ancak bunlar, nâsihin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kimisi, az önce zikredildiği üzere hadisin nesh ettiğini söylemektedir ve bu, İbâdiyye'nin cumhurunun görüşünü temsil etmektedir. Kimisi de, Nisâ sûresi'ndeki miras âyetinin⁷⁹⁶ nesh ettiği, hadisin

⁷⁹³ Sâlimî, *Tal'atu's-Sems*, C. I, s. 528-530; Siyâbî, Halfân b. Cemîl, *Fusûlu'l-usûl*, Selim b. Sâlim b. Sa'îd Âlu Sâni, Vizâretü't-Türâs ve's-Sikâfe, 3. Baskı, Umân Sultanlığı, 1436/2015, s. 360-361.

⁷⁹⁴ Bu hadis, Rebî' tarafından "Ebû Ubeyde → Câbir → İbn Abbâs" tarikiyle, "لا وصية لوارث، ولا يُرثُ القتالُ المقتول، عمداً كان أو خطأ" lafzıyla rivayet edilmiştir. Rebî', *Müsned*, C. II, s. 63.

⁷⁹⁵ Söz konusu âyet ve hadisteki fikhî meseleler hakkında geniş bilgi için bkz. Bisyevi, Ebu'l-Hasan, Ali b. Muhammed Ali, *Câmi'u Ebi'l-Hasan el-Bisyevi*, Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Dâvûd b. Ömer Bâbzîz el-Vârcelânî, y.y., t.y., C. III, s. 1444-45; 'Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim, *Kitâbu'z-Ziyâ*, Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Dâvûd b. Ömer Bâbzîz el-Vârcelânî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'd-Dîniyye, Umân Sultanlığı, t.y., C. XIX, s. 40, 51, 57; Kindî, Ebû Bekr Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ, *el-Musannef*, Thk. Mustafa b. Sâlih Bâcû, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1437/2016, C. II, s. 18-19; Şemmâhî, 'Âmir b. Ali, *el-İzâh*, 5. Baskı, Maskat, Umân, 1425/2004, C. IV, s. 476-77; Rustâkî, Hamîs b. Sa'îd b. Ali eş-Şıksî, *Menhecû't-tâlibîn ve belâğu'r-râğibîn*, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1427/2006, C. X, s. 375-79; Ebû Sîtte, , *Hâşiye*, C. 6, s.59-63; C. VI, s. 59-63; Etfayyîş, Ebû İshâk Muhammed b. Yusuf, *Şerhu'n-Nîl ve şifâu'l-'alîl*, 3. Baskı, Cidde, 1405/1985, C. XII, s. 22, 316, 324-332; Sâlimî, *Tal'atu's-Sems*, C. I, s. 528-530; a.mlf. *Şerhu'l-Câmi*, C. III, s. 436-38.

⁷⁹⁶ Söz konusu âyet şöyledir: "Allah size, çocuklarınız(in alacağı miras) hakkında, erkeğe kadının payının iki katını tavsiye eder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, (ölenin geriye bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer (çocuk) yalnız bir kadınsa (mirasın) yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, geriye bıraktığı(mal)ından ana babasından her birinin altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anası babası ona varis oluyorsa, anasına üçte bir düşer. Eğer kardeşleri varsa, anasının payı altıda birdir. (Bu hükümler, ölenin) yapacağı vasiyetten ya da borcundan

sadece bu âyeti açıkladığını söylemektedir. Bunlara göre burada nesh edilen husus, sadece ana-babaya vasiyettir; mirasçı olmayanlara vasiyetin cevâzı devam etmektedir.⁷⁹⁷

•İbâdiyye mezhebine mensup bazı ilim adamları ise hadisin âyeti nesh etmediği, tahsis ettiği görüşündedirler. Âyet, ana-babaya ihsân olarak vasiyeti câiz kılmaktadır. Bu görüşü Şeyh Etfayyîş ileri sürmüştür.⁷⁹⁸

Bu durumda hadis ile vasiyet âyetini cem' etme meselesinde üç görüş ortaya çıkmaktadır: 1) Hadis, âyette ana-babaya vasiyetin cevâzını nesh etmiştir. 2) Bu hadis mütevâtir olmadığı için Kur'ân'ı nesh etmez. Çünkü Kur'ân'ı ancak mütevâtir haberler nesh eder. Hatta mütevâtirin altında bulunan meşhûr haber dahi Kur'ân'ı nesh edemez. Dolayısıyla hadisin âyeti açıkladığı kabul edilmiştir. 3) Hadis, âyeti tahsis etmektedir. Mütevâtirin altındaki rivayetlerin Kur'ân'ı nesh etmeyeceğini söyleyen son iki görüş, âyet ile hadis arasındaki zâhirî problemi gidermeye çalışmaktadır.

Nitekim genel olarak bakıldığında da Kur'ân'ın neshi konusunda İbâdiyye'de iki farklı görüşün olduğu görülür.

1) Kur'ân'ı, ancak Kur'ân nesh eder. Bişr b. Gânim el-Horasânî şöyle demiştir: “Biz Allah'ın Kitâb'ında Kur'ân dışında neshi nâzil olan bir şey bilmiyoruz. Kur'ân'ı ancak Kur'ân nesh eder. Biz Kur'ân'ı nesh eden bir rivayet bilmiyoruz.”⁷⁹⁹

2) Kur'ân'ın Kur'an dışında sadece mütevâtir ve meşhûr sünnet ile neshi câizdir.⁸⁰⁰

sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan, hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilmezsiniz. Bunlar, Allah'ın koyduğu haklardır. Şüphesiz Allah bilendir, hikmet sahibidir.” (Nisâ, 4/11)

⁷⁹⁷ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. II, s. 562; Mermûrî, **fî Rihâbi's-sünne**, C. III, s. 30-34.

⁷⁹⁸ Ahmed el-Halîlî bu görüşü şöyle açıklamıştır: “Tahsis, bazı âlimlere göre “nesh” manâsına gelmektedir. Nitekim Hasan, Dahhâk, Ebû Miclez ve Katâde'den bu şekilde rivayet edilmiştir. Şeyh Etfayyîş, âyetin muhkem olduğu ve ana-babanın durumlarının her zaman vâris olmaya elverişli olmayabileceği görüşündedir. Bu yüzden ana-babaya ihsânı teşvik eden âyetlerle amel etmek üzere, ana-babaya ihsân olarak o ikisine vasiyette bulunmak câizdir. Nitekim ana-baba müşrik olabilirler. O, akrabalara vasiyetin olup olmayacağı konusunda düşünmüş ve vasiyetin hükümlerini açıklamıştır. Bir kısmı vasiyet edilen malı, bir kısmı vasiyetin miktarını, bir kısmı vasiyet edeni ve bir kısmı da vasiyet edilen şahısları ilgilendiren hükümlerdir (Halîlî, Ahmed b. Hamd, **el-Fetâvâ**, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'd-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1343/2013, C. IV, s. 341-361).

⁷⁹⁹ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. I, s. 165.

⁸⁰⁰ Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 24-25.

Kur'ân'ın, Kur'an dışında mütevâtir ve meşhûr sünnetle nesh edileceğini söyleyen bu ikinci görüş İbâdiyye mezhebinde meşhurdur. Bu görüş Ehl-i Sünnet içerisinde Hanefîlerin düşünceleriyle uyumludur. Zira onlara göre Kur'an, Kur'an ile veya mütevâtir ve meşhur sünnetle neshedilir. Ancak "Kur'ân'ın zâhîrinin delâlet ettiği şey âhâd haberlerle nesh edilmez."⁸⁰¹ Mesela onlara göre "Kısâs ile diyet arasında muhayyerlik ifade eden hadislerin hepsi âhâd haberler olup onlarla Kitâb nesh edilmez."⁸⁰² şeklinde zikredilen hüküm bu düşüncenin bir yansımasıdır.

Sünnilere gelince, Malikiler, Hanefîler ve Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayetler, Eş'arî, Mu'tezile ve Zahirî kelimcilerinin cumhuru, mütevâtir sünnetle Kuran'ın neshine cevaz vermişlerdir. Hanefîler buna meşhur sünnetle de neshin caiz olduğunu ekledi. Ancak Aklen bunun caiz olduğunda ittîfak edilse de şer'an caiz olup olmadığında ihtilaf edildi. Hanefî, Eş'ari, Zahirî alimler ve müteahhirûn dönemde Şevkani (ö. 1255/1834) bunu şer'an vaki olabileceğini kabul ettiler.⁸⁰³ Geri kalanlar ise bunun şer'en vukuunun isbatını reddettiler.

Şafi'î (ö. 204/820) ve meşhur bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) mütevâtir dahi olsa Kuran'ın Sünnetle neshinin caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir.⁸⁰⁴

İbn-i Burhân (Ö. 518h/1124) ve İbnu'l-Hâcib (Ö. 646/1249) görüş birliği ile şöyle demişlerdir: Kur'ân-ı Kerim'de yahut sünnet-i seniyyede bulunan mütevâtir haberler, âhâd hadislerle nesh edilmemiştir. Ancak aklen caiz olması noktasında ihtilaf vardır. Bu görüş Eş'arîlerin ve Mutezile'nin görüşüdür.⁸⁰⁵

3) Âhâd haberle Kur'ân'ın umûmunu tahsis, mücmelini tafsîl ve mutlakını takyid

⁸⁰¹ Kudûrî, Ahmed b. Muhammed el-Hanefî, **et-Tecrîd**, Thk. Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Fıkhiyye ve'l-İktisâdiyye, Dâru's-Selâm, Kahire, 1427/2006, C. I, s. 490.

⁸⁰² Mevsilî, Ebu'l-Fazl Abdullah b. Mahmûd, **el-İhtiyâr li ta'lîlî'l-Muhtâr**, Matba'atu'l-Arabî, Kahire, 1937, C. V, s. 24.

⁸⁰³ İbn Neccâr, Muhammad b. Ahmed (Ö. 972/1564), **Şerhü'l-Kevkebi'l-Mûnîr**, Thk. Muhammed Zuhayli ve Nezih Hammad, Metebetu-li 'Beykân, Riyad, 2. Baskı, 1993, s. 600. Şevkani, Muhammed b. Ali (Ö. 1250/1834), **İrşâdü'l-Fuḥûl**, Thk. Muhammad Sa'îd el-Bedrî, Darul-Fikr, Beyrut, 1992, s. 269.

⁸⁰⁴ Şafiî, **Risale**, s. 107.

⁸⁰⁵ Şevkânî, Muhammed b. Ali (Ö. 1250/1834), **İrşâdü'l-fuḥûl**, Thk. Ahmed İzzu İnayet, Darul- kitap el-Arabî, 1. Baskı, 1419/1999, C. I, s. 361.

Sünnet –hatta âhâd haberler– Kur’ân’ın umûmunu tahsis ve mücmelini tafsîl eder.⁸⁰⁶ Ancak yukarıda da söylendiği gibi sünnetin, Kur’ân’ın umûmunu tahsis etmesinin şartı, âmmın akâid veya ahlâk konularıyla ilgili olmamasıdır.⁸⁰⁷ Örneğin, “*Onu ne bir uyuklama, ne de uyku tutmaz.*” (Bakara, 2/255) âyeti tahsis edilemez. Bu gibi umûmî ifadelerin delili ihtiva ettiği kat’î şeylerde olur. “Çünkü bunun umûmî hükmünün delaleti herhangi bir ferde ircâ edilmesi imkânsızdır ve bunun kemâlâtı sadece Allah ile sınırlıdır. Kemâlât ile noksanlıkların bir araya gelmesi ise aklen ve şer’an imkânsızdır.”⁸⁰⁸ Haber-i vâhidin Kur’ân’ı neshetmesinin caiz olmaması konusunda İbâdiyye arasında bir ihtilaf tespit edilememiştir.

İbâdîlere göre mücmeli beyânın örneği Allah Teâlâ’nın şu âyetidir: “*Kur’ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki, size rahmet edilsin.*” (A’râf, 7/204) Bazıları, âyetin zâhirine dayanarak imamın arkasında kırâatin yapılmaması görüşünü benimsemiştir. Ancak “*Fâtîha’yı okumayanın namazı yoktur.*”⁸⁰⁹ hadisi âyetle çelişmektedir. Çünkü Nebî’nin (s.a.v.) beyân görevi vardır.⁸¹⁰ Bu hadisin, âhâd olmasına rağmen Kur’an’ı beyân ettiği söylenmiştir.

İbâdiyye’nin, mücmeli beyân eden hadisler hususunda çeşitli görüşleri vardır: 1) İbâdiyye’nin tercih ettiği görüşe göre, beyân görevini ifa eden hadisin nakil bakımından mücmelden daha zayıf olması mümkündür. Dolayısıyla âhâd haber Kur’ân âyetini beyân edebilir. 2) Beyân edenle mücmelin aynı kuvvette olması gerekir. 3) Beyân edenin daha kuvvetli olması gerekir. 4) Beyân, umûm ve mutlak gibi zâhire yönelik olduğu zaman beyân edenin beyân edilenden yani açıklanandan daha kuvvetli olması gerekir. Beyân eden mücmeli açıklıyorsa, bunda çelişki olmayacağı için daha kuvvetli olması gerekmez.⁸¹¹

⁸⁰⁶ Vârcelânî, ‘*Adl ve’l-insâf*, C. II, s. 162; Sâlimî, *Tal’atu’s-Şems*, C. I, s. 313; Halîlî, *el-Hakikatü’l-Dâmiğa*, s. 12; Münzirî, *Halfân*, *Muhtelifu’l-hadîs ve eseruhu fi’l-fıkhî’l-İslâmî*, 1. Baskı, Neşru Cem’iyyeti’t-Türâs, Gardaya, Cezayir, 1438/2017, s. 485-493.

⁸⁰⁷ Halîlî, *el-Hakikatü’l-Dâmiğa*, s. 18, 33.

⁸⁰⁸ Halîlî, *a.g.e.*, s. 27-28.

⁸⁰⁹ Müslim, “*Salat*”, 394 . Rebî‘, Enes b. Mâlik’ten rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Kim ümmü’l-Kur’ân’ı okumadan namaz kılsa o namaz eksiktir.” Bkz. Rebî‘, *Müsned*, C I, s. 46.

⁸¹⁰ İbn Bereke, *el-Câmi‘*, C. II, s. 835.

⁸¹¹ Sâlimî, *Tal’atu’s-Şems*, C. I, s. 374.

3.2.1.4. İbâdiyye ve Ehl-i Sünnet'in Hadisin Kur'an'a Arzı İle İlgili Görüşleri

İbâdiyye, haber-i vâhidin Allah'ın Kitâb'ına arz edilmesi konusunda Ehl-i Sünnet'in re'y mezhepleri –Hanefî usûlcüler ve kelâmcıları– ile uyuşmaktadır. Fakat bunun meşruiyeti hususu İbâdiyye'nin ileri sürdüğü delilden farklıdır.⁸¹² Zira onlar Hadisin Kur'an'a arzı hususunda Rebî'in *Müsned*'inde Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen hadis, şüpheli (zayıf) yollardan rivayet edilmiş olup ona itimat edilmeyeceğini belirtmişlerdir.⁸¹³

Rebî'nin *Müsned*'indeki hadisin delil olup olmaması konusu bir yana Hanefî âlimlerine göre âhâd haberler ilim değil sadece amel gerektirdiği için⁸¹⁴ subûtu kat'î olan ve bilgi ifade eden Kur'an'a muhalif olması mümkün değildir. Denilmiştir ki, bunun örneği, bakire ve dulun velisi olmadan evlenmesi konusudur: “Bu hadisler, sıhhat derecesi bakımından âhâd haberler olup Kur'an'a muhalif olarak varid olmuşlardır. Kur'an'ın birçok yerinde nikâh onlara izafe edilmiştir. Dolayısıyla bu hadislerle amel edilmez.”⁸¹⁵

Hanefîlere göre hadislerin muhtevâsından yola çıkılarak subûtun tespiti konusunda Debûsî'nin (ö. 430/1039) haber-i vâhidin tenkidıyla ilgili kaydettiği bilgiler örnek verilebilir:

Haber-i vâhid dört açıdan tenkid edilir: 1) Allah Teâlâ'nın Kitâb'ına arz edilir; onunla (Kitâb'la) uyuşursa itibara alınır, ona muhalif olursa zayıf kabul edilir. 2) Resûlullah'tan (s.a.v) tevâtür, istifâze veya icmâ yoluyla sabit olan sünnete arz edilir. 3) Olaylara arz edilir. Eğer bir olay çok sık meydana gelen (umûmu'l-belvâ) bir şey olduğu için meşhûr olmasına rağmen haber şâz kalırsa, bu durum onun hakkında bir zayıflık olarak kabul edilir. 4) Aynı şekilde olayın hükmü selefîn açıkça ihtilaf ettikleri bir şey olmasına rağmen onların tartışması esnasında bu hadis nakledilmemişse, onun söylenmemesi hadis hakkında bir zayıflık olarak kabul edilir.⁸¹⁶

Hanefîlerin hadislerin Kur'an'a arzını gerekli gördüğü düşüncesi ve bunun keyfiyeti, önceleri Hanefî iken daha sonra Şafî mezhebine geçen İbnu's-Sem'ânî (ö.

⁸¹² Zerkeşî, Bedrûddin Muhammed b. Bahâdır, **el-Bahru'l-muhît**, Thk. Ömer Süleyman el-Aşkar, 1. Baskı, Kuveyt, 1409/1989, C. IV, s. 351.

⁸¹³ Müzhir, Abdulganî b. Ahmed Cebr, “Usûlu't-Tashîh ve't-Taz'îf”, **Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye**, Sayı: 41, Zilkâde-Safer, 1414-1415 h., s. 352.

⁸¹⁴ Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Hanefî, **Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâkî'l-Felâh**, Thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, s. 135.

⁸¹⁵ Gaznevî, Ömer b. İshâk, **el-Gurretü'l-münîfe fî tahkîki ba'zi mesâilî'l-İmâm Ebî Hanîfe**, 1. Baskı, Müesssetü'l-Kütübi's-Sikâfiyye, y.y., 1406/1986, s. 130.

⁸¹⁶ Debûsî, Abdullah b. Ömer el-Hanefî, **Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkh**, Thk. Halîl Muhyiddîn Elmîs, 1. Baskı, Beyrut, 1421/2001, s. 196.

489/1096) tarafından da şu şekilde ifade edilmiştir: “Hanefîlerin cumhuru hadisin arzını gerekli görmüşlerdir. Eğer Kur’ân’da onun hilafına delâlet edecek bir şey yoksa kabul edilir; aksi takdirde reddedilir. Kelâmcıların çoğu da bu görüşü benimsemiştir.”⁸¹⁷

Ancak İbnü’s-Sem‘ânî, Hanefîlerin bu görüşünü isabetli bulmamış ve arzın gerekli olmadığı hususunda, hadislerin Kitâb’ın umûmunu tahsis etmesinin câiz olduğunu delil olarak sunmuş ve “*O (Resûl), hevâdan konuşmaz. O (konuştuğu şey), kendisine vahyedilen vahiyden başka bir şey değildir.*” (Necm, 53/3-4) ayetini delil olarak sunmuştur. Ona göre bu âyette Allah Teâlâ, haberin kaynağının vahye dayandığını bildirmektedir. Kitâb’ın kaynağı da vahiydir. Yine Allah Teâlâ, “*Resûl size ne verdiyse onu alın, size neyi nehyettiği şeyden de sakının!*” (Haşr, 59/7); “*Allah’a itâat edin ve Resûl’e itâat edin!*” (Mâide, 5/92) buyurmuştur. Bu âyette Allah, Kur’ân âyetlerine tâbi olmayı emrettiği gibi, Resûlü’nün sünnetlerine tâbi olmayı da emretmiştir. Hadisin hücciyeti Kur’ân’la sâbit olunca onun kabul edilmesi gerekir ve Kur’ân’a arz edilinceye kadar bu hususta tevakkuf etmek câiz değildir. Çünkü Resulullah’ın sözü başlı başına hüccettir; dolayısıyla onun muvâfık mı muhalif mi diye başka bir delile arz edilmesi gerekmez.⁸¹⁸ İbnü’s-Sem‘ânî’nin bu konuda esas aldığı âlim Şâfiî olup o bu meseledeki görüşünü, ““Sünnet Kur’ân’a arz edilir; eğer onun (Kur’ân’ın) zâhirine muvâfık olursa, Kur’ân’ın zâhiriyle amel eder, hadisi terk ederiz’ sözü bir cehâlettir... Allah, Resûl’ü, sünnetlerini ashabına açıklamıştır; onlara ulaşmamız bize farzdır. Onlara teslim ve tâbi olmaktan başka yapacak bir şeyimiz yoktur. Onları kıyâsa veya başka bir şeye arz etme hakkımız yoktur.”⁸¹⁹ şeklinde ifade etmiştir. Bu şekilde İbadîler, hadisin Kur’an’a arz edilmesi meselesinde Hanefî (re’y ehliyle) hemfikirdirler.

Her ne kadar, Şâfiî âlimler sünnetin müstakîl olarak hücciyetini ileri sürerek arz meselesini eleştirseler de burada sünnetin Kur’ân’a arz edilmesi gerektiğini savunan

⁸¹⁷ İbnü’s-Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, **Kavâtü’u’l-edille fi’l-usûl**, Thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hükmî, 1. Baskı, Mektebetü’t-Tevbe, 1418/1988, C. II, s. 392-93; 401-402; krş. Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır, **el-Bahru’l-Muhît**, Thk. Ömer Süleyman el-Aşkar, 1. Baskı, Kuveyt, 1409/1989, C. VI, s. 264.

⁸¹⁸ İbnü’s-Sem‘ânî, **Kavâtü’u’l-Edille**, C. II, s. 392-93; 401-402; krş. Zerkeşî, **el-Bahru’l-Muhît**, C. VI, s. 264.

⁸¹⁹ Şâfiî, **el-Ümm**, C. VIII, s. 35-36.

görüş ile sünnetin de Kur'ân gibi sâbit bir delil olmasını reddeden görüş arasında bir fark bulunmaktadır. Zira ikinci kısımdaki görüş sünnetin hücciyetini kabul etmemektedir. Biraz daha ayrıntılı olarak söylemek gerekirse Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen bir haberin, ancak Kur'ân'a arz edildikten sonra kabul veya reddedilmesi gerektiğini söyleyen görüş ile hadisin Kur'ân'a arzını bir tenkid prensibi olarak kullanılması gerektiğini savunan görüş birbirinden farklılık arz etmektedir. Çünkü birinci durum, sünnetin genel olarak reddini ve Kur'ân-ı Kerîm'in yanında şer'î kaynak olduğunun inkârı sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda sadece Kur'ân-ı Kerîm'e uygun olanlar kabul edilmiş olacağı için şer'î hükümlerin çoğunun reddi söz konusu olacaktır. Çünkü şer'î hükümlerin ayrıntılarının ekseriyeti Nebevî sünnette geçmektedir. İkinci durumda ise Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen her haberin Kur'ân'a arz edilmesi gerekmemektedir. Bilakis sünnet de Kur'ân gibi bir hüccet ve ölçüt kabul edilir; ancak gerektiğinde hadis Kur'ân'a arz edilir.

Hanefilerde olduğu gibi İbâdiyye'nin, hadisin Kur'ân-ı Kerîm'e arzı prensibiyle ilgili yorumu, sünnetin hücciyetini reddini içermemektedir. Aksi takdirde onların âhâd haberle Kur'ân'ın tahsisini kabul etmeleri mümkün olmazdı. Öte yandan yukarıda ifade edildiği üzere onlar bu arz etme prensibini âhâd haberlerle sınırlandırmışlar ve bu prensibin ahkâma değil akâidle ilgili haberler için geçerli olduğunu söylemişlerdir. Ahkâmın aksine akâidde ilim ifade eden kat'î haberlere dayanılmasının gerekliliği, bu durumun ortaya çıkmasında etkilidir. İbâdiyye'ye göre ahkâmla ilgili haberlerin tariklerinin toplanması, karşılaştırılması, çeşitli gerekçelerle bazılarının tercih edilmesi ve tercih karînelerinin farklı oluşu, kabul edilebilir görüş farklılıklarını oluşturmaktadır.

Sonuç olarak İbâdiyye, haber-i vâhidi itikâdî meselelerde Kur'ân'a arz eder, ahkâm hadislerini arz etmezler. Ahkâm alanında mütevâtir, meşhûr ve âhâd bütün haberleri kabul ederler. İbâdiyye'nin arzı Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen her habere uygulamadıkları ve sünneti başlı başına bir delil olarak kabul ettikleri görülür. İbn Bereke, kıblenin Beytü'l-Makdis'ten Ka'be'ye çevrilmesi hadisesi hakkında şöyle demektedir: “Bu haberde haber-i vâhidle amel etmenin vucûbiyyetine delil

vardır.”⁸²⁰ Onlardan arz prensibine karşı çıkan herhangi bir kimsenin olduğu tesbit edilmemiştir. İleride örneklerini göreceğimiz uygulamalardan, onların mütekaddimûnun bu prensibi zikredilen hususlara uyguladıklarını ortaya koymaktadır.

Şâfiîler, hem akâid hem de ahkâm alanında haber-i vâhidin Kur’ân’a arz edilmesi gerektiğini kabul etmezler. Çünkü onlara göre haber sahih bir tarikle –ister tevâtür yoluyla olsun isterse âhâd yolla olsun– geldiği sürece, onu kabul etmek ve onunla amel etmek gerekir. Hz. Peygamber vahiy kontrolünde olduğu ve bu haberler de başlı başına hüccet olduğu için kendisi gibi bir hüccete arz edilmez.

İbâdiyye’nin ahkâm alanına dair uygulaması Şâfiîlerin görüşüyle uyuşmaktadır. Çünkü hadis Kur’ân’a arz edilmez; mütevâtir, meşhûr ve âhâd hangi yoldan gelirse gelsin kabul edilir, hatta Kur’ân’ın zâhirine aykırı olsa bile onunla amel edilir. İbâdiyye’nin akâidle ilgili hususlarda hadisin Kur’ân’a arzı meselesinde Hanefîler, bazı usûlcüler ve kelâmcılarla uyuşması, onların görüşlerinin re’y ehlinin görüşlerine benzediği anlamına gelmektedir. İbâdiyye’nin bu prensiple ilgili olarak ahkâm alanında Şâfiîlerle uyuşması, onların bu hususta Ehl-i Hadis’e benzedikleri anlamına gelmektedir.

Hadisin Kur’ân’a arzı meselesiyle ilgili olarak kısaca ifade etmek gerekirse, bir haberin Kur’ân âyetinin nüzûlünden sonra varid olması, âyetin hükmünü veya bir kısmının hükmünü kaldırarak tarzda Kur’ân’a aykırı olması durumunda iki durum söz konusudur: Ya haber âyeti neshetmiş olur. –Çünkü İbâdîlere göre Kitâb ve sünnet kaynakları bir olan iki delildir, dolayısıyla birbirlerini neshederler. Ancak böyle bir durumda, haberin mütevâtir olması şarttır. Bazı İbâdî âlimler ise sünnetin Kitâb’ı neshetmesini reddetmiştir.– Ya da haber âyeti beyân eder veya mutlakını takyîd eder. Bu durumda haberin mütevâtir veya mütevâtirin altında olması farketmez.

3.2.1.5. İbâdiyye’nin Hadisi Kur’ân’a Arzı Uygulamaları

Hadisin Kur’ân-ı Kerîm’e arzı prensibinin uygulanma keyfiyeti ve bu uygulamanın ayrıntıları konusunda İbâdiyye, hadis tenkidini hem senedi hem de metni

⁸²⁰ İbn Bereke, *el-Cami*, C. II, s. 784.

kapsayacak şekilde uygulamakadır. Dolayısıyla birinin bırakılıp diğerinin kabul edilmesi uygun görülmemiştir.

Yukarıda zikredildiği gibi tartışmalı konuların Kur'an'a arz edilmesi genel prensip olup sünnetin tamamının Kur'an-ı Kerim'e arz edilmesi konusu değildir. Aksine İbâdiyye'ye göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Kitâb ve sünnet başlı başına iki kaynak olup, ihtilaf edilen haberler bunlara arz edilirler. Bu noktada Sâlimî, “*Hadisi, Allah'ın Kitâb'ına ve benim sünnetime arz edin!*”⁸²¹ rivayeti hakkında Rebî'in *Müsned*'inde rivayet edilen asıl hadis ile bu hadis arasında herhangi bir zıtlık olmadığını kaydetmiştir. Çünkü onun zamanında yerleşmiş olan sünnet ne arz edilen şey Allah'ın Kitâb'ına arz edilmiş demektir. Çünkü Kitâb, “*Resûl size ne verdiyse onu alın, size nehyettiği şeyden de sakının!*” (Haşr, 59/7) âyetiyle bu sünneti isbât etmektedir.⁸²² Buna göre ihtilaf edilen şeylerin arz edilmesi için asıl olan Kitâb'ın muhkem âyetleridir. Zira Kur'an'ın sübûtu ve delâleti kat'îdir ve sübûtu zannî olandan üstündür. İşte Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında itikâdî meselelerde ihtilaf bu noktadan kaynaklanmaktadır. İbâdiyye, sünnet-i Nebiyye'nin Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci şer'î kaynak olduğu hususunda ihtilaf etmez. Çünkü sünnetin hücciyeti Kur'an-ı Kerim tarafından onaylanmıştır. Nebî'den (s.a.v.) gelen bir haber mevcut olduğu sürece akla tabi olmaya gerek yoktur.⁸²³ İbn Bereke, “Akıl, Kur'an ve sünnetin Allah'ın iki hükmü olduklarını gerekli görmektedir.”⁸²⁴ demiştir.

⁸²¹ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'*, C. I, s. 90. Bu bağlamda Sâlimî'nin, hem Ehl-i Sünnet hem de İbâdiyye kaynaklarında geçmeyen bir hadisi delil olarak zikrettiği görülmektedir. Zira bu hadis, İmâmiyye Şiası kaynaklarında yer almakta ve tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu, Sâlimî'nin Şia mezhebinde yer alan bir hadisi delil olarak zikrettiği tek örneği oluşturmaktadır. Bu hadisi, Tabersî *el-İhticâc* isimli kitabında, İmâm Bâkır'dan, o da Nebî'den (s.a.v.) rivayet ettiğine göre o şöyle buyurmuştur: “*Size bir hadis geldiği zaman onu Allah'ın Kitâb'ına ve benim sünnetime arz edin. Allah'ın Kitâb'ına ve benim sünnetime uyanı alın; Allah'ın Kitâb'ına muhalif olanı ise almayın!*” Bkz. Kuleynî, Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk, *el-Kâfî*, 1. Baskı, Beyrut, 2007, C. I, s. 41; Tabersî, Ebu'l-Ali el-Fazl b. el-Hasan, *el-İhticâc*, Beyrut, 1981, C. II, s. 355; Beyâzî, Ali b. Yûnus, *es-Sirâtu'l-müstakîm*, el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, el-Mektebetü'l-Haydariyye, C. III, s. 156; Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-envâr*, 3. Baskı, Beyrut, 1983, C. II, s. 225.

⁸²² Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'*, C. I, s. 90.

⁸²³ Halîlî, *el-Hakikatü'd-dâmiğa*, s. 30-31.

⁸²⁴ İbn Bereke, *el-Câmi'*, C. I, s. 113.

Halîlî,⁸²⁵ hadis kitaplarının akl-ı selîmin kabul edemeyeceği acayip rivayetlerle dolu olduğunu, bunların Kur’ân naslarıyla tam anlamıyla çeliştiğini söyleyip⁸²⁶ ve bu rivayetleri dört başlık altında toplamaktadır:

- 1) Allah Teâlâ’yı kullara mahsus noksanlıklarla niteleyen rivayetler.
- 2) Kur’ân’ın sübûtu konusunda şüpheyi düşüren rivayetler.
- 3) Hz. Peygamber’in ahlâkı hakkında ta’n içeren rivayetler.
- 4) Hz. Peygamber’in ashâbını ithâm içeren rivayetler.⁸²⁷

1) Allah Teâlâ’yı Kullara Mahsus Noksanlıklarla Niteleyen Rivayetler:

İbâdiyye, bu başlık altında Allah’ın kıyamet gününde görüleceğini bildiren hadisleri örnek vermektedir. Zira bu hadisler Allah’ın görülmesinin imkânsızlığını bildiren âyetlerle çelişmektedir. İbâdiyye, rü’yetullahı reddetmeyi Allah’ı “görme” olayının gerektirdiği maddi ve cismani hususlardan tenzîhin bir gereği olarak görmektedir.⁸²⁸

İbâdiyye’ye göre Allah’ın görülmesinin imkânsızlığını bildiren âyetlerden bazıları şöyledir: “Gözler O’nu idrâk edemez, ama O gözleri idrâk eder; O latîftir, habîrdir.” (En’âm, 6/103)⁸²⁹ Allah Teâlâ, Mûsâ’nın (a.s.) rü’yet (görme) talebine karşılık şöyle demiştir: “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte bizimle buluşmaya gelip de Rabbi onunla konuşunca: ‘Rabbim! Bana kendini göster, sana bakayım.’ dedi. (Rabbi) buyurdu ki: ‘Sen beni aslâ göremezsin; fakat dağa bak, eğer o yerinde durursa, sen de beni göreceksin.’ Rabbi dağa tecellî edince onu darmadağın etti ve Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, ‘Sen yücesin, sana tevbe ettim, ben mü’minlerin ilkiyim.’ dedi.” (A’râf, 7/143) Bu âyetteki لن تراني (Sen beni aslâ göremezsin) ifadesi, rü’yetin (görmenin) imkânsızlığına delâlet etmektedir. Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Hiç O’nunla adaş birini biliyor musun?” (Meryem, 19/65)

⁸²⁵ Uman Sultanlığı Müftüsü.

⁸²⁶ Halîlî, **el-Hakîkatü’l-dâmiğa**, s. 51.

⁸²⁷ Halîlî, **a.g.e.**, s. 51-111.

⁸²⁸ Selîmî, Mahmûd b. Mübârek b. Habîb, **Eserü’l-Firi’l-İbâdî fi’ş-Şi’ri’l-‘Umânî**, Mektebetü’l-Cilî’l-Vâ’id, y.y., 1423/2003, s. 74.

⁸²⁹ Halîlî’ye göre Allah’ı dünyada ve âhirette görmenin imkânsız olduğuna delâlet eden hususlardan biri de âyetteki “O latîftir, habîrdir” ifadesidir. Çünkü “latîf”, “Gözler O’nu idrâk edemez” ifadesinin illeti, “habîr” ise “Ama O gözleri idrâk eder” ifadesinin illetidir. Halîlî, **el-Hakîkatü’l-dâmiğa**, s. 84; Selîmî, **Eserü’l-Firi’l-İbâdî fi’ş-Şi’ri’l-‘Umânî**, s. 66).

İbâdiyye'ye göre Allah Teâlâ'nın kıyamet günü görülmesinin imkânsız olduğuna delâlet eden âyetler, delâlet açısından gayet açık ve nettir.⁸³⁰

Buna karşın Ehl-i Sünnet, Allah'ın âhirette mü'minler tarafından görüleceğini çeşitli âyet ve hadislerle ispat etmeye çalışmıştır.⁸³¹ İbâdiyye, rü'yetullahı ispat etmek adına Ehl-i Sünnet tarafından delil olarak zikredilen hadisleri reddetmektedir. Bu hadisler arasında en meşhuru şudur: Ebû Sa'îd el-Hudrî ve Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilmiştir: "Bazı insanlar, 'Yâ Resûlellâh! Kıyamet gününde Rabbimizi görecek miyiz?' dediler. Dedi ki: '*Siz bulutsuz bir günde güneşi görme hususunda birbirinize zarar veriyor musunuz?*' Onlar, 'Hayır, yâ Resûlellâh!' dediler. Dedi ki: '*Siz bulutsuz bir gecede dolunayı görmek için birbirinize zarar veriyor musunuz?*' Onlar, 'Hayır, yâ Resûlellâh!' dediler. Bunun üzerine Allah Resûlü 'İşte siz de kıyamet gününde bu şekilde göreceksiniz. Allah insanları bir araya toplayacak ve şöyle diyecektir: '*Kim hangi şeye ibadet ediyorsa onun ardına düşsün!*' Bunun üzerine güneşe tapan güneşin ardına düşecek. Aya tapan ayın ardına düşecek. Tâğûta tapan tâğûtun ardına düşecek. Orada bu ümmet, içinde münâfıkları da olduğu halde kalacaklar. Allah, onların bilmedikleri bir sûrette onlara gelerek, 'Ben sizin Rabbinizim!' diyecektir. Onlar da, 'Senden Allah'a sığınırız. Rabbimiz gelinceye kadar yerimizden ayrılmayacağız. Rabbimiz bize geldiği zaman O'nu tanırız' diyecekler. Bunun üzerine Allah onların tanıdığı sûrette gelerek 'Ben sizin Rabbinizim!' diyecektir. Onlar da, 'Evet, sen bizim Rabbimizsin' diyecekler ve O'nun ardına düşecekler.'⁸³²

İbâdiyye, rü'yetullah konusundaki bu rivayetleri muhtarib bulmaktadır. Zira bu hadislerin bazıları münâfıkların kıyamet gününde Allah'ı göreceklerinden bahsetmektedir. Çağdaş İbâdî ilim adamları bu hususta çeşitli âlimlerin görüşlerini delil olarak zikretmektedir. Bunlardan biri olan Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), bu konuda şöyle demektedir: "(Allah'ın) sûreti ve gelmesinin zikredildiği rivayetler muhtaribdir. Bu hadisin tarikleri ve metinleri *Sahîhayn* ve diğer hadis kitaplarında geçmektedir... Daha önce Allah'ı sûretle tarif eden geçmemiştir.

⁸³⁰ Halîlî, **el-Hakikatü'd-dâmiğa**, s. 51-63.

⁸³¹ Tevhit Bakan, "İbâdîler ve Hadis", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 20, 2004, s. 234.

⁸³² Buhârî, "Tefsir'ul-Kur'an", 83; Müslim, "İman", 183; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. II, s. 275, 293, 534.

Anlaşıyor ki bu hadislerle manayla rivayet sebebiyle bazı şeyler karışmıştır. Çünkü münâfıklar kıyamet gününde Rablerinden perdelidirler. Bu hadisin bazı lafızlarının Kur’ân’ın nassına aykırı olduğu görünüyor....”⁸³³

Rü’yeti isbat edenlerin delil olarak sundukları hadisle ilgili olarak Sâlimî şöyle demektedir: “Bu hadisle istidlâlde bulunmak bâtıldır. Çünkü o haber-i vâhiddir ve “Gözler O’nu idrâk edemez.” (En’âm, 6/103) âyetine zıttır.”⁸³⁴

İbâdiyye’ye göre, Allah Teâlâ’nın cennette görülmesi meselesinden bahseden ilk İbâdî kaynaklardan biri, Vârcelânî tarafından *Müsned*’e eklediği müstakil kısımdır. Vârcelânî, bu hadislerin Rebî’ın muhaliflerine karşı delil getirdiğini söylemektedir. Vârcelânî, 17 numaralı bâb başlığını “Allah Teâlâ’nın ‘Yüzler var ki o gün ıslıl ıslıl parlar, Rablerine bakarlar.’ (Kıyâmet, 75/22-23) Âyeti Hakkında İbn Abbâs’tan (r.a.) Gelen Rivayetler” şeklinde koymuştur. Burada biri İbn Abbâs’tan (r.a.), diğeri Ali b. Ebî Tâlib’ten (r.a.) gelen iki mevkûf rivayet vardır. Bunların yanısıra Müktef el-Medenî’nin, âyetin tefsiri hakkında Muhammed b. el-Münkedir ve Mâlik b. Enes’ten rivayet ettiği bir haberi delil olarak zikretmiştir. 18. bâbın başlığı “Görme (nazar) Hakkında İbn Abbâs’tan (r.a.) Gelen Rivayetler” şeklindedir. Bu bâb, âyette geçen “nazar” kelimesinin manâsı hakkında dört rivayet ihtiva etmektedir. Birincisi, Nâfi’ın İbn Abbâs’a “nazar” kelimesinin manâsını sorduğu rivayettir. İkincisi, Muhammed b. eş-Şeybânî’nin munkatı’ rivayetidir ki, burada Nebî’ye (s.a.v.) “Rabbini görüyor musun?” diye sorulmuş, o da “Sübhânellah! O’nu nasıl göreyim!” diye cevap vermiştir. Üçüncüsü, Mucâhid’ten gelen bir rivayettir. Dördüncüsü, Câbir b. Zeyd’in İbn Abbâs’tan (r.a.) yaptığı rivayettir. 19. bâb, lügatte nazar konusu hakkındadır. Burada nazarın sözlük anlamı hakkında Rebî’den gelen bir

⁸³³ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, **el-Esmâ ve’s-sıfât**, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, Kahire, t.y., s. 279, dipnot: 2. Kevserî, Allah için zikredilen “mecî” ve ityân” (gelme) sıfatları hakkında açıklama yaparken şöyle demektedir: “Allah Teâlâ için hareket, intikal, cihet ve benzeri hususları isbat etmek, apaçık tecsîmdir; Kitâb ve sünnet dışıdır... Allah için intikal ve hareket isbat etmek, İbrâhîm’in (a.s.) dininden vazgeçmek, onun düşmanları olan ve ulvî cisimlere tapan Sâbiîlerin dinine yönelmektedir. (Beyhakî, **el-Esmâ ve’s-sıfât**, s. 414, dipnot: 1.) Kevserî, bu konuyla ilgili olarak Aynî’nin Buhârî şerhindeki şu açıklamasını aktarmaktadır: “İntikal ve hareket şânına layık olmayana (Allah’a) nisbet edildiği zaman bu O’nun nitelik ve sıfatına layık bir şekilde te’vil edilir.” Bkz. Beyhakî, **el-Esmâ ve’s-sıfât**, s. 415, dipnot: 2.

⁸³⁴ Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid, **Meşâriku envâri’l-‘ukûl**, Thk. Abdurrahman Umeyre, 1. Baskı, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1409/1989, s. 186.

açıklama yer almaktadır ve bu mana daha önce Allah'ın kıyamet günü görülmesinin imkânsız olduğunu tasdik etmektedir. 20. bâb, Allah Teâlâ'nın “*İhsânda bulunanlara en güzeli ve ziyâde var.*” (Yûnus, 10/26) âyeti hakkındadır. Burada âyetteki “ziyâde”yi, “Allah'ın kıyamet günü görülmesi” olarak tefsir eden kimseler reddedilmektedir. Bu bâb, “ziyâde”nin tefsiri konusunda üç rivayet ihtiva etmektedir. Birincisinde Câbir b. Zeyd'in İbn Abbâs'tan naklettiğine göre ziyâde, “dört kapılı inciden bir oda”dır. İkincisi, Ali b. Ebî Tâlib'den nakledilen İbn Abbâs'ın sözüne benzer rivayettir. Üçüncüsü, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) merfû' olarak rivayet edilen bir hadistir. İbn Abbâs tarafından rivayet edilen bu hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Cennet ehli, kendilerine daha fazlası (mezîd) açılınca kadar içinde bulundukları şeylere hayret etmeye devam edeceklerdir. Mezîd açıldığı zaman kendi cennetlerinde bulunandan daha değerlisi kendilerine gelir. Nitekim Allah Teâlâ, ‘*Katımızda mezîd (daha fazlası) da var.*’ buyurur (Kâf, 50/35).” İbn Abbâs daha sonra ziyâdenin “Allah Teâlâ'nın sevabı, nimeti ve fazlı” anlamına geldiği hususunda Mücâhid, Şa'bî, Muhammed b. Ka'b, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Ebû Hâzım el-Medenî'nin görüşlerini zikretmiştir.⁸³⁵

İbâdî âlimlerden Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (280/893?),⁸³⁶ “*Yüzler var ki o gün ııl ııl parlar, Rablerine bakarlar.*” (Kıyâmet, 75/22-23) âyetini tefsir ederken, “onların mü'minlerin yüzleri olup sevap beklediklerini” ifade etmektedir.⁸³⁷ Böylece o, “nâzıra” kelimesine “intizâr/bekeleme” manasını vermiş olmaktadır.⁸³⁸ Yine Hûd b. Muhakkem, Allah Teâlâ'nın “*İhsânda bulunanlara en güzeli ve ziyâde var.*” (Yûnus, 10/26) âyetindeki “hüsna (en güzeli)”yı “cennet”, “ziyâde”yi ise “bir iyiliğin on katından yedi yüz katına kadar olması” şeklinde tefsir etmiştir.⁸³⁹

Hicrî 3. asır İbâdî âlimlerinden biri olan Ebû Kahtân Halid b. Kahtân da *es-Siyer ve'l-cevâbât*'ta Allah'ın kıyamet günü görülmesinin imkânsız olduğuna işaret

⁸³⁵ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 208-214.

⁸³⁶ Hûd b. Muhakkem hakkında geniş bilgi için bkz. Teber, Hatice Cerrahoğlu, “Hevvârî”, **DİA**, İstanbul, 2016, C. EK-1, s. 554-555.

⁸³⁷ İbn Muhakkem, Hûd el-Huvvârî, **Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz**, Thk. Bâlhac b. Sa'îd Şerîfî, 1. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, C. IV, s. 444.

⁸³⁸ Mu'tezile'de söz konusu âyetteki “nâzıra” kelimesine “intizâr/bekeleme” manası vermekte ve bunu “sevapları bekleme” şeklinde yorumlamaktadır (Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, **Kitâbu usûli'd-dîn**, İstanbul, 1928, s. 100).

⁸³⁹ İbn Muhakkem, **Tefsîr**, C. II, s. 190.

etmiştir. Onu hicrî 4. âsır âlimlerinden Ebû Nûh Sa'îd b. Zengîl takip etmektedir. Oryantalist Curperly'ye göre Ebû Nûh, Allah'ın kıyamet günü görülmesi meselesi hakkındaki görüşü bize açık bir şekilde ulaşan ilk İbâdî âlimdir.⁸⁴⁰

İbâdiyye, rû'yetullah konusundaki hadislerde Allah Teâlâ hakkında yaratılma ve hudûs alametlerinden olan “sûret” (şekil, biçim) kelimesinin kullanıldığına, yine bu hadislerde Allah Teâlâ'nın sûretten sûrete girmekle vasıflandırıldığına dikkat çekerek, Allah'ın değişme ile vasıflanmasının aklen imkânsız olduğunu söylemektedir. Çünkü değişme, yaratılmışların özelliklerindendir. Bu, Allah'tan tenzîh edilmesi gereken bir durumdur. Zira değişme, bir müessirin tesiriyle meydana gelir. Bu durumda ya, Allah Teâlâ'nın kendi zâtını değiştirerek sûretten sûrete girmesi gerekir ki bu muhâldir. Eğer bu mümkün olsaydı, O'nun kendisini varlıktan yokluğa, kudretten acze dönüştürmesi de mümkün olurdu. Ya da bu değişmenin O'ndan başkasının eseri olması gerekir ki, bu da imkânsızdır. Yine hadiste Allah Teâlâ bir mekândan başka bir mekâna “intikal” ile vasıflanmaktadır. Çünkü Allah, orada yok iken haşr meydanına gelmektedir. Bu yaratılmışlara özgü bir durum olup Allah hakkında muhâldir. Hadiste, Allah'ın kullarının O'nu daha önce görmüş oldukları sûret üzere tanıdıkları, fakat başka bir sûrette gelince O'nu tanımadıkları ifade edilmektedir. Bu da kulların O'nu daha önce gördükleri ve özelliklerini bildikleri anlamına gelir ki, böyle bir şey muhâldir. “Sûret” kelimesinin “sıfat” olarak tefsir edilmesi mümkün değildir. Çünkü sıfatlar, gözlerle ile müşahade edilmez, ancak uzunluk, genişlik, siyahlık ve beyazlık gibi somut bir sıfat olursa görmekle bilinirler. Allah Teâlâ'nın sıfatları birbirine zıt bir şekilde değişikliğe uğramaz. Allah Teâlâ'nın, “Sen bizim Rabbimiz değilsin!” dedirtecek sıfatları yoktur.⁸⁴¹

⁸⁴⁰ İbn İdrîsû Mustafa b. Muhammed, **el-Fikru'l-'akadî fi'l-İbâdiyye hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî**, Cem'iyetü't-Türâs, Gardaya, Cezayir, 1424/2003, s. 300-301; Cuperly, **Medhal**, s. 236.

⁸⁴¹ Halîlî, **el-Hakikatü'd-dâmiğa**, s. 52-53, 57-58. Bu meseledeki ihtilaf eskidir ve farklı İslâm mezhepleri arasında malumdur. Hulasa, Ehli Sünnet'in çoğunluğu kıyâmet gününde müminlerin Allah'ı görmelerinin caiz olduğu görüşündedir. Dârekutnî *Ru'yetullah* isimli bir eser yazmıştır. (Thk: İbrahim Ali, Ahmet Fahri Rufai, Mektebetü'l Menar, Ürdün, Hicri 1411.) Aynı şekilde, İbn Nehhâs (ö. 416/1025) da *Ru'yetullahi Tebâreke Ve Teâlâ* adlı eserini yazmıştır (Thk. Mahfuz Abdurrahman, Dâru'l-İlmiyye, Hindistan.) Beyhakî'ninde (ö. 458/1066) bu konuda *El-İ'tikad* adlı eseri vardır (Thk. Ahmed Usam El-, Dâru'l-Afaki'l-Cedide, Lübnan, Hicri 1401.) Dekkâk'ında (ö. 516/1125) *Meclisu'l-İmla fi Ru'yetullah* adlı eseri vardır (Thk. Şerif Hatim el-Avnî, Mektebetü'r-

Allah Tealâ'nın kıyamette görülmesi meselesi ru'yetullahı kabul eden Ehl-i sünnet ile bunu reddeden İbadiyye arasında ihtilaflıdır. Ehl-i sünnet itikatta ahad haberin Kur'an-ı Kerime arzı ilkesini kategorik olarak gerekli görmez, bu konuyu da itikadî meseleler arasına alır. Ehl-i sünnete göre mü'minlerin Allah'ı ru'yetini farklı vecihlerle tamamıyla bu manada açıklayan rivayetler oldukça fazladır. Ebu Hanife (ö. 150/767) mü'minlerin gözleriyle Allah'ı ru'yetini teşbih ve keyfiyetsiz olarak gerçekleştirceği görüşünü desteklemiştir.⁸⁴² İmam Malik (ö. 179/795) ise bu meseleye "Kıyamet günü insanlar Allah (cc.)'a gözleriyle bakarlar" sözüyle işaret eder.⁸⁴³ Ahmed b. Hanbel, mü'minlerin Allah'ı göreceğini zikreder ve bunun karşılığında kıyamet gününde Allah'ın ru'yeti meselesini nefy eden Cehmiyye'ye şöyle eleştirir: "Umuyoruz ki kıyamet günü Cehmiyye ve onun taraftarları Rablerine bakamazlar, Allah'tan mahrum kalırlar. Çünkü Allah kafirlere '*Hayır, onlar rablerini (görmekten) mahrumdurlar.*'⁸⁴⁴ buyurmuştur. Eğer kafirde mü'minde Allah'tan mahrum kalacak ise mü'minin kafirden farkı nedir?⁸⁴⁵

Razî (ö. 606/1210) ise ru'yetullah meselesine şu delillerle işaret eder; "Saf-temiz kalpler tabiatı gereği Allah'ın marifetinin sevgisine en mükemmel vecihlerle yönelir ve onun marifetinin en mükemmel yolu ise ru'yettir. Herkes, Allah'ın görmeyi arzu eder. Eğer bu sabit olursa onun kesin bir şekilde gerçekleşmesi "*Orada sizin her istediğiniz vardır*"⁸⁴⁶ ayetiyle olur."⁸⁴⁷

2) Kur'ân'ın Sübûtu Konusunda Şüpheye Düşüren Rivayetler

Rüşd, Suudi Arabistan, 1997) Bunun dışında *Sahîh-i Buharî*, *Sahîh-i Müslim* ve diğer hadis kitaplarında olduğu gibi, birçok muhaddis, eserinde ru'yet hadislerini tahrîc etmiştir. Hepsisi de ru'yetin var olduğunu kabul etmiş ve ru'yet ile idrak ve ihatanın birbirinden farklı olduğunu belirtmişlerdir.

⁸⁴² Ebû Hanife (150/767), **Fıkhu'l-ekber**, Arap Emirlikleri, Mektebetü'l-Furkân, 1. basım, 1999, s. 53.

⁸⁴³ İbn Batta, **el-İbanetü'l-Kübrâ**, Thk. Yusuf b. Abdillâh el-Vâbil, Riyad: Dâru'r-Raye, 2. basım, 1418, C. VI, s. 127.

⁸⁴⁴ Mutaaffîfîn, 83/15.

⁸⁴⁵ Ahmed b. Hanbel (241/855), **er-Red ale'l-Cehmiyye**, Thk. Sabrî b. Selame Şâhîn, b.y.: Dâru's-Sebât li'n-Neşr, 2002, C. I, s. 133.

⁸⁴⁶ Fussilet 41/31.

⁸⁴⁷ Râzî (606/1210), **Tefsiru Râzî**, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 3. basım, 1420, C. XIII, S. 103.

İbâdiyye, Kur'ân'ın sarîh âyetlerine aykırı olan ve Kur'ân hakkında şüpheyi düşüren rivayetleri de bizzat Kur'ân'a aykırı bularak reddetmiştir. Zira Allah Teâlâ Kur'ân'ın korunmasını üstlenerek şöyle buyurmuştur: “*Kuşkusuz o zikri biz indirdik biz! Ve onun koruyucusu da elbette biziz!*” (Hicr, 15/9); “*Onu (Kur'ân'ı) toplamak ve okutmak bizim üzerimizdir.*” (Kıyâmet, 75/17) Buna göre ona olmayan bir şeyin eklendiği, onda veya ondaki bir şeyde noksanlık olduğu hususunda şüphe etmek mümkün değildir. Ona kuşku ve şüphenin karışması imkânsızdır. Ümmet, Kur'an'daki bir şey hakkında şüphe eden veya bir harf bile olsa ondaki bir şeyi reddeden kimsenin İslâm'dan çıkan bir mürted olduğu konusunda icmâ etmiştir.

İbâdiyye, İbn Mes'ûd'dan nakledilerek Muavvizeteyn'in (Felak ve Nâs sûrelerinin) Kur'ân'dan olduğu hususunda şüpheyi düşüren rivayetleri kesin bir dille reddetmekte ve İbn Mes'ûd'un böyle bir şey söylemediğini, uzaktan veya yakından buna işaret etmediğini kesin bir şekilde ifade etmektedir. Söz konusu rivayet kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Zirr b. Hubeyş dedi ki: “Übeyy b. Ka'b'a Muavvizeteyn hakkında sordum, dedim ki: Ey Ebu'l-Münzir! Kardeşin İbn Mes'ûd şöyle şöyle (Muavvizeteyn sûreleri Kur'ân'dan değildir) diyor. Übeyy dedi ki: Ben de Resûlullah'a (s.a.v.) sordum. Bana, 'Bana böyle söylendi. Ben de söyledim. (Yani, Cebrail tarafından bana böyle okundu.)' dedi. Dedi ki: Biz, Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediği gibi söylüyoruz.”⁸⁴⁸

İbâdiyye, Kur'ân-ı Kerîm'in sübûtu konusunda şüpheyi düşen kimsenin zorunlu olarak dinden olduğu bilinen bir şeyi inkâr etmesi sebebiyle mürted olacağı görüşündedir. Abdullah b. Mes'ûd gibi bir sahâbîden böyle bir şeyin sâdır olması imkânsızdır. Bu rivayetin bâtil olduğu meselesinde İbâdiyye Ehl-i Sünnet âlimlerinden Bâkılânî (ö. 403/1013),⁸⁴⁹ İbn Hazm,⁸⁵⁰ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/12010),⁸⁵¹ Nevevî (ö. 676/1277),⁸⁵² Zerkeşî (ö. 794/1392)⁸⁵³ ve İbn Nizâmüddin

⁸⁴⁸ Buhârî, Tefsîr'ul-Kur'an, 114.

⁸⁴⁹ Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr b. et-Tayyib, **Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân**, Thk. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye, 1391/1971, s. 90; a.mlf. **el-İntisâr li'l-Kur'ân**, Thk. Muhammed 'Îsâm el-Kudât, Amman-Beyrut, 1422/2001, s. 300-330.

⁸⁵⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, **el-Muhallâ**, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, t.y., C. I, s. 32.

⁸⁵¹ Râzî şöyle diyor: “Önceki kitaplarda İbn Mes'ûd'un Fâtiha sûresini ve Mu'avvizeteyn sûrelerinin Kur'ân'dan olduğunu inkâr ettiği nakledilmiştir... Zann-ı galibe göre, bu görüşün İbn

el-Ensârî (ö. 1225/1810)⁸⁵⁴ gibilerin görüşleriyle uyum göstermektedir. Zira bu âlimler de söz konusu rivayetin asılsız ve yalan olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁵⁵

3) Hz. Peygamber'in Ahlâkı Hakkında Ta'n İçeren Rivayetler:

Hz. Peygamber'in ahlâkı hakkında ta'n içeren rivayetler, hem aklın gereklerine hem de açık bir şekilde Kur'an âyetlerine aykırı olduğu için reddedilmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) ahlâkının üstünlüğünü ifade eden âyetlerden bazıları şöyledir: *"Sen, büyük bir ahlâk üzeresin!"*⁸⁵⁶; *"Şüphesiz içinizden size öyle bir Resûl geldi ki sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün, mü'minlere şefkatli, merhametlidir."*⁸⁵⁷; *"(Ey Muhammed!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*⁸⁵⁸

Bu konuda bâtil hükmü verilerek reddedilen rivayetlerden biri Müslim'in *Sahîh*'inde geçen şu rivayettir: Sâbit el-Bünân'nin Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğine göre: "Resûlullah'ın (s.a.v.) ümmüveledi (Mâriye) ile birlikte olduğu iddia edilen bir adam varmış. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) Ali'ye, *"Git, onun boynunu vur!"* demiş. Ali yanına varınca, onu bir kuyunun içinde serinlerken bulmuş. Ali ona, *"Dışarı çık!"* demiş ve elinden tutarak dışarı çıkarmış. Bir de bakmış ki, adam

Mes'ûd'dan nakli yalan ve asılsızdır." Bkz. Râzî, Fahrüddîn, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981, C. I, s. 222-23.

⁸⁵² Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref, **Kitâbu'l-mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî**, Thk. Muhammed Necîb Mutî'i, Mektebetül-İrşâd, y.y., t.y., C. III, s. 396.

⁸⁵³ Zerkeşî, Bedrûddîn Muhammed b. Abdullah, **el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru't-Türâs, Kahire, 1404/1984, C. II, s. 127-28.

⁸⁵⁴ İbn Nizâmüddîn, Abdülalî Muhammed b. Nizâmüddîn Muhammed, **Fevâtihi'r-rahâmût Serhu Müsellemi's-sübût**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, C. II, s. 11-13.

⁸⁵⁵ Halîlî, **el-Hakikatü'd-dâmiğa**, s. 65-67. Bu rivayetin açıklaması konusunda, İbn Mesud'un, belki bunu teyit amacıyla söylediği, belki de hadisi Resûlullah'tan (s.a.v.) duymamış olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak hadisin Hz. Peygamber'den geldiği teyit edilince, ikisinin de Kur'an'dan olduğunu kabul etmiştir. Bunu Zürcânî (ö. 1367/1948) *Menâhili'l-irfan* isimli eserinde söylemiştir. (C. I, s. 275-276) Bezzâr da İbn Mesud'un, belki de bu surelerin Kur'an'dan oluşlarını inkâr etmeyi kastetmeyip bu iki surenin Mushaf'ta bulunmadığını kastetmiş olabileceğini söylemiştir. Ancak Resûlullah'ın (s.a.v.) ikisinin de Mushaf'ta yazılmasını emrettiği kendisine haber verilince, konu kapanmıştır. İbn Hacer **Fethu'l-bâri**'de bunu zikreder. (C.VIII, s. 571).

⁸⁵⁶ Kalem, 68/4.

⁸⁵⁷ Tevbe, 9/128.

⁸⁵⁸ Enbiyâ, 21/107.

zekeri olmayan bir hadımmış. Bunun üzerine Ali elini ondan çekmiş. Sonra Nebî'ye (s.a.v.) gelerek, “Yâ Resûlullah! Bu adam, zekeri olmayan bir hadım!” demiş.”⁸⁵⁹

İbâdiyye'ye göre, Allah'ın Kitâb'ında kendisi hakkında yapılan övgülerden ve onun pak sîretinden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en üstün maddi ve manevî sıfatlara sahip olduğu ve bir beşerin ulaşabileceği en üstün kemâlât ile donanmış olduğu görülmektedir. Durum böyle iken Hz. Peygamber (s.a.v.), nasıl olur da herhangi bir araştırma yapmadan ve kesin bir kanıta ulaşmadan masum bir adamın öldürülmesi emrini verebilir diyerek eleştirilmiştir. Ona hak ile bâtılı, doğru ile yanlış birbirinden ayırması için Kur'ân verilmiş, suçsuz bir adamın öldürülmesinin de ne kadar büyük suç olduğu çeşitli Kur'ân âyetlerinde bildirilmiştir. Hadis şârihlerinin zikredilen hadisin kabulü için yaptıkları yorumları zorlama olarak gören Halîfî, yukarıdaki rivayet ve benzerlerinin şu nedenlerden dolayı reddedilmesi gerektiğini söyler: 1) Böyle bir şey herhangi bir kanıta dayanmamakta ve zan içermektedir. Zan ile hareket etmek Kur'ân âyetlerine uygun değildir. 2) Rivayete göre adamın Resûlullah'ın ümmüveleidiyle birlikte olduğu iddia ediliyor, yoksa adam kendisi böyle bir iddiada bulunmuyor. 3) Münâfıkların bile öldürülmesi emri vermeyen Hz. Peygamber (s.a.v.) böyle bir adamın öldürülmesi emrini vermiş olamaz. 4) Eğer gerçekten Hz. Peygamber (s.a.v.), adam öldürülmeyi hak ettiği için böyle bir emir verseydi, Hz. Ali bu emri mutlaka yerine getirirdi.⁸⁶⁰

Kurtubî, Bezzâr'dan naklen ziyâde bilgi içeren bir rivayeti Ali b. Ebî Tâlib'den nakleder. Buna göre olay şöyle gelişmiştir. Der ki: “Amcasının oğlu olan bir kıptî ile Mâriye hakkında söylentiler çoğaldı. Resûlullah (s.a.v.) bana, ‘Bu kılıcı al ve git. Eğer onu Mâriye'nin yanında görürsen öldür.’ “Ya Resulallah, işlenmiş sikkenin durumu gibi bana emrettiğini yapıncaya kadar hiçbir şeyi dikkate almayayım mı? yoksa şahit olan, orada hazır bulunmayanın görmediğini görür (kabilinden yeni duruma göre tavır mı alayım?)” dedim. bunun üzerine Rasulullah: “Şahit olan, orada hazır bulunmayanın görmediğini görür” dedi.”⁸⁶¹

⁸⁵⁹ Müslim, “Tevbe”, 2771.

⁸⁶⁰ Halîfî, **el-Hakikatü'd-Dâmiğa**, s. 81-89.

⁸⁶¹ Kurtubi, **el-Müfhim lima Eşkele min Telhisi Kitabı Müslim**, thk. Muhyiddin ve diğerleri, Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996, C. V, s. 146. Krş. Bezzâr, **Müsned**, C. II, s. 237, Hadisin açıklaması için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C.II, s. 63 (Sindî'nin haşiyesi).

Bu rivayet, Mâriye'nin (r.anha) amcasının oğlunun kendisini çok ziyaret etmesinin, ta'zîri gerektiren bir töhmete sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Ali onun hadım olduğunu görünce, kısası uygulamadan Resûlullah'a (s.a.v.) döndü. Çünkü adam kısası hak etmemişti.

4) Hz. Peygamber'in Ashâbını İthâm İçeren Rivayetleri

Sahâbenin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emirlerine karşı çıktıklarını ifade eden bazı rivayetler de İbâdî ilim adamları tarafından Kur'ân'a aykırı sayılmıştır. Onlara göre bu gibi rivayetler Kur'ân'ın şu âyetlerine muhaliftir: *"Muhammed Allah'ın resûlüdür. Onun yanında bulunanlar, kâfirlere karşı şiddetli kendi aralarında merhametlidirler. Onların, rüku ve secde ederek Allah'ın lütuf ve rızasını aradıklarını görürsün. Yüzlerinde secdelerin izinden nişanları vardır. Onların Tevrat'taki vasıfları ve İncil'deki vasıfları şudur: Bir ekin gibidirler ki, filizini çıkardı, onu güçlendirdi, kalınlaştı, derken gövdesinin üstüne dikildi, ekincilerin hoşuna gider, onlara karşı kâfirleri de öfkelenendirir bir duruma geldi. Allah onlardan inanıp iyi işler yapanlara mağfiret ve büyük mükafaat va'detmiştir."* (Fetih, 48/29); *"(O mallar), şu muhâcir fakirlere aittir ki, onlar yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır; Allah'ın lütuf ve rızasını ararlar; Allah'a ve resûllerine yardım ederler. İşte doğru olanlar onlardır. Ve onlardan önce o yurda (Medine'ye) yerleşen, imana sarılanlar kendilerine hicret edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden ötürü göğüslerinde bir ihtiyaç duymazlar. Kendilerinin ihtiyaçları olsa dahi, (onları) kendi canlarına tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."* (Haşr, 59/8-9)

İbâdiyye'nin Kur'ân'ın mezkur âyetlerine arz ederek bâtil hükmünü verdiği rivayetlerden biri, İbn Abbâs'tan yapılan şu rivayettir: Hz. Peygamber'in (son hastalığı sırasında) ağrısı şiddetlenince, *"Bana yazı yazacak şey getirin ki, size öyle bir kitâb (vasiyyetnâme) yazayım, benden sonra dalâlete düşmeyezsiniz!"* buyurdu. Bunun üzerine Ömer (r.a.), *"Peygamber'in hastalığı şiddetlendi. Bizim elimizde de Allah'ın Kitâbı var, o bize yeter"* dedi. Bunun üzerine (oradakiler) tartışmaya başladılar ve gürültü çoğaldı. Peygamber (s.a.v.), *"Yanımdan uzaklaşın, benim yanımda tartışmanız doğru değildir."* buyurdu. İbn Abbâs hayatının ileri

zamanlarında, “Resûlullah ile kitabı (vasiyyetnâmesi) arasına giren şey, tam anlamıyla bir musibettir” diyordu.⁸⁶²

Bu rivayet, ashâbının Hz. Peygamber’in (s.a.v.) emirlerine karşı gelmeye cüret ettiklerine ve bütün ümmetle ilgili olsa bile onun emirlerinin yerine getirilmesine karşı çıktıklarına delâlet etmektedir. Ömer b. el-Hattâb gibi bir sahâbeyi bu şekilde nitelemek aklın alacağı bir durum değildir. Çünkü Hz. Ömer, Hz. Peygamber’e itaat hususunda en titiz sahâbîlerden biriydi. Öte yandan rivayette, geriye kalan sahâbenin Hz. Ömer’in bu sözüne karşı çıkmadıkları anlatılmaktadır. Delili de Ömer, eğer Resûlullah’a (s.a.v.) hitap etseydi, direk hitap ederdi. Sanki “Yanımızda Allah’ın kitabı vardır. Bize yeter.” sözü Resûlullah’ın etrafında ihtilaf eden sahâbîlere bir reddiyedir, Resûlullah’a (s.a.v.) değildir. Hz. Ömer’in böyle bir şeyi söylediği kabul edilse bile geriye kalanların ümmetin genelini ilgilendiren bir konuda sükût etmiş olmaları makul değildir. Senedleri sağlam olsa da kat’î delillerle bize ulaşan sâbitelere ve inançlara aykırı oldukları için bu gibi hadisler’in kabul edilmemeleri gerekir.⁸⁶³

İbâdiyye’nin bu görüşlerinden onların Hz. Ömer’in durumuyla ilgili olarak yapılan te’vili kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bu te’vile göre Hz. Ömer’in tepkisi, hastalığı ve yorgunluğunun artmış olduğu bir sırada Hz. Peygamber’den bir yazı (vasiyyetnâme) yazmasını isteyen kimseye yönelikti. Yoksa Resûlullah’ın (s.a.v.) talebini engellemeye yönelik değildi. Öte yandan Hz. Peygamber’in kendisine geldikten sonra söz konusu mektubu yazmaması, onun lüzumlu olmadığını göstermektedir. Zira lüzumlu olsaydı, Resûlullah’ın (s.a.v.) kendisini engelleyen kimsenin bu hareketini çirkin bulurdu ve yazı aletlerini mutlaka talep ederdi.⁸⁶⁴

Bu hadiseyi Kurtubî “Onun katline dair emrinin onda katli gerektirecek halin bulunması şartıyla olduğuna delalet ettiğini, onu anlamadığı için ‘Ali’nin bunu

⁸⁶² Buhârî, “Megazi”, 83; Müslim, Vasiyye”, 1637.

⁸⁶³ Halilî, **el-Hakikatü’l-dâmiğa**, s. 106-108. Yukarıdaki ifadelerden anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber’in hastalığı sırasında Hz. Ömer ile diğer sahabe arasında geçen bu hadiseyi İbâdiyye, sırf sahâbenin faziletiyle ilgili bir mesele kabul etmemektedir. Bilakis bunun itikâdî bir mesele olduğu görüşündedirler ve hadisi de bu sebeple reddetmişlerdir.

⁸⁶⁴ Kârî, Ali b. Sultân, **Mirkâtü’l-mefâtih Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbih**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1422/2001, C. XI, s. 112-117.

sorduğunu, açık ve hoşnut edici bir şekilde açıkladıktan sonra sorunun ortadan kalktığı” şeklinde anlamıştır.⁸⁶⁵

Mazerî ise bu mesele hakkında *el-İcâbe* adlı eserinde şu görüştedir “Karinelerin emirler ile mukayese edildiği emirin aslının nedb olduğunu söyleyenlere göre onun nedbden vücuda nakledilmesinin, aslının vücut olduğunu söyleyenlere göre ise onun vücuttan nedbe nakledilmesinde hilaf yoktur. “İf’al” sigası ibaha, tahyîr ve bunun dışındaki meanî ilminin çeşitlerine delalet eder. Belki de karineler Hz. Peygamber’e açtı. Onlara vücut gerekmediği için onları kendi hür seçimlerine bırakmıştır. Onlar kendi içtihatlarına göre seçimlerinde ihtilaf etmişlerdir.”⁸⁶⁶

İbn Hacer Hz. Peygamber’in emrinin ihtiyar üzerine olduğu anlayışını destekledi. Hz. Peygamber daha sonra günlerce yaşamasına rağmen bu emrinden dönmedi. Eğer o vacib olsaydı onları ihtilaf üzere bırakmazdı, çünkü O (sav.) muhaliflerinin muhalefeti üzerine tebliği terk etmedi. Sahabe emrin kesin olmadığı durumlarda Hz. Peygamber’e müracaat ediyordu, eğer Hz. Peygamber bir karar verdiyse ona uydular.⁸⁶⁷

3.2.2. Hadisin Sünnete Arzı

İbâdiyye, *sünnet* –hadisçilerin ıstılahı olarak– ile, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözleri, fiilleri, takrîrleri, yaratılış nitelikleri, ahlâkî vasıfları, sîreti, gazveleri ve bi‘setinden önceki bazı haberlerini” kastederler. Onlara göre *hadis* ise sünnetin bir cüz’üdür. Hadis, sadece Hz. Peygamber’e nisbet edilen söz, fiil, takrîr, yaratılış nitelikleri ve ahlâkî vasıfları ile sınırlıdır. Hem sünnet hem de hadis, Hz. Peygamber’in haberleriyle ilgilidir. Ancak –tanımlarda da açıklandığı gibi– sünnet hadisten daha geniş bir alana sahiptir. Çünkü sünnet hadisten fazla olarak Hz. Peygamber’in bi‘setten önceki haberlerini, sîreti ve gazvelerini de kapsamaktadır.⁸⁶⁸

İbn Bereke ise “sünnet”i ikiye ayırarak incelemektedir. Onun sünnet hakkındaki ifadeleri şu şekildedir:

⁸⁶⁵ el-Kurtubî (ö. 656/1258), *Müfhim*, C. V, s. 146.

⁸⁶⁶ Nevevi (Ö. 676/1277), *el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, Beyrut: Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, 2. Baskı, 1392 h, C. XI, s. 92.

⁸⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bari şerhi Sahihi Buhâri*, C. I, s. 209.

⁸⁶⁸ Muleykî, *Fethu’l-Muğîs fi ‘Ulûmi’l-Hadîs*, s. 10, 17.

Sünnet iki çeşittir: 1) Hakkında icmâ edilen sünnet: Bu icmâ sebebiyle onun sıhhatinin araştırılmasına ihtiyaç yoktur. 2) Hakkında ihtilaf edilen sünnet: Herkes buna dair bilgiye ulaşamamıştır. Bu yüzden bunun sıhhati konusunda insanlar arasında tartışma meydana gelmiştir. Bu yüzden onların senedlerinin araştırılması gerekir. Sübûtu sabit olduğunda onların hangi manaya geldiği müzakere edilir. Onların hükümleri konusunda Kur'ân belirleyicidir.⁸⁶⁹

Netice itibariyle İbn Bereke sünnet'i, "hakkında icmâ edilen sünnet" ve "hakkında ihtilaf edilen sünnet" olmak üzere ikiye ayırmış, ikinci nevinin sıhhatinin bilinmesi için öncelikle senedlerinin araştırılması ve mümkün olduğu ölçüde sıhhat derecesinin ortaya konulması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, ikinci nevideki hadislerin sıhhati sabit olduktan sonra te'vil ve tefsir edilir. Şayet hükümlerde bir tartışma olursa, hadisin sıhhati konusunda nihai karar verebilmek için son noktada Kur'ân-ı Kerîm'e müracaat edilir.

3.2.2.1. Hadis-Sünnet İlişkisi

Hadisin sünnete arz edilmesinden bahsederken, hadis mütevâtir olsun âhâd olsun "hadisin sünneti tahsis ettiği" ifade edilmişti. Mesela Resûlullah'ın (s.a.v.), "*Namaz sana nerede yetişirse sen namazı orada kıl.*"⁸⁷⁰ hadisinde namazın her yerde kılınabileceğine dair umûmî bir hüküm bulunmaktadır. Ancak Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet edilen bir hadiste şöyle geçmektedir: "*O (Resûlullah); mezarlıklar, hayvan kesim yerleri, çöplükler, hamamlar, yolun ortası ve deve ahırlarında namaz kılmaktan nehyetti.*"⁸⁷¹ Böylece bu hadis birinci haberin umûmîliğini tahsis etmiş, her yerde bunun uygulanmayacağını belirtmiştir.⁸⁷² Bu durumda hadislerden çıkan ortak mana şu şekildedir: "Mezarlıklar, hayvan kesim yerleri, çöplükler, hamamlar, yolun ortası ve deve ahırlar hariç namaz sana nerede yetişirse, namazı orada kıl!" Nitekim Şevkânî (ö. 1250/1834), "Mezarlıklarda, hamamlarda vb. yerlerde namaz kılmaktan nehyeden hadisler, hâss olup umûmî olanların bunun üzerine bina edileceğini" söylemiş ve Resûlullah'ın (s.a.v.), "*Namaz sana nerede yetişirse sen namazı orada kıl!*"⁸⁷³ hadisinin umûmî olduğunu söylemiştir.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. II, s. 415-416.

⁸⁷⁰ Buhârî, "Ehadisü'l-Enbiya", 83; Müslim, "Mesacid", 520.

⁸⁷¹ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 60; Tirmizî, "Ebvabü's-Sala"t, 108; İbn Mâce, "Mesacid", 4.

⁸⁷² İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. I, s. 67-68.

⁸⁷³ Buhârî, "Ehadisü'l-Enbiya", 83; Müslim, "Mesacid", 520.

Aynı şekilde İbâdiyye'ye göre saf arkasında münferid olarak kılınan namazın hükmü, o namazın fâsid olduğu şeklindedir. Resûlullah'ın (s.a.v.), “*Namaz sana nerede yetişirse sen namazı orada kıl!*”⁸⁷⁵ hadisi olduğu itirazına ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.), “*Saflarınızı bitiştin!*”⁸⁷⁶ ve “*Saflarınızı düzeltin!*”⁸⁷⁷ buyurduğu söylenerek cevap verilmiştir.⁸⁷⁸

Sünnet, mücmel haberleri tefsir eder. Hz. Peygamber'in şu hadisi bunun örneğidir: “*Hiç bir evlat babanın hakkını ödeyemez. Onu köle olarak bulup da satın alıp ve azad etmesi müstesna!*”⁸⁷⁹ Bu hadis, nasıl anlaşılması gerektiğinde tartışma bulunan mücmel bir rivayettir. Ancak “*Kim kendine (nikâhı) haram olan bir yakına mâlik olursa, o (köle) azâd edilir.*”⁸⁸⁰ şeklindeki rivayet, birinci rivayeti tefsir etmektedir. İki haber sahih olduğu zaman, müfesser olana uymak daha evlâdır; onunla amel etmek mücmel ile amel etmekten daha evlâdır.⁸⁸¹

İbâdî kaynaklarda zikredilen uygulamalı örneklerden onların, bir haberi âdil kimse naklediyor, muâriz başka bir durum bulunmuyor ve onun yanlış olduğuna dair bir

⁸⁷⁴ Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, 1. Baskı, Dâru'l-Hadîs, 1413/1993, C. II, s. 160.

⁸⁷⁵ Buhârî, “Ehdisü'l-Enbiya”, 83; Müslim, “Mesacid”, 520.

⁸⁷⁶ Dârimî, “Sala”t, 46; Nesâî, “İmame”, 42; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. III, s. 154, 160, 283; C. V, s. 262.

⁸⁷⁷ Dârimî, “Salat”, 46.

⁸⁷⁸ Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, C. II, s. 832.

⁸⁷⁹ Müslim, “İtk”, 1510; Tirmizî, “Ebvabü'l-Birr”, 8; İbn Mâce, “Edeb”, 1.

⁸⁸⁰ Hadisin farklı lafızlarla geçtiği yerler için bkz. Ebû Dâvûd, “İtk”, 8; Tirmizî, “Ebvabü'l-Ahkam”, 26; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. V, s. 15, 18.

⁸⁸¹ Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, C. III, s. 1459-1460. Ehl-i Sünnet'e göre bu meselede iki durum söz konusudur: *Birincisi*, ilk hadisin imkânsız bir şeyle mübâlağa yapılması şeklinde anlaşılmasıdır. Yani, “hiç bir evlat, böyle bir şey imkânsız olduğu hâlde, babasını köle olarak bulup da satın alsın ve âzâd etse bile, onun hakkını ödeyemez!” demektir. Nitekim Tîbî de bu görüştedir. (Kârî, **Mirkât**, No: 3391). İkinci hadis müfesser olup onunla amel edilir. *İkinci durum*; ittisâl ve inkıtâ', ref' ve vakf nedeniyle ikinci hadisle amel etmeyi tercih eden kişiler, birinci hadisi zayıf saymışlardır. Oysa ikinci hadisi Nesâî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da “İsâ b. Muhammed Ebû 'Umeyr Remlî ve İsâ b. Yûnus → Damra → Süfyân → Abdullah b. Dînâr → İbn Ömer” isnadıyla Resûlullah'ın (s.a.v.), “*Kim kendine (nikâhı) haram olan bir yakına mâlik olursa, o (köle) azâd edilir.*” buyurduğunu tahrîc ettikten sonra şöyle demiştir: “Bu hadisi, Ebû Damra'dan başkasının Süfyân'dan rivayet ettiğini bilmiyoruz. Bu hadis münkerdir.” (Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, No: 4897). Ehl-i Sünnet'in bu iki hadis hakkında ortaya koyduğu iki yaklaşım, İbn Bereke'nin *el-Câmi*'de özetle ifade ettiklerine benzemektedir. İbn Bereke, birinci hadisin mücmel olup çeşitli şekillerde te'vil edildiğine işaret etmiş, fakat iki hadisin senedi hakkında herhangi bir görüş kaydetmemiştir. O, “*Kim kendine (nikâhı) haram olan bir yakına mâlik olursa, o (köle) azâd edilir.*” şeklinde gelen ikinci hadisi, mücmel olan birinci hadisin müfesseri olarak kabul ederek her iki hadisin arasını cem' etmiştir. Ehl-i Sünnet ise, ikinci hadisin kendisiyle amel edildiğini, birinci hadisin zayıf olduğunu veya mübâlağa olarak yorumlanması gerektiğini kabul etmekle beraber hadislerin senedleri hakkında zikredilen görüşleri de detaylı olarak vermiştir.

delil görünmüyorsa onunla hüküm verileceği görüşünde oldukları anlaşılmaktadır. Eğer hadisler birbiri arasında çelişirlerse, daha önce izah ettiğimiz gibi, hadisler arasında tercih yapılır. Bir hadise ait tarikler bir araya toplandığı zaman o hadisin lafız farklılıkları ortaya çıkar. Bir köledeki hissenin âzâd edilmesiyle ilgili hadiste, “Nâfi → İbn Ömer” tarikiyle Nebî’nin (s.a.v.), *من أعتق شركاً له في عبدٍ وكان له مال يبلغ ثمن*, “Bir kimse, bir köledeki hissesini azad edip kölenin (geri kalan) kıymetini ödeyecek kadar mala sahip bulunursa, köleye, o maldan adil bir kıymet biçilir. Ortaklarına hisselerini verir ve köle onun namına azad olur. (Eğer hissesini azad eden ilk kimsenin, diğer ortakların hisselerini ödeyecek bir malı bulunmazsa,) işte o zaman köleden azad ettiği azad olur.”⁸⁸² buyurduğu rivayet edilir. İbn Bereke, hadisi muhtasar olarak şu lafızla rivayet etmiştir: “*مَنْ أَعْتَقَ شِقْصاً لَهُ فِي عَبْدٍ قَوْمٌ عَلَيْهِ*” “İki kişi arasında ortak olan köledeki hissesini azad eden kimse, kölenin kıymeti biçilir.”⁸⁸³ buyurduğu rivayet edilir. Buna karşın “Katâde → Beşîr b. Nu‘mân → Ebû Hüreyre” tarikinde *استسعى بالقيمة*⁸⁸⁴ “O kıymeti ölçüsünde çalıştırılır.” ifadesi geçmektedir. Bazıları bunun, Ebû Hüreyre’nin görüşü ve fetvası olduğunu, bunun hadisin lafzından olmadığını ve hadisin lafzının *قَوْمٌ عَلَيْهِ* şeklinde olduğunu söylemiştir. “Katâde → Beşîr b. Nehîk → Ebû Hüreyre” tarikiyle Nebî’nin (s.a.v.), “Kim bir köledeki bir hissesini bağışlayıp onu âzâd ederse, âdil surette kıymeti takdir olunur. Ancak bunu ödemedede zorluk çekerse köle çalıştırılır.” buyurduğu rivayet edilmiştir. Bazı fukahâyâ göre bu ziyâde (köle çalıştırılır), Katâde’nin görüşüdür ve hadisin asıl metninde çalıştırılma kelimesi geçmemektedir. İbn Bereke, “Bana göre bir haber bir şahıstan rivayet edildiği zaman, aksine delil getirilmedikçe, bunların hepsi aynı şahsa nisbet edilir.”⁸⁸⁵ Yani bu sözün Katâde’ye ait olduğunu iddia etmek, ispat edilmesi gereken bir delile ihtiyaç vardır. Çünkü aslolan, bir söz rivayet edildiğinde aksini gösteren bir delilin olmadığı sürece, sözün tamamının söyleyene nispet edilmesidir.

⁸⁸² Buharî, “Şerike”, 47; Müslim “İtk”, 1501.

⁸⁸³ İbn Bereke, *el-Câmi‘*, C. III, s. 1466

⁸⁸⁴ Buharî, “İtk”, 5; Müslim “İtk”, 1503.

⁸⁸⁵ İbn Bereke, *el-Câmi‘*, C. IBuharî, “Şerike”, 47; Müslim “İtk”, 1501. 1466-1467.

Son olarak İbâdiyye'nin, mütevâtir sünnetin âhâd haberle nesh edilmesinin câiz görmediği, mütevâtirin sadece mütevâtir hadisle nesh edilileceğini genel görüş olarak kabul ettiği belirtilmelidir.⁸⁸⁶

3.2.2.2. Hadisin Sünnete Arzının Meşruiyeti

İbâdiler İslâm'da ikinci şer'î kaynak olmasından hareketle sünneti, Kur'ân-ı Kerîm'den müstakil olarak şer'î hüküm koyan bir kaynak olarak nitelendirdikleri için⁸⁸⁷ hadisin sünnete arz edilmesi önemli bir konudur. Sâlimî, Rebî'in *Müsned*'inde "Ebû Ubeyde → Cabir b. Zeyd → İbn Abbâs" isnadıyla rivayet edilen Nebî'nin (s.a.v.), "*Siz benden sonra ihtilaf edeceksiniz. Benden size gelen şeyi Allah'ın Kitâb'ına arzedin. Eğer ona uyarsa bendendir; şayet onunla çelişirse benden değildir.*"⁸⁸⁸ buyurduğu hadise destek olarak şu rivayeti zikretmiştir: "*Onu, Allah'ın Kitâb'ına ve benim sünnetime arz edin!*"⁸⁸⁹

İbâdiyye'nin hicrî 4. asır âlimlerinden İbn Bereke'nin "Şerâatin bütün hükümleri bir kaynaktan ve bir esastan alınmıştır. Bu kaynak âlemlerin Rabbi^ Allah'ın Kitâb'ıdır... Sünnet de Kitâb'dan alınmıştır."⁸⁹⁰ diyerek bu ikisinin asıl kaynak olduğunu, sonuç itibarıyla sünnetin de Kur'ân'a raci olduğunu belirtmiştir.

3.2.2.3. Hadisin Sünnete Arzının Şartları

İbâdilerde hadisin Kur'ân-ı Kerîm'e arzında gözetilen şartlar olduğu gibi hadisin sünnete arzında da birtakım kurallar bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, mütevâtirin altında bulunan hadisler (meşhûr ve âhâd) için sadece mütevâtir olan sünnet ölçü olarak alınır. Onlara göre diğer bir şart da, sadece akâidle ilgili haberlerin mütevâtir sünnete arz edilmesidir. Çünkü akâid meselelerinde ancak kesin deliller kabul edilir. Amel ifade edip ilim ifade etmeyen âhâd ahkâm hadisleri böyle değildir.⁸⁹¹

⁸⁸⁶ Siyâbî, *Fusûlu'l-Usûl*, s. 362.

⁸⁸⁷ Harûsî, Ahmed b. Sâlim b. Mûsâ, *İstiklâlü's-sünne bi't-teşrî' 'inde'l-İbâdiyye: dirâse ta'siliyye*, 1. Baskı, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnu'd-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1433/2012.

⁸⁸⁸ Rebî', *Müsned*, C. I, s. 13..

⁸⁸⁹ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. I, s. 90.

⁸⁹⁰ Emuhammed, Kasım Ömer Hac, "Menhecu Rivayeti'l-Ehâdis ve Nakduhâ İnde Fukahâi'l-İbâziyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî: İbn Bereke el-Ummânî Enmûzecen", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, Cilt: X, Sayı: 1, s. 239.

⁸⁹¹ Hadisin Kur'ân'a arzının şartları hakkında daha önce geçen "Hadîsin Kur'ân-ı Kerîm'e Arzının Şartları" başlığına bakınız. Orada da ifade edildiği üzere, itikâdla ilgili âhâd haberler Kitâb

Âhâd haberlerin mütevâtir haberlere arz edilmesi hususundaki bu mukayese, makbul haberlere ulaşma ve makbul olmayan haberlerden uzaklaşma yolunda kullanılmaktadır. Hadisin mütevâtir sünnete arzının bir neticesi olarak metinlerdeki illetlerin açıklanması konusunda İbâdî kaynaklarda bir uygulamaya rastlanmamıştır. Yani, hadislerdeki illetleri keşfetme hususunda sabit sünnetin rolü hakkında İbâdî âlimlerin herhangi bir değerlendirmesi tespit edilmemiştir.

Netice itibariyle hadisin mütevâtir sünnete arzı için konulan temel şartlar, hadisin Kur'ân-ı Kerîm'e arzı için konulan şartlarla aynıdır. Ancak İbâdî kaynaklarda bazı âhâd ahkâm hadislerinin, onlar tarafından mütevâtir sayılan sünnete arzına dair uygulamalar mevcuttur. Onların bu uygulamalarında iki durum ortaya çıkmaktadır. Birinci durum, âhâd ahkâm hadisin mütevâtir sünnete arzının, âhâd hadisin reddedilmesi ve o hadisin temelden Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet edilmiş olmasının şüpheli olduğunun beyan edilmesidir. İkinci durum, hadislerin birbirine arz edilmesidir ki, bu durum muhtelifu'l-hadîs meselesi olup âhâd haberleri mütevâtir sünnete arz etmek değildir.⁸⁹²

3.2.2.4. İbâdiyye'nin Hadisi Sünnete Arz Uygulamaları

1) Akâid Alanında Hadisin Sünnete Arzı Uygulaması

İbâdiyye, akâid alanında âhâd hadislerin mütevâtir sünnete arz edilmesi gerektiğine inanmasına rağmen⁸⁹³, araştırabildiğimiz kadarıyla onların bu alanda bir uygulama olarak akâid alanındaki âhâd bir haberi mütevâtir sünnete arz ettikten sonra reddettikleri bir haber tespit edilememiştir. Onların kitaplarındaki uygulamalar, akâidle ilgili âhâd hadisleri Kur'ân-ı Kerim'e arz edip ondan sonra reddetme üzerine yoğunlaşmıştır. İbâdiyye'nin teorik olarak "âhâd hadislerin mütevâtir sünnete arz edilmesi"ni bir ölçü olarak aldıkları görülmekle birlikte, fiilî olarak bunun uygulaması kaynaklarında mevcut değildir.

ve Sünnet'in kesin delillerine arz edildikten ve onlarla çatışmadığı tekid edildikten sonra kabul edilir. Aksi takdirde onunla ihticâc sakıt olur (Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 30).

⁸⁹² Muhtelifu'l-hadîs konusu bu bölümün ilerleyen kısımlarında gelecektir. Burada bu konu ile muhtelifu'l-hadîs arasındaki farkı ortaya koymak için kısaca bazı örnekler zikredilmiştir (Sâlimî, **Tal'atu's-Şems**, C. II, s. 23-24, 27-28).

⁸⁹³ Sâlimî, **Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh**, C. I, s. 90.

2) Ahkâm Alanında Hadisin Sünnet'e Arzı Uygulaması

Teorik olarak İbadilerin, “Sadece akide alanındaki âhâd hadisler mütevatir hadislerle arz edilir” dedikleri daha önce zikredilmişti. Ancak pratikte, İbâdîlerin bazı hadisleri sabit olan sünnete arz ettiklerini gösteren ameli örnekler de mevcuttur. Bu durum az önce zikredilen kuralın istisnaları olduğunu göstermektedir. Çünkü, teoride bir kural benimsemiş, ancak uygulamada farklı sonuçlar ortaya koymuşlardır. İbâdiyye'nin hadisi sünnete arz metodu araştırıldığında, onların bazı hadisleri arz ederken hadisin icmâ edilen sünnete aykırı olduğu konusunda çok az örneğe yer verdikleri görülmektedir. Bu konuda az sayıdaki örnekler de Câbir b. Zeyd gibi kadim fakihler arasında bulunmaktadır. Bunun örneği “nebîz ile abdest alma” meselesidir. Rebî'in Ebû Ubeyde'den onun da Câbir b. Zeyd'den rivayet ettiğine göre Câbir şöyle demiştir: “Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) cinlerle buluştuğu gece nebîzle abdest alması için ona izin vermiş. Ancak ben sahâbenin tamamının, “İbn Mes'ûd o gece orada değildi” dediğini işittim. Böylece onun adına söylenen yalan bertaraf edilmiş oldu. Gaybı en iyi Allah bilir.”⁸⁹⁴

Ebû Ubeyde ve diğer İbâdî fakihler, Hz. Peygamber'in (s.a.v) oruçlu iken hacâmat yaptırdığını bildiren hadisler sebebiyle, “*Hacâmat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur.*” hadisini reddetmişlerdir. Bu hususta İbâdiyye, kendilerince Resûlullah'tan rivayeti sabit olan hadisleri ve bazı sahâbenin sadece zayıflık korkusundan dolayı hacâmatı akşama doğru ertelediklediklerine dair rivayetleri zikretmektedirler. Nitekim Enes b. Mâlik'in (r.a.) hacâmat hususunda şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Biz zayıflık hariç hacâmatı kerih görmüyorduk.”⁸⁹⁵

İbâdîlerin hacâmat yapanın ve yaptıranın oruçlarını sahih kabul etmeleri, hacâmat yapanın da yaptıranın da oruçlarının sahih olduğu hususunda “sâbit sünnet” olduğunu kabul etmeleri sebebiyledir. Bu şekilde onlar, hacâmat yapanın ve yaptıranın oruçlarının sahih olduğuyla ilgili hadisleri alma hususunda Ehl-i Sünnet'in cumhuruna muvafakat etmişlerdir. Ancak her iki mezhep arasındaki fark, Ehl-i Sünnet'in “hacâmat yapanın ve yaptıranın orucunun bozulduğunu” bildiren hadisleri, onların oruçlarının sahih olduğunu bildiren hadislerle nesh edildiğini

⁸⁹⁴ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 34.

⁸⁹⁵ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 41.

kabul ederken⁸⁹⁶; İbâdiyye'nin, orucu bozulduğunu bildiren hadisleri sahih görmemesidir. İbâdiyye, Hz. Ali ve diğer sahâbeden gelen ve orucun bozulduğunu belirten hadisler hakkında Ebû Ubeyde'nin "Onların Ali'den yapmış oldukları rivayetler önemli bir şey değildir."⁸⁹⁷ sözünü delil olarak kullanmışlardır. Bu aynı zamanda İbâdî fakihlerin de görüşüdür.

Şâfi'î (ö. 204/820), Hanefî âlim es-Serahsî (ö. 490/1090)⁸⁹⁸ ve Hanbeli İbn Kudâme (ö. 620/1223)⁸⁹⁹ hadislerin neshi esasını benimsediler. Mensuh hadis Nebi'in (sav) oruçlu için buyurduğu: "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulmuştur" hadisidir. Şâfi'î'nin söylediğine göre: "... İbn Evs, fetih yılı Resulü Ekrem'den işitmiş ve o zaman haram olmadığı söylenmişti. İbn Abbâs'ın zikrettiği Nebinin kan aldırması hacın onuncu yılında "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulmuştur" hadisi ise hacdan 2 yıl önce fethin sekizinci yılında varid olmuştur. Bu durumda İbn Abbas'ın hadisi nâsîh, "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulmuştur" hadisi de mensuktur⁹⁰⁰.

İbn-i Hacer'in (ö. 856/1449) şöyle dediği nakledildi İbn-i Hazm'ın (ö. 456/1064) nesih "Kan alan ve aldıranın orucu bozulmuştur." hadisinin neshi için "Şüphesiz bu hadis sahihtir Ebi Sa'îd'in rivayetinden Nebi'nin (sav) oruçlu kimseye kan aldırma için ruhsat verdiğini gördük. Senedi ise sahihtir bu yüzden onu almak vaciptir, çünkü ruhsat daha sonra meydana geldi ve bu durum da "kan alsa da aldırma da orucu bozulmuştur" hadisinin neshine delalet eder⁹⁰¹.

Diğerleri ise İbn Huzeyme'nin görüşü olan "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulmuştur" hadisini tercih ettiler. Bu, daha öncesinde 'Atâ ve Abdurrahman b.

⁸⁹⁶ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C. IV, s. 205; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, **el-Muğnî**, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 3. Baskı, Riyad, 1417/1997, C. IV, s. 350.

⁸⁹⁷ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 41.

⁸⁹⁸ Serahsî, Muhammad b. Ahmed (Ö. 490/1090), **el-Mebsûf**, Darul-Me'rife, Beyrut, 1993, C. III, s.57.

⁸⁹⁹ İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmad (Ö. 620/1223), **el-Muğnî**, Mektebetul-Kâhire, 1968, C. III, s. 120.

⁹⁰⁰ Şâfi'î, Muhammed b. İdris (Ö. 204/820), **İhtilâful- Hadis**, Darul-Me'rife, Beyrut, C. VIII, s. 640.

⁹⁰¹ İbn Hacer, **Fethûl Bârî**, C. IV, s. 178.

Mehdî'nin görüşüdür. Hasan el-Basrî, ve İbn-i Sirin oruçlu kimsenin kan aldırmasını kabul etmemişlerdir. İbn Ömer, İbn Abbâs ve Ebu Musa ve Enes b. Malik de dahil olmak üzere bir grup sahabenin oruçluyken geceleri kan aldıkları nakledilir. Ebu Sa'îd el Hudrî ve İbn Mes'ûd, Ümmü Seleme ve Hüseyin b. 'Ali de buna ruhsat verdi⁹⁰².

Başka bir örnek, "Ramazan'da gün içinde hayızdan temizlenen bir kadının orucunun sahih olduğu" konusundadır. Ebû Gânim el-Horasânî, Hz. Âişe'den (r.a.) yapılan "Ben temizlendiğim gün hayızlı olarak sabahlıyorum. Temizlenmem gün ortasını bulmuyor. Ben de gusûl abdesti alıyorum ve oruç tutuyorum."⁹⁰³ şeklindeki rivayeti reddetmiş ve şöyle demiştir: "Üzerinde icmâ edilen sünnet, hayızlıya orucun farz olmadığı şeklindedir. Onun, (Ramazan dışında) diğer günlerde orucunu tutması gerekir. Dolayısıyla kural bakımından gündüzün başı veya sonu olması farketmez. Sahih kural, kadın hayız olduğu zaman oruç tutmaz ve oruca başlayamaz... Hayızlı kadının gündüzün başında veya sonunda oruç tutması doğru değildir. Bu hususta günün tamamı aynı şekildedir. Bu durumdaki kadının orucu bozulduğu için orucunu kazâ etmesi gerekir."⁹⁰⁴ el-Kutb Etfayyîş, bu hadisi reddetme sadedinde şöyle demiştir: "Bu hadisin Hz. Âişe'den rivayeti sahih değildir. Onun, hayızlı kadına günün geri kalanında oruç tutmayı emretmiş olması nasıl sahih olabilir? Çünkü o, hayızlı kadın temizlendiğinde günün geri kalanında yemesi gerektiğini söylüyor."⁹⁰⁵

Ehl-i Sünnet, fecirden sonra hayız kanı kesilen kadının oruç tutmasının sahih olmadığına icmâ etmiştir.⁹⁰⁶ İbâdiyye de Ehl-i Sünnet'in görüşüne uygun açıklamalarda bulunarak şöyle demiştir: "İbn Mes'ûd'un, "Gündüzün başında oruç tutmayan sonunda da tutmaz" dediği bize ulaştı. Hafsa'dan (r. anhâ) rivayet edildiğine göre o, günün geri kalanında yiyip içmeyi mübâh görmüş ve buna Resûlullah'ın (s.a.v.), "Geceleyin oruca niyet etmeyen kimsenin orucu yok sayılır."⁹⁰⁷ sözünü delil getirmiştir. Hasan (el-Basrî) ve aralarında Câbir b. Zeyd,

⁹⁰² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, C. III, s. 120.

⁹⁰³ Sünnî hadis kaynaklarında böyle bir rivayet bulamadık.

⁹⁰⁴ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 62.

⁹⁰⁵ Ebû Gânim, **a.g.e.**, C. II, s. 62, dipnot: 1.

⁹⁰⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, C. IV, s. 93.

⁹⁰⁷ Tirmizî, "Ebvabü's-Savm", 30; İbn Mâce, "Sıyam", 15.

Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân vd.'nin de bulunduğu âlimlerin geneli, ramazan ayında bir şehre gündüz iftar etmiş olarak gelen bir adamın o günün geri kalanında yiyemeyeceğini söylüyorlar. Üzerinde icmâ edilen sünnet, oruçlunun yeme, içme ve cimâdan uzak durarak Allah'a (a.c.) bu şekilde yönelmesidir. Eğer yolculuktayken oruç tutmamış ve bu şekilde şehre ulaşmışsa, oruç tutmadığı için yemeyi, içmeyi ve cimâyı terk etmez.”⁹⁰⁸

Sünnî âlimleri bu konuyu detaylandırarak iki konu üzerine eğilmişlerdir: Bunlardan biri, Ebu Hanife, Sevrî ve Evzâ'î'ye göre, temizlendiği gün ortasında belli olan kadının yıkanıp bütün gün oruç tutması gerektiğidir. Şafi'î ve Mâlik'in görüşüne göre buna gerek yoktur⁹⁰⁹. Ancak bir kadın, şafaktan önce veya sonra temizlendiğinden şüphelenirse, ondan önce arınma ihtimalinden dolayı oruç tutmalı ve fecirden sonra kaza etmelidir⁹¹⁰. İbâdiyye'nin hadisi sünnete arzının erken dönem uygulamalarına örnek olarak, İbn Bereke'nin Muhammed b. Ebî Harmele tarikiyle rivayet edilen hadis hakkında söyledikleri zikredilebilir: Hz. Âşie'nin (r. anhâ) şöyle dediği rivayet edilmiştir: *Resûlullah (s.a.v.) benim evimde iki uyulğunu veya iki baldırını açmış olarak yaslanmıştı. Derken Ebû Bekir (içeri girmek için) izin istedi. Resûlullah (s.a.v.) o halde iken ona izin verdi ve onunla konuştu. Sonra Ömer izin istedi. Yine aynı halde ona da izin verdi onunla da konuştu. Sonra Osman izin istedi. Resûlullah (s.a.v.) hemen oturdu ve elbisesini düzeltti.*” Muhammed –b. Ebî Harmele– dedi ki: “Bu bir günde oldu demiyorum.” (Osman) girdi ve onunla da konuştu. O çıktığı zaman Âişe şunları söyledi: “Ebû Bekir girdi. Oturşunu değiştirmedin ve aldırış etmedin. Sonra Ömer girdi. Ona karşı da duruşunu değiştirmedin, aldırış etmedin. Sonra Osman girdi. Hemen oturdun ve elbiseni düzelttin!” Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “*Kendisinden meleklerin haya ettiği bir zattan ben haya etmeyeyim mi?*” buyurdular.⁹¹¹

Bu rivayetin senedi sahih olmasına rağmen metni, uyulğun avret olduğunu bildiren mütevâtir rivayetlere muhaliftir. Bunlara muhalif olan söz konusu rivayet ise

⁹⁰⁸ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 61.

⁹⁰⁹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, C. III, s. 145.

⁹¹⁰ ed-Disûkî, Muhammed b. Ahmed (Ö. 1230/1223), **Haşiyetü'd-Desûkî**, Darul- Fikr, C. I, s.

522.

⁹¹¹ Müslim, “Fezailu's-Sahabe”, 2401.

âhâddır. Bu durumda mütevâtir tercih edilir ve muhâlif olan delil sâkıt olur. Çünkü muhalif olan delil münker bir rivayettir.⁹¹²

Ehl-i Sünnet'e gelince, Ahmed b. Hanbel "uyluğun avret olmadığına" delil olarak yukarıdaki Müslim hadisini ve Enes'in (r.a.) yaptığı şu rivayeti delil getirmiştir: "*Resûlullah (s.a.v.) Hayber gazasını yaptı. Sabah namazını alaca karanlıkta orada kıldık. Nebî (s.a.v.) bineğine bindi. Ebû Talha da bineğine bindi. Ben, Ebû Talha'nın terkisinde idim. Derken Resûlullah (s.a.v.) hayvanını Hayber yoluna doğru sürdü. Benim dizim Allah'ın Nebîsi'nin (s.a.v.) uyluğuna dokunuyordu. Uyluğundaki elbiseyi açtı. O sırada ben, Allah'ın Nebîsi'nin (s.a.v.) uyluğunun beyazını görüyordum.*"⁹¹³ Fakat cumhurun görüşüne göre uyluk, bu hususta vârid olan hadislere istinaden avrettir.⁹¹⁴ İbn Hacer, bu meselede üç görüş olduğunu söylemiştir: "Birincisi, uyluk avrettir. İkincisi, uyluk avret değildir. Üçüncüsü, uyluk mescidlerde avrettir. Hamamlara gelince, buralarda açılması avret değildir."⁹¹⁵

İbn Bereke, uyluğun avret olduğuna dair hadisleri mütevâtir kabul etmiş, yukarıda zikredilen hadisleri ise sâbit sünnete muhalefet ettikleri gerekçesiyle reddetmiştir. Onun bu konuda uyluğun avret olduğunu kabul eden Ehl-i Sünnet âlimleriyle aynı fikirde olduğu söylenebilir.

İbâdiyye'nin hadisin sâbit sünnete arzındaki yöntemlerini ortaya koymak için onların erken dönem âlimlerine ait uygulamalarının daha çok öne çıktığı görülmektedir. Özellikle İbâdîlerce meşhur ilk dört asır âlimlerinde bu methodla hadis tenkidine ilişkin uygulamalar bulunmaktadır. Fakat bundan sonraki asırlardaki âlimlerin eser telifindeki ilgileri farklı olduğu için bunun araştırılması oldukça zordur.

⁹¹² Kannûbî, Sa'îd b. Mebrûk, **et-Tûfânu'l-cârif li letâibi'l-bağy ve'l-'udvân**, 1. Baskı, y.y., 1420/2000, C. III/2, s. 609-610.

⁹¹³ Buhârî, "Salat", 11; Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 1365; Nesâî, "Nikah", 72; Ahmed b. Hanbel, **Müsned** C. III, s. 102.

⁹¹⁴ Muhammed b. Cahş hadisi için bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, No: 13.

⁹¹⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C. II, s. 57.

Âlimlerin uylukun avret sayılmasına dair hadisler ile ilgili tartışmaları meşhur olup her gurup söylendiğine destek olarak bir hadis delil getirir. İmam Buhârî'nin görüşü ise en çok meşhur olanlardan biridir. O şöyle demiştir: Enes b. Mâlik'in hadisi sened itibariyle daha güvenilirirdir. Cerhed'in hadisi daha ihtiyatlıdır ⁹¹⁶ *Yani; Âlimler, bu hadisleri hakiki çelişki değil zahiri çelişki olarak tartışırlar. İbn Kuteybe (ö. 276/899) kitabında bu konudaki çeşitli hadislerin yorumunu detaylandırmış ve bu konuda gerçek bir sorun olmadığını belirtmiştir. "Burada görüş ayrılığı yoktur ve her iki hadisin de bir mevkisi vardır, bu yüzden yerine konulduğunda vehamete düşülen şeyleri ortadan kaldırır." Cerhad'in hadisine gelince, Resul (sav) bir gün ona uğradığında insanların da olduğu bir yerde uyluğunu açtı. Muhammad (sav) olan şöyle buyurdu: "Uyluğunu ört, çünkü o avrettendir."* ⁹¹⁷

3.2.2.5. İbâdiyye'nin Sâbit Sünnet ve Râcih Hadis Tabirlerini Kullanımındaki Fark

İbâdiyye'nin hadisleri sünnete arz metodunu daha iyi anlamak için onların uygulamaları esnasında hadisi mütevâtir sünnete arz ederken kullandıkları "sâbit sünnet" tabiri ile hadisleri birbirlerine arz ederken kullandıkları "râcih hadis" tabirini kullanımda gözettikleri farka dikkat çekmek önemli görünmektedir.

İbâdiyye, "sâbit sünnete muvâfık olduğu için hadisi tercih etmek veya sâbit sünnete muhalif olduğu için haberi reddetmek" ile "birbirine arz edildikleri zaman hadisler arasında tercih yapma meselesi"ni birbirinden ayırmıştır. Zira "sâbit sünnet" veya "üzerinde icmâ edilen sünnet" ifadesi erken dönem İbâdîlerde açık bir şekilde geçmektedir. Örneğin Ebû Gânim, şekk orucu konusunda şöyle demiştir: "Nebî'nin (s.a.v.) şöyle buyurduğu hususunda icmâ edilmiştir: "İhtilaf etmemeniz için onu gördüğünüz zaman oruç tutun, onu gördüğünüz zaman bayram yapın! Çünkü hilâlin tamamı görülmeye eşit olarak başlar. Eğer üzerinize bulut gelirse, o zaman ona dair şahitler getirin! Oruca erkenden başlamanız gerekmez." Biz bunu alır ve buna itimad ederiz. Bu, Ebû Ubeyde ve bizim fukahâmızın genelinin görüşüdür." ⁹¹⁸ Ebû Gânim, bu hadis üzerinde icmâ edildiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Fakat

⁹¹⁶ Buhârî, "Salat", 12.

⁹¹⁷ İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim (Ö. 267/899), **Te'vîl Muhtelef-i l-Hadis**, el-Mekteb el-İslâmî, 2. Baskı, 1999, s. 453.

⁹¹⁸ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 70.

araştırabildiğimiz kadarıyla kaynaklarda söz konusu hadis bu lafızlarla bulunamamıştır. Sadece aynı hükmü ifade eden farklı lafızlarla geçmektedir.⁹¹⁹ İbâdiyye, hadisin üzerinde icmâ edildiği ve şekk günü oruç tutmaktan nehy edildiği konusunda Ehl-i Sünnet'e muvâfakat etmiştir.⁹²⁰

Mütekaddimun İbâdiyye'nin bu konuda önem verdikleri ifade, "hadisin başka bir hadise tercihi" şeklinde olup "hadisin sâbit sünnete arzı" şeklinde değildir. Nitekim Ebû Gânim, "Cünüb olarak sabahlayanın orucu bozulmuştur", "Cünüb olduğu halde sabaha ulaşan kimsenin orucu bozulmuştur" gibi hadisleri değerlendirirken şöyle demiştir: "Cünübün oruçlu iken gusletmesini bildiren hadisler daha doğrudur. Bu konuda bize muhalefet eden hakka muhalefet etmiştir. Şüphesiz bizim görüşümüz daha münasiptir. Onunla amel eden kimsenin şüphesi yoktur. Muhaliflerimizin görüşü farklıdır."⁹²¹ Ebû Gânim, cünübün orucunun bozulduğunu bildiren hadislerle ilgili şöyle demiştir: "Biz bunu alırız ve buna itimâd ederiz. Bu, Ebû Ubeyde ve bizim fukahamızın genelinin görüşüdür."⁹²² Buna muhalif görüş, Hz. Âişe'nin, "Nebî (s.a.v.), cimâdan –ihtilâmdan değil– dolayı başından su damlaya damlaya namaza çıkıyordu" hadisini delil getirerek cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun sahih olduğunu tespit etmektir.

Ebû Gânim, cünübün orucunun sahih olduğunu bildiren hadisler hakkında şöyle demiştir:

Nice rivayet vardır ki onlarda Âişe ve ondan daha hayırlı olan zât –yani, Nebî (s.a.v.)– adına yalan uyduruyorlar. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ramazan'da cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucu bozulmuştur." Bize göre kabul edilmesi gereken görüş budur. Bu, bize göre daha doğrudur ve alınmaya daha layıktır. Çünkü oruç geceden geceye kadardır. Oruçlu olarak sabahlayan kimsenin orucu bozulmamıştır. Kim orucu bozmuş olarak sabahlarsa oruç tutmamıştır. Dolayısıyla cünüb olarak sabahlayan kimse de orucu bozmuş olarak sabahlamıştır. Onun

⁹¹⁹ Çeşitli tariklerde vârid olan hadislerde Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hilali görerek oruç tutun ve onu görerek bayram yapın. Eğer ayı görmenize havanın bulutlanması mâni oluyorsa otuz günü sayın!" Bkz. Müslim, **Sahih**, C.II, s. 762, No: 18-1081, 19-1081

⁹²⁰ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, **et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd**, Thk. Mustafa b. Ahmed el-'Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî, Mağrib, 1387 h., C. II, s. 39; Nevevî, **el-Mecmû'**, C. VI, s. 399, 420; Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Thk. Abdüsselâm Şâhin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1994, C. I, s. 255; İbn Hazm, **el-Muhallâ**, C. VII, s. 23.

⁹²¹ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 65.

⁹²² Ebû Gânim, **a.g.e.**, C. II, s. 96.

orucu yoktur, çünkü oruçsuz olarak sabahlamıştır. Bize göre durum böyledir ve Ebû Hüreyre Nebî'den (s.a.v.) böyle rivayet etmiştir.⁹²³

Buradaki değerlendirmelere rağmen İbâdîlerin, cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun bozulduğunu ifade eden hadisleri “sâbit ve üzerinde icmâ edilmiş” kabul ettiklerine delâlet eden herhangi bir lafız zikredilmemiştir. Ancak Ebû Gânim, İbâdiyye'nin bu hadislere sarıldıklarını ve onlara itimâd ettiklerini ifade etmiştir. Buna göre o, cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun sahih—ki bu, Ehl-i Sünnet'in de görüşüdür—olduğunu ifade eden rivayetleri yalanlamıştır. Gerçekte Ehl-i Sünnet, cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun bozulduğunu ifade eden hadisleri reddetmiyorlar; bilakis cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun sahih olduğunu bildiren hadislerin onları nesh ettiğini söylüyorlar.⁹²⁴

Hadislerin birbirine arz edilmesine ve İbâdiyye'ye göre bu hususta vârid olan lafızlara başka bir örnek de, 'Umar ibn Muḥammad Ebu'l-Müerric'e (ö. 2. asır) sorulan şu rivayettir: Bir kadın Hz. Ömer'in (r.a.) huzuruna girdi ve “Kocam ben hâmileyken vefat etti, ben de onun ölümünden birkaç gün sonra doğum yaptım. Evlenebilir miyim?” dedi. Hz. Ömer, “Hayır, iki sürenin sonu gelinceye —yani, dört ay on gün oluncaya— kadar evlenemezsin!” dedi. Kadın dışarı çıktı, Übey b. Ka'b ile karşılaştı ve ona dedi ki: “Kocam ben hâmileyken vefat etti, ben de onun ölümünden birkaç gün sonra doğum yaptım. Hz. Ömer'e, 'Evlenebilir miyim?' diye sordum, ama o, 'Hayır, iki sürenin sonu gelinceye —yani, dört ay on gün oluncaya— kadar evlenemezsin!' diye cevap verdi.” Übey, “Ömer'in söyledikleri bir şey değil. Git ve evlen” dedi...” Ebu'l-Müerric bu konuda şöyle demiştir:

Biz bu sahâbîlerin hadisini alamayız. Eğer Resûlullah'ın (s.a.v.) böyle yaptığını bilseydik, ona sarılır ve itimâd ederdik. Ancak İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'dan (r.a.) gelen rivayetler iki sürenin sonuna kadar iddet beklemesi gerektiğini gösteriyor. Ebû Ubeyde de bu görüştedir. Bu hadisi ve manasını en iyi Allah bilir. Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediği şey haktır.⁹²⁵

Onlar, bu konuda Hz. Ali (r.a.) ve İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen rivayetleri tercih ettiler ve Ehl-i Sünnet'in cumhuruna muhalefet etmiş ancak bunun üzerinde icmâ edilen

⁹²³ Ebû Gânim, **a.g.e.**, C. II, s. 96-97.

⁹²⁴ Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, C. IV, s. 338-39.

⁹²⁵ Ebû Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 345.

sünnet olduğunu açıklamamışlardır. Kendi âlimleri yoluyla geldiği için diğer hadisleri reddederek, iki sürenin sonuna kadar iddet beklemeyi tercih etmişlerdir.⁹²⁶

3.1.3. Hadisin Akl-ı Selîme Arzı

İbâdiyye'ye göre hadis tenkidi kaidelerinden olan bu üçüncü prensip, onların bu konudaki yöntemlerini açıklama hususunda çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu prensibin uygulaması Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında tartışmalı bir alanı oluşturmaktadır.

İbâdiyye, kendisine arza uygun olması için aklın sağlıklı (selîm) düşünebilmesini şart koşmaktadır. Çünkü şâriin makâsıdını istinbât hususunda vahiyle birlikte akıl da kullanılmaktadır. Bu yüzden aklın âtıl ve işlevsiz oluşu, onun şeklî görünümünün arkasında sürüklenmesine sebep olur ki, bu durum bireyin hakîkî murâdı görmesine engel olur.⁹²⁷ Bu yüzden onlar, hadis tenkidi meselelerinde naklî delil ve icmâ bulunmadığı zaman aklî nazara başvurmayı şart koşmuşlardır.

İbâdiyye'yi şer'î nasların tenkidi ve anlaşılması konusunda akli kullanmaya sevkeden ilk saikler başlıca iki husus üzerine bina edilmiştir: Birincisi, hadisi Allah Teâlâ'nın Kitâb'ına arz edip ona uyanı alma ve muhalif olanı reddetme prensibine inanmalarıdır. İkincisi, akâidle ilgili meselelerde şer'î naslardan sadece mütevâtire itimâd etmeleridir. Birinci prensip gereği İbâdiyye, Kur'ân-ı Kerîm'e uygun olan hadisleri alma ve Kur'ân'a muhalif olan hadisleri reddetme yoluna gitmiştir. İkinci prensip ise birinci derecede usûlî bir prensiptir. Bunun gereği olarak İbâdiyye, akâid konularında mütevâtirin altında kalan hadisleri reddetme yoluna gitmiştir.

Daha önce yapılan açıklamalardan bu iki prensip gereği, büyük günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacağı, onların küfrân-ı nimet içinde oldukları, kıyamet günü Allah Teâlâ'nın görülmesi gibi bazı itikâdî meseleler etrafında yapılan tartışmaların ortaya çıkışıyla eş zamanlı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu itikâdî problemler, İbâdiyye'nin erken dönemlerde –ilk üç asırda– derin tartışmalara girdiği problemlerdir. İbâdiyye'nin, –büyük günah işleyenlerin küfürlerinin nimeti küfür olduğu ve eğer tevbe etmeden ölürlerse ebedî olarak cehennemde kalacakları

⁹²⁶ Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, C. III, s. 304-309.

⁹²⁷ Halilî, Ahmed b. Hamd, *el-'Akl beyne cimâhi't-tab' ve tervîzi's-şer'*, *Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye*, 2. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1438/2017, s. 10-12.

hükümleri, günahkârlar için şefâatin olacağını inkâr etmeleri ve onu sadece büyük günah işlemekten veya büyük günahdan tevbe etmiş olarak ölen müminlere hasretmeleri, kıyamet günü Allah Teâlâ'nın görülmesinin imkânsız olduğuna inanmaları ve rü'yetullahın mümkün olduğunu bildiren hadisleri reddetmeleri–, söz konusu aklî yöntemlerine dayanmaktadır. Bu aklî yöntem, –Umân müftüsü Şeyh Ahmed el-Halîlî'nin kitaplarında olduğu üzere– sonradan daha da genişletilmiştir. Bunu, aklen makbul addettikleri şeylere zıt rivayetleri eleştirirken onları hadis tenkidıyla desteklemek, bu rivayetlerin muhtarib oldukları ve mütevatir derecesine ulaşmadıkları ve sonuç olarak bunlara inanmak gerekmediği hükmüne ulaşmak için yapmışlardır.

Hadisi akla arz etmek, onun kabulüne veya reddine ilişkin hüküm vermek üzere aklın miyâr yapılması, İbâdiyye'nin ilk asırlarında –yaklaşık ilk dört asrı kapsayan dönemde– rivayet tenkidi hususunda bariz bir uygulama olmayıp, daha çok bazı meselelerde muhalifleri reddetme uslûbu olarak karşımıza çıkmaktadır. İbâdî kaynaklarda genel olarak aklın tek başına kabul veya red ölçüsü olarak belirlendiği ileri sürülmez.

İbâdîlerin akla arz ederek reddettikleri hadislerden birisi İbâdiyye'nin Hurkûs b. Züheyr es-Sa'dî hakkında gelen rivayeti reddetmesi olayında görülebilir.⁹²⁸ Bu olayla ilgili bir rivayette Hurkûs, Hayber ganimetlerinin taksimi hususunda Nebî'ye (s.a.v.) “Bugün âdil davranmadın!” dedi, Hz. Peygamber de ona kızdı. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Yâ Resûlullah! Onu öldüreyim mi?” dedi. Hz. Peygamber, “İleride onun ve ashâbının çok önemli bir haberi ortaya çıkacak!” buyurmuştur.⁹²⁹ Başka bir rivayete göre, Resûlullah'ın (s.a.v.), “Yazıklar olsun sana! Ben âdil değilsem, âdil olan kimdir?” dedikten sonra, (ashâbına tek tek sorarak) “Onu kim öldürecek?” dediğinde, birincisi “Onun rukû' ettiğini görüyorum”, ikincisi “Onu secde ederken gördüm” ve üçüncüsü “Onu göremiyorum” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “Eğer o adam öldürülseydi, Allah'ın dini

⁹²⁸ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 245-247.

⁹²⁹ Hadisin bu lafızla rivayeti için bkz. Müberred, Muhammed b. Yezîd, **el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-edeb**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 3. Baskı, Kahire, 1417/1997, C. III, s. 140.

konusunda iki kişi ihtilaf etmezdi!” buyurmuştur.⁹³⁰ Üçüncü bir rivayette ise Hurkûs es-Sa’dî’nin itirazı, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) müellefe-i kulûb arasında dağıtılmak üzere gelen bir malın taksimi esnasında gerçekleşmiştir. İbâdiyye’ye göre muhaliflerin iddialarına göre Hurkûs şöyle demiştir: “Allah rızasının gözetilmediği bir taksim görüyorum!” Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), yanakları kızaracak kadar öfkelenmiş, ardından da “*Allah beni bütün yeryüzüne emîn kıldı, sen bana güvenmiyor musun?*” dedi. Hz. Ömer, “Yâ Resûlullah! Onu öldüreyim mi?” dedi. Hz. Peygamber de, “*Bunun soyundan öyle bir topluluk çıkacaktır ki, namazlarınızı onların namazları ve oruçlarınızı onların oruçları karşısında küçük göreceksiniz. Onlar Kur’ân okuyacaklar, fakat gırtlaklarından öteye geçmeyecektir. Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar... ve fûk’tan (yayın giriş yerinden) şüphelenilir.*”⁹³¹

Dercînî, bu hadise akla uygun olmayan hususların varlığını ileri sürerek itiraz etmekte ve bu rivayetlerde hadisın batıl olduğuna delâlet eden bir takım hususlar olduğunu söylemektedir. Ona göre bu hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Eğer Hurkûs’un Hz. Peygamber’e (s.a.v.), “Bugün âdil davranmadın!” dediği doğru olsaydı, Hurkûs ona iman etmez, dini üzere devam etmez ve kiblesine yönelmezdi.
- 2) Eğer Hurkûs’un nübüvvete ta’n ettiğine dair rivayetler doğru olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.v.) onu öylece bırakmaz ve öldürülmesini emrederdi.

⁹³⁰ Bu rivayet, Müberred’in *el-Kâmil*’inde şöyle geçmektedir: “Başka bir hadiste Resûlullah (s.a.v.) ona, “*Yazıklar olsun sana! Ben âdil değilsem, âdil olan kimdir?*” dedikten sonra, Ebû Bekir’e “*Onu öldür!*” demiş, o da gidip geri gelmiş ve “Yâ Resûlullah! Onu secde ederken gördüm” demiştir. Sonra Ali’ye, “*Onu öldür!*” demiş, o da gidip geri gelmiş ve “Yâ Resûlullah! Onu göremedim” demiştir. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “*Eğer o adam öldürülseydi, Allah’ın dini konusunda iki kişi ihtilaf etmezdi!*” buyurmuştur (Müberred, *el-Kâmil*, C. III, s. 140).

⁹³¹ Hadis kitaplarında bu lafızla geçmeyen mezkûr rivayet, Müberred’in *el-Kâmil*’inde geçmektedir. Bu rivayet şöyledir: “Yaratılışı bozuk, batkın gözlü ve yüzü çıkıntılı Hurkûs Zu’s-Südeyye, sadece Hudeybiye’ye katılmış olanlara ait ganimetlerin dağıtımını yapan Resûlullah’a (s.a.v.) geldi ve “Allah rızasının gözetilmediği bir taksim görüyorum!” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), iki yanağı kızaracak kadar öfkelenmiş ve ardından da “*Allah beni bütün yeryüzüne emîn kıldı, sen bana güvenmiyor musun?*” dedi. Hz. Ömer, “Yâ Resûlullah! Onu öldüreyim mi?” dedi. Hz. Peygamber de, “*Bunun soyundan öyle bir topluluk çıkacaktır ki, namazlarınızı onların namazları ve oruçlarınızı onların oruçları karşısında küçük göreceksiniz. Onlar Kur’ân okuyacaklar, fakat gırtlaklarından öteye geçmeyecektir. Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar. Demir kısmına bakılır bir şey görülmez, giriş yerine bakılır bir şey görülmez, sonra (okun) tüyüne bakılır bir şey görülmez ve fûk’tan (yayın giriş yerinden) şüphelenilir.*” Bkz. Müberred, *el-Kâmil*, C. III, s. 141.

3) Eğer Hurkûs’a nisbet edilen sözler doğru olsaydı, Hz. Ömer hilafeti döneminde cihadda nasıl ondan yardım alabilirdi. Zira Hz. Ömer, onu ordusuna komutan yaparak kâfirlere karşı kendisinden destek almıştır.⁹³²

4) Eğer Hurkûs hakkında yapılan bu rivayetler doğru olsaydı, onu öldürmeleri emredilen sahâbe hangi sebeple olursa olsun ona yumuşak davranmaz ve ona müsamaha göstermezlerdi.

5) Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Eğer o adam öldürülseydi, Allah’ın dini konusunda iki kişi ihtilaf etmezdi!*” şeklinde ölçüsüz ve aşırı söz söylemekten münezzehtir. Çünkü bundan dolayı Hurkûs’un yaşamasının Yahudi, Hıristiyan, Sabîî, Mecûsî, putperest, mu’attıla, zenâdika ve diğerlerinin küfürlerinin sebebi olması gerekir. Bu ise aklın imkânsız gördüğü bir durumdur. Allah’ın, “*Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi birlikte mutlaka iman ederlerdi*” (Yûnus, 10/99) âyeti, bu delilin bâtıl olduğunu teyit etmektedir. Buna göre Hurkûs hayatta olsa bile, onların hepsi iman ederlerdi. Eğer Allah dileyseydi, Hurkûs var olmadan önce de var olduktan sonra da onların hepsi de sapıtlarlardı. Fakat onlar, “*Onlar, ihtilaf edip durmaktadırlar. Rabbinin merhamet ettikleri hariç. Zaten O (Allah), onları bunun için yaratmıştır.*” (Hûd, 11/118-119) âyetinin delâlet ettiği üzere, aralarında Hurkûs’tan daha hayırlı zât olan Allah Resûlü (s.a.v.) bulunduğu halde ittifak ettikleri gibi ihtilaf da etmişlerdir. Yine aralarında Hurkûs’tan daha şerli olan Ebû Cehil olduğu halde ittifak ettikleri gibi ihtilaf da etmişlerdir. Sonuç olarak o ifadelerin, hevâsından konuşmayan Hz. Peygamber’in sözü olması imkânsızdır.

6) Kur’ân’ın boğazlarını aşmaması bir yana, Kur’ân’ın onun neslinden gelenlerin kalplerini delip geçtiği ve ciğerlerine işlediği görülmüştür. Buna karşın muhaliflerinin boğazları şöyle dursun, dillerine bile değmediği görülmüştür. Yani, onun neslinden gelenler onunla amel etmişler, emirlerine sarılmışlar ve nehyinden de kaçınmışlardır.⁹³³

⁹³² Dercîni’nin, hadisin akl-ı selîme arzıyla ilgili olarak ifade ettiği bu husus, hadisin tarihî olaylara arzıyla da ilgilidir.

⁹³³ Dercîni’nin zikrettiği bu sebep, hadisin hem aklı selîme hem de tarihî olaylara arzıyla ilgilidir.

7) Murûk (dinden çıkma) lafzının zikredilmesi de doğru değildir. İnsaflı davranan pek çok kimse kesin olarak görmüştür ki o topluluk –bu hadislerin haklarında uydurulduğu Muhakkime–, hevâya tabi olmaktan kaçınarak, dünya hayatının menfaatlerini bir kenara iterek ve âhiret yurdunda Allah’tan ümid ettikleri şeyleri arzu ederek savaşmışlardır.

Dercînî’ye göre bunların dışında pek çok delil vardır. O, zikretmiş olduğu bu gerekçelerin, Hurkûs’un, hakkında söylenen ve kendisine nisbet edilen şeylerden berî olduğunu gösterdiğini söylemektedir.⁹³⁴

Bu bağlamda Dercînî’nin zikrettiği rivayetlerin Müberred’in *el-Kâmil*’inden alındığına ve muteber hadis kitaplarında geçen muhtelif rivayetleri toplayıp şerhlerine bakma ve sonrasında bu rivayetleri tenkid etme konusunda ilmî bir üsluptan yoksun olduğuna dikkat çekmek gerekir. Zira biz söz konusu rivayetleri, zikredilen lafızlarla hiçbir hadis kitabında bulamadık. İbâdî âlimlerin bu rivayetin tenkidine önem vermelerinin sebebi, bazı Ehl-i Sünnet âlimlerinin Zu’s-Südeyye diye nitelenen kişiyi, Zülhuvaysıra Hurkûs b. Züheyr et-Temîmî olarak zikretmeleridir. Zülhuvaysıra, İbâdiyye tarafından kahraman bir komutan, seleflerinden muteber bir kişi ve Nehrevân savaşı’nda Muhakkime saflarında yer alan faziletli bir kimse olarak kabul edilmektedir. Ehl-i Sünnet tarafından ise, Hz. Peygamber’e “Âdil ol! Yâ Resûlullah!” demesi üzerine, Hz. Peygamber’in “*Yazıklar olsun sana! Ben âdil değilsem, âdil olan kimdir?*” dediği, Hz. Ömer’in “*Bana izin ver, onun boynunu vurayım!*” dediği, ancak Hz. Peygamber’in “*Bırak onu, yâ Ömer! İleride onun ashâbı olacak, sizden biri onların namazı yanında kendi namazını, onların orucu yanında kendi orucunu hakir görecektir. Onlar Kur’ân okuyacaklar, ama o boğazlarından aşağıya inmeyecektir. Onlar, okun yaydan uzaklaştığı dinden çıkacaklar...*” dediği kimse olarak tarif etmektedir.⁹³⁵ Yine Hz. Peygamber onun hakkında şöyle demiştir: “*Bunun soyundan öyle bir topluluk çıkacak ki, namazlarınızı onların namazları ve oruçlarınızı onların oruçları karşısında küçük göreceksiniz. Onlar Kur’ân okuyacaklar, fakat gırtlaklarından öteye geçmeyecektir. Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar.*” Râvî dedi

⁹³⁴ Dercînî, **Tabakât**, C. II, s. 245-247.

⁹³⁵ Buhârî, “Tefsir’ul-Kur’an”, 145.

ki: Onun (Resûlullah'ın) şöyle dediğini zannediyorum: “Eğer *onlara rastlarsanız, onları Semûd'un öldürülüşü gibi öldürün!*”⁹³⁶ Taberî,⁹³⁷ İbn Abdilberr⁹³⁸ ve İbnu'l-Esîr,⁹³⁹ Hurkûs'un hadiste zikredilen Zu's-Südeyye ve Zülhuvaysıra olduğu görüşündedirler. Bununla birlikte onun hakkında, Hz. Ömer devrinde Fars'la yapılan savaşta cihada katıldığı hususunda övgülü rivayet vardır.⁹⁴⁰ İbn Hacer'in, Heysem b. 'Adî'den naklettiğine göre, Hâricîler onun, Nehrevân Savaşı'nda öldürülen liderlerinden olduğunu iddia etmektedirler. Heysem, araştırdığını ancak kimsenin onu tanımadığını söylemektedir.⁹⁴¹ Buhârî, *Târîh*'inde Zu's-Südeyye ismini zikretmiş ve onun isminin Abdullah b. Zülhuvaysıra et-Temîmî olduğunu söylemiştir. Yani, Hurkûs'un Zülhuvaysıra veya Zu's-Südeyye olduğu meselesi Ehl-i Sünnet'in tamamının ittifak ettiği bir husus değildir. Ayrıca Farislerle yapılan savaşta Hz. Ömer'in emir olarak tayin ettiği Hurkûs'un da kimliği net olmayıp, onun Hz. Peygamber'e “Adil ol...” diyen kişi olduğu meselesi ihtilaflıdır. İbn Hacer, açık bir şekilde onun aynı şahıs olmadığını belirtmektedir.

İbâdî âlimlerden İbn Bereke *el-Câmi'* isimli eserinde, Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde yer alan şu iki rivayete de aklî tenkid bağlamında eleştiri yöneltmiştir. İbn Abbâs'ın iki hizmetçisine “Bana su verin!” dediği, hizmetçilerden birinin “Sabah oldu”, diğerrinin “Hayır, olmadı” dediği, bunun üzerine İbn Abbâs'ın “Bana su verin! Siz anlaşmıncaya kadar ben içerim!”⁹⁴² dediği rivayet edilmiştir. Büyük bir sahâbî hakkındaki yeme-içmeye karşı hırslı olması ve Allah'a tâate sabretmemesi gibi bir itham hakkında İbn Bereke şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Hâşâ! Bunun olması mümkün değildir. Böyle bir fiil, dereceleri onların derecesinden düşük olandan bile beklenmezken, vera' ve takva sahibi bir büyük sahâbîden nasıl beklenebilir? Bu gibi hadisler, onların rivayetler hakkında yalan uydurduklarına ve sıhhati bilinmeyen haberleri bize naklettiklerine

⁹³⁶ Buhârî, “Meğazi”, 57; Müslim, “Zekat”, 1064.

⁹³⁷ Taberî, *Târîh*, C. IV, s. 76.

⁹³⁸ İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, C. X, s. 190.

⁹³⁹ İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, 2012, C. II, s. 696-697.

⁹⁴⁰ İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Al. b. Muhammed, *Üsdü'l-gâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut-Lebanon, 1. Baskı, 1433/2012, s. 365-366.

⁹⁴¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, Thk. Adel Ahmed Abdu'l-Mevcûd, Ali Muhammed Mu'avvad, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut, 1. Baskı, 1995, C. II, s. 341, 343.

⁹⁴² İbn Bereke, *el-Câmi'*, C. II, s. 1095.

dair hissimizi kuvvetlendirmektedir. Bu hususta onların doğru olduklarını gerektirecek bir kitâb, sünnet veya icmâ yoktur.⁹⁴³

İbn Bereke'nin teoride söylediği güzide bir sahabîye yakıştırılmayacak fiillerin zikredilmesi gibi hususlar nedeniyle hadisin kabul edilmeyeceği tezi doğru görünmektedir. Fakat vakıa, İbn Bereke'nin yorumunun da birkaç açıdan gerçeğe aykırı olduğunu ortaya koymaktadır: 1) İbn Bereke'nin yukarıdaki lafızlarla zikrettiği bu rivayeti Abdurrezzâk'a ve –kendi deyimiyle–Ashâbu'l-hadîs'in öncülerine nisbet etmesi doğru değildir. Zira bu rivayeti ne Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde ne de diğer hadis musannefâtında bulabildik. Ancak İbn Abbâs'tan nakledilen rivayet, Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde “Fecrin Doğup Doğmadığı Hususunda Şüpheye Düşen Oruçlu” bâbında şu lafızla rivayet edilmiştir: “Vekî' → Talha → Atâ” isnadıyla nakledildiğine göre: İbn Abbâs ramazan ayında Ümmü Hânî'in evinde bulunduğu sırada sahur yaparken iki hizmetçisine fecri doğup doğmadını sordu. Onlardan biri, “Fecir doğdu”, diğeri “Doğmadı” dedi. O (İbn Abbâs), “Bana su verin!” dedi.⁹⁴⁴ Bu rivayet, sadece fecrin doğuşundan şüphe edilmesi durumunda sahura devam etmenin câiz olduğuna delâlet eder. Nitekim bu bağlamda pek çok hadis rivayet edilmiştir ki, bunlardan hiçbirisi sahâbenin herhangi bir kusurunu akla getirmemektedir.

Aklî eleştirilerden biri de, Ebû Sa'îd Abdullah b. Abdulazîz'in (ö. Hicrî 2. asır) hurma ile kuru üzümün elde edilen içeceğin beraber içilmesini yasakladığı anlaşılan hadise itiraz etmesidir.⁹⁴⁵ İbn Abdulazîz hadis ile ilgili itirazını şu sözleriyle ifade etmiştir:

Bilinmelidir ki, Nebî (s.a.v.) gibi kıyas yapma hakkımız yoktur, ondan gelen herşeyi onun söylediğini gerçekten biliyorsak kabul ederiz reddetmeyiz... Kuru hurma ve ham hurma nasıl tek başına helal oluyor, da birbirine karıştırıldığında haram oluyor? Şüphesiz helal helal ile karıştırılıyor. Hurmanın suyu tek başına helaldir. Aynı şekilde kuru üzüm suyu da tek başına helaldir. İkisi karıştırıldığında haram ona nereden bulaşıyor? Hurma ve kuru üzümün her ikisi de helaldir, aynı şekilde suları da helaldir.⁹⁴⁶

⁹⁴³ İbn Bereke, **a.g.e.**, C. II, s. 1095.

⁹⁴⁴ Abdurrezzâk, **Musannef**, No: 1028-7; krş. İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. II, s.288,

⁹⁴⁵ Rebî', **Müsne'd**, C. II, s. 54.

⁹⁴⁶ Bkz: Ebu Gânim, **el-Müdevvene**, C. II, s. 54. Yahya Kindî'den nakletmiştir. Ulumu's Sünne İnde'l İbâdiyye, s. 203-204

İbn Abdülazîz'in sözlerinden hocası Ebû Ubeyde'nin bu konuda zikrettiği illetin kendisine ulaşmadığı ya da kendisinin bunu illet olarak kabul etmediği anlaşıyor. Nitekim Ebû Ubeyde yasağın, içkiye dönüşmeleri veya bozulmaları durumunda geçerli olduğunu, aksi takdirde herhangi bir sorunun bulunmadığını söylemiştir.⁹⁴⁷

İbn Bereke'nin akla arz prensibini uyguladığı hadislerden biri de şu rivayettir: Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet edildiğine göre o, Câbir b. Abdullah'a "*Deveni bana sat!*" dedi. Câbir, "Hayır, onu sana hibe ederim" dedi. Resûlullah (s.a.v.) bunu kabul etmedi ve "*Onu bana bir dirheme sat!*" dedi. Fakat onu bu paraya da satmadı. Nebî (s.a.v.) onu bir okkaya (kırk dirheme) satın alıncaya kadar dirhem dirhem artırmaya devam etti. İbn Bereke dedi ki:

Bu şüpheli bir haberdir. Çünkü Resûlullah'ın (s.a.v.) önce bir şeyi nehyedip sonra onu yapması câiz değildir. Zira o, malı zayi etmekten ve hile yapmaktan nehyetmişti. Bir insanın kırk dirhemlik malını bir dirheme isteme aşırılığı hilede bile yoktur. Eğer bu hadis sahih olsaydı, onun tariki diğer haberlerin tariki gibi olurdu. Şu kadar var ki Peygamber (s.a.v.) nehyetmiş olduğu bir şeyi istemez.⁹⁴⁸

Bu hadis araştırıldığında Buhârî'nin onu şu şekilde rivayet ettiği görülmektedir: Câbir kendisine ait bir deve üzerinde yolculuk ediyordu. Ancak devesi onu yormuştu. Peygamber (s.a.v.) yanına uğrayıp deveye vurdu ve Câbir'e duâ etti. Bunun üzerine o yorgun deve, daha önce hiç yürümediği kadar hızlı yürüdü. Sonra Peygamber (s.a.v.), "Onu bana bir ûkiyye (kırk dirhem) karşılığında sat!" buyurdu. Câbir, "Hayır, satmam" dedi. Sonra Peygamber, "Onu bana bir ûkiyye (kırk dirhem) karşılığında sat!" buyurdu. Câbir onu sattı, fakat ailesinin yanına kadar taşımasını istisna etti. Geldiklerinde Câbir deveyi Hz. Peygamber'e getirdi. O da onun bedelini verdi. Sonra Câbir'in arkasından bir elçi gönderip, "Ben senin deveni alacak değilim. Sen bu deveni al; o senin malındır" buyurdu.⁹⁴⁹

Bu olayın tariklerine bakıldığında paranın ne kadar olduğu konusunda farklı lafızların zikredildiği görülmektedir. Bir rivayette "Peygamber onu bir ûkiyye karşılığında satın aldı." veya "Onu (deveyi) dört dinara aldı." (Bu dört dînâr, –bir dinar on dirheme mukabil olduğu hesabıyla–, bir ûkiyye olur) denirken başka bir

⁹⁴⁷ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 54.

⁹⁴⁸ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. III, s. 1572.

⁹⁴⁹ Buhârî, "Şurut", 4 .

rivayette “Bir ûkiyye altın” olduğu belirtilmiştir. Başka bir rivayette “İki yüz dirhem” olduğu zikredilmiş, farklı bir tarikte ise “(Peygamber), deveyi Tebûk yolunda satın aldı ve onun ‘dört ûkiyye’ dediğini zannediyorum” denmiştir. “Onu yirmi dinara satın aldı” şeklinde tariki de bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde ise devenin bedeli beyan edilmemiştir. Buhârî özetleyerek alıntıladığımız bu ihtilafları sıraladıktan sonra Şa‘bî’nin “bir ûkiyye” sözünün rivayetlerde çokça geçtiğinin ve onun Medîne’ye kadar deveye binme şartının da çoğu rivayetlerde bulunduğunu ve bunun daha sahih olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁰

İbn Bereke, hadis hakkındaki yukarıda zikredilen lafız ve açıklamalara değinmemektedir. Hadis, alışverişte şart koşmanın câiz olduğunu ifade etmekte ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) deveyi bizzat aldığından bahsedilmemektedir. Bilakis malın varılacak yere kadar ulaştırılması ve Câbir’in devesini orada teslim etmesi kararlaştırılmıştır. Bundan hiçbir şekilde gabn (aldatma) ve malın değerini aşırı bir şekilde düşürme söz konusu değildir. Devenin satıldığı meblağ ûkiyyedir. Ükiyyenin kaç dirheme tekabül ettiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Bu durumların hiçbirini Hz. Peygamber’e (s.a.v.) herhangi bir nâkisa getirmez.

Neticede İbâdiyye, Kur’ân ve sünnet anlayışlarına dayanan esaslarını vaz‘ ederken hadisin Kur’an, sünnet ve akla arzını da bir ölçü olarak belirlemiştir. Ancak bir bütün olarak düşünüldüğünde onların hadisi bu tenkid ölçülerine fazlaca arz etmedikleri görülmektedir. Çoğunlukla arz prensibine işaret etmekle yetinmişlerdir. Onların hadisi akla arz etme yöntemleri incelendiğinde, itikâdî konularda sadece mütevâtir haberleri itibara alan ve âhâd haberleri diğer konularda kabul eden hâkim usûl kaidesi ışığında, Kur’ân ve sünnet anlayışlarını ölçü olarak aldıkları görülecektir. Aynı şekilde onlar, zâhirleri muhalif olan rivayetleri de özellikle Kur’ân-ı Kerîm’e arz etmektedirler. Yani, onların bazı hadisler karşısında çoğunlukla bu prensibe akılla birlikte başvurdıkları görülmektedir. Ne var ki bazı İbâdîlerin, ele aldıkları bazı rivayetleri Ehl-i Sünnet kaynaklarından tam olarak araştırmaksızın tenkit ettikleri ve hataya düştükleri görülmektedir. Hâlbuki Sünnî kaynaklar tam olarak araştırıldıktan sonra tenkit edilse daha sağlıklı sonuçlar elde edilmiş olacaktır.

950

Buhârî, “Şurut”, 4 .

İbâdiyye’de aklın, bir hadisi kabul veya reddetme hususunda tek başına bir kıstas olarak kullanılmasının yaygın olmadığı görülmektedir. Bu alanda gerçekten çok az uygulama söz konusudur. Verilen örnekler çok sınırlı olup genellikle daha sonraki dönemlerde ve İbn Bereke’nin *el-Câmi*‘ isimli kitabında bulunmaktadır.

3.3. İBÂDİYYE’DE FIKHU’L-HADİS

Dirâyet ilimlerinin büyük kısmında olduğu gibi, fıkhu’l-hadîs kavramında da Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında herhangi bir ihtilaf görülmez. Ancak iki mezhebi birbirinden ayıran şey, Ehl-i Sünnet âlimlerinin fıkhu’l-hadîse dair uygulamalarının yanısıra bu ilmi teorik olarak da tarif etmeleridir. Nitekim İbn Abdilberr’in *et-Temhîd*’inde uygulamasını yaptığı bu ilmi, Kâdî İyâz (ö. 544/1149) tarif etmiştir. Buna karşın İbâdî âlimlerin çoğu teorik bir tanımlamaya girmeksizin hadislerden hüküm çıkarma alanına yönelmişlerdir.

Fıkhu’l-hadîs ilmi, “hadislerin metinlerinden ve manalarından hüküm çıkarmak, onları en güzel şekilde te’vil etmek ve ihtilaflı olan hususları sebab-i vurûdundaki ayrıntılara dikkat ederek gidermek”⁹⁵¹ şeklinde tarif edilmiştir. Tîbî (ö. 743/1343) ise fıkhu’l-hadîsi, “hadisin metninin ihtiva ettiği âdâb ve ahkâmın istinbat edilmesi”⁹⁵² şeklinde tarif etmiştir. Bu anlamıyla fıkhu’l-hadîs, ilk dönemlerde kullanılan ‘*ilmu dirâyeti*’-l-hadîs, Taşköprüzâde’nin hadis ilimleri arasında zikrettiği *ilmu te’vîli akvâli’n-Nebî* ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin kullandığı *ilmü esrârî*’-l-hadîs tabirleriyle aynı veya yakın manâya gelmektedir.⁹⁵³ Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö. 405/1014) fıkhu’l-hadîs’in öğrenilmesinin önemi konusunda şöyle demiştir: “Fıkhu’l-hadîsi öğrenmek de hadis ilimlerinden biridir. Çünkü o, bu ilimlerin semeresidir ve sayesinde şerâatin ayakta durduğu şeydir.”⁹⁵⁴

Hadislerden hüküm çıkarırken hüküm çıkaran kimsenin mümkün olduğu ölçüde objektif davranması, ön yargılı olmaması ve acele etmemesi gerekmektedir. Çünkü bir metnin ilk okuyuşta akla gelen ilk manası yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle

⁹⁵¹ Kâdî İyâz, *el-İlmâ*‘, s. 5.

⁹⁵² Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Hulâsa fî usûli’l-hadîs*, Thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî, 1. Baskı, y.y., 1430/2009, s. 62.

⁹⁵³ Görmez, Mehmet, “Fıkhu’l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul, 1995, C. XII, s. 547.

⁹⁵⁴ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, s. 246.

metni iyice hazmettikten sonra ilk anlaşılan hükmün veya anlamın değiştiği sıkça karşılanan bir durumdur. Dolayısıyla metni anlamada aceleci davranmak, metinde derinleşmenin, gerçek hedef olan anlama ve hüküm çıkarmanın gerçekleşmesinin önünde bir engel olacaktır. Dolayısıyla nassın getirmiş olduğu gerçek manaya ulaşmak zorlaşacaktır.⁹⁵⁵

Bununla birlikte bir metnin anlaşılmasına etki eden farklı unsurların varlığı da bir vakiyadır. Zira metni anlama ve metinden hüküm çıkarma konusunda İslâm mezhepleri arasında ihtilaf edilmiştir. Her mezhebin kendisine özgü yönteminin ve üslubunun bulunması da bu ihtilafın önemli sebepleri arasında sayılmıştır. Ayrıca her mezhebin içinde doğduğu dinî, siyasi ve sosyolojik durum da bu hususta etkili olmuştur.⁹⁵⁶

Çağdaş ilim adamlarından Rahîlî, muhaddislerin fıkhu'l-hadîsi istinbât hususunda takip ettikleri ilkeleri şöyle sıralamıştır: 1) Kur'an ve hadisi beraber değerlendirmek, 2) Hadisin bütün tariklerini bir araya getirmek ve konu hakkındaki tüm şer'î nassları toplamak, 3) İtiraz etmeden bazı hadisleri olduğu gibi kabul etmek, 4) Ayet ve hadisleri, kâinat, yaratılış ve ilmî gerçeklerdeki sünnetullah'a ters düşen şeylerle açıklamamak. Rahîlî'ye göre hadisten hüküm çıkarmak için fakih muhaddisin taşıması zorunlu olan araçlar ise şu şekildedir: 1) Arap dilini, lafızlarının delâlet ettikleri manaları, üsluplarını ve kullanımlarını anlamak ve bilmek, 2) Hadis lafızlarında kastedilen manaları tahkik etmek.⁹⁵⁷

Fıkhu'l-hadîs konusunda İbâdiyye'nin ekseriyetle ilgilendiği konular şunlardır: Garîbu'l-hadîs, nesh, muhtelifu'l-hadîs ve şerhu'l-hadîs. Aşağıda bu konular ele alınacaktır.

⁹⁵⁵ Kesgin, Salih, **Hadisin Tespit ve Değerlendirilmesinde Anlama Sorunu**, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2011, s. 21-30.

⁹⁵⁶ Kesgin, a.g.e., s. 107.

⁹⁵⁷ Rahîlî, Abdullah b. Dayfullah, **Menheciyyetü fıkhi's-sünneti'n-Nebeviyye: kavâid ve muntelakâtun nazariyyetün ve emsiletün tatbikiyyetün**, 1. Baskı, 1430/2009, s. 55-198.

3.3.1. Garîbu'l-hadîs

3.3.1.1. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye Göre Garîbu'l-hadîs Kavramı

Garîbu'l-hadîs konusuna erken dönem muhaddisler tarafından çok önem verilmiş ve bu durum onlardan sonraki asırlarda da devam etmiştir. Ahmed b. Hanbel kendisine hadiste geçen garîb bir kelime sorulunca “Garîb konusunda bilgi sahibi olanlara sorun. Ben, Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü konusunda zan ile konuşup da hataya düşmeyi kerih görüyorum.”⁹⁵⁸ demiştir. İbnu's-Salah (ö. 643/1245) ise garîbul hadisle ilgili “Bu konuda –yani, garîbu'l-hadîs ilminde– derinleşen kimsenin araştırma yapması ve çok dikkatli olması gerekir.” demiştir.⁹⁵⁹

Garîbu'l-hadîs, temelde lügat ilmiyle ilgili olmakla birlikte aynı zamanda hadis iliminin de önemli bir alanıdır. Bu sebeple hem lügat hem de hadis bilen bir kimse bu konuya eğilmesi gerekir. Bir kimse lügata vâkıf olup da hadis ilmini bilmezse, bazen lügat bilgisiyle bağlama uygun olmayan bir manâ verebilir.⁹⁶⁰

Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye âlimlerinin hadis metinlerini garîbu'l-hadîs açısından nasıl anladıkları konusunda bir giriş olması bakımından öncelikle iki mezhebin garîbu'l-hadîs tanımlarını vermek uygun görünmektedir.

Genel anlamda bir ilim olarak lafızlardaki garîb kelimeler, “Kur'ân-ı Kerîm'de, Nebvî hadislerde, mevkûf haberlerde veya şiirde, metinlerdeki lafızların gizli ve kapalı manalarının şerhini ve tefsirini araştıran bir ilimdir.” şeklinde tarif edilmiştir.⁹⁶¹

Ehl-i Sünnet'e göre *garîbu'l-hadîs ilmi*, “Hadis metinlerindeki - az kullanıldıkları için - anlaşılması zor olan lafızları açıklayan ilimdir.”⁹⁶² şeklinde tanımlanırken, İbâdiyye'ye göre bu ilim, “Hadislerin manası gizli olan lafızlarını anlamak için

⁹⁵⁸ Hâkim, **Ma'rife**, s. 272; Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî, **el-Mu'lim bi fevâidi Müslim**, Tunus, 1991, C. I, s. 148.

⁹⁵⁹ Hâkim, **Ma'rife**, s. 272.

⁹⁶⁰ Hudayr, Abdulkerîm b. Abdullah, **Şerhu Muvattai Mâlik**, Ders Halkaları, Ders: 171.

⁹⁶¹ Ebû Humeyd, Rıza Câsim, “Elfâzu Garîbi'l-Hadîs: Dirâse Dilâliyye”, **Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb**, Sayı: 102, Bağdat, 2012, s. 239.

⁹⁶² Hâkim, **Ma'rife**, s. 272.

lügatten yardım almak veya onları kendilerini tefsir eden diğer hadislerle arz etmektir.”⁹⁶³ anlamına gelmektedir

İbâdiyye'nin hadislerde geçen kapalı lafızların manasıyla ilgili daha çok lügate başvurdukları görülmektedir. Fakat İbâdî âlimlerin garîbu'l-hadîs konusunda yazdıkları müstakil bir kitap tesbit edilememiştir. Buna karşın garîbu'l-hadîs konusunda Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından yazılmış çok sayıda eser vardır.⁹⁶⁴

İbâdî âlimler, her ne kadar garîbu'l-hadîs alanında müstakil eser yazmamışlarsa da çeşitli eserlerinde bu konuya yer vermişlerdir. Onların bu konuda itimad ettikleri ilk eser, garîbu'l-hadîsle ilgili açıklamalar ihtiva eden Rebî'ın *Müsned*'idir. 'Avtebî'nin *el-İbâne* ve *ez-Ziyâ* isimli kitapları ve Rebî'ın *Müsned*'inin şerhleri gibi bazı İbâdî kitaplar, konuyla ilgili bilgiler içermektedir.

3.3.1.2. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye Göre Garîbu'l-hadîs'in Kısımları

1) Müfred Kelimenin Açıklanması:

Garîbu'l-hadîsin kısımlarından biri müfred kelimenin açıklaması şeklindedir. Bazı kelimelerin anlamında Sünnî ve İbâdî âlimler ayrı manayı verseler de birçoğunda aynı mananın verildiği görülür. Söz gelimi İbâdîlere göre “hays (حيس), yağlı hurma püresidir (السويق الملت بالسمن).⁹⁶⁵ (Hays) kelimesi, Sünniler tarafından aynı anlamda dile getirilmiştir. Onlara göre de bu yağlı hurma püresidir.⁹⁶⁶

⁹⁶³ Muleykî, *Fethu'l-muğîs fi 'Ulûmi'l-Hadîs*, s. 147; Kindî, *et-Tahdîs*, s. 111.

⁹⁶⁴ Ehl-i Sünnet âlimleri arasında garîbu'l-hadîs alanında eser yazımı hicrî 2. asırda başlamıştır. Bu alanda erken dönemde eser veren Sünnî âlimlerden bazıları şunlardır: Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820); Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824?); Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed (ö. 210/825?); Ebu'l-Hasan Sa'id b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830?); Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838); Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889); Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) vd. Bkz. Islâhî, Muhammed Ecmel b. Muhammed Eyyûb, *Kitâbu cümeli'l-garâib li'n-Nisâbûrî ve ehemmiyetühü fi 'ilmi garîbi'l-hadîs*, Neşr: Mecme'u'l-Melik Fehd li Tıbbâ'ati'l-Mushafî's-Şerîf, y.y., t.y., s. 5-6; Kandemir, M. Yaşar, “Garîbu'l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul, 1996, C. XIII, s. 376-78.

⁹⁶⁵ Rebî', *Müsned*, C. I, s. 26.

⁹⁶⁶ El-Azdî, Ebu Bakr Muhammad (ö.321/933), *Cemheratu-l-luge*, Thk. Ramzi Ba'lebkî, Darul-İlim lîl-melayîn, Beyrut, 1. Baskı, 1987, C. I, s. 536.

2) Mu'telif ve Muhtelif Lafızların Açıklanması:

Bazen iki kelimenin hattı aynı, okunuşu farklı olur. Başka bir deyişle iki kelimenin lafzı müttelik, manası muhtelif olur. Buna “ıfşâd etti” anlamındaki لَحَنَ (lahane), “isâbet etti” anlamındaki لَحِنَ (lahine) kelimeleri örnek verilebilir.⁹⁶⁷

Ehl-i Sünnet'e göre bu türün örneği, “fâsid oldu” ve “bozuk ve istikrarsız” anlamındaki مَرَجَ (merice); “karıştı” anlamına gelen مَرَجَ (merece) kelimeleridir.⁹⁶⁸ Başka bir örnek, “buğz, nefret ve kin” anlamına gelen يَغِلُّ (yeğillu); “ganimet hususunda hıyanet etmek” anlamındaki يَغِلُّ (yeğullu) kelimeleridir.⁹⁶⁹

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), لعل بعضكم أن يكون ألحن بحجته من بعض “Biriniz hüccetini diğerinden daha zekice ve kuvvetli ifâde etmiş olabilir.” hadisindeki ألحن (elhanu) kelimesi hakkında şu açıklamayı yapmıştır: اللحن (el-lahan) “daha zekice ve daha kuvvetli” anlamına; اللحن (el-lahn) ise “sözde hata yapmak” anlamına gelir. Nitekim لحن الرجل لحناً “Kuşmada hata etti” denilir.⁹⁷⁰ el-Hattâbî, اللحن (el-lahn) kelimesinin “hata”; اللحن (el-lahan) kelimesinin ise “fitnat/zekilik” anlamına geldiğini söylemiştir.⁹⁷¹

İbâdî âlimlerden ‘Avtebî, “lahn” konusuna özel bir bölüm ayırdığı el-İbâne’inde yukarıdaki hadisi de zikrederek, اللحن (el-lahan)’ın “fitnat/zekilik” anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre اللحن (el-lahn) kökü, “bir şeyi önce isteyip sonra başka bir sözle onu gizlemek” anlamındadır. Yine o, وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ “Sen onları sözlerinin üslubundan tanırsın.” (Muhammed, 47/30) âyetindeki, lahn’ın “sözü eğip bükme” manâsına geldiğini ifade etmektedir. Bu kökte türeyen el-lahhâne ise, “söze kâdir olan ve hüccetleri bilen kişi” demektir. Bir şeyin lahn’i, “o şeyin mantığı ve lügati”dir.⁹⁷²

⁹⁶⁷ ‘Avtebî, **ez-Ziyâ**, C. XI, s. 11; Kindî, **‘Ulûmu’l-Hadîs**, s. 482’den naklen.

⁹⁶⁸ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, **Garîbu’l-hadîs**, Thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. Baskı, Vezâretü’l-Evkâf, Irak, 1977, C. I, s. 368.

⁹⁶⁹ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, **Garîbu’l-hadîs**, Thk. Abdusselâm Hârûn, Hasan Muhammed Şeref, 1. Baskı, Kahire, 1984, C. I, s. 253.

⁹⁷⁰ Ebû Ubeyd, **a.g.e.**, C. II, s. 42-44.

⁹⁷¹ Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, **Garîbu’l-hadîs**, Thk. Abdülkerîm el-‘Azavî, 1. Baskı, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1982, C. II, s. 536.

⁹⁷² Avtebî, Seleme b. Müslim es-Suhârî, **Kitâbu’l-İbâne fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye**, Thk. Komisyon, 1. Baskı, y.y., 1420/1999, C. I, 89-91; C. IV, s. 218.

Şîrâzî (ö. 476/1083), *“Biriniz hüccetini diğerinden daha zekice ve kuvvetli ifâde etmiş olabilir.”* Anlamında olduğunu söylemiştir. Ona göre kelime, hâ'nın fethasıyla (لَحَنَ يَلْحَنُ لَحْنًا) “isâbet etti, zeki davrandı” demektir. Hâ'nın sükûnuyla (لَحْنٌ), “hata” anlamındadır. *Lahn*, aynı zamanda “lûgat” demektir.⁹⁷³

3) Garîb Kelimenin Müttefik ve Müfterik Olması

Bunun sebebi, aynı kelimenin birden çok manâya gelmesidir. Örneğin İbâdîlere göre *الفدادين* (*el-feddâdîn*) kelimesi; “öküz sahibi çiftçiler”, “tarlalarını sürerken seslerini yükselten kimseler”, “devesi çok olan kişiler” veya “iki öküzü bir ipten birleştiren alet”⁹⁷⁴ anlamlarına gelmektedir.

Resûlullah'ın hadislerinde *الفدادين* (*el-feddâdîn*) kelimesi geçmektedir. Bunlardan birinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

من ها هنا جاءت الفتن نحو المشرق والجفاء وغلظ القلوب في الفدادين أهل الوبر عند أصول
أذناب الإبل والبقر في ربيعة ومضر

“Fitneler buradan doğu tarafına doğru gelecektir. Cefâ ve katı kalplilik, develerin ve sığırların kurularının dibindeki göçebeler olan *feddâdîn*'de, yani Mudar ve Rebî'a'dadır.”⁹⁷⁵

Kâsım b. Sellâm, Ma'mer b. Müsennâ'nın bu kelimenin “sığır veya öküz” manâsında olmasını hatalı bulduğunu zikretmiştir.⁹⁷⁶ Hattâbî ise, bu kelimenin “devesine, atına veya öküzüne sesini yükselten kimse” anlamına geldiğini söylemiştir.⁹⁷⁷

⁹⁷³ Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf, *Tekmiletü'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, Thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. XXVII, s. 210.

⁹⁷⁴ İbn Bereke, *el-Câmi'*, C. I, s. 102; 'Avtebî, *el-İbâne*, C. III, s. 681; krş. Kindî, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 482.

Sâlimî şerhinde, şeytanın boynuzunu Rebî'a ve Mudar kabilelerinin ortaya çıkması olarak açıklar. Onların iki büyük kabile olduğunu, şeytanla anlaştıklarını, bâtılı ve küfrü desteklediklerini zikreder. Hadisin Hâricîlerle olan alakasına ve doğuda ortaya çıkacaklarına dair kelimeye dair açıklama İbâdîlerin şerhlerinde zikredilmez. Bkz: Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'*, C. II, s. 133-134 Fitnenin doğudan çıkmasına dair açıklamalarda ise Sâlimî, bunun Talha, Nâfi' b. Ezrak, Hâricî, Saferî Necdî ve bunlar gibi sapık grupların karşı çıkış fitneleri olduğunu zikretmiştir. Bu sözü, imamlarının doğu fitnesini bu şeylerle açıklamalarının özeti mahiyetindedir. Bkz: Sâlimî, *a.g.e.*, C.II, s. 110.

⁹⁷⁵ Bu hadisin farklı tarihleri için bkz. Buhârî, “Menakıb”, 2; Müslim, “İman”, 52; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 258, 541; C. III, s. 332; C. IV, s. 118; C. V, s. 273.

⁹⁷⁶ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, C. I, s. 256.

⁹⁷⁷ Hattâbî, *Garîbu'l-hadîs*, C. III, s. 1521; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. I, s. 166.

Ehl-i Sünnet kaynaklarında göre müttefik ve müfterik olan garîb kelimelere örnek olarak اَحْرَمَ (*ahreme*) kelimesi örnek verilebilir. Bu kelime “beytü’l-harâma girdi”, “haram aylara girdi” veya “bir adamın saygınlık/dokunulmazlık kazanması”⁹⁷⁸ anlamlarına gelmektedir.

4) Garîb Kelimenin Muhaffef, Muza‘af ve Müşedded Gelip Hepsinin Tek Bir Manâ İfade Etmesi

İbâdî kaynaklarda bunun örneklerinden biri, şeddeli الزَّناء (*ez-zennâ*) ve şeddediz ve memdûd الزَّناء (*ez-zenâ*) kelimesidir. Her iki kelime de “idrarını mesanesinde tutan kimse” demektir.⁹⁷⁹

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, kelimenin her iki şeklinin aynı anlama geldiğini zikretmiştir.⁹⁸⁰ İbnu’l-Kûtiyye ise (ö. 367/977), الزَّناء (*ez-zenâ*) kelimesinin, “idrarını tutan kimse” anlamında kullanıldığını söylemiştir.⁹⁸¹

Konunun, Sünnî kaynaklardaki bir örneği ise غُمِّي (*gummiye*) ve غُمِي (*gumiye*) kelimelerdir. Her iki kelime de “bir şeyle örtmek” demektir.⁹⁸²

4) Garîb Kelimenin İki Şekilde Gelip Tek Bir Mana İfade Etmesi

Bunun örneği, الألوَّة (*el-elüvve*) ve الؤلة (*el-ülüvve*) kelimeleridir. Her iki kelime de “tütsülenilen öd ağacı” anlamına gelmektedir.⁹⁸³

⁹⁷⁸ Hattâbî, **Garîbu’l-hadîs**, C. I, s. 323.

⁹⁷⁹ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 60; İbn Bereke, **el-Câmi‘**, C. I, s. 124-25; ‘Avtebî, **el-İbâne**, C. III, s. 198; Kindî, **‘Ulûmu’l-hadîs**, s. 483.

⁹⁸⁰ Ebû Ubeyd, **Garîbu’l-hadîs**, C. I, s. 94.

⁹⁸¹ İbnu’l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer, **Kitâbu’l-ef‘âl**, Thk. İbrâhîm Şemşüddîn, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 166.

⁹⁸² Kâdî İyâz, Ebu’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, **Meşâriku’l-envâr ‘alâ sıhâhi’l-âsâr fî Şerhi garîbi’l-hadîs (el-Muvatta’, el-Buhârî, Müslim)**, el-Mektebetü’l-Atîka ve Dâru’t-Türâs, y.y., t.y., C. II, s. 135.

⁹⁸³ Ebû Ubeyd, **Garîbu’l-hadîs**, C. I, s. 183; Kâdî İyâz, **Meşâriku’l-envâr**, C. I, s. 32.

3.3.1.3. Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'nin Garîbu'l-hadîs'in Tefsirinde Başvurdukları Kaynaklar

Daha önce zikredilen örneklerin hatırlanması ve onların dışındakilerine de göz atmakla, İbâdiler'in ⁹⁸⁴ hadislerdeki garîb lafızları açıklamada dayanaklarının da Ehli sünnet gibi güvenilir kaynaklar olduğu görülmektedir. İki tarafın da kapalı ve anlamı gizli lafızların açıklanmasında dayandıkları kaynaklar şunlardır:

1) Kur'ân-ı Kerîm, 2) Sünnet-i Nebeviyye, 3) Sahâbe tefsiri, 4) Garîb konusunda eser yazan âlimlerin görüşleri, 5) Lügatler ve mu'cemler. 6) Arap atasözleri, deyişler ve şiirler.⁹⁸⁵

Bunlar, hadisin anlaşılması zor lafızlarının açıklanmasında güvenilen ve itimat edilen kaynaklardır. Bu durum, aynı mezhep şârihleri arasında bile, her durumda kelimenin manasında daima ittifak halinde oldukları anlamına gelmez. Çünkü, bir kelimenin çok sayıda manasının bulunması Arapça'nın doğal yapısıyla ilgili bir meseledir. Dolayısıyla bazı lafızların şerhinde ihtilaflar ortaya çıkar. Ancak genel olarak, bu güvenilir kaynaklara dönüş yapıp onlardan istifade etmek, Sünnî ve İbâdî mezhepleri arasında kapalı lafızların şerhinde ihtilafı azaltmaktadır.

3.3.1.4. Rebî'in *Müsned*'inde Garîbu'l-hadîs

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i garîbu'l-hadîsleri açıklama açısından incelendiğinde onun anlaşılması zor lafızları açıklamaya özen verdiği görülmektedir. Çeşitli örneklerden hareketle de Rebî'in kapalı ve anlaşılması zor lafızları açıklamada takip ettiği yöntemin anlaşılması mümkündür. Bazen şârih olarak Rebî' b. Habîb'in ismi zikredilirken, bazen de açıklama yapanın ismi belirtilmeden kelimenin manası

⁹⁸⁴ Kindî, '*Ulûmu'l-hadîs*', s. 483-85. Ehl-i Sünnet âlimlerinin garîbu'l-hadîs konusunda yazmış oldukları kitaplarda garîb kelimeleri açıklarken yukarıdaki sıralamaya uygun metod takip ettikleri görülmektedir.

⁹⁸⁵ Kindî, '*Ulûmu'l-hadîs*', s. 483-85. Ehl-i Sünnet âlimlerinin garîbu'l-hadîs konusunda yazmış oldukları kitaplarda garîb kelimeleri açıklarken yukarıdaki sıralamaya uygun metod takip ettikleri görülmektedir.

zikredilmiştir. Öte yandan Rebî‘in açıklamaları bazen tek bir lafızla ilgili değil hadisin tamamına yönelik olmaktadır.⁹⁸⁶

1) Rebî‘in *Müsned*’inden Garîbu’l-hadîs Örnekleri

Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’inde birçok garîb kelimenin şerh edildiği görülmektedir.

Bunlardan birkaçı şu şekilde zikredilebilir.

روى الربيع عن أبي سعيد الخدري قال: "سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: يخرج فيكم قومٌ تحقرون صلاتكم مع صلاتهم، وصيامكم مع صيامهم، وأعمالكم مع أعمالهم، يقرؤون القرآن ولا يُجاوز حناجرهم، يمرقون من الدين كما يمرق السهم من الرَّمِيَّة، تنتظر في النَّصْلِ فلا ترى شيئاً، ثم تنتظر في القِدْح فلا ترى شيئاً، ثم تنتظر في الرِّيش فلا ترى شيئاً، وتتمارى في الفُوق".

1- Ebû Ubeyde’nin Câbir b. Zeyd’den rivayet ettiğine göre Ebû Sa‘îd el-Hudrî şöyle demiştir: Resûlullah’ı (s.a.v.) şöyle derken işittim: “İçinizden öyle bir topluluk çıkacaktır ki, namazlarınızı onların namazları, oruçlarınızı onların oruçları ve amellerinizi onların amelleri karşısında küçük göreceksiniz. Onlar Kur’ân okuyacaklar, fakat boğazlarından öteye geçmeyecektir. Onlar, okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar. Demir kısmına bakılır bir şey görülmez, giriş yerine bakılır bir şey görülmez, sonra (okun) tüyüne bakılır bir şey görülmez ve fûk’tan (yayın giriş yerinden) şüphelenilir.”⁹⁸⁷

Rebî‘, bu hadisteki bazı kelimeleri şöyle açıklamıştır: النَّصْل (en-nasl), “okun ucu”; الْقِدْح (el-kıdh), “okun ucunun içine konulduğu yer”; الرِّيش (rîş), “kirişin içine konulduğu yer” demektir. Hadisin başka bir tarikinde geçen الْقَدِيدَة (el-kadîde) kelimesi, رأس السهم “okun ucu” anlamına gelir.⁹⁸⁸

Kâdî İyâz, النَّصْل (en-nasl)’ın “okun ucu”,⁹⁸⁹ Ezherî (ö. 370/980) de الْقِدْح (el-kıdh)’ın “ok”⁹⁹⁰ anlamına geldiğini söylemiştir. Fakat الْقَدِيدَة (el-kadîde) kelimesi, asla رأس

⁹⁸⁶ Rebî‘, Câbir b. Zeyd’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Hamile ile doğuruncaya ve hâil (henüz hayız görmemiş) ile hayız görünceye kadar cinsel ilişkide bulunulmaz.” Rebî‘ dedi ki: “Hadîs câriye hakkındadır. Yani, temizleninceye kadar efendileri onlarla cinsel ilişkide bulunamaz. Zevceye gelince, o adamın karısı olduğu için hamile ve hâil iken onunla cinsel ilişkide bulunabilir. Ancak hayızlı temizleninceye kadar onunla cinsel ilişkide bulunamaz. Eğer hayızlı ile cinsel ilişkide bulunursa, Câbir b. Zeyd, “Helâl de haram da diyemem. Bana göre uzak durmak daha doğrudur.” demiştir. Bkz. Rebî‘, *Müsned*, C II, s.40.

⁹⁸⁷ Rebî‘, *Müsned*, C I, s. 12.

⁹⁸⁸ Rebî‘, *Müsned*, C I, s. 12.

⁹⁸⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, C. II, s. 14.

⁹⁹⁰ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-Lüga*, Thk. Muhammed İvaz Mur‘ib, Beyrut, 2001, C. VI, s. 84.

قَدْذ (el-kuzze) kelimesine –çoğulu –السهم “okun ucu” anlamında geçmemiştir. 991 (kuzez)–, “okun üzerine konulan tüy” anlamı verilmiştir.

روى الربيع عن أبي هريرة حديثاً عن النبي ﷺ أنه قال: "أنا لكم مثل الوالد أعلمكم أمر دينكم".

2- Rebî'in Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ben sizin babanız gibiyim. Size dininizi öğretiyorum.”

Rebî' hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “O (Resûlullah) onlara üç taş ile istincâ yapmayı emretti ve tezek ve rimme –yani çürümüş kemik– kullanmaktan nehyetmiştir.”⁹⁹² Bu açıklamayı, el-Harbî (ö. 285/899)⁹⁹³, Hattâbî⁹⁹⁴ ve ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)⁹⁹⁵ gibi âlimler de yapmışlardır.

روى الربيع عن ابن عباس: أن رسول الله ﷺ أتى بكتف مؤربة فأكل ثم صلى ولم يتوضأ.

3) Rebî', İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir: “Resûlullah'a (s.a.v.) büyük bir koyun küreği getirildi ve onu yedi. Sonra abdest almadan namaz kıldı.”

Rebî' hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “مُؤَرَّة (müeffere), مُؤَرَّة (müerrebe), “bolca” demektir.⁹⁹⁶ Bu açıklamayı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)⁹⁹⁷, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011)⁹⁹⁸ ve İbn Abdilberr⁹⁹⁹ de zikretmişlerdir.

روى الربيع عن ابن عباس عن النبي ﷺ قال: "العينان وكاء الدُّبر".

4) Rebî'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “İki göz dübürün bağıdır.”

⁹⁹¹ Ferâhîdî, **Kitâbu'l-Ayn**, C. III, s. 368; Ezherî, **Tehzîb**, C. VIII, s. 222; Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, **A'lâmu'l-hadîs**, Thk. Muhammed b. Sa'd Âlu Su'ûd, 1. Baskı, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, y.y., 1988, C. III, s. 1605; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye**, s. 737-38; Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, **'Umdetü'l-Kârî**, Thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y, C. XVI, s. 197.

⁹⁹² Rebî', **Müsned**, C I, s. 21. Benzer bir açıklama için bkz. Müslim, “Tahara”, 262.

⁹⁹³ Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm, **Garîbu'l-hadîs**, Thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-Âyid, 1. Baskı, Mekke, 1405h., C. I, s. 71.

⁹⁹⁴ Hattâbî, **Me'âlim**, C. I, s. 15.

⁹⁹⁵ Zemahşerî, **el-Fâik**, C. II, s. 84.

⁹⁹⁶ Rebî', **Müsned**, C I, s. 26.

⁹⁹⁷ Ebû Ubeyd, **Garîbu'l-hadîs**, C. I, s. 24.

⁹⁹⁸ Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed, **Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve's-sünne**, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Suudi Arabistan, 1999, C. I, s. 64.

⁹⁹⁹ İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. III, s. 346.

Rebî‘ hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “وَكَاءُ (vikâ’), “su kabının ağzının bağlandığı şeydir.”¹⁰⁰⁰ Bu açıklamayı, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm¹⁰⁰¹ ve İbn Battâl (ö. 449/1057)¹⁰⁰² da zikretmişlerdir.

□ روى الربيع عن أنس بن مالك قال: "حان وقتُ الصلاة فالتَّمَسَ الناسُ وُضوءاً فلم يجدوه، فَأَتَى رسول الله بوضوءٍ فوضع يده في الإناء فأمر الناس أن يتوضَّؤوا. قال أنس: فرأيتُ الماءَ ينبُعُ من تحت أصابع النبي "فتوضَّؤوا إلى آخرهم".

5) Rebî‘, Enes b. Mâlik’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “*Namaz vakti yaklaşmıştı. İnsanlar abdest alacak su aradılar, fakat bulamadılar. Resûlullah’a (s.a.v.) abdest alacak su getirildi. Resûlullah, elini su kabının içine koydu ve insanlara ondan abdest almalarını emretti. Enes dedi ki: İşte o zaman Nebî’nin (s.a.v.) parmaklarının altından su kaynadığını gördüm. Böylece son kişiye kadar hepsi abdest aldılar.*”

Rebî‘ hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Vâv harfinin fethasıyla الوُضوء (el-vadû’), “abdest alınan su” demektir. Vâv’ın zammesiyle الوُضوء (el-vudû’) ise fiildir (yani abdest alma işidir).”¹⁰⁰³ Bu açıklamayı el-Hattâbî¹⁰⁰⁴ de yapmıştır.

□ روى الربيع عن ابن عمر قال: "قال رسول الله ﷺ: "إِذَا كُنْتَ بَيْنَ الْأَخْشَبَيْنِ بِمَنَى -وَنَفَخَ بِيَدِهِ نَحْوَ الْمَشْرِقِ- فَإِنَّ هُنَاكَ وادياً يُقَالُ لَهُ: وادي السُّرَرِ فيه سَرْحَةٌ سُرٌّ تَحْتَهَا سَبْعُونَ نَبِيًّا" يعني: قُطِعَتْ فِيهِ سُرُرُهُمْ حِينَ وُلِدُوا

6) Rebî‘, İbn Ömer’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Mina’da iki dağ arasında bulunduğu zaman –eliyle doğu tarafını işaret etti–, orada Sürer denilen bir vadi vardır. Orada yetmiş peygamberin altında doğduğu büyük bir ağaç vardır. Yani, doğdukları zaman göbekleri orada kesilmiştir.*”

Rebî‘ hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “السَّرْحَةُ (es-serha), “büyük ağaç” demektir; الأخشاب (el-ahşebân) da “Mina’ya bakan iki dağ”dır.¹⁰⁰⁵ Bu açıklama, Ezherî,¹⁰⁰⁶ İbnu’l-Esîr el-Cezerî (ö. 606/1210)¹⁰⁰⁷ ve Molla Gürânî (ö.

¹⁰⁰⁰ Rebî‘, **Müsned**, C I, s. 27.

¹⁰⁰¹ Ebû Ubeyd, **Garîbu’l-hadîs**, C. II, s. 451.

¹⁰⁰² İbn Battâl, Ebu’l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, **Şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, 2. Baskı, Riyad, 2003, C. IX, s. 67.

¹⁰⁰³ Rebî‘, **Müsned**, C I, s. 29.

¹⁰⁰⁴ Hattâbî, **Garîbu’l-hadîs**, C. III, s. 130.

¹⁰⁰⁵ Rebî‘, **Müsned**, C II, s. 10.

¹⁰⁰⁶ Ezherî, **Tehzîb**, C. IV, s. 174.

¹⁰⁰⁷ İbnu’l-Esîr, **en-Nihâye**, C. II, s. 358.

893/1488)¹⁰⁰⁸ tarafından da yapılmıştır. الأخشاب (*el-ahşebân*)’ın anlamını Abdülmelik es-Sülemî (ö. 238/853) de zikretmiştir.¹⁰⁰⁹

2) Ma‘mer’in Câmî ile Rebî‘in *Müsned*’inde Müşterek Nakledilen Hadislerdeki Garîbu’l-hadîs Açıklamalarına Örnekler

Ma‘mer’in Câmî ile Rebî‘in *Müsned*’inde ortak olan bazı hadislerde geçen garîbu’l-hadîs lafızlar Rebî‘ tarafından açıklanmıştır. Bu açıklamaların bir kısmı şu şekildedir:

"أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن ابن عباس عن النبي ﷺ قال: "لا يرد هائم على مصح

1) Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd’den, o da İbn Abbâs’tan rivayet ettiğine Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Sürüsü hasta olan sağlam olan üzerine uğratmasın.*”

Rebî‘ şöyle demiştir: “الهائم (*el-hâim*), “sürüsü uyuz veya hasta olmuş kişi”; المصح (*el-musihh*), “sürüsünde kötü bir şey olmayan, yani sürüsünün başına zarar verecek bir şey gelmeyen ve sürüsü zarar görmemiş kişi” demektir.¹⁰¹⁰

Bu rivayet الهائم (*el-hâim*) lafzıyla Rebî‘in *Müsned*’i dışında bir yerde geçmez.¹⁰¹¹ Sünnî kaynaklarda الهائم (*el-hâim*) kelimesinin manasını bulamadık. Belki de Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın dediği gibi, “çobanı veya koruyucusu olmayan ya da otlamak vb. için araziye gitmiş deve” olabilir.¹⁰¹² Zemahşerî bu hadisin, “Develerinde uyuz vb. hastalık olan kimse, develeri sağlam olan kimse üzerine uğratmasın!” manasında olduğunu söylemiştir.¹⁰¹³

أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أن رسول الله ﷺ كان إذا اشتكى يقرأ على نفسه بالمعوذتين، وينفث، فلما اشتد عليه الوجع كنت أقرأ عليه بهما، وأنفث، وأمسح بيده رجاء بركتها

¹⁰⁰⁸ Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâîl, *el-Kevserü’l-cârî ilâ riyâzi châdîsi’l-Buhârî*, Thk. Ahmed ‘İzzû İnâyet, 1. Baskı, Beyrut, 2008, C. II, s. 170.

¹⁰⁰⁹ Sülemî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân, *Tefsîru garîbi’l-Muvatta’*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-‘Useymîn, 1. Baskı, y.y., 1421/2001, C. I, s. 333.

¹⁰¹⁰ Rebî‘, *Müsned*, C. I, s. 20.

¹⁰¹¹ Aynı hadis “*mumerriz*” lafzıyla sünnî hadis kaynaklarında, “*Hasta develeri olan kimse, sakın sağlam develeri olan kimse üzerine uğratmasın!*” şeklinde geçmektedir (Buhârî, “Tıp”, 53; Müslim, “Tıp”, 2221).

¹⁰¹² Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadîs*, C. I, s. 145-146.

¹⁰¹³ Zemahşerî, *el-Fâik*, C. III, s. 37.

2) Ebû Ubeyde, Câbir'den o da Âişe'den rivayet etmiştir: “Resûlullah (s.a.v.) hastalandığı zaman kendisine Mu'avvizeteyn'i okur ve üflerdi. Ağrısı arttığı zaman, ben de bereket ümidiyle bu sureleri okur, üfler ve onun eline mesh ederdim.”

Rebî' şöyle demiştir: “ينفث (yenfisü), “tükürük çıkarmaksızın tükürmek” demektir.”¹⁰¹⁴ Bu sadece النفث (en-nefes) kelimesinin açıklamasıdır.

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, النفث (en-nefes)'in النفخ (en-nefh)'a yakın olduğunu, çünkü tükürükle birlikte mutlaka bir şeyin çıkacağını söylemiştir.¹⁰¹⁵ Cevherî (ö. 393/1003) şöyle demiştir: “النفث (en-nefes), النفخ (en-nefh)'a yakındır ve “tükürük”ten daha hafiftir.”¹⁰¹⁶

أبو عبيدة عن جابر عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: “إياكم والظن، فإن الظن أكذب الحديث، ولا تجسسوا، ولا تحسسوا، ولا تنافسوا، ولا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكنوا عباد الله إخوانا”.

3. Ebû Ubeyde, Câbir'den o da Ebû Hüreyre'den onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Zandan sakının. Zira zan sözün en yalanıdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın, kovuculuk yapmayın, birbirinize kötülük yapmak suretiyle intikam almayın, birbirinize hasetlik etmeyin, birbirinize buğz etmeyin ve birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları, kardeş olun!”

Rebî' şöyle demiştir: “ولا تجسسوا”, “Birbirinizin kusurunu araştırmayın”; “ولا تحسسوا”, “kovuculuk yapmayın”; “ولا تنافسوا”, “birbirinize kötülük yapmak suretiyle intikam almayın” demektir.¹⁰¹⁷ Rebî' burada hadisteki mu'telif ve muhtelif lafızları açıklamıştır. Çünkü تجسسوا ve تحسسوا lafızları, yazılış bakımından aynı, noktalama açısından farklıdır. Bunları, birden çok manaya gelen kelimeler olduğu için açıklama ihtiyacı hissetmiştir.

Konu hakkında Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Endelüsî'nin (ö. 238/853) açıklaması ise şu şekildedir: “التجسس (et-tecessüs), “başkalarının kusurlarını sorarak araştırmak”; التحسس (et-tehassüs), “başkasının kusuruyla ilgili söylenenlere kulak vermek ve ona muttali olmaya çalışmak” demektir.”¹⁰¹⁸ Nevevî, “التنافس (et-

¹⁰¹⁴ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 58.

¹⁰¹⁵ Ebû Ubeyd, **Garîbu'l-hadîs**, C. I, s. 298.

¹⁰¹⁶ Cevherî, **es-Sihâh**, s. 1155.

¹⁰¹⁷ Rebî', **Müsned**, C. II, s.67 .

¹⁰¹⁸ Sülemî, **Tefsîru garîbi'l-Muvatta'**, C. II, s. 144-145.

tenâfûs)’ün, “bir şey hakkında rekabet etmek ve tek başına kalmaya çalışmak” anlamında olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁹

Garîbu’l-hadîsin kısımları ve kaynakları konusunda İbâdiyye’nin Ehl-i Sünnet’le genelde aynı manayı zikretmeleri, temel olarak Arap lügatlerini esas almalarına ve dile verdikleri öneme dayanmaktadır. Bununla birlikte bazı kelimelerin şerhinde farklı düşündükleri de dikkat çekmektedir.

3.3.2. Hadiste Nesih

3.3.2.1. İbâdiyye’ye Göre Nesih

İbâdiyye’nin nesih tarifi Ehl-i Sünnet’in, “önceki şer’î hükmün daha sonra gelen şer’î hükümle kaldırılması”¹⁰²⁰ şeklindeki tarifiyle aynıdır. Mesela Vârcelânî neshi “Önceki nassla şer’an sâbit olan bir hükmün, ondan sonra gelen bir nassla kaldırılmasıdır. Yani önceki olmasaydı sonraki sabit olacaktı.” şeklindedir¹⁰²¹ Sâlimî ise neshi şöyle tarif etmiştir: “Sâbit olan şer’î bir hükmün başka bir şer’î hükümle kaldırılmasıdır.”¹⁰²²

İbâdî kaynaklarda nesih (النسخ) kelimesi birkaç anlama gelmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: “İbn Bereke, ‘Avtebî, Vârcelânî ve Berrâdî’nin söylediği gibi “nakil”; İbn Bereke ve ‘Avtebî’nin söylediği gibi “tahvîl ve tebdîl (dönüştürmek ve değiştirmek)” anlamına; yine “İşte Kitabımız, sizin hakkınızda gerçeği söylüyor. Çünkü biz, yaptıklarınızı kayda geçiriyorduk.” (Câsiye, 45/29) âyetinde olduğu gibi, “bir şeyi yapan üzerine kayda geçirmek” anlamında “ihşâ” ve ‘Avtebî, Vârcelânî ve Berrâdî’nin söylediği gibi “izâle (kaldırma)” anlamına gelmektedir.”¹⁰²³

Nesih, şâri’in nassı, sahâbî sözü, şer’î delillerin vurûd tarihlerinin bilinmesi veya icmâ yoluyla bilinir. Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus, İbâdiyye’ye göre mütevâtir sünnetin Kur’ân’ı neshedeceği görüşüdür. Onlara göre sünnetin

¹⁰¹⁹ Nevevî, *Şerhun a’lâ Sahîhî Müslim*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, C. XVIII, s. 96.

¹⁰²⁰ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *Ravzatü’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir*, Thk. Şa’bân Muhammed İsmâîl, y.y., 1419/1998, C. I, s. 1983.

¹⁰²¹ Vârcelânî, *el-‘Adl ve’l-insâf*, C. I, s. 161; Kindî, *‘Ulûmu’l-hadîs*, s. 442’den naklen.

¹⁰²² Sâlimî, *Tal’atu’ş-Şems*, C. I, s. 500.

¹⁰²³ Kindî, *‘Ulûmu’l-hadîs*, s. 442.

Kur'ân'ı neshetmesinin gerekçesi, her ikisinin de Allah Teâlâ'dan gelen şer'î hükümler olması hasebiyle birbirlerini neshetmelerinin câiz olmasıdır.¹⁰²⁴

İbâdî âlimlerden Muhammed b. İbrahim el-Kindî neshin varlığına ve geçerliliğine dair görüşünü şöyle ifade etmiştir: Kendisiyle amel etmemiz gereken nâsihi bilme ve neshedildikten sonra amel etmekten nehyolunduğumuz mensûha iman etme hususundaki delil, Allah Teâlâ'nın “*Biz daha iyisini veya benzerini getirmedikçe bir ayeti nesh etmez veya onu unutturmayız.*” (Bakara, 2/106) âyetidir. Nitekim kıblenin Beytü'l-Makdis'ten Kabe'ye çevrilmesi, birinci hükmün neshedildiğini ve daha sonra gelen şer'î hükme intikal edildiğini göstermektedir.¹⁰²⁵

İbâdiyye arasında neshin varlığı ve geçerliliği konusunda bir fikir ayrılığı görülmemektedir.

3.3.2.2. İbâdiyye'nin Hadislerde Nesih Uygulaması

İbâdiyye'de birçok nesih örneklerinin bulunduğu ve İbâdî âlimlerin konu etrafında çeşitli değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir. İbâdî âlimleri neshin varlığı konusunda ittifak etmişlerse de neshe dair bütün meselelerde ittifak etmiş değillerdir. Bilakis doğal olarak belirli bir nâsihin olup olmadığı konusundaki görüşleri farklıdır. Örneklerde görüleceği üzere her birinin kendine özgü yaklaşım tarzı vardır.

Bu konunun örneklerinden biri, “karısına dokunan adamın abdesti meselesinde” Rebî'in *Müsned*'inde zikredilen şu rivayettir:

Ebû Ubeyde, Câbir'den o da Âişe'den onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: “*Bir gece Resûlullah'ı (s.a.v.) kaybettim. Onun namaz kıldığını gördüm ve ona doğru gittim. Bu sırada iki elim onun çıplak olan ayak tabanlarına değdi. O, “‘Azabından affına ve öfkenden rızâna sığınırım!’ diyordu.*”

Câbir dedi ki: “Bu hadis, erkeğin karısına dokunması sebebiyle abdestinin bozulacağına delâlet eder.”¹⁰²⁶ Yani Câbir bu sözünü, erkeğin karısına dokunmakla

¹⁰²⁴ Münzirî, **Muhtelifu'l-hadîs**, s. 456.

¹⁰²⁵ Kindî, Muhammed b. İbrahim, **Beyânu's-Ser'**, Vizâretü't-Türâs ve's-Sikâfe, Umân Sultanlığı, 1. Baskı, 1984, C. I, s. 120.

¹⁰²⁶ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 26.

abdestinin devam ettiği hükmünün neshedildiğini, nâsikle amel etmek gerektiğini, bunun da erkeğin karısına dokunması sebebiyle abdestinin bozulması olduğunu açıklamıştır.

Buna karşın Sâlimî, kendilerinin İbn Abbâs (r.a.) ve başkalarının, aynı zamanda Hanefîlerin de görüşünü benimsediklerini ileri sürmektedir. Ona göre Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinde ve sadece cimânın kastedildiği “*Ya da kadınlara dokunmuşsanız*” (Nisâ, 4/43) âyetinde abdestin bozulduğuna dair bir delil yoktur.¹⁰²⁷

Ehl-i Sünnet âlimleri, hayızlı olanla hayız döneminde bulunmayan kadına dokunmayı birbirinden ayırmışlardır. Hanefîler bu hadisi, erkeğin hayızlı bir kadına dokunmasından dolayı abdestinin bozulmayacağına delil getirmişlerdir. Mâlikîler ve Hanbelîler gibi Ehl-i Hadis de bu hadisi, şehvetle dokunmak hariç, erkeğin bir kadına dokunmasından dolayı abdestinin bozulmayacağına delil olarak kabul etmişlerdir.¹⁰²⁸

İbâdiyye, karısına dokunan adamın abdesti meselesinde, Câbir b. Zeyd'in görüşüne dayanarak bu abdestin geçerliliğinin mensûh olduğunu ve karısına dokunan adamın abdestinin bozulmasıyla amel etmenin gerekliliğini kabul etmiştir. Sünnî mezhepler bu hadisi bir nesih meselesi olarak görmemişlerdir. Bilakis bunun uygulanan duruma dair bir delil olarak kabul etmişlerdir. O da karısına dokunan adamın abdestinin bozulmadığı hükmüdür. Bazı Sünnî mezhepler bu hususta şehvetsiz dokunma kaydını getirmişlerdir.

İbâdiyye'nin nesh uygulamasına dair zikrettikleri bir diğer örnek ise Rebî'in Müsned'inde zikredilen “*Su, sudan gerekir.*” hadisidir:

Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Bana Übey b. Ka'b'ın şöyle dediği ulaştı: “Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Su, sudan gerekir.*” Yani, duhûl gerçekleşse de inzâl olmadıkça erkeğin gusletmesi gerekmez. Hz. Peygamber'in iki zevcesi Âişe ve Ümmü Seleme şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.)

¹⁰²⁷ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'*, C. I, s. 168; a. mlf. *Me'âricu'l-âmâl 'alâ Medârici'l-kemâl bi nazmi Muhtasari'l-hisâl*, Thk. Komisyon, Umân Sultanlığı, 2010, C. I, s. 255-256.

¹⁰²⁸ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstizkâr*, Thk. Mustafa b. Ahmed el-Alavi, Muhammed el-Bakri, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şu'un el-İslâmiyye, Mağrib, 1387 h., C. I, s. 320; Serahsî, *el-Mebsût*, C I, s. 68; Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid*, Daru'l-hadîs, Kahire, 2004, C. I, s. 38; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, C. I, s. 256.

böyle yapıyor, guslediyor, kadınlarına da gusletmelerini emrediyordu ve şöyle diyordu: “İki sünnet yeri birleştiği zaman, erkekte inzâl olsun veya olmasın gusletmek vâciptir.” Câbir dedi ki: “Allah, sahâbenin âlimlerinden ve faziletliyelerinden olan Übeyy b. Ka‘b‘dan rivayet edilen şeyi en iyi bilendir.”¹⁰²⁹

Rebî‘in, Câbir‘in Übey b. Ka‘b‘la ilgili olarak naklettiği bu son cümle, onun hadis hakkında şüphe duyduğunu göstermektedir. Rebî‘, Übey b. Ka‘b‘dan bu hadisin açıklaması sadedinde gelen rivayetleri nakletmemiştir. Orada bunun ilk önce Hz. Peygamber‘in (s.a.v.) müslümanlara verdiği bir ruhsat olduğunu ve sonradan gusletmeyi emrettiğini ifade etmektedir.¹⁰³⁰

İbâdiyye âlimleri, “*Su, sudan gerekir.*” hadisi ile “*İki sünnet yeri birleştiği zaman gusletmek vâciptir.*” hadisinin arasını cem‘ etme hususunda ihtilaf etmiştir. Birinci görüş: İki sünnet yeri birleşince inzâlin illet olarak alınmamasıdır. Bu durumda iki sünnet yeri birleştiği zaman inzâl olsun veya olmasın gusül vâcip olur. “*Su, sudan gerekir.*” hadisine gelince, cimâ sebebiyle veya ihtilâm ya da uyanıklık hâlindeki başka bir sebeple gusül emrine hamledilir. İkinci görüş: “*Su, sudan gerekir.*” hadisinin, iki sünnet yeri birleştiği zaman guslün vâcip olduğunu bildiren hadislerle nesh edilmiş olduğudur.¹⁰³¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Ebû Sitte (ö. 1088/1677), iki sünnet yeri birleştiği zaman inzâl veya başka bir sebeple gusül vâcip olduğu görüşünü tercih etmiştir. Nitekim o, “*Su, sudan gerekir.*” hadisinin, cimâ sebebiyle veya ihtilâm ya

¹⁰²⁹ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s.29.

¹⁰³⁰ Ahmed b. Hanbel‘in *Müsned*‘inde şöyle geçer: Osman b. Ömer bize tahdîs etti, Yûnus bize haber verdi, Zührî‘nin şöyle dediğini rivayet etti: Sehl el-Ensârî –ki o, on beş yaşındaki iken Hz. Peygamber‘i (s.a.v.) görmüştü– şöyle dedi: Bana Übeyy b. Ka‘b tahdîs etti: “Gençler şöyle diyorlardı: “*Su, sudan gerekir*” sözü, İslâm‘ın ilk yıllarında Resûlullah‘ın (s.a.v.) vermiş olduğu bir ruhsattı. Sonradan bize gusletmeyi emretti.” (Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXV, s. 27). Bu hadisi Beyhakî de rivayet etmiştir (Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, **es-Sünenü‘l-kübrâ**, Thk. Muahmmmed Abdulkâdir Atâ, 2. Baskı, Beyrut, 1424/2003, C. I, s. 256-57. Müslim, “*Su, ancak sudan dolayı vâcip olur.*” hadisini tahrîc ettiği bâbın ardından, “*Su, Ancak Sudan Dolayı Vâcip Olur Hadisinin Neshi*” bâbını getirmiştir. Bkz. Müslim, “Hayz”, 343.

¹⁰³¹ Ebû Sitte, **Hâşiye**, C. I, s. 193-197; Semîni, Ziyâuddîn Abdulazîz, **en-Nîl ve şifâu‘l-‘afîl**, 3. Baskı, Mektebetü‘l-İrşâd, Cidde, 1405/1985, C. I, s. 187-190; Sâlimî, **Me‘âricü‘l-Âmâl**, C. I, s. 418-423; a. mlf. **Şerhu‘l-Câmi‘**, C. I, s. 248-252; Behlâvî, Ebû Müslim Nâsır b. Sâlim, **Nisâru‘l-cevher fî ‘ilmi‘ş-şer‘i‘l-ezher**, 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1421/2001, C. I, s. 273-276; Mermûrî, **Fî Rihâbi’s-sünne**, C. V, s. 113-115; Tevâtî b. et-Tevâtî, **Beyne Muvattai Mâlik ve Müsnedi‘r-Rebî‘ b. Habîb**, 1. Baskı, y.y., 1417/2016, C. II, s. 200-203.

da başka bir sebeple gusûl emrine hamledileceği şeklindeki birinci görüşü teyid etmiştir.¹⁰³²

Ziyâuddîn Abdulazîz es-Semînî (ö. 1223/1808) ise “*Su, sudan gerekir.*” hadisinin mensûh olduğu ve iki sünnet yerinin birleşmesinden gusûl gerektiği görüşünü benimsemiştir.¹⁰³³ Benzer şekilde Sâlimî’nin de *Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh*¹⁰³⁴ ve *Me’âricu’l-âmâl*¹⁰³⁵ isimli eserlerinde, her iki görüşü kitaplarında açıkladığı ve bir çok hadisi delil getirerek nesih görüşünü tercih ettiği görülmektedir.

Ebû Müslim Nâsır b. Sâlim el-Behlâvî (ö. 1339/1920), Resûlullah’ın (s.a.v.) cünüblükten gusletmeyi emrettiği diğer rivayetleri getirerek ve Übeyy b. Ka’b’dan nakledilen, İslâmın ilk yıllarında inzâl olsun veya olmasın iki sünnet yerinin birleşmesiyle guslün vâcip olduğuna dair açıklamasını zikrederek, “*Su, sudan gerekir.*” hadisinin mensûh olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁰³⁶

Nâsır b. Sâlih el-Mermûrî (ö. 1432/2011), İmam Câbir b. Zeyd’in Hz. Âişe’nin (r. anhâ) inzâl olsun veya olmasın gusletmenin vucûbiyetini bildiren sözüne itina göstermesinin, o zaman şer’î hüküm hakkında meydana gelen tartışmaya bağlı olduğunu ifade etmiştir. Buna göre iki sünnet yerinin birleşmesiyle guslün vucûbiyetini ifade eden hadis, cimâdan veya cimâda inzâlin başlamasından sonraki cünüblükten dolayı guslün vucûbiyetine delâlet eder. “*Su, sudan gerekir.*” hadisi ise, umûmî (‘âmm) olarak gelmiş olup ilk hadis onu cimâ ile tahsis etmiştir. Bu

¹⁰³² Ebû Sitte, *Hâşiye*, C. I, s. 193-197.

¹⁰³³ Semînî, *en-Nîl ve şifâu’l-‘alîl*, C. I, s. 187-190.

¹⁰³⁴ Sâlimî, metni çözmek, manâsını izah etmek ve hadislerin delâletini beyan etmek için lügatten istifade etmiş, kelimelerin veya cümlelerin i’râbını yapmıştır. Yine o, metinleri karşılaştırırken ve ve hadisin ihtiva ettiği hükümleri belirlerken usûl-i hadise başvurmuştur. Açıklamasına hadisi tahrîc edenlerden kısaca söz ederek devam etmiştir. O, açıklamasına Rebî’in *Müsneid*’inde rivayet ettiği hadislerin şerhiyle başlamıştır. Câbir’in, “Allah, sahâbenin âlimlerinden ve faziletlilerinden olan Übeyy b. Ka’b’dan rivayet edilen şeyi en iyi bilendir.” sözünün akabinde, bu hadisin neshedildiğine delâlet eden sarîh nassları zikretmiştir. Bu rivayetleri delil getirenleri ve sahîh kabul edenleri zikretmiştir: Ahmed (b. Hanbel) ve Ebû Dâvûd, Übeyy b. Ka’b’ın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: “Gençler şöyle diyorlardı: ‘Su, sudan gerekir’ sözü, İslâm’ın ilk yıllarında Resûlullah’ın (s.a.v.) vermiş olduğu bir ruhsattı. Sonradan bize gusletmeyi emretti. Sâlimî, iki sünnet yerinin birleşmesiyle ilgili on hüküm zikrederek sözünü bitirmektedir: “Tahâret bozulur, gusûl vâcip olur, hadd vâcip olur, oruçlu iken kazâ vâcip olur, oruç bozulur, birinci kocaya mübâh olur, babalara ve oğullara haram olur, ilâ hükmünden çıkar, haccı fâsid olur ve meşhur görüşe göre hayız halinde ayrılık olur. Fetvâ ve amel bu şekildedir.” Bkz. Sâlimî, *Şerhu’l-Câmi’*, C. I, s. 248-252.

¹⁰³⁵ Sâlimî, *Me’âricu’l-âmâl*, C. I, s. 418-423.

¹⁰³⁶ Behlâvî, *Nisâru’l-cevher*, C. I, s. 273-276.

durumda bu hadis, cimâ sebebiyle veya ihtilâm ya da uyanıklık hâlindeki başka bir sebeple guslün vucûbiyetine delâlet eder. Buradan hareketle Mermûrî, bu durumla ilgili fikhî bir takım meseleleri açıklamıştır.¹⁰³⁷

Tevâtî b. Tevâtî, “*Su, sudan gerekir.*” hadisinin, iki sünnet yeri birleştiğinde guslû emreden hadislerle mensûh olduğunu açıklamıştır. O, sözlerine iki sünnet yerinin birleşmesiyle neyin kastedildiğini açıklamakla başlamıştır. O, bu meselede ihtilafın, inzâl olursa guslün vâcib olduğunu veya inzâl olmazsa vâcib olmadığını söyleyen görüşten kaynaklandığını zikretmiştir. Tevâtî, bu meselede hadisin mensûh olduğunun isbâtı hususunda bazı hadis konularını ve lafız farklılıklarını zikretmenin yanı sıra, Bâcî ve Etfayyîş gibi fakihlerin görüşlerine de başvurmuştur. O, iki sünnet yeri birleştiği zaman guslün vâcib olduğuna delâlet eden nâsih hadisle amel ederek inzâl olmasa bile guslün vâcib olduğu görüşünü tercih etmiş ve guslün gerekmediği emrinin İslâm’ın ilk yıllarında olduğunu belirtmiştir.¹⁰³⁸

Ehl-i Sünnet fukahâsı, iki sünnet yeri birleştiği zaman inzâl olsun veya olmasın guslün vâcib olduğunu bildiren hadisler sebebiyle, inzâl olmaksızın guslün gerekmediğini bildiren hadislerin mensûh olduğunu söylemiştir. İbn Şâhîn, *en-Nâsih ve’l-mensûh*’ta¹⁰³⁹, Nevevî, Müslim şerhinde¹⁰⁴⁰ ve Râzî, *en-Nâsih ve’l-mensûh*’ta¹⁰⁴¹ kitabında buna delil getirmiştir. Aynı şekilde Tirmizî, Übey b. Ka’b’ın, “*Su, sudan gerekir.*” hadisi İslâm’ın ilk yıllarında verilen bir ruhsattı, sonra bundan nehyedildi” sözünü nakletmiştir.¹⁰⁴²

İbâdiyye’de söz konusu iki hadisi cem‘ etme hususunda iki görüş vardır: Birinci görüş, iki sünnet yeri birleştiği zaman inzâl olsun veya olmasın guslün vâcib olduğunu bildiren hadisler sebebiyle, inzâl olmaksızın guslün gerekmediğini bildiren hadislerin mensûh olduğunu söylemektedir. Bu görüş, Ehl-i Sünnet’in görüşüne uygundur. Bu görüşü İbâdiyye’den es-Semînî, el-Behlânî ve Tevâtî b.

¹⁰³⁷ Mermûrî, *fî Rihâbi’s-sünne*, C. V, s. 113-115.

¹⁰³⁸ Tevâtî, *Beyne Muvattai Mâlik ve Müsnedi’r-Rebî’ b. Habîb*, C. II, s. 200-203.

¹⁰³⁹ İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman, *en-Nâsih ve’l-mensûh mine’l-hadîs*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İmiyye, Beyrut, 1992, s. 67-76.

¹⁰⁴⁰ Nevevî, *Şerh Sahîh Müslim*, C. II, s. 903.

¹⁰⁴¹ Râzî, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Muzaffer, *en-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-ehâdîs*, Thk. Ebû Ya’kûb Neş’et el-Mısırî, 1. Baskı, Mısır, 2004, s. 34.

¹⁰⁴² Tirmizî, “Ebvabu’t-Tahara”, 66.

Tevâtî dile getirmiştir. İkinci görüş, “*Su, sudan gerekir.*” rivayetinin umûmî olduğunu, bunun başka bir rivayetle tahsis edildiğini söylemektedir ki, o da cimâ sebebiyle veya ihtilâm ya da uyanıklık hâlindeki başka bir sebeple gusledilmesi rivayetidir. Bu görüş, Ebû Sitte ve Mermûrî tarafından savunulmuştur.

İbâdiyye’nin hadiste nesih konusunda teoride benimsedikleri yöntem, bizzat Hz. Peygamber’in açıklaması, hadisın vürûd zamanı ve sahâbenin uygulamasının bilinmesinden hareketle bir hükmün kaldırılması şeklinde uygulamışlar ve bunun sadece ahkâm hadislerinde olacağını belirtmişlerdir. Ehl-i Sünnet’te olduğu gibi onlar da neshi hadisler arasındaki zâhirî problemleri çözmek için kullanmışlardır.

3.3.3. Muhtelifu’l-hadîs

3.3.3.1. İbâdiyye’nin Muhtelifu’l-hadîs Tanımı

Muhtelifu’l-hadîs ilmi, çok erken dönemde doğmuş ve temeli hicrî birinci asrın ikinci yarısında İmam Şâfiî tarafından *İhtilâfu’l-hadîs* isimli eserinde atılmıştır. Ondan sonra bir çok âlim bu ilimde kitap tasnîf etmiştir. Bunlar, tercih yollarından biriyle hadisler arasındaki çelişkiyi gidermek amacıyla muhtelif hadisleri bir araya toplamışlardır. Bu âlimlerden biri olan İbn Kuteybe, kendi zamanında ortaya çıkıp bazı hadislerin birbirleriyle veya bazı Kur’ân âyetleriyle çelişki arz ettiğini öne sürerek aklî gerekçelerle hadisler konusunda şüphe uyandıranları reddetmek için, *Te’vîlu muhtelifi’l-hadîs* isimli eserini telif etmiştir. O, bu eserinde zâhiren çelişkili görünen hadisleri toplamış ve çeşitli şekillerle onların arasını telif etmiştir. Bunun dışında başka eserler de vardır.¹⁰⁴³

Muhtelifu’l-hadis, “Şer’î, aklî veya hissî bir delile muhalif olan hadisleri açıklayan bir ilim”¹⁰⁴⁴ olarak tarif edilmiştir. Ebû Muhammed el-Halîl el-İbâdî (ö. 1287/1871) muhtelifu’l-hadîsi, “Birbirine muâriz görünen, ancak manaları bir ve hükümleri çelişik olan iki rivayet gibidir” şeklinde tarif etmiş ve buna “Resûlullah’ın (s.a.v.) ayakta su içmekten nehyetmesi ve kendisinin ayakta su içmesi” örneğini

¹⁰⁴³ Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Müşkilü’l-âsâr*, İbn Fûrek’in (ö. 406/1015) *Müşkilü’l-hadîs ve beyanuhu*, Alâî’nin (ö. 761/1359) *et-Tenbihâtu’l-mücmelle ‘ale’l-mevâzi’i’l-müşkile* isimli eserleri gibi.

¹⁰⁴⁴ Kudât, Şeref, “İlmu Muhtelifi’l-Hadîs: Usûluhu ve Kavâiduhu”, **Mecelletü Dirâsâti Câmi’ati’l-Ürdüniyye**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2001, s. 7.

vermiştir.¹⁰⁴⁵ Şeyh Etfayyîş el-İbâdî ise onu, “Muhtelif iki hadisin vârid olması”¹⁰⁴⁶ diye tarif etmiştir.

Bu konuda Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak bu konuda Ehl-i Sünnet âlimleri müstakil eserler telif ederlerken, İbâdî âlimler diğer konular arasında bu meseleyi incelemiş ve müstakil bir eser telif etmemişlerdir. Başka bir deyişle İbâdiyye mezhebi muhtelifu'l-hadîs konusunda başkalarının yaptıkları çalışmalarla yetinmiştir. Bu yüzden onların bu konudaki görüşlerini ve metotlarını ortaya koymak için meseleyi genel hadis kitaplarından araştırmak gerekmektedir.

Erken dönem diğer eserlerde olduğu gibi Rebî' b. Habîb de *Müsned*'inde şer'î hükümler arasında zâhirî ihtilaf konusuna işaret etmemiştir. Bununla birlikte çeşitli İbâdî kaynaklarda muhtelifu'l-hadîs konusunda zımnî bir şekilde çok değerli bilgiler bulmak mümkündür. Hicrî 4. asır âlimlerinden İbn Bereke, muteâriz hadislerden bahsetmiş ve onlar arasındaki teâruzu gidermeye çalışmıştır. Muhammed b. İbrâhîm el-Kindî'nin *Beyânu's-Şer'* isimli eserindeki “el-Ahbâru'l-Muâraza” adlı bölümde hadislerin ihtilafı meselesine bir miktar değinmiştir. Müellifin burada meseleye teorik açıdan yaklaştığı da belirtilmelidir. Mesela bu tür hadislerin meydana gelişi ve çözümü hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu (muteâriz haberler), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir şeyin mübahlığına dair bir hadis, haramlığına dair başka bir hadis rivayet edilmesi ve her iki hadisin çelişmesi durumunda olur. Böyle bir durumda hangisinin nâsih hangisinin mensûh olduğunu bilmek için bu ikisinden hangisinin tarih olarak önce, hangisinin sonra olduğuna bakılır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namazında yanıldığında selamdan önce secde ettiğinin rivayet edilmesine karşın başka bir rivayette selamdan sonra secde ettiğinin rivayet edilmesi buna örnek olarak verilebilir. Bu yüzden insanlar bu hususta tartışmışlar, bunlardan

¹⁰⁴⁵ Halîlî, *Kürsiyyü usûli'd-dîn*, s. 121; Kindî, *'Ulûmu's-sünne*, s. 393'ten naklen. İbâdiyye'de bundan daha eski muhtelifu'l-hadîs tarifine rastlamadık. Ancak bir ıstılah olarak hadis ilimlerinin bu dalına daha önceki İbâdî eserlerde işaret edilmiştir. İbn Bereke ve Ebû Abdullah el-Kindî gibi âlimlerin muhtelifu'l-hadîs uygulamasını beyân ettik.

¹⁰⁴⁶ Etfayyîş, *Câmi'u's-Şeml*, s. 428-29; Kindî, *'Ulûmu's-sünne*, s. 393'ten naklen.

hangisinin nâsih hangisinin mensûh ve bu ikisinden hangisinin önce, hangisinin sonra olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.”¹⁰⁴⁷

İbâdiyye’ye göre bu alanda en önemli kitap, Sultan Kâbûs b. Sa’îd Üniversitesi hadis hocalarından Dr. Halfân b. Muhammed el-Münzirî’nin *Muhtelifu’l-hadîs ve eseruhu fi’l-fikhi’l-İslâmî: dirâsetun hadîsiyyetun fikihiyyetun mukârenetun* isimli eseridir. Münzirî, çalışmalarını daha çok temel İbâdî kaynaklara başvurarak bütün problemleri fikhî konular içinde ortaya koymaya ve bu problemlerin çözümünde İbâdîlerin yöntemlerini açıklamaya çalışmaktadır. İbâdiyye’ye göre bu kitap, problemleri araştırıp ortaya koyma ve bunların çözüm yollarını gösterme konusunda ilktir.

Birbiriyle çelişen hadisleri uzlaştırma yöntemleri, her mezhebin usûlü gereğince farklılık arz etmektedir. Zâhiren birbiriyle çelişen iki hadisin arasını cem‘ etme yollarının tertibinde İbâdîlerin farklı düşündüğü görülmektedir. Öte yandan bir hususun başka bir hususa takdîmi konusunda İbâdî âlimleri tek bir metot takip etmemişlerdir. Örneğin İbn Bereke, nâsih ve mensûhûn tespitinde hadislerin vurûd tarihlerinin bilinmesini öncelemiştir. Ona göre eğer bu durum bilinmezse, hadislerin arası cem edilir. Çünkü bu durumda iki nassla da amel etmek (i‘mâli) onların ihmâlinden evlâdır. İki çelişik hadisin arasını cem‘ etmek mümkün olmadığı zaman, o ikisinden birini tercih etmeye veya onların arasını cem‘ etmeye dair bir delil araştırılır. Nitekim İbn Bereke şöyle demiştir: “İlim ehli tarafından sahih olduğu sabit olan iki haberden hangisinin önce hangisinin sonra vârid olduğu bilinmiyorsa; hadisler arasında gerçek bir çelişki yoksa veya ikisinden birinde diğerrinin kabulüne mâni bir delil yoksa, her ikisinin de kabul edilmesi gerekir.”¹⁰⁴⁸ İki nass arasında çelişkinin genellikle birisinin ‘âmm diğerrinin hâss olmasından kaynaklandığı zikredilir. Bu durumda hâss olan ‘âmm olanı tahsis eder. Mücmel ve müfesserde de durum böyledir. Kısaca İbn Bereke’nin, teâruzu kaldırmak için –nesh, cem‘, tercih ve tevakkuf gibi– bütün yolları aktif olarak kullandığı söylenebilir. Bununla birlikte onun bu yolları kullanırken sürekli aynı sıralamayı gözetmediği görülmektedir.

Ebû Abdullah el-Kindî’nin ihtilafları çözüm yolları ise şöyledir:

¹⁰⁴⁷ Kindî, **Beyânu’ş-şer‘**, C. I, s. 6.

¹⁰⁴⁸ İbn Bereke, **el-Câmi‘**, C. III, s. 1153.

Muteâriz haberlerden hâss olan ‘âmm olanla, müfesser olan mücmel olanla çelişik gibi görünür. Eğer iki haberin arasını cem’ edecek bir te’vil varsa, o iki haberin arası cem’ edilir. Eğer iki haber vârid olup bunlardan biri bir fiili nehyediyor, diğeri o fiili isbat ediyorsa bakılır: Şayet bunlardan hangisinin önce hangisinin sonra olduğu bilinmiyor ve aralarındaki problemi çözmek için başka bir yol bulunamıyorsa, isbât etmek yasaklamakdan evlâdır.¹⁰⁴⁹

Benzer şekilde Ömer b. Ramazan et-Telâtî (ö. 1187/1773) de, iki nassdan hangisinin önce hangisinin sonra olduğunun bilinmemesi durumunda, eğer bir mâni yoksa her ikisinin arasının cem’ edilmesi görüşünü öne çıkarmıştır.¹⁰⁵⁰

Sâlimî, kat’î deliller arasında teâruz olamayacağını vurgulamış, gerçekte teâruzun zannî deliller arasında olacağını zikretmiş ve bunun sebebini şöyle izah etmiştir:

(Birbiriyle çelişen) bu iki delil, ya şâri’ tarafındandır ya da değildir. Eğer her ikisi veya birisi şâri’den değilse yalandır. Eğer her ikisi de şâri’den ise, birisinin nâsih, diğerrinin mensûh olması gerekir. Böyle düşünülmezse her ikisinin de şâri’den vârid olması mümkün değildir. Çünkü bunun dışında vârid olmaları, kat’î olan iki delilin çelişmesini gerektirecektir. Zira gerçekte (nefsü’l-emirde) her ikisi arasında fark yoktur. Ancak iki zannî delil, ya nakledilme yolları ya da delâletlerinin zayıf olması bakımından zannî olursa durum farklılaşır. Buna karşın eğer o ikisinin şâri’den oldukları ve her ikisinden murâd edilen şey yakînî olarak bilinirse, bu iki delil de kat’î sayılırlar.¹⁰⁵¹

Buradaki öncüllerden hareketle Sâlimî kat’î ile zannî arasında bir teâruzun olamayacağını belirtmiştir. Çünkü kat’iyyet sabit olunca zannın varlığı söz konusu olmaz. Bunun sebebi, kat’iyyetin yakîn neticesinde oluşmasıdır. Zann ise bunun aksidir. İşte bu yüzden kat’iyyet sabit olunca zannın varlığı söz konusu olmaz.¹⁰⁵²

Aynı şekilde Sâlimî, deliller arasındaki zâhirî teâruzu giderecek kuralları da açıklamış ve bu kurallar sonraki İbâdiyye âlimleri tarafından da benimsenmiştir. Buna göre eğer zâhiren muteâriz iki delil varsa, hangisinin nâsih hangisinin mensûh olduğunu anlamak için bu ikisinin vurûd tarihleri araştırılır. Eğer vurûd tarihleri bilinemiyorsa, ikisinin arası cem edilmeye çalışılır. Eğer ikisi arasını cem’ etmek mümkün olmazsa, tercih şekillerinden biriyle biri diğerrine tercih edilmeye çalışılır. Şayet bu da mümkün değilse, tevakkuf edilir. Kuvvet ve delâlet bakımından eşit oldukları zaman Kitâb, sünnetin; sünnet de Kitâb’ın önüne geçirilmez.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁹ Kindî, **Beyânu’ş-şer’**, C. I, s. 8.

¹⁰⁵⁰ Telâtî, **Ref’u’t-terâhî**, s. 155; Etfayyîş, **Câmi’u’ş-Şeml**, s. 428-29; Kindî, **‘Ulûmu’s-Sünne ‘inde’l-İbâdiyye**, s. 395’ten naklen.

¹⁰⁵¹ Sâlimî, **Tal’atu’ş-Şems**, C. II, s. 284.

¹⁰⁵² Sâlimî, **a.g.e.**, C. II, s. 285.

¹⁰⁵³ Sâlimî, **a.g.e.**, C. II, s. 285-86.

Sıralamada bazı farklılıklar varsa da Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye'nin teâruzu giderme yollarının birbirine benzediği görülmektedir. Zira Ehl-i Sünnet'e göre bu yollar; cem', tevîl, tahsis veya takyid, tercih, nesh ve tevakkuftur.¹⁰⁵⁴

3.3.3.2. İhtilâflı Hadislerin Arasını Cem' Uygulaması

İbâdiyye, zahiren muteâriz olan rivayetleri öncelikle bir araya toplama, sonrasında da âlimlerin bu zâhirî problemi çözme hususundaki görüşlerini zikretme metodunu benimsemiştir. Muteâriz hadisler arasını cem' etme örnekleri İbâdiyye'de nisbeten daha sık görülen bir durumdur. Bunlardan biri, Rebî'in *Müsned*'inde "Namaz Kılanın Karşısında Durmanın Cevâzı" bâbında rivayet ettiği şu hadîstir:

Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den, o da Ebû Sa'îd el-Hûdrî'den onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Sizden biri namaz kılarken birinin önünden geçmesine izin vermesin ve gücü yettiğinde onu engellesin. Eğer direktirse onunla savaşınsın. Çünkü o şeytandır.*"¹⁰⁵⁵

Ebû Sa'îd el-Hûdrî'den onun şöyle dediği rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Hiçbir şey namazı bozamaz. (Bununla birlikte) gücünüz yettiğinde ona engel olun!*"¹⁰⁵⁶

İbn Bereke dedi ki: "İki haber sahih olduğunda biri diğerine zıt olamaz. Sanki Resûlullah (s.a.v.), "Namazı hiçbir şey bozamaz; ancak benim size mücadele etmenizi veya engellemenizi emrettiğim kimse hariç!" demek istemiştir."¹⁰⁵⁷ Böylece, aralarını cem' etmek suretiyle iki hadis arasındaki teâruz giderilmiştir. Sâlimî de söz konusu iki hadisi bu şekilde cem' etmeyi doğru bulmaktadır.¹⁰⁵⁸ Buna karşın Semînî, birinci haberi esas almış, namaz kılanın önünden geçen kimsenin defedilmesini, namazı bozacak bir şeyi defetmek olduğunu söyleyerek bu emri vucûba hamletmiştir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁴ Çakan, İsmail Lütfi, "Hadis Usulü Kitaplarında İhtilâfu'l-hadîs", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 1986, s. 76.

¹⁰⁵⁵ Rebî', **Müsned**, C. I, s. 50.

¹⁰⁵⁶ Ebû Dâvûd, "Ebvabu's-Sütra", 14.

¹⁰⁵⁷ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. II, s. 790-91.

¹⁰⁵⁸ Sâlimî, **Me'âricu'l-âmâl**, C. IV, s. 407-409.

¹⁰⁵⁹ Semînî, **en-Nîl ve şifâu'l-'alîl**, C. II, s. 84-89.

Ehl-i Sünnet'in konuya yaklaşımına bakıldığında ise İbn Abdilberr, “*Namazı hiçbir şey bozamaz.*” hadisinin neshedildiğini söylerken¹⁰⁶⁰ Nevevî, iki hadisin tarihinin bilinmediğini ve bunların arasını cem‘ etmenin imkânsız olmadığını söyleyerek bu hadisin neshedildiği görüşüne itiraz etmektedir.¹⁰⁶¹ İlim ehlinin çoğu, birinci grup hadislerin tariklerinin kuvvetli, ikinci gruptakilerin zayıf olmasını ileri sürerek, namazın bozulduğunu bildiren hadisleri, bozulmadığını bildiren hadislere tercih etmek suretiyle iki hadis arasındaki zâhirî çelişkiyi giderme yoluna gitmiştir.¹⁰⁶² Ehl-i Sünnet’ten İbn Bereke’nin görüşünü benimseyen bir âlim ise tespit edilememiştir.

Abdest ve gusûlden sonra mendil kullanılarak suyun kurutulması hakkında mezheplerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Bazıları bunun caiz olduğunu belirtirken bazıları bunu mekruh saydı. Bazıları abdestten sonra mendil kullanımınıyla gusûlden sonra kullanım arasında ayırım yaptı.

Abdest veya gusûl sonra bunun caiz olduğu görüşünde olan alimler, Ebu Hanife, Mâlik, Şâfi ve Ahmed b. Hanbel’dir. Ayrıca bunun Şâbî, İbn Sîrîn ve Sevri ve diğerlerinin görüşü olduğu da söylenmiştir¹⁰⁶³.

Bunu mekruh görenler ise Cabir b. Abdullah, Abdurrahman b. Ebi Layla, İbrahim al-Nehaî, Mücahid, İbnü’l-Musayyib ve Ebu’l-Âliye¹⁰⁶⁴ şeklinde sayılabilir. Nevevî ise abdest ve gusûlde mendille kurutmanın mekruh olduğu sözünü İbn Ömer’e atfetti¹⁰⁶⁵.

Bu konuda Rebî‘in *Müsned*’inde “abdestten sonra uzuvların kurulanması” meselesinde geçen başka bir örnek şudur: Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “*Bana ulaştığına göre Resûlullah (s.a.v.) abdestten sonra*

¹⁰⁶⁰ İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. XXI, s. 168.

¹⁰⁶¹ Nevevî, **Şerhu Müslim**, C. IV, s. 227.

¹⁰⁶² İbn Hazm, **el-Muhallâ**, C. IV, s. 19; İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-‘İlelû’l-Mütenâhiye**, Thk. İrşâdul-Hakk el-Athari, İdâretul- ‘lûm el-esariyye, Pakistan, 2. Baskı, 1981, C. I, s. 449; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, C. I, s. 588.

¹⁰⁶³ İbn Munzir, **el-Avsat**, Dar Tayba, C. I, s. 415-417. İbn Receb, **Fethul Bari**, Dar u-İbn el-Cevzi, C. I, s. 326.

¹⁰⁶⁴ İbn Munzir, **el-Avsat**, Dar Tayba, C. I, s. 415-417.

¹⁰⁶⁵ Nevevî, **Sahih-i Müslim Şerhi**, C. I, s. 219.

bir mendil alarak onunla kurulanıyor ve zevcelerinden bazıları da onu alarak onu kuruluyordu.”¹⁰⁶⁶

Buhârî ve Müslim’in rivayet ettikleri hadise göre Meymûne (r.anha) şöyle demiştir: *“Ben Nebî’ye (s.a.v.) yıkanması için su döktüm. O, sağ eliyle sol eli üzerine su boşalttı ve ellerini yıkadı. Sonra avret yerini yıkadı. Sonra eliyle yere vurdu ve elini toprağa sürdü. Sonra elini yıkadı. Sonra ağzını çalkaladı ve burnuna su çekti. Sonra yüzünü yıkadı ve başı üzerine su döktü. Sonra yerinden uzaklaşıp ayaklarını yıkadı. Sonra kendisine bir mendil getirildi, fakat o bununla kurulanmadı.*”¹⁰⁶⁷

Bu iki rivayet hakkında Rebî‘ Ebû Ubeyde’nin görüşünü şu şekilde kaydetmiştir: *“Bize göre amel edilen, abdestten sonra uzuvların kurulanmamasıdır. Çünkü bu ilim ehli tarafından müstehab sayılmış ve abdest uzuvları ıslak kaldıkları sürece sevaba ulaşılacağı için kurulanmaması teşvik edilmiştir.*”¹⁰⁶⁸ İbâdiyye’nin mutekaddimûnundan bazıları, abdest aldıktan sonra uzuvların kurulanmayacağını bildiren hadisin kurulanacağını bildiren hadis tarafından neshedildiğini söylemiştir.¹⁰⁶⁹ Semînî, Ebû Ubeyde’nin görüşünü ve mendil ile kurulanmanın mekruh olduğu görüşünü benimsemiştir.¹⁰⁷⁰

Hanefiler, abdest ve gusûlden sonra mendil ile kurulanmanın bir sakıncası olmadığı görüşündedirler.¹⁰⁷¹ Şâfiî mezhebinde ise, Nevevî’nin zikrettiğine göre, bu hususta beş görüş bulunmaktadır. Bunların en meşhuru, kurulanmanın mekruh ve kurulanmamanın müstehab olduğu şeklindedir.¹⁰⁷²

Diğer bir örnek de Rebî‘in *Müsned*’inde “ölmüş hayvanın derisinin tabaklanması” konusunda geçen şu rivayettir:

İbn Abbâs’tan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: *“Resûlullah (s.a.v.) ölmüş bir koyunun yanından geçti. Bu koyun Meymûne’nin azatlı câriyesine verilmişti.*

¹⁰⁶⁶ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 23.

¹⁰⁶⁷ Buhârî, “Gusul”, 7; Müslim, “Hayız”, 317.

¹⁰⁶⁸ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 24.

¹⁰⁶⁹ Sâlimî, **Şerhu’l-Câmi**, C. I, s. 150.

¹⁰⁷⁰ Etfayyîş, **Şerhu’n-Nîl ve şifâu’l-‘alîl**, C. I, s. 82.

¹⁰⁷¹ Serahsî, **el-Mebsût**, C I, s. 73; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer, **Hâşiyetü İbn Âbidîn**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu‘avviz, ‘Âlemü’l-Kütüb, y.y., 2003, C. I, s. 195.

¹⁰⁷² Nevevî, **el-Mecmû**, C. I, s. 195.

Resûlullah (s.a.v.), “Onun derisinden istifade etseydiniz!” buyurdu. “O ölüdür” denildi. Resûlullah, “Onun sadece yenilmesi haramdır. O (deri) tabaklandığı zaman temiz olur.” buyurdu.”¹⁰⁷³

Yine Hz. Âişe’den (r. anhâ) rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “*Resûlullah (s.a.v.), tabaklandığı zaman ölmüş hayvanın derisinden faydalanmayı emretti.*”¹⁰⁷⁴

Bu rivayetlere mukabil Câbir b. Abdullah’tan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Ölmüş hayvanın hiçbir şeyinden faydalanmayın!*”¹⁰⁷⁵

Abdullah b. Ukeym’den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) vefat etmeden önce bize, ‘*Ölmüş hayvanın derisinden ve sinirinden faydalanmayınız!*’ diye mektubu gelmişti.”¹⁰⁷⁶

İbn Bereke, “*Ölmüş hayvanın hiçbir şeyinden faydalanmayın!*” hadisi hakkında şöyle demiştir:

Bu zayıf bir haberdur. Onu bazı şahıslar uydurmuştur. Eğer o sabit olsaydı, onunla İbn Abbâs’tan (r.a.) yapılan rivayet arasında teâruz bulunmazdı. Çünkü iki haberden biri ‘âmm, diğeri hâssır. Husûsî olan –ki o İbn Abbâs’ın rivayetidir–, umûmî olan üzerine arz edilir. Eğer ölmüş hayvanın derisinden ve sinirinden faydalanmaya cevaz vermeyen hadis sabit (doğru) ise bu, “*Ölmüş hayvanın derisinden tabaklanmadan önce faydalanmayın!*” anlamına gelir. Arap lûgatinde buna *el-ihâb* (tabaklanmamış deri) denilir; tabaklandıktan sonra ise *el-edîm* denilir ki, kullanılması mübâh olan budur.¹⁰⁷⁷

Görüldüğü gibi burada teâruz hâssın ‘âmm üzerine hamledilmesi suretiyle giderilmiştir.

Semînî, tabaklanma yoluyla ölmüş hayvanın derisinin temiz olacağını, ancak domuzun bundan istisna olduğunu, çünkü onun tabaklansa bile temizlenmeyeceğini söylemiştir. Doğrusu ölmüş hayvanın derisi yüzülmüş olsun veya olmasın onun tüyü, kılı ve saçı tabaklanma yoluyla temiz olur. Çünkü bunlar, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “*O (deri) tabaklandığı zaman temiz olur!*” sözünün umûmuna girer. Resûlullah’ın (s.a.v.) ölmeden önce söylediği, “*Ölmüş hayvanın derisinden ve*

¹⁰⁷³ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 76.

¹⁰⁷⁴ Rebî‘, **Müsned**, C. I, s. 76.

¹⁰⁷⁵ Nesâî, “Fara‘ ve'l-‘Atira”, 4.

¹⁰⁷⁶ Ebû Dâvûd, “Libas”, 37; Tirmizî, “Libas”, 7; Nesâî, “Fara‘ ve'l-‘Atira”, 4; İbn Mâce, “Libas”, 26.

¹⁰⁷⁷ İbn Bereke, **el-Câmi‘**, C. I, s. 576-77.

sinirinden faydalanmayınız!” sözü, tabaklanmadan önce faydalanmamaya hamledilir.¹⁰⁷⁸

Yukarıda zikredilenlere ilave olarak Sâlimî, ölmüş hayvanların derilerinin temizliği konusundaki görüşleri detaylandırmış ve bu hususta İbâdiyye’de iki eğilim bulunduğunu zikretmiştir: Birincisi, ölmüş hayvanların derilerinin tabaklanma yoluyla temiz olmayacağı görüşüdür. Bunlar, Allah Teâlâ’nın, “*Ölmüş hayvan (meyte) size haram kılındı.*” (Mâide, 5/3) âyetini ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) *Ölmüş hayvanın derisinden ve sinirinden faydalanmayınız!”* hadisini delil getirmişlerdir. Zira bu hadis, ölmüş hayvanın derisinin tabaklanma yoluyla temiz olacağını bildiren hadisten sonra vârid olmuştur. Bu grup, sonraki hadisin önceki hadisi nesh ettiği görüşündedir. İkinci grup, âyet ve hadisin umûmundan hareketle ölmüş hayvanın derisinin tabaklandıktan sonra temiz olacağını bildiren hadisleri dikkate almaktadır. Bu yaklaşım, beş farklı alt görüşe ayrılmıştır: 1) Eti yenilen hayvanların leşlerinin derileri, tabaklandıktan sonra temiz olur ve onlardan faydalanılır¹⁰⁷⁹. Bu görüş, Evza’î, İbnü’l-Mubarek, Ebu Sevr ve İshak b. Rahuye’ye aittir¹⁰⁸⁰. 2) Köpek ve domuz hariç, bütün ölmüş hayvanların tabaklanmış derileri temizdir¹⁰⁸¹. Bu aynı zamanda Şafî mezhebinin görüşüdür¹⁰⁸². Bu hususta eti yenilen ve yenilmeyenler arasında bir fark yoktur. 3) Domuz hariç, bütün ölmüş hayvanlar temizdir¹⁰⁸³. Ebu Hanife mezhebi¹⁰⁸⁴. 4) Bütün ölmüş hayvanlar zâhiren temizdir, bâtinen değil. Yani tabaklamanın temas ettiği dış kısım temizdir. Ama tabaklamanın temas etmediği cildin iç kısmı, temiz değildir. Onlar, sadece kuru şeylerde kullanılır, sıvı şeylerde kullanılmaz ve üzerilerinde namaz kılınmaz¹⁰⁸⁵. Bu, Malik’in onun hakkında arkadaşlarının anlatımındaki meşhur doktrinidir¹⁰⁸⁶. 5) Bütün ölmüş hayvanların derileri zâhiren ve bâtinen temizdir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁷⁸ Etfayyîş, *Şerhu’n-Nîl ve şifâu’l-‘alîl*, C. I, s. 439-40.

¹⁰⁷⁹ Sâlimî, *Me‘âricu’l-âmâl*, C. II, s. 485-491.

¹⁰⁸⁰ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, C. I, s. 270.

¹⁰⁸¹ Sâlimî, *Me‘âricu’l-âmâl*, C. II, s. 485-491.

¹⁰⁸² Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, C. I, s. 270.

¹⁰⁸³ Sâlimî, *Me‘âricu’l-âmâl*, C. II, s. 485-491.

¹⁰⁸⁴ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, C. I, s. 270.

¹⁰⁸⁵ Sâlimî, *Me‘âricu’l-âmâl*, C. II, s. 485-491.

¹⁰⁸⁶ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, C. I, s. 270.

¹⁰⁸⁷ Sâlimî, *Me‘âricu’l-âmâl*, C. II, s. 485-491.

Ehl-i Sünnet fukahâsının çoğu da bu tür derinin kullanılabileceği görüşündedir. Ölmüş hayvanın derisinden faydalanmanın yasaklanması, tabaklanmadan öncesine hamledilir; tabaklandıktan sonra câizdir.¹⁰⁸⁸

İbn Bereke, hadisler arasındaki zâhirî problemin çözümüne dair İbâdiyye'nin yöntemini açıklama konusunda birçok net örnekler sunmaktadır. O, iki haberin teâruzu konusunda şu örnekleri zikretmiştir: Birisi, Hz. Ömer'in (r.a.) ayakta iken gümüş bir kaptan akan suyu içtiğini ve bunu ağzını kaba dayayarak yaptığını bildiren rivayettir. İkincisi ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ağzı kırık su kırbasından içilmesini nehyetmesi ve aynı şekilde kırık kırbanın ağzından su içmesidir. İbn Bereke bu hususta şöyle demiştir: “İki haber teâruz ettikleri zaman, onlardan hangisinin nâsih hangisinin mensûh, hangisinin önce hangisinin sonra olduğu bilinmiyorsa, onlar hakkında tevakkuf etmek gerekir. Allah Teâlâ'nın “*Yiyin ve için!*” (Bakara, 2/160) âyetinden dolayı ibâhaya hamledilir.¹⁰⁸⁹ Burada konu nedbe hamledilmek suretiyle teâruz giderilmiştir. Hadisteki nehyin tahrîm değil tenzih bâbından olduğunu söyleyen Ehl-i Sünnet de bu görüştedir.¹⁰⁹⁰

İbn Bereke, muhaliflerinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hacda hayız ve lohusa kadınların veda tavafını yapmamış olsalar bile memleketlerine dönmelerine ruhsat verdiğine dair hadise¹⁰⁹¹ dayandıklarını söylemektedir. İbn Bereke, İbâdiyye'nin bu görüşe muhalif olduğunu, hayızlı ve lohusa kadınların ancak veda tavafını yaptıktan sonra memleketlerine dönebilecekleri ve eğer bu tavafı yapmadan memleketlerine dönerlerse fidye ödemeleri gerektiği hususunda İbâdî âlimlerin icmâ ettiklerini zikretmiştir. İbâdiyye bu konuda İbn Abbâs'ın (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.v.)

¹⁰⁸⁸ İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. VII, s. 80; Neseî, Ebu'l-Berekât, **el-Bahru'r-râik**, Thk. Zekeriyâ 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., t.y., C. I, s. 179; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C. XI, s. 73-74.

¹⁰⁸⁹ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. III, s. 1575-76.

¹⁰⁹⁰ Nevevî, **Şerh Sahîh Müslim**, C. VII, s. 3121; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C. X, s. 94; Şevkânî, **Neylül-evtâr**, C. IX, 4086.

¹⁰⁹¹ Söz konusu hadis Müslim'in *Sahîh*'inde Tâvus'tan naklen şöyle rivayet edilmiştir: İbn Abbâs'la beraberken Zeyd b. Sâbit ona “Hayızlı kadının Beytullah'a veda tavafı yapmadan önce memleketine dönmesine fetva veriyor musun?” diye sordu. İbn Abbâs da ona “İnanmıyorsan, ensârdan falanca kadına, Resûlullah'ın (s.a.v.) bunu emredip emretmediğini sor!” diye karşılık verdi. (Bkz. Müslim, “Hac”, 1328). Buna göre İbn Abbâs, hayızlı veya lohusa kadının sadece ifâza (ziyaret) tavafını yaptığı halde, veda tavafını yapmadan memleketine dönebileceğine fetva vermiştir. Dolayısıyla o veda tavafını yapmadan insanlarla birlikte memleketine dönebilir. Yani, bu hadise göre veda tavafı vâcip değildir.

rivayet ettiği, “*Sakın sizden biri son varacağı yer Beytullah olmadıkça bir yere gitmesin!*”¹⁰⁹² hadisine ve Ömer b. el-Hattâb’ın (r.a.), Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayızlının son varacağı ve tavaf edeceği yer Beytullah olmadan memleketine dönmesini nehyettiğine dair yaptığı rivayete¹⁰⁹³ dayanmaktadır. İbn Bereke şöyle demiştir:

Muhaliplerimiz, zikrettikleri habere dayanarak Resûlullah’ın (s.a.v.) hayızlı ve lohusa kadına ruhsat verdiğini iddia ettiler. Hâlbuki ashâbımıza göre o haber sahih değildir. Bize göre Ömer b. el-Hattâb ve başka sahâbîler (r.anhum) tarikiyle Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yapılan rivayet, hayızlının ve o konumda olan bir kimsenin veda tavafını yapmadan oradan ayrılmasına cevaz vermemektedir ve herhangi bir hayızlı da bundan hariç değildir. Biz bu hususta ashâbımızdan olan râvilerin ve Ehl-i Hadis’ten muhaliflerimizin Hâris b. Abdullah b. Evs tarikiyle Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivayet ettikleri hadise dayanmaktayız ki, bu hadiste Resûlullah (s.a.v.) hayızlıyı son varacağı ve tavaf edeceği yer Beytullah olmadan memleketine dönmekten nehyetmiştir.¹⁰⁹⁴

Burada müteâriz hadisler arasındaki çözüm, İbâdiyye’nin kendi râvilerinin rivayet ettikleri ve kendi âlimlerinin çoğunun verdiği fetvaya muvafık olan hadisi tercih etmeleri suretiyle yapılmıştır. Ehl-i Sünnet arasında Hanefîler ve Şâfiîler, özürsüz olarak veda tavafını terkeden kimseye küçük baş hayvan kesmesi gerektiği görüşündedirler. Hayızlı ve lohusa kadının veda tavafı hususunda mazur olduğu hakkında Hz. Âişe’den gelen hadis sabit olduğu için bu hadîsle amel etmek gerekir.¹⁰⁹⁵

Müstakil eserler olmasa da İbâdiyye’de de birbiriyle çelişen hadisleri uzlaştırmanın ilk nüveleri çok erken dönemde başlamıştır. Örneğin Câbir b. Zeyd, bazı hadislerin nâsih olduğunu açıklamak için ilave bilgiler vermiş, Ebû Ubeyde gibi öğrencileri hadisler arasındaki zâhirî teâruzu giderme hususunda ona uymuşlardır. İbâdiyye’den, muteâriz hadisleri zikredip muhtelif çözüm yollarıyla bu hadisler arasındaki teâruzu gidermeye çalışan en bariz kişi İbn Bereke’dir. O, bazen Ehl-i Sünnet’in görüşünü “muhalifler” veya “muhaliflerimiz” diyerek zikretmektedir. İbn

¹⁰⁹² Müslim, “Hac”, 1327.

¹⁰⁹³ Hâris b. Abdullah b. Evs’den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Ben Ömer b. el-Hattâb’a geldim ve ona Beyt’i tavaf ettikten sonra hayız olan bir kadının durumunu sordum. O da, “En son vakti Beyt’te olsun!” dedi. Bunun üzerine Hâris, “Resûlullah (s.a.v.) da bana böyle fetva vermişti.” deyince Ömer (r.a.), “Yazıklar olsun sana! Sen, Resûlullah’a (s.a.v.) muhalif bir şey söylüyor muyum diye, ona sorduğun bir şeyi bana da sordun öyle mi!” dedi. Bkz. Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, “Menasik”, 235; Ebû Dâvûd, “Menasik”, 76.

¹⁰⁹⁴ İbn Bereke, **el-Câmi’**, C. III, s. 1395-96.

¹⁰⁹⁵ İbnü’l-Münzir, **el-İknâ’**, Thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Cebreyn, 1. Baskı, y.y., 1408 h., C. I, s. 235; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, C. III, s. 587.

Bereke'nin kaydetmiş olduğu bu yerlerde Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye'nin görüşleri bazen uyuşmakta, bazen uyuşmamaktadır. Muhtelifu'l-hadîs konusuna da değinen Sâlimî gibi, son dönem musanniflerinin eserlerinde Ehl-i Sünnet'in görüşlerine de yer verilmiştir. Bu eserlerde görülüyor ki, İbâdiyye'nin bu meselelere yaklaşımı Ehl-i Sünnet'in yaklaşımından çok da uzak değildir. Hatta Ehl-i Sünnet âlimleri ile İbâdiyye mezhebinin görüşleri birlikte zikredilmekte, çoğu kere tercih edilen görüş son noktada İbâdiyye mezhebinin görüşü olarak tercih edilmektedir.

3.3.4. Şerhu'l-hadîs

3.3.4.1. İbâdiyye'ye Göre Şerhu'l-hadîs Kavramı

İbâdiyye âlimleri hadislerin şerhi konusunda çeşitli eserler vermesine rağmen şerhu'l-hadîs kavramının anlamını açıklayan bir kayıtlarına rastlanmamıştır. Onlar daha çok, diğer hadis ilimlerinde olduğu gibi bu ilmin de nazarî yönünden çok pratik yönünde gayret göstermişlerdir.

İbâdiyye'nin hadis şerhleri, üslup ve yapı bakımından Ehl-i Sünnet şerhlerinden çok farklı değildir. Bu eserlerde, lügatten istifade edildiği, hadisin bütün tarikleri toplanıp karşılaştırmaları yapıldığı ve hadisi sağlıklı bir şekilde anlama aracı olan icmâya başvurulup, Nebvî hadislerden çıkarılan makâsîd ve şer'î âdâb beyân edildiği görülmektedir.

Şerh (شرح) kelimesi sözlükte, “tefsir, bast (açıklama), te'vil ve bir şeyin gizli olan tarafını keşif” manalarına gelir. Bir sözün şerhi, “onun açıklanması ve tefsir edilmesi”dir. Yine şerh, dilbilimci İbnu'l-A'râbî'nin (ö. 231/845) dediği gibi, “beyân, fehîm ve hıfz” anlamlarına gelmektedir. Şerh, “yazılı bir metni araştırmaya, ilmî tenkid, fıkhu'l-lüga ve akâid alanındaki genel kurallara göre o metnin manasını izah etmeye, kapalı noktalarını veya tartışmaya yol açan hususları beyân etmeye çalışan bir ilim”¹⁰⁹⁶ şeklinde de tanımlanır. Şerhu'l-hadîs'in ıstılâhî manası ise şu şekildedir: “Arap dili kuralları ve dinin ilkeleri çerçevesinde hadisten anlaşılan manayı açıklamaktır.”¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, C. VI., s. 502.; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, C. I, s. 163; Ahmed Muhtâr ve diğerleri, *el-'Arabiyyetü'l-Mu'âsıra*, y.y., 1429/2008, s. 1182.

¹⁰⁹⁷ Beyânûnî, *Edvâ' 'alâ 'İlmi Şerhi'l-Hadîs*, s. 72.

Fıkhu'l-hadîs konularından biri olarak şerhu'l-hadîsin önemi, Nebevî hadislerin araştırılmasının semeresi olmasından ileri gelmektedir. Çünkü Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinde bulunan makâsîd ve âdâb onun sayesinde öğrenilmektedir. Şerhu'l-hadîsi bilen bir kimse, Nebevî hadislerin murâdını anlamaya gücü olan kimsedir.

İbâdiyye'nin şerhu'l-hadîs konusundaki yöntemi, onların şu sözleriyle özetlenebilir: “Resûlullah'tan (s.a.v.) bir haber varid olduğunda, onun zâhirine göre amel edilmesi, umûmu üzere alınması ve ancak Kitâb, sünnet veya icmâdan bir delil ile tahsis edilmesi vâciptir.”¹⁰⁹⁸ Yani, şerh Resûlullah'ın (s.a.v.) kelâmının zâhirine dayanılarak ve umûmî manaya uyularak yapılır. Ancak umûmun tahsisi veya mutlakın takyidi gerekiyorsa; Kur'ân, Sünnet veya icmâdan delil getirilir.

3.3.4.2. Rebî'in *Müsned*'inde Şerhu'l-hadîs Örnekleri

İbâdiyye mezhebinde çeşitli eserlerin verildiği şerh edebiyatın yanında Rebî'in *Müsned*'inde de konuya dair pek çok örnek vardır. Rebî' çeşitli yerlerde hadisleri zikrettikten sonra onun anlamı üzerine de notlar düşmüştür. Örneğin Rebî', Kitâbu's-Salât'ta İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediğini rivayet etmiştir: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Mescide komşu olanın mescid dışında namazı kabul olmaz.*” Sonrasında Rebî' bunu şu şekilde yorumlamıştır. “Bununla –Allah en iyi bilir–, mesciddeki namazı ile evindeki namazı arasındaki fazilet farkını kastediyor. Çünkü ümmetin ittifakıyla evde kılınan namaz câizdir.”¹⁰⁹⁹

Başka bir yerde Rebî', Hz. Âişe'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm duasına devam ediniz.*” Bu hadis hakkında onun yorumu şu şekildedir: “Dua ederken, “Bunu (yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm) söylemeyi sürdürün!” demek istiyor. Çünkü “Kişinin duası ne kadar kısa olursa, mutlaka icâbet edilir” denilmiştir.”¹¹⁰⁰

Yine Rebî', İbn Abbâs'ın (r.a.) Peygamber'in (s.a.v.) “*Satıcı ve alıcı ayrıldıkları sürece her ikisinin de muhayyerlik hakkı vardır.*” buyurduğunu söylemiş, sonrasında bu hadisi “Ayrılık sıfattadır. Yani, birinin satması, diğerrinin de satın almasıdır.

¹⁰⁹⁸ İbn Bereke, **el-Câmi'**, C. IV, s. 1924.

¹⁰⁹⁹ Rebî', **Müsned**, C I, s. 52.

¹¹⁰⁰ Rebî', **Müsned**, C. II, s. 27.

Yoksa muhaliflerimizin dediği gibi bedenlerin ayrılması değildir. İki, üç veya daha fazla gün birbirlerinden ayrılmazlarsa, bu durumda alışveriş hiçbirisi için gerçekleşmez.”¹¹⁰¹ diyerek hadisi şerh etmiştir.

Rebî‘, Câbir b. Abdullah’tan (r.a.) naklen kaydettiği “Âsım b. ‘Udeyy el-Ensârî denilen bir adam Resûlullah’a (s.a.v.) gelerek şöyle dedi: “Yâ Resûlellâh! Bir adam, karısının yanında başka bir adam görse, onu öldürür; siz de onu öldürür müsünüz, yoksa nasıl yapılır?” Hz. Peygamber (s.a.v.) bu soruyu çirkin buldu, hatta onu ayıpladı. Bu adam oradan ayrıldıktan uzun bir süre geçtikten sonra ‘Uveymir el-‘Aclânî denilen bir adam geldi ve Hz. Peygamber’e (s.a.v.) aynı soruyu sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “*Seninle zevcen hakkında âyet indi. Haydi git, onu da getir!*” buyurdu. O da zevcesini getirdi ve liân yaptılar. Resûlullah (s.a.v.) da o ikisini ayırdı.” hadisi ardından, Ebû Ubeyde’den naklen “O kadını başka bir adam nikahlayıp ölse veya onu boşasa da, asla ona (ilk kocaya) helâl olmaz.”¹¹⁰² yorumunu kaydetmiştir.

Rebî‘, Ebû Sa’îd’ Hudrî’den nakledilen “*Resûlullah (s.a.v.), kuru hurma ile kuru üzümü karıştırmaktan, aynı şekilde birbirine karıştırılan herşeyden nehyetti.*” hadisini ise Ebû Ubeyde’den naklen “Bu (nehiy), ikisi birbirini mayalayıp ifsâd ettikleri zamandır. Dolayısıyla bunun dışında bir sakınca yoktur.”¹¹⁰³ diyerek şerh etmiştir.

Örnek olarak zikredilen bu şerhlerin dışında Rebî‘ b. Habîb ve hocası Ebû Ubeyde ile Câbir b. Zeyd’in *Müsned*’de çeşitli yorumları ve açıklamaları bulunmaktadır. *Müsned*’in müstakil sayılabilecek şerhleri ise eserin yazılışından çok uzun bir zaman sonra geç dönemde kaleme alınmıştır. *Müsned*’in şerhlerinin yazılması, Vârcelânî’nin *Müsned*’in tertibini yeniden yapmasından yaklaşık dört asır sonra gerçekleşmiştir. Günümüze ulaşan ilk şerh, hicrî 11. asırda vefat eden Ebû Sitte’nin *Hâşiyetü’t-Tertîb*’idir. Aşağıda bu şerhler daha yakından incelenecektir.

¹¹⁰¹ Rebî‘, **Müsned**, C. II, s. 43.

¹¹⁰² Rebî‘, **Müsned**, C. II, s. 49.

¹¹⁰³ Rebî‘, **Müsned**, C. II, s. 54.

3.3.4.3. Rebî‘in *Müsned*’inin Şerhleri

Rebî‘ b. Habîb’in *Müsned*’i üzerine hâşiye ve şerh olarak yapılmış üç çalışma bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir:

- 1) Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Ebî Sitte el-Cerbî es-Sedûykeşî (1022/1614-1088/1677), *Hâşiyetü’t-Tertîb*.¹¹⁰⁴
- 2) Nûreddin Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî, *Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh Müsnedi’l-İmâm Rebî‘ b. Habîb b. Ömer el-Ferâhidî el-Ezdî*.¹¹⁰⁵
- 3) Nâsır Muhammed el-Mermûrî, *fî Rihâbi’s-sünne şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh li’l-İmâm Rebî‘ b. Habîb*.¹¹⁰⁶

Hadis araştırmalarında İbâdiyye’nin en çok önem verdiği hususlardan birisi, “hadisi açıklama, keşfetme ve gizli manasını beyân etme”¹¹⁰⁷ anlamındaki şerhu’l-hadîstir.¹¹⁰⁸ İtikâdî yönlerinin yanı sıra onların fikhî bir mezhep olmalarına bağlı

¹¹⁰⁴ İbn Ömer b. Ebî Sitte Mağrib’in İbâdî âlimlerinden olup Tunus’un Cerbe bölgesine mensuptur. Sa’îd b. Tearit (ö. 1355/1936) Risâle fî terâcim ulemâi Cerbe *es-Siyer* kitabının müellifi Ebu Yûsuf Yakub Ahmed b. Said eş-Şemâhî’nin (ö. 928/1521) bazı hocalarından ilim tahsil ettiğini belirtmiştir (bk. el-Uceyrî, Ferahat, **el-Bu’d’îl hadarî lil-ak’îde’l-İbâdiyye**, s. 135; <http://www.taddart.org/?p=4794>).

¹¹⁰⁵ Şârihin son dönemin âlimlerinden olması, kitabını tahkik eden muhakkiklerin, eser üzerinde yaptıkları tahkik, ta’lik ve önsözde beyan ettikleri biyografisine ulaşma imkânı sağlamıştır. İzzeddin et-Tenûhî, onun Uman’da 1286/1851 yılında doğduğunu ve döneminde önemli bir ilim adamı olduğunu belirtmiştir. Nitekim o, Şer’î ilimler ve Arap dili ve diğer birçok alanda birçok eser telif etmiştir. Âma olan Sâlimî, güçlü bir zekaya sahipti. Ülkesi Uman’da, İngiliz işgali ve o sırada imanın seçimi konularında ülkede cereyan eden olayların seyrine büyük önem verdi. 1332/1914 yılında vefat etti. Onun 17 kitabı yayınlanmıştır. Bkz. Sâlimî, **Şerhu’l-Câmi’**, et-Tenûhî kitaba bir Mukaddime yazmış, bu da mukaddimeden naklen, C. 1, s. ٥-٦.

¹¹⁰⁶ Eser, müellifin vefatından sonra öğrencileri tarafından yayınlanmış. Eseri yayına yazırlayanlar müellifin hayatından bazı kesitler sunmuşlardır. Cezayir’in Gardaya şehrinde, 1927 yılında doğmuş, birçok hocadan ilim tahsil etmiştir. Onların arasında İbrahim b. Ömer Buyud ve Udvan b. Balhac Şerifi vardır. Ülkesinde Şer’î ilimler ve Arap dilinde dersler vermiştir. Hocası Buyud tarafından, 1962/1382 yılında, Kahire’de Zemalik bölgesinde bulunan Uman özel okulu ve gönderilen heyetten sorumlu gözetmen olarak tayin edildi. Bu işte üç yıl çalıştıktan sonra Cezayir’e tekrar döndü. 1971 yılında ise Azzâbeti’l-Karare halkasında vaaz ve irşat üyesi olarak tayin edildi. Hocası Buyud’un vefatından sonra iftâ görevini üstlendi. (fî Rihâbi’s-sünne, nâşirin önsözü, C. 1, s. 7)

¹¹⁰⁷ Habr, Abdullah b. Muhammed, **Menâhicu şurrâhi’l-hadîs**, 1426/2005, s. 2.

¹¹⁰⁸ Hadis şârihlerinin şerhu’l-hadîs konusundaki yöntemleri üç kısımdır: 1) Konulu (mevzû‘î) şerh: Bu türde şârih, hadisin sened ve metnini kitapta şerh etmeyi murad ettiği çeşitli konulara taksim eder, sonra her konuyu ayrı ayrı şerh eder. Burada amaç bir konuyla ilgili bütün ayrıntılı bilgileri toplamak olduğu için hadisin siyakındaki öncelik ve sonralığa bakılmaz. Bu türün en önemli örneği, İbn Seyyidinnâs’ın *en-Nefhu’s-sezî fî şerhi Câmi’i’t-Tirmizî* isimli eseridir. 2) Mevzi’î Şerh: Bu türde şârih, hadisin sened ve metnindeki belirli yerlere yönelir. Hadisin sened veya metninden bir lafız veya ibare zikreder ve bunun başına kavî (kâle, ekûlü) kelimesini getirir

olarak, burada sunulacak olan bazı örnekler, onların hadisin hangi boyutuna önem verdiklerini açıklamak ve bu husustaki ilkelerini öğrenmek için yeterli olacaktır.

3.3.4.3.1. Ebû Sitte ve *Hâşiyetü't-Tertîb* İsimli Eseri

Rebî'in *Müsned*'inin ilk şerhi olan Ebû Sitte'nin eseri, sekiz cüzden oluşmakta olup iki cüzü (2. ve 4.) kaybolmuştur. Yazar, eseri yazma sebebini ve şerhteki yöntemini açıklayan bir mukaddime yazmamıştır. Elimizde bulunan kitapta kısa ve genel bir takdim yazısı vardır. Kitabın müstensihlerinden biri, Ebû Sitte'nin *Kitâbu't-Tertîb*'i şerh etmesindeki gayeyi, hadislerin anlaşılmasındaki kapalılığı gidermek, açıklanmaya ihtiyaç duyan mücmel ifadeleri şerh etmek ve hadisteki faydalı bilgileri keşfetmek olarak açıklamıştır. Yazar, kitabını hicrî 1068 senesinin Receb ayında bitirdiğini söylemektedir.¹¹⁰⁹

Müsned üzerine yazılan bu ilk şerh, *Müsned* Vârcelânî tarafından gün yüzüne çıkarıldıktan asırlar sonra yazılmıştır. İbâdiyye mezhebinde temel olarak fikhî eserlere yoğunlaştığı görülmektedir. Öte yandan Ehl-i Sünnet'te birçok hadis şerhinin bulunması, fıkıh alanındaki yoğun ihtiyaca rağmen İbâdiyye'nin hadis şerhleri yazmalarının gecikmesine sebep olmuştur. Çünkü onların Ehl-i Sünnet'in hadis şerhlerinden de sıklıkla yararlandıkları görülmektedir.

Bununla birlikte İbâdiyye'de hadis şerhleri, çeşitli yönleriyle bu mezhebe özgü olan kısımları bulunmaktadır. Dolayısıyla münferid hadis kitapları olarak bu şerhlerin incelenerek metodlarının ortaya konulmasını gerektirmektedir.

a) Müellifin Kaynakları

Ebû Sitte, bu eserinde çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır. Bunlardan bazısı, şârih için temel kaynaklar, bazısı ise ikincil kaynaklar niteliğindedir.¹¹¹⁰ Öte yandan

ve bundan sonra farklı konularda olsa da, lafız veya ibareyi çeşitli yönlerden şerh eder. Bu türün en önemli örnekleri, Hattâbî'nin *Me'âlimu's-Sünen*'i ve İbn Hacer'in *Fethü'l-bârî*, isimli eserleridir. 3) Memzûc şerh: Bu türde şârih, hadisin sened ve metnini birlikte şerh eder. Şöyle ki; şârih hadisin sened veya metninden bir lafız veya ibareyi zikreder, bunun öncesinde veya sonrasında kendi izah ve açıklamalarını yapar. Şârih bu türde, metnin ibaresi ile kendi açıklamalarının birbiriyle irtibatlı ve uyumlu olmasına dikkat eder. Böylece metin ve şerh, bir üslupta yazılmış tek bir metin gibi olur. Bunun örneği, Kastallânî'nin *İrşâdu's-sârî* isimli eseridir. Bkz. Habr, **Menâhic**, s. 2.

¹¹⁰⁹ Ebû Sitte, **Hâşiy**, C. I, s. 7-8.

¹¹¹⁰ Şârihin temel kaynaklarından maksat, hadisin dil açısından şerhinde, tahrîcinde, konuyla ilgili görüşlerin zikredilmesinde, şahid veya delil getirilmesinde, izah ve beyân edilmesinde veya

yazar, hem Sünnî hem de İbâdî âlimlerin eserlerini kullanmıştır. Şârihin en fazla kullandığı temel kaynaklar, “kitâb” ve “bâb” isimlerinde yer alan “salât”, “savm”, “zekât” gibi kelimelerin sözlük anlamlarını açıklarken istifade ettiği mu‘cemlerdir. Bunların başında Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin (ö. 173/786) *el-‘Ayn*’ı¹¹¹¹ gelir. Kelimelerin ıstılâhî anlamlarını açıklarken Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*,¹¹¹² Kurtubî’nin¹¹¹³ ve İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*¹¹¹⁴ isimli eserlerinin birinden veya birkaçından yararlanmıştır.

Ebû Sitte’nin, hadislerin tahrîcinde ve rivayetlerin zikredilmesinde ise *Kütüb-i Sitte*’den yararlandığı görülmektedir.

Şârih, hadisleri şerh ederken birinci derecede İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’sine¹¹¹⁵ başvurmuştur. Bunu Nevevî’nin *Şerhu Müslim*’i¹¹¹⁶ ve İbn Abdilberr’in *et-Temhîd*’i¹¹¹⁷ takip etmektedir.

Şârih İbâdî kaynaklar arasında ise en çok Ebû Gânim el-Horasânî’nin *el-Müdevvene*’si,¹¹¹⁸ Ebû Tâhir İsmail b. Mûsâ el-Citâlî’nin (ö. 750/1305), *Kavâidu’l-Îmân*’ı,¹¹¹⁹ Âmir b. Ali eş-Şemmâhî’nin (ö. 792/1279), *el-Îzâh*’ını¹¹²⁰ kullanmıştır. Bunların dışında Ebû Kâsım el-Berrâdî’nin, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Sa‘îd eş-Şemmâhî’nin *Siyer*’i¹¹²¹ de müellifin sık kullandığı eserler arasında sayılabilir.

Ebû Sitte’nin ikincil kaynak olarak istifade ettiği bazı müellifler ise Vâkıdî (ö. 207/823),¹¹²² Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863),¹¹²³ Muhammed b. İshâk el-Fâkihî

faydalı bilgilerin zikredilmesinde şârihin yararlandığı kaynaklardır. İkincil kaynaklardan maksat, şârihin sıklıkla başvurmadığı, ancak ihtiyaç halinde nadiren müracaat ettiği kaynaklardır.

¹¹¹¹ Ebû Sitte, *Hâşiye*, C. III, s. 167.

¹¹¹² Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. V, s. 97.

¹¹¹³ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. V, s. 78.

¹¹¹⁴ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. V, s. 28.

¹¹¹⁵ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. I, s. 12.

¹¹¹⁶ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. III, s. 194.

¹¹¹⁷ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. VI, s. 135.

¹¹¹⁸ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. III, s. 87.

¹¹¹⁹ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. I, s. 9.

¹¹²⁰ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. III, s. 162.

¹¹²¹ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. VI, s. 39.

¹¹²² Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. I, s. 98.

¹¹²³ Ebû Sitte, *a.g.e.*, C. I, s. 79.

(ö. 272/885),¹¹²⁴ İbn Kuteybe (ö. 276/889),¹¹²⁵ Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933),¹¹²⁶ Ebû Zekerîyyâ Yâhyâ b. Ebî Bekr el-Cânevî (ö. 5./11. asır)¹¹²⁷ ve Muhammed b. Vassâf en-Nezvî (ö. 6./12. asır),¹¹²⁸ gibi Sünnî ve İbâdî âlimler olarak belirlenebilir.

Netice olarak Ebû Sitte'nin, eserinde sadece İbâdî kaynakları kullanmadığı, Sünnî âlimlerden de istifade ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle o, *Sahîhayn* başta olmak üzere Sünnî hadis kaynaklarından ve şerhlerinden yararlanmış, pek çok Sünnî müfessir, fakih ve tarihçinin eserlerinden de istifade etmiştir. Onun kaynakları arasında Sübkî (ö. 756/1355) gibi Eş'ariyye ve Zemahşerî gibi Mu'tezile mezhebine mensup kişiler de bulunmaktadır. Yazarın istifade ettiği İbâdî kaynakların ise daha çok fıkıh, akîde ve İbâdiyye'nin tarihiyle ilgili olduğu dikkat çekmektedir.

Ebû Sitte'nin eserindeki bu kaynak çeşitliği ve üslûbu, genel olarak onun muteber İslâm mezheplerinin âlimlerinin görüşlerine yer verdiğine bir işaret sayılabilir. Müellifin hadisleri şerh ederken herhangi bir Sünnî mezhebi aşağılamadığı ve genel olarak mezhep taassubuna kapılmadığı ileri sürülebilir. İhtilaflı konularda diğer mezheplerin görüşlerini zikrettikten sonra en son kendi mezhebinin görüşünü kaydetmiştir.

b) Şerh Yöntemi

Ebû Sitte, bu eserinde bütün lafızları şerh etme yerine “*kavluhu*” (قوله) ibaresi yardımıyla gerekli gördüğü kısımları açıklamayı tercih etmiştir. Onun bir şerh örneği şu şekilde verilebilir:

(*Mü'mimin niyeti amelinden hayırlıdır*) sözü: “Müellif –Allah rahmet etsin–, okuyucunun niyet konusuna daha çok önem vermesine, hüsn-i niyete ve amellerde ihlâsa özen göstermesine dikkat çekmek için niyetle ilgili hadisleri ilk başta zikretmiştir. Çünkü niyet amellere gücünü veren şeydir. Onun kaybolmasıyla amel de savrulup giden toz haline dönüşür.”¹¹²⁹

¹¹²⁴ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 179.

¹¹²⁵ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 98.

¹¹²⁶ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 249.

¹¹²⁷ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. V, s. 69.

¹¹²⁸ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VI, s. 52.

¹¹²⁹ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 9.

Ebû Sitte, bir hadisi şerh ederken fıkhu'l-hadîs konusunda sözü tekrar etmeyip kısa tutmaya özen göstermektedir. Meselâ; Rebî', Hz. Peygamber'den (s.a.v.) “*Küçük ve büyük abdest bozarken kibleye dönmeyin!*” hadisini rivayet ettikten sonra Câbir'in şu sözünü eklemiştir: “Bunu İbn Abbâs'a sordum, o da şöyle dedi: Bu, çölde olduğu zaman böyledir. Evlerde ise bir sakınca yoktur. Çünkü orada insanlarla kible arasına bir engel yani duvar bulunmaktadır.” Bu hadisi kaydettikten sonra şârih, küçük ve büyük abdest bozarken kibleye dönmenin hükmü konusunda İbâdiyye mezhebinin görüşünü açıklama sadedinde şöyle demiştir:

Sanki o, ‘evler’ ile mutlak anlamda örten şeyleri murad etmiştir. Çünkü gerekçelendirme yapılırken ev ile sahrâ arasındaki ayırım bunu göstermektedir. Bu, ashâbımızın ve muhaliflerimizin cumhurunun görüşü olup bununla amel edilmiştir. Bu ileri sürülen görüş ve delillerin en uygun olanıdır.¹¹³⁰

Şârih bazen görüşleri bütünüyle verirken bazen kısaltmalara gitmiş bazen de konuyu daha detaylı olarak incelediği yerlere havale etmiştir. Örneğin yukarıda incelediğimiz konuda o, “İbn Hacer dedi ki: (İbn Abbâs'ın bunu mübâh görmesi sebebiyle...) –*ilâ âhirihi*– sözü, ‘hadisler arasını cem ederek’ demektir. Nitekim daha önce geçtiği üzere görüş böyledir.”¹¹³¹

Şârihi burada İbn Hacer'in sözünü, “*ilâ âhirihi*” (إلى آخره) sözüyle kısaltmış ve İbâdiyye mezhebinin tercih ettiği görüşün daha önce geçtiğini zikretmekle yetinmiştir.

Bazı yerlerde ise başka bir hadisin varlığına işaret ederek okuyucuyu farklı bir mekâna havale etmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cünübün akan suda yıkanmasını nehyeden hadisi hakkında “Yani, tercih edilen görüşe göre iki kullenden (kulleteyn) az olduğu zaman bu geçerlidir. Allah'ın izniyle bu konu ileride suların hükümlerine dair hadisleri topluca zikrederken gelecektir.”¹¹³² Başka bir örnek ise şudur: Şârih, “*Şehitler beştir*” hadisi hakkında şöyle demiştir: “Bu konudaki söz, şehitlerin sayısı bâbında geçti.”¹¹³³

c) Hüküm Çıkarma Yöntemi

¹¹³⁰ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 131.

¹¹³¹ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 133.

¹¹³² Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 307.

¹¹³³ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. V, s. 195.

Şârihin, bir hadisten çıkarılan bilgileri ve hükümleri zikrederken yöntemi, açıklamaya; “ve fi’l-hadîsi enne...” (hadiste vardır ki...), “ve fi’l-hadîsi fevâidu” (hadiste sonuçlar vardır), “ve fîhi” (onda (hadiste vardır), “estedillü bi hâze’l-hadîsi ‘alâ...” (bu hadisi şuna delil getiriyorum..) gibi ibarelerle başlaması veya belirli bir ibare ile başlamayıp elde edilen bilgiyi veya hükmü doğrudan zikretmesidir. Ancak elde edilen ilk bilgiyi veya hükmü tamamladıktan sonra, onu takip eden diğer bilgiye başlarken “ve fîhi” ibaresini kullanmaktadır. O, bu bilgilerin sadece metinlerini zikretmiş, senedlerini zikretmemiştir. Bu bilgilerden bir kısmı Resûlullah (s.a.v.) zamanındaki olaylarla ilgili istinbat edilmiş, bazıları ise kendisiyle amel edilen umûmî bir hüküm olarak istinbat edilmiştir.

Şârihin zikrettiği bilgilere örnek olarak Ebû Ubeyde’nin, Câbir’den, onun da İbn Abbâs kanalıyla Hz. Peygamber’den (s.a.v.) naklettiği şu hadis verilebilir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Ben sizin gibi beşerim. Aranızda hüküm vermem için davalarınızı bana getiriyorsunuz. Olabilir ki bazılarınız, delillerini diğerlerinden daha iyi dile getirebilirler; ben de duyduğuma göre onun lehinde hüküm verebilirim. Kime (kardeşinin) hakkından bir hüküm verirsem, ondan bir şey almasın. Zira onun için ateşten bir parça kesmiş olurum.*”

Şârih bu hadisin yorumunda şöyle demiştir:

Bu hadisten elde ettiğimiz bir takım sonuçlar bulunmaktadır: Haksız olduğu bir davayı mahkemeye götürən kimse, sonunda bir şeyi zâhiren hak etmiş olsa bile o şey ona bâtinen haramdır. Bu hadisten şu hükümler de elde edilir: Bir kimse delili olmadığı halde bir malı alsa, aleyhinde dava açılan yemin etse ve hâkim de yemin edenin berâatine hükmetse, o kimse bâtinen berâat etmiş değildir. İddia sahibi bundan sonra delil getirirse, onun davası bozulur ve hüküm bâtıl olur. Ben derim ki: Ashâbımız –Allah onlara rahmet etsin– bu meselede ihtilaf etmiştir.¹¹³⁴

Şârihin üslup özelliklerinden biri de, önce şerhetmek istediği ibareyi zikretmesi, ardından da elde edilen neticeyi veya hükmü açıklamasıdır. Bunun bir örneği şu hadistir: Ebû Ubeyde’nin rivayet ettiğine göre Câbir şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) akîka hakkında soruldu.” O da, “*Ben ukûku (ana-babaya saygısızlığı) sevmem!*” dedi. Sanki Allah Resûlü (aynı kökten gelen) bu kelimenin kullanımını hoş görmedi. Sonra da “*Kimin bir çocuğu olur da çocuğu için kurban kesmek isterse yapsın!*” buyurdu. Şârih şöyle demiştir: “Onun ‘ana-babasına

¹¹³⁴

Ebû Sitte, a.g.e., C. V, s. 2-3.

saygısızlığı sevmem' sözünden, akîkanın vâcip olmadığına işaret olduğu anlaşılmaktadır.”¹¹³⁵

Şârihin hadisten elde edilen neticeleri başkasının sözünden iktibas ederek alması da onun üslubu arasında değerlendirilebilir. Bunun bir örneği şu hadistir: İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Sa'd b. Ubâde, Resûlullah'a (s.a.v.) fetva sorarak şöyle dedi: “Annem, üzerinde bir adak borcu olduğu halde onu ödeyemeden vefat etti.” Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “*Onu, annenin adına sen yerine getir!*” buyurdu. Şârih bu hadisi “İbn Abdiberr, bazılarından Sa'd'ın validesinin adağının oruç olduğunu nakletmiş... ve bunu reddetmiştir. Bu hadiste, ölü adına sadaka verilmesinin... câiz olduğuna dair bilgiler vardır.”¹¹³⁶ diyerek şerh etmiştir. Görülüyor ki şârih, İbn Abdilberr'in Sa'd'ın annesinin adağının oruç olduğunu söyleyenlerin sözünü nakledip reddettiğini zikretmiş ve peşinden hadiste çeşitli neticeler elde edileceğini zikretmiştir.

Şârihin, bu eserinde bir meseledeki ihtilafları ve âlimlerin birbirlerini tenkitlerini zikretmeye önem verdiği de görülmektedir. O, bir mesele hakkında mümkün olduğu kadar bütün görüşleri veya âlimlerden birinin farklı görüşünü zikrettikten sonra mezhepte tercih edilen görüşü kaydetmiştir. Bunun örneklerinden biri şu şekildedir: Ebû Ubeyde, Câbir'den o da İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: “Ben Resûlullah (s.a.v.) ile birlikteydim. Hâceti için kalktığı sırada ‘Bana taş getir!’ dedi. Ben de ona iki taş ve bir tezek getirdim. O, iki taşla istincâ yaptı ve tezeği attı.” Dedi ki: ‘O necistir.’” Şârih metodu gereği, şerh edeceği yerle ilgili olarak eski âlimlerin öne çıkan görüşlerini zikrettiği için burada da Şârih, ركن (necis) kelimesinin manâsı hakkında İbn Hacer'den çeşitli görüşler nakletmiş, sonrasında da kendi mezhebine uygun olan şu görüşü zikretmiştir:

Nesâî garîb bir söz söyleyerek, bu hadisin peşine “riks”in “cinlerin yiyeceği” olduğunu belirtmiştir. Bu mana sözlükte bulunsu bile, açıkça problemlidir. –İbn Hacer'in sözü sona erdi.– Ben de derim ki: Bu son görüş, ashâbımızın görüşüne uygundur. Çünkü at, katır ve eşeklerin tezekleri temizleyicidir ve o (tezek) cinlerin hayvanlarının yiyeceğidir. Muhtemelen onu, “cinlerin hayvanlarının yiyeceği” şeklinde kaydetti. –Ebû Abdullah b. Ebî Sitte'nin sözü sona erdi.– Bu, ilgili cümlede muzafın hazfedilmesine göredir. Allah en iyisini bilir.¹¹³⁷

¹¹³⁵ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. V, s. 130.

¹¹³⁶ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VI, s. 17.

¹¹³⁷ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 136.; Başka bir örnek için bkz. Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VI, s. 26.

Ebû Sitte, şerhinin bazı yerlerinde İbâdî âlimlerin bir mesele hakkındaki ihtilaflarını zikretmiş veya sadece ihtilafa işaret etmekle yetinmiştir. Bunun örneği, Cibrîl'in Resûlullah'a (s.a.v.) iman ve İslâm hakkında soru sorduğu hadis hakkındaki şârihin şu sözleridir: “Bil ki bu üç lafız –yani din, iman ve İslâm– hakkında ashâbımızın ihtilaf ettikleri onların sözlerinden anlaşılmaktadır. Bunlar, şer‘iatte mefhûmları muhtelif ve biri olmadan diğerinin olamayacağı anlamında mana bakımından bir olan lafızlar mıdır?...”¹¹³⁸ Şârih sonrasında bu konudaki ihtilafları zikretmiştir.

d) Muhaliflerle Tartışma Üslubu

Şârih, bazen “*kâle ba‘zuhum*” (bazıları şöyle dedi) ifadesiyle naklettiği görüşü muhaliflerine nisbet etmektedir. Bunun örneği, “*Kim bir zımmîyi öldürürse, cennetin kokusunu alamaz. Hâlbuki cennetin kokusu kırk yıllık mesafeden hissedilir.*” hadisi bağlamında şârihin kaydettiği yorumudur. Şârih, cennetin kokusunun şu kadarlık mesafeden hissedileceğine dair bazı imamların rivayetlerini İbnu'l-Cevzî'den naklettikten sonra şöyle demiştir: “Bazıları şöyle demiştir: Belli bir sayı kastedilmemiş, bilakis bununla mübalağa kastedilmiş olma ihtimali ile cevap verilir.”¹¹³⁹ Böylelikle şârih, genel olarak muhalif görüşlere başka âlimlerin görüşleriyle cevap vermektedir. Bazen bunun akabinde bir şey zikretmez, bazen ise görüşlerden birini teyid eder. Bunun örneği, şârihin ibadetten muradın ne olduğu hususunda İbn Hacer'den naklettiği şu sözdür: “İbn Hacer'in şerhinde buna delâlet edecek bir şey gördüm. Bunu orada, İslâm nedir? sorusunun cevabında ‘Allah’a ibadet etmen ve şirk koşturmanandır’ sözüyle ilgili olarak söylemiştir.”¹¹⁴⁰

Ebû Sitte, nakil durumu hariç genel olarak soru-cevap üslubuna başvurmamıştır. Soru-cevap usûlü, onun gerek muhaliflerle tartışmasında ve gerekse genel olarak şerh yönteminde çok nadir görülen bir durumdur.

e) Bütün Hadîsleri Şerh Etmesi

¹¹³⁸ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 83.

¹¹³⁹ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VII, s. 41.

¹¹⁴⁰ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VII, s. 117.

Yukarıda zikredildiği üzere şârih, bir hadisi bütün yönleriyle şerh etmese de esas aldığı kitaptaki bütün hadisleri şerhe tabi tutmuş, hadisten çıkarılan bilgileri zikrederken şeriatin hükümlerini beyan etmeye özen göstermiştir. O, bütün hadislerde olmasa bile, hadislerin büyük çoğunluğunda bu üslubu sürdürmüştür. Bunun örneği, Ebû Ubeyde'nin Câbir b. Zeyd'den, onun da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini rivayet ettiği, "Yarım bir hurma ile bile olsa ateşten (cehennemden) sakının! Kuşkusuz sadaka ateşi söndürür." hadisi hakkında şârihin yaptığı şu açıklamadır:

Bu ve benzeri hadislerle murad edilen, çok veya az olsun sadakaya teşviktir... Bu hadiste az olsun çok olsun sadaka vermeye teşvik vardır. Az da olsa sadaka vermek hakir görülmemelidir. Çünkü küçük bir sadaka, o sadakayı veren kimseyi ateşten korur... Ateşin söndürülmesinden murad ise, sadaka sahibinin ateşe girmemesidir. Bu durum sırf Allah rızası için olduğu zaman ve malum olduğu üzere borcunu tam bir şekilde yerine getirdiği zaman geçerlidir. Fakat Resûlullah, sadakanın ateşi söndüreceğini söyleyerek bu hususta mübalağa sanatı yapmıştır. En iyisini Allah bilir.¹¹⁴¹

f) Hadisin Farklı Tariklerini ve Kaynaklarını Zikretmeye Özen

Şârih bir hadisi şerh ederken o konuyla ilgili diğer hadisleri zikretmiş ve bunların kim tarafından kaydedildiğini söylemiştir. Bazen tahrîc edenleri zikretmeksizin sadece hadisin metnini aktardığı da görülmektedir. "*Ümmetimin en hayırlısı benden sonra gelen topluluktur...*" hadisi bunun bir örneğini oluşturur. Bu hadisle ilgili olarak şârih şöyle demiştir:

Bu hadisle birlikte, *el-Câmi'u's-Sağîr* ve diğer kitaplarda zikredilen diğer hadisler de düşünülmelidir. Bunlardan birinde Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Ümmetimin en hayırlısı benim gönderildiğim asırdır. Sonra onların peşinden gelenler, sonra onların peşinden gelenlerdir. Sonra şişmanlığı seven bir kavim gelecektir ki, onlar kendilerinden şehâdet istenmeden şehâdet edeceklerdir.*" Başka bir hadiste şöyle geçer: "*İnsanların en hayırlısı benim asırımdakilerdir. Sonra onların peşinden gelenler, sonra da onların peşinden gelenlerdir. Sonra bir takım kavimler gelecektir ki, onlardan birinin şehâdeti yeminini, yemini de şehâdetini geçecektir.*" Yine bu konuda başka bir hadis vardır: "*İnsanların en hayırlısı benim içinde bulunduğum asırdır. Sonra ikincisi, ondan sonra da üçüncüsü gelir.*" Başka bir hadis şöyledir: "*İnsanların en hayırlısı benim asırımdır. Sonra ikincisi, ondan sonra da üçüncüsü gelir. Sonra da kendilerinde hiçbir hayır bulunmayan bir kavim gelecektir.*" Bu konudaki başka bir hadis şöyledir: "*İnsanların en hayırlısı benim içinde bulunduğum asırdır. Sonra onların peşinden gelenlerdir. Diğerleri rezillerdir.*" Bu konudaki başka bir hadis şöyledir: "*İnsanların en hayırlısı benim asırımdır. Sonra onların peşinden gelenlerdir. Onlardan sonra semiz olan ve semiz olmayı seven bir kavim gelecektir ki, onlar kendilerinden şehâdet istenmeden önce şehâdet edeceklerdir.*" Bu konudaki başka bir hadis şöyledir: "*Ümmetimin en hayırlısı evvelidir. Sonu ve ortası ise kederdir.*" Bu konudaki başka bir hadis şöyledir: "*Bu ümmetin en hayırlısı evveli ve sonudur. Evveli benim içlerinde bulunduğum zamandır. Sonu ise İsa b. Meryem'in içlerinde bulunduğu zamandır. Bunun arası eğri bir yoldur. Ben onlardan değilim, onlar da benden değildir.*" Bu konudaki başka bir hadis şöyledir: "*Ümmetimin en hayırlıları her asırda beş*

¹¹⁴¹

Ebû Sitte, a.g.e., C. III, s. 99.

yüz kişidir. Abdâl ise kırk kişidir. Ne beş yüz kişi ne de kırk kişi eksilir. Bunlardan bir kişi öldüğü zaman Allah beş yüz kişiden birini onun yerine getirir ve kırk kişiye dahil eder. Bunlar kendilerine zulmedenleri affederler ve kendilerine kötülük yapanlara iyilik yaparlar. Allah'ın kendilerine vermiş olduğu şeye kanaat ederler.¹¹⁴²

Şârihin şerh esnasında naklettiği bütün hadisler, istişhadda bulunduğu hadis kitaplarına isnad edilmiştir. Dolayısıyla senediyle rivayet edilen bir hadis bulunmamaktadır.

Şârih, bir hadis ile ilgili olarak doğru sonuca ulaşabilmek için söz konusu rivayetin lafız farklılıklarını da zikretmektedir. Bunun örneği İbn Ömer'den nakledilen şu hadiste görülmektedir: “Bir gün Hafsa'nın yanına girdim. O esnada Rasûlullah'ı (s.a.v.) arkasını Kabe'ye önünü de Beytü'l-Makdis tarafına dönmüş olarak iki kerpiç üzerine (def-i hâcet için) oturmuş hâlde gördüm.” Şârih şöyle demiştir:

Bu hususta mezhebimiz kanalıyla gelen bir takım rivayetler vardır. Hadisin Buhârî'deki lafzı şöyledir: “Bir gün evimizin damının üzerine çıktım. Bu esnada Rasûlullah'ı (s.a.v.) Beytü'l-Makdis tarafına yönelmiş olduğu hâlde hâceti için iki kerpiç üzerinde gördüm.” Bir rivayette, على ظهر بيتنا (Bizim evimizin damına); başka bir rivayette, (على ظهر بيت حفصة) “Hafsa'nın evinin damına”; diğer bir rivayette ise, (على بيت حفصة بنت عمر فصعدت البيت), “Ömer'in kızı Hafsa'nın evine (gittim) ve dama çıktım.” şeklinde geçmektedir.¹¹⁴³

g) Fıkḥî ve İtikâdî Görüşler

Şârih, Rebî'ın *Müsned*'indeki hadisleri tamamını şerh ederken, Vârcelânî tarafından *Müsned*'e eklenen kısımların da şerhini yapmıştır. Bunların bir kısmı da akîde ile ilgili rivayetlerdir. Buradan hareketle şârih, İbâdiyye'nin itikadî görüşlerini açıklama yoluna gitmiştir.

Bu konunun bir örneği, Ebû Sitte'nin şu hadis sadedinde fıkḥî görüşleri zikretmesidir. Ebû Ubeyde, Câbir'den, o da Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.) ramazan ayında şöyle buyurdu: “*Hilâli görmeden oruca başlamayın ve hilâli görmeden bayram etmeyin. Eğer üzerinize bulut gelirse, o zaman takdirde bulunun! (Başka bir rivayette): Otuza tamamlayın!*”

¹¹⁴² Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 59-60.

¹¹⁴³ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 132. Başka bir örnek için bkz. Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 30.

Şârih “*Hilâli görmeden oruca başlamayın!*” sözü hakkında İbn Hacer’in görüşünü “Bu hadisin zâhiri, hilal ister gece ister gündüz görülsün görülme anında oruç tutulmasının vâcip olduğuna delâlet eder. Fakat bu, ertesi gün oruç tutmaya hamledilir. Bazı âlimler, zevâlden öncesi ile sonrasını ayırmıştır. Şafililer icmâya muhalefet etmişler ve bunu mutlak olarak vâcip görmüşlerdir...” şeklinde ifade ettikten sonra İbâdiyye mezhebinin yaklaşımını şu şekilde ifade eder:

Bizim mezhebimizin görüşü, *el-Kavâid*’de ifade edildiği üzere birinci görüştür. Orada şöyle denilmiştir: ‘Ashâbımız ve bazı fukahâ-i emsâr, o (hilâl) gündüzün hangi vaktinde görülürse görülsün gelecek geceden itibaren başlayacağı görüşündedirler. Bu görüş Şaffî, Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes ve başkalarından rivayet edilmiştir. Başkaları da zevâlden önce görüldüğünde geçen geceye, zevâlden sonra görülünce gelecek geceye ait olduğu görüşündedirler... *el-Îzâh*’ta mezhebin görüşünün bu şekilde olduğu zikredilerek şöyle denilmiştir: “Gündüzün diğer vakitlerinde görülmesi durumunda ihtilaf ettiler: Bazıları, zevâlden önce güneşin arkasında görüldüğü zaman geçen geceye, zevâlden sonra görüldüğü zaman ise gelecek geceye ait olduğunu söylemiştir. Bu görüşün delili, kıyâs ve tecrübedir. Çünkü ay, güneş batıp aydan uzaklaştığı zaman görülür. Çünkü o zaman daha çok görülme açısında olur. Bazı muhalifler ise, ay gündüzün hangi vaktinde görülürse görülsün, akşam vakti görülmesi gibi gelecek güne ait olduğunu söylemiştir... Nihayet şöyle demiştir: “Birinci görüş daha sahihtir ve ashâbımızın görüşüdür. –En doğrusunu Allah bilir.–” Görüldüğü üzere şeyhainin nakli, ashâbımızın görüşünden farklıdır. *el-Îzâh* yazarının nakli ise daha ihtiyatlı olduğu için daha açıktır. –En doğrusunu Allah bilir.–¹¹⁴⁴

h) Müşkilü’l-hadîs İlmine Önem Vermesi

Şârih Ebû Sitte’nin şerhinde gerekli yerlerde hadislerin müşkillerine değindiği ve bir çözüme kavuşturmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Onun müşkilü’l-hadîse verdiği önem şu örnekte görülmektedir: Ebû Ubeyde’nin Câbir b. Zeyd’den onun da İbn Abbâs’tan rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: “*Resûlullah’ın (s.a.v.) mesti üzerine mesh ettiğini aslâ görmedim. Kuşkusuz ben, mestler üzerine mesh eden adamın iki ayağını veya mestlerini kesmek isterdim.*” Şârih şöyle demiştir:

Bu konudaki hadisler, Hz. Peygamber’in iki tane mesti olduğuna, ancak bunların üzerine mesh etmediğine delâlet etmektedir. *el-Citâlî*’nin *Kâvâid*’de naklettiğine göre Hz. Âşie (r. anhâ) şöyle demiştir: “*Peygamber’in (a.s.) iki tane mesti asla olmadı ve bunlar üzerine mest de etmedi.*”... Bu iki hadisin arasını cem’ etmek mümkündür. *Kâvâid*’de geçen “*Peygamber’in (a.s.) iki tane mesti asla olmadı.*” rivayeti “onlara mâlik olmadı” anlamına alınır. Hz. Peygamber’in iki tane mesti olduğuna, ancak bunların üzerine mesh etmediğine delâlet eden rivayetler de, onun mesela bu mestleri ödünç aldığına hamledilir... Burada İbâdiyye’nin kendi mezhebine sarıldıkları, kendilerince “mestler üzerine meshin câiz olmadığını beyan eden ve böyle yapana karşı şiddet ifade eden” sahih rivayetleri delil getirdikleri görülmektedir.

Bundan önce *el-Kâvâid*’de mestler üzerine mesh konusunda şöyle demiştir: İnsanlar bu konuda üç mezhebe ayrılmıştır: Muhaliflerimizin çoğu, yolculukta ve mukim hâlde bir zaruret olmaksızın mestler üzerine mesh etmenin mutlak olarak câiz olduğuna hükmetmiştir. Diğerleri mukim hâlde değil de yolculukta câiz olduğu görüşündedirler. Bildiğime göre ashâbımız, her iki hâlde de bunun

¹¹⁴⁴

Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 39-40. Başka bir örnek için bkz. Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 74.

menedilmesinde icmâ etmiştir. Onların bu konuda sahâbiler arasında takip ettikleri kimseler vardır. Bu görüş, İbn Abbâs, Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Hüreyre, Bilâl ve Hz. Âişe'den rivayet edilmiştir. İbn Abbâs, “Bu hüküm, Mâide'deki ilgili ayetin indirilişinden önceydi.” demekte, Mâide suresindeki ayetin onu nesh ettiğini söylemektedir. Benzer şekilde Câbir b. Zeyd, “Allah bize, bizzat abdestin kendisini emretmişken biz nasıl mestler üzerine mesh ederiz?” demiştir. Hz. Âişe, “Peygamber'in (a.s.) iki tane mesti aslâ olmadı ve bunlar üzerine mest de etmedi. Eğer bunu arzu edersen, mestler üzerine mesh ettiği anda ayakların kesilir.” görüşünü ileri sürmüştür. Ashâbımızın üzerinde icmâ ettiği görüş, abdest alan kimsenin abdest almak istediği zaman mestlerini çıkarması, ister mukim hâlde ister yolculukta olsun ayaklarını yıkaması şeklindedir. Çünkü iki ayağın tahâreti (temizliği) yıkamaktır. İki ayağın tahâretinin mesh olduğunu söyleyen kimse buna muhalefet etmiş ve meshedilen “re's/baş” kelimesine atfederek “ercülüküm” şeklinde mecrûr okunan kırâati delil getirmiştir.”

Ben –Şârih Ebû Sitte– de derim ki: Bunun cevabı Taftazînî'nin zikrettiği şekildedir. O şöyle demiştir: “Ayakların yıkanması konusunda söylenenlerin doğruya en yakın olanı, yıkamayı gerektiren nasb kırâatidir. Çünkü ilbâs yaparak câr ve mecrûrun mahalline atfa imkân yoktur. Zira bu durumda cer kırâatini, ya müşâkele ya da darbu'l-gâye ile ilbâsı ortadan kaldırmak için el-cer 'ale'l-civâr (yakındaki mecrûr kelimedenden dolayı esreli okuma) yoluyla veya iktisadın vucûbiyetine dikkat çekmek için yıkamaya benzer bir meshi murad ederek *ve'msehu bi-ercülüküm* şeklinde takdir etmek suretiyle veya iki kırâat arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmak için hakikat ile mecâz arasını cemetmeyi gerekli kılmak suretiyle onun üzerine hamletmek gerekir. Her iki kırâatin eşit olduğu ve bir karîne sebebiyle mahalline atfetmek suretiyle nasb kırâatinin mesh üzerine hamledilmesinin câiz olduğu kabul edilse bile, bu durumda araya gayesi âyeti mücmel konuma sokacak veya her iki duruma delâlet ettirecek olan yabancı bir şey girmiş olur. Hâlbuki meşhur hadisler yıkamanın vâcip olduğuna ve bunu terketmenin bir cezası olduğuna delâlet etmektedir. Bu (yıkama), çoğunun sahip olduğu görüşe en uygun olan, abdestten amaçlanan tahâreti tam olarak yerine getiren ve yıkama içinde mesh de olduğu için ihtiyata en yakın olandır. Çünkü isâbe olmadan isâle olmaz (Yani, su değmeden kir giderilmez). Dolayısıyla buna (yıkamaya) müracaat etmek gerekir.” Fakat onun –Allah ona rahmet etsin–, İbn Abbâs'tan rivayet ettiği “meshin Mâide âyeti –yani abdest âyeti– ile mensûh olduğu” görüşü, onların bu âyet inmeden önce abdest aldıklarına delâlet eder. Açıkçası bu da, bizden öncekilerin şeriatlerinin bizim için de mutlak olarak şeriat olduğu görüşüne götürür. Bize göre tercih edilen görüş, bizden öncekilerin şeriatleri ancak tevhit ve güzel ahlâk gibi nesh edilmeyen hususlarda geçerlidir. –En doğrusunu Allah bilir.– Buna dikkat edilsin!¹¹⁴⁵

Rebî'in *Müsned*'inde takip edilen bir metod olan ihtisar ve kitabın yazılma gayesi, doğal olarak müşkilü'l-hadîs gibi bir takım hadis meselelerine nispeten daha az yer verilmesini ve daha çok kendileriyle amel edilen hadislerin ele alınmasını gerektirmiştir. Az da olsa Rebî'in *Müsned*'inde müşkilü'l-hadîs ile ilgili meselelere yer verilmesi, İbâdiyye'nin bu gibi meselelerin varlığını ve hadisler arasındaki müşkili giderme yollarını kabul ettiklerini göstermektedir.

i) Lafızları Tahlil Yöntemi

1) Garîbu'l-hadîs'i Açıklamaya Önem Vermesi

Ebû Sitte, hadislerde geçen kapalı lafızların manasını açıklamaya önem vermiş, bu vesileyle çeşitli eserlerden istifade etmiştir. Onun kelimelerin sözlük anlamlarında

¹¹⁴⁵

Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 177-179.

öncelikle Cevherî'nin *es-Sihâh*'ına başvurduğu belirtilmelidir. Aynı şekilde önceki bazı hadis şârihlerinin eserlerinden de istifade etmiştir. Bunların en önemlisi de İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sidir. Şârih, kitâb veya bâb başlıklarında geçen bazı lafızları – “hacc” ve “zekât” gibi– açıklamaya çalışmıştır, ancak bunlar Rebî'in değil Vârcelânî'nin koyduğu kelimelerdir. Şârih, bazı kelimelerin anlamlarıyla ilgili olarak şiirden de şahid getirmektedir.

Şârihin lafızları açıklamasına dair örneklerden biri şu hadiste geçen *ez-zend* (الزند) kelimesidir: Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Bana ulaştığına göre Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) bilek kemiklerinden birisi kırılmış, o da Peygamber'e (s.a.v.) cebîreler (kırık tahtaları) üzerine meshedip edemeyeceğini sormuş. Resûlullah da “Evet! Edebilirsin!” buyurmuş.” Şârih şöyle demiştir:

Zend, *es-Sihâh*'ta zabt edildiği üzere “zây”ın fethi ve “nûn”un sükûnuyladır. Orada yazar şöyle demiştir: *Zend*, kolun uç tarafının bileğe birleştiği yerdir. İki *zend* vardır: Biri kû' (bilek kemiğinin başparmak tarafındaki ucu), diğeri kürsû' (bilek kemiğinin serçeparmak tarafındaki ucu)dur...¹¹⁴⁶

Şârihin, şiiri şahid kelimesine örnek ise, التطير (et-tetayyur) “uğursuzluk” kelimesidir. O, bir şairin şöyle dediğini nakleder:

طيرة الناس لا ترد قضاء
فاعذر الدهر لا تُعبَهُ بلوم

İnsanların uğursuz sayması hiçbir kazâyı engellemez

*Haydi dehrden özür dile, kınayarak onu ayıplama!*¹¹⁴⁷

Ebû Sitte, kelimelerin sözlük anlamlarını itikâdî görüşler için de delil olarak kullanmıştır. Nitekim o, “İçinizden oraya uğramayacak yoktur.” (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا) (Meryem, 19/71) âyeti hakkında şöyle demiştir:

Bize göre *el-vârid* kelimesinin iki manası vardır: Birincisi, “duhûl/girme” manasındadır. Bu durumda kâfirlere has olur. Âyette, gâibden muhataba geçiş olur ki bu durumda, “Ey kâfirler! Oraya sadece siz uğrayacaksınız!” manasına gelir. İkincisi, “görme ve gözle bakma” anlamıdır. Bu durumda umûmî olur ve girmeyi gerektirmez. Allah ona rahmet etsin Şeyh Ebû Nasr, “İnsanların ateşe vurûdu (uğraması), ilim gözüyle ve gözle görmek yoluyla vurûddur.” demiştir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁶ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 179. *mevâris* (المواريس) kelimesinin açıklamasıyla örneği için ayrıca bkz. Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VI, s. 37.

¹¹⁴⁷ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. I, s. 118.

¹¹⁴⁸ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. VI, s. 171.

2) Nahiv ve İrâba Önem Vermesi

Ebû Sitte, bazı yerlerde manaya ulaşabilmek amacıyla şerh ettiği kelimenin i'râbını açıklamış, ancak bunu her yerde yapmamıştır. Bunun bir örneği şu hadistir: Hz. Âişe'nin (r.a anhâ) naklettiğine göre “Resûlullah (s.a.v.), “*Kavminin İbrâhîm'in (a.s.) kurduğu temelleri eksilterek Beyt'i bina ettiklerini görmedin mi?*” dedi. Ben de, “*Yâ Resûlallah! Sen onu tekrar İbrâhîm'in temelleri üzerine yapamaz mısın?*” dedim. Bunun üzerine Resûlullah, “*Kavmin kâfirlik devrine yakın olmasaydı, (mutlaka yapardım)!*” buyurdu.” Şârih şöyle demiştir:

Burada لا بول kelimesinin cevabı hazfedilmiş olup فعلت (mutlaka yapardım) takdîrindedir. Nitekim bu kelime, Buhârî'nin bazı rivayetlerinde açık bir şekilde kaydedilmiştir. Bazı rivayetlerde ise şöyle geçer: “*Keşke kavminin devri câhiliyye dönemine yakın olmasaydı. Zira ben, duvarın Beyt'e dahil edilmesini ve kapısının yere yakın yapılmasını, onların kalplerinin çirkin görmesinden korkuyorum.*” Bazı rivayetlerde ise şöyle geçer: “*Ey Âişe! Senin kavmin câhiliye devrine zamanca yakın olmasaydı, ben Beyt'in yıkılmasını emrederdim, o da yıkılırdı. Sonra ondan (Beyt'ten) dışarıda bırakılan şeyi (Hicr'i) ona dahil eder ve kapısını da yere yapışık yapardım. Bir de ona biri doğu, diğeri batı tarafında olmak üzere iki kapı yapardım. Böylece onu İbrâhîm'in temeline ulaştırmış olurum.*”¹¹⁴⁹

Şârih, i'râb konusunda zaman zaman başkalarının görüşünü de zikreder. Bunun bir örneği şu hadisin şerhinde görülmektedir: “*Nice tebliğ edilen vardır ki, işitenden daha iyi kavrar.*” (رُبَّ مُبْلَغٍ أَوْعَىٰ مِنْ سَامِعٍ) Şârih şöyle demiştir:

İbn Hacer, “*Nice tebliğ edilen vardır ki, işitenden daha iyi kavrar.*” söz hakkında şöyle demiştir: رُبٌّ azlık içindir; bazen çokluk için de olabilir. مُبْلَغٌ kelimesi lââm'ın fethasıyla ve أَوْعَىٰ onun sıfatıdır. رُبٌّ'ın müteallakı hazfedilmiş olup ya يوجد (bulunur) ya da يكون (olur/vardır) kelimesidir. Kûfelilere göre, رُبٌّ mübtada ve أَوْعَىٰ haber olmak üzere رُبٌّ'ın isim olması mümkündür. رُبٌّ رُبٌّ'ın mübtada, “Benden işitenden daha iyi anlar.” demektir. رُبٌّ'ın de sakladığımız şey, hiçbir şeye taalluk etmeyen mecrûrudur. Bu durumda o mahallen mansûb olur. رُبٌّ رجل لقيت “Karşılaştığım nice adam” ifadesinde olduğu gibi. Ya da iştigâl yoluyla merfû' veya mansûb olur. رُبٌّ رجل لقيته “Nice adam vardır ki, ben onunla karşılaştım” ifadesinde olduğu gibi. Buna göre hadisteki رُبٌّ'ın mecrûrunun, mübtedâ olmak üzere mahallen merfû' olması, meselâ haberinin de ليس بعالم “Bilmez” gibi bir ifade olması gerekir. En doğrusunu Allah bilir.¹¹⁵⁰

j) Sened ve Metin Tenkidindeki Yöntemi

Ebû Sitte, bazen bir rivayetin farklı tariklerini tahrîc edenleri zikreder, bazen de zikretmez. O, bir rivayetin farklı tariklerini zikrettiği zaman, bunu manâyı anlamaya yönelik bir faydadan dolayı yapar. Bunun bir örneği şu hadiste görülmektedir:

¹¹⁴⁹ Ebû Sitte, a.g.e., C. III, s. 221. Şârihin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “*Zenginin borcunu ödemeyi uzatması bir zulümdür.*” (مطل الغني ظلم) hadisini i'rab ederek şerh ettiği örnek için ayrıca bkz. Ebû Sitte, a.g.e., C. V, s. 35-36.

¹¹⁵⁰ Ebû Sitte, a.g.e., C. VIII, s. 33.

Ebû Ubeyde, Câbir'den o İbn Abbâs'tan o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*İnsanların mallarından azı ateşi tevârüs eder.*” Şârih şöyle demiştir:

Şârihin –Allah ona rahmet etsin– *el-Akide*'sinde “*İnsanların mallarından azı ateşi tevârüs eder.*” hadisinde şu ziyâde vardır: “Yâ Resûlullah! Az nedir?” diye soruldu. O da parmağını yere uzattı, bir parça toprak aldı ve “*Az, işte budur!*” dedi. Şârih, metnin manâsını teyid eden ve destekleyen başka rivayetleri de zikretmiş ve şöyle demiştir: “Bunun benzeri, daha önce “Allah Yolunda Savaş” bâbında Ebû Hüreyre tarikiyle gelen Mid'am kıssasında geçmişti. Mid'am'a atanı belli olmayan bir ok isabet edip ölünce insanlar, “Cennet ona mübârek olsun!” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Hayır! Hayatım elinde olan Allah'a yemin olsun ki Hayber günü henüz paylaştırılmayan ganimetlerden aldığı hırka onun üzerinde alev alev yanıyor.*” buyurdu. İnsanlar bunu duyunca, bir adam bir veya iki nalin tasmaı getirdi. Resûlullah (s.a.v.) ona, “*İşte ateşten bir veya iki nalin tasmaı!*” buyurdu. Bunun bir benzeri de Kitâbu'l-İmân'da geçti. O da Resûlullah'ın (s.a.v.) şu sözüdür: “*Kim bir müslümanın hakkını yemin ederek koparıp alırsa, Allah ona cenneti haram kılar ve cehennemi de vâcip kılar.*” Bir adam, “Ey Allah'ın Resûlü! Küçük bir şey olsa da mı?” dedi. Resûlullah (s.a.v.), “Evet erak ağacından bir çubuk olsa bile!” buyurdu.¹¹⁵¹

Şârih, çok nadir olarak isnadla ilgili bir problemi de ele almaktadır. Onun nadiren ilgilendiği veya öncekilerden birinin görüşünü naklettiği az örneklerden biri şu hadisin şerhinde geçmektedir:

Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre Ebû Talha, Ümmü Süleym'e şöyle dedi: “Resûlullah'ın (s.a.v.) sesini çok zayıf işittim. Onun aç olduğunu biliyorum. Yanında bir şey var mı?” diye sordum, O da “Evet, var!” dedi ve arpa ekmeği külçeleri çıkardı. Sonra kendisine ait bir örtü çıkardı, onun bir kısmı ile ekmekleri sarıp dürdü. Sonra bohçayı benim elimin altına verdi, örtünün bir kısmını da benim üstüme dürüp sarmaladı. Sonra beni Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına gönderdi.” Enes dedi ki: “Ben de gittim. Resûlullah'ı (s.a.v.) mescidde otururken buldum. Beraberinde insanlar vardı. Ben durdum. Resûlullah (s.a.v.), “*Seni Ebû Talha mı gönderdi?*” dedi. Ben, “Evet!” dedim. Resûlullah, “*Yemekle mi?*” dedi. Ben, “Evet!” dedim. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) beraberindekilere, “*Kalkınız!*” buyurdu. Enes dedi ki: “Yola koyulduk, nihayet Ebû Talha'ya geldik ve ben durumu ona haber verdim. Ebû Talha, Ümmü Süleym'e, “Yâ Ümme Süleym! Resûlullah (s.a.v.) insanlarla birlikte gelmiş, ama bizim onlara yedirebileceğimiz bir yiyeceğimiz yoktur!” dedi. “Resûlullah (s.a.v.) içeri girdi ve “Yâ Ümme Süleym! Yanında ne var?” buyurdu. O da bu ekmekleri getirdi. Resûlullah (s.a.v.) emretti ve ekmekler küçük küçük parçalara bölündü. Ümmü Süleym, onların üzerine yağ sıktı ve katık

¹¹⁵¹

Ebû Sitte, a.g.e., C. VI, s. 115.

yaptı. Sonra Resûlullah (s.a.v.), ona (katığa) bir şeyler okudu. Sonra da, “*On kişi için izin ver!*” buyurdu. Onlar girdiler, doyuncaya kadar yediler ve sonra dışarı çıktılar. Sonra on kişiye daha izin verildi. Onlar da aynı şekilde içeri girdiler, doyuncaya kadar yedikten sonra dışarıya çıktılar. Böylece cemaatin hepsi yedi. Onlar yetmiş kişi idiler.”

Bu hadisi şârih şu şekilde yorumlamıştır.

el-Mevâhib’in yazarının dediğine göre Müslim’in rivayetinde Resûlullah (s.a.v.) “*On kişiye izin ver!*” demiş, Onlar içeri girmişler. Resûlullah da onlara, “*Yeyin ve Allah’ın adını anın!*” buyurmuştur. Onlar da yemişler. Nihayetinde seksen adam bu şekilde yapmıştır. Ondandır Peygamber (s.a.v.) ve hane halkı yediler. Artan da olmuştur. Yani, geriye yine yiyecek kaldı. سَوْرًا kelimesi hemze ile. Buhârî’de geçen rivayette Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Bana on kişi gönder!*” “Sonunda sayı kırk oldu. Sonra Peygamber (s.a.v.) yedi. Ben ondan bir şey eksilmiş mi diye baktım...” Başka bir rivayette ise “Sonra beni, annemi ve Ebû Talha’yı davet etti. Biz de doyuncaya kadar yedik...” denmiştir. Bu rivayet, Ümmü Süleym’in Enes’in annesi olduğuna delâlet etmektedir. Ebû Talha’nın onun babası olduğuna delâlet eden rivayet daha önce geçmişti. Orada şöyle diyordu: “Ona, ‘Babam seni çağırıyor’ de.” Buna göre Ebû Talha onun künyesi olup ismi Mâlik’tir. En doğrusunu Allah bilir. Araştırılsın.” Ebû Talha, daha önce geçen Beyruhâ isimli bahçenin sahibidir. En doğrusunu Allah bilir. Sonra bu senedin ricâlinin açıklamasında, İbn Süleym’in Ebû Talha’nın üvey oğlu olduğunu gördüm. Buna göre annesinin kocası olması sebebiyle Ebû Talha’nın onun babası olduğu söylenmiştir. En doğrusunu Allah bilir.¹¹⁵²

Ebû Sitte, senedlerin sahih veya zayıf olduğuna dair yorumlarından birini “O (Resûlullah), köpek parasından, zina kazancından ve kâhinlik ücretinden nehyetti.”

Hadisi vesilesiyle yapmıştır. Şârih şöyle demiştir:

Ebû Dâvûd, İbn Abbâs’tan merfû’ olarak şu hadisi rivayet etmiştir: “*Peygamber (s.a.v.), köpek parasından nehyetti. ve “Eğer köpeğin bedelini almaya gelirse avucuna toprak doldur!” buyurdu.*” Bunun isnadı sahihtir. Yine hasen bir isnadla merfû’ olarak Ebû Hüreyre’den şu hadisi rivayet etmiştir: “*Köpeğin satışından alınan para, kâhinin aldığı ücret ve fahişenin mehri helâl değildir.*”¹¹⁵³

Şârih “Hüzeyl kabilesinden iki kadın birbiriyle dövüştüler. Bunların biri diğerine bir taş atmış ve bu sebeble diğer kadın karnındaki cenini ölü olarak dışarıya attı. Resûlullah (s.a.v.), o iki kadın arasında tam diyet bedelinin onda birinin yarısına ulaşacak erkek veya dişi bir köle hükmetti.” hadisi vesilesiyle de metin hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Konu hakkında şârih Bâcî’den naklen şöyle demiştir:

و (veya) edatı, râvinin bu özel olay hakkında şüphe etmesi sebebiyle zikredilmiş olabilir. Bunun tenvî’ (çeşitlendirme) için olması da muhtemeldir ki, bu daha açıktır. “Hadisteki merfu olan kısmın

¹¹⁵² Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. III, s. 113.

¹¹⁵³ Ebû Sitte, **a.g.e.**, C. V, s. 158.

ise بخرة sözü olduğu söylenmiştir. عبد أو أمة (erkek veya dişi köle) sözünde ise, hangisinin kastedildiği hususunda râvinin şüphe ettiğini gösterir.¹¹⁵⁴

3.3.4.3.2. Sâlimî ve Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh İsimli Eseri

Çağdaş İbâdî âlimlerden Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî'nin Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh isimli şerhi, muhtasar bir şerh olarak kabul edilmektedir. O, Rebî'in kitabının tamamını şerh etmiştir. Genel olarak sözü çok uzatmadan ve çok da ihtisar etmeden hadisin maksadını ortaya koymaya gayret etmiştir.

a) Müellifin Kaynakları

Sâlimî, Ebû Sitte'nin şerhinde istifade ettiği kaynakların hemen hemen hepsinden yararlanmış, o da hem Sünnî hem de İbâdî kaynakları kullanmıştır. O, kelimelerin sözlük anlamlarını açıklamak için Ezherî, Cevherî ve Seâlibî (ö. 429/1038)'den istifade etmiştir. Şârih, Rebî'in Müsned'indeki hadisleri tahrîc edenleri zikrederken birinci derecede Kütüb-i Tis'a'dan yararlanırken, ikincil kaynak olarak Abdurrezzâk'ın Musannef'i, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) Sahîh'i, Taberânî'nin Mu'cem'i, Dârekutnî'nin (Sünen'i ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Sunen'inde de istifade etmiştir.

Şârihin hadisleri şerh ederken istifade ettiği temel kaynaklar şunlardır: Ebû Sitte'nin şerhi, sonraki dönem İbâdîlerinden el-Kutb Etfayyîş'in¹¹⁵⁵ bazı ta'liklerini kullanırken Sünnî kaynak olarak da Hattâbî'nin¹¹⁵⁶ görüşleri, Nevevî'nin Şerhu Müslim'i,¹¹⁵⁷ İbn Hacer'in Fethu'l-bârî'sinden¹¹⁵⁸ istifade etmiştir.

Ebû Zekeriyâ Yâhyâ b. Ebî Bekr el-Cânevî'nin Târîh'i,¹¹⁵⁹ Sahîhu'l-Buhârî ve Muvatta' şârihi Dâvûdî (ö. 402/1011),¹¹⁶⁰ İbnu't-Tîn (ö. 611/1214),¹¹⁶¹ Âmir b. Ali eş-Şemmâhî'nin el-Îzâh'ı¹¹⁶² da yine Sâlimî'nin kaynaklarındandır.

¹¹⁵⁴ Ebû Sitte, a.g.e., C. VI, s. 34.

¹¹⁵⁵ Sâlimî, Şerhu'l-Câmi', C. I, s. 79.

¹¹⁵⁶ Sâlimî, a.g.e., C. I, s. 220.

¹¹⁵⁷ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 487.

¹¹⁵⁸ Sâlimî, a.g.e., C. I, s. 243.

¹¹⁵⁹ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 256.

¹¹⁶⁰ Sâlimî, a.g.e., C. I, s. 308.

¹¹⁶¹ Sâlimî, a.g.e., C. I, s. 308.

Sâlimî'nin ikincil kaynakları arasında ise İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *Siyer*'i,¹¹⁶³ Vâkîdî'nin el-Megâzî'si¹¹⁶⁴ İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'sı¹¹⁶⁵ zikredilebilir. Şârih, şerhinde bazı râvileri tanıtırken 'İclî (ö. 261/875)¹¹⁶⁶ gibi cerh ve ta'dîl âlimlerinin görüşlerine ve İbnu'l-Esîr'in (ö. 630/1233)¹¹⁶⁷ nakillerine de yer vermiştir.

Bu şerh ile Ebû Sitte'nin şerhi arasında bazı ortak noktalar vardır. Her şeyden önce her ikisi de genel olarak lügavî kaynaklara dayanmış, özellikle Ehl-i Sünnet'in meşhur hadis şerhi kitaplarına başvurmuşlardır. Ancak Sâlimî'nin şerhi muhtasar olduğu için, Ebû Sitte'nin eserinin aksine çok sayıda âlimin ve mezhebin görüşüne yer vermemiştir. Sâlimî, diğer kitaplardan ziyâde hadis şerhlerinden daha fazla istifade etmiştir. Bu şerh, bazı râvileri tanıtırken cerh ta'dîl âlimlerinin görüşlerine yer vermesi bakımından Ebû Sitte'nin eserinden ayrılmaktadır. Her iki eserde de Sünnî ve İbâdî tarih kitaplarından yararlanılmış, Sâlimî, naklettiği bilgiyi sahibine nisbet etmiştir. Meselâ o, *kâle* (dedi) kelimesini kullanarak şöyle demiştir: Kâle'l-Muhaşşî Muhammed b. Ömer Ebû Sette,¹¹⁶⁸ kâle İbn Hacer,¹¹⁶⁹ kâle'l-Herevî,¹¹⁷⁰ kâle'l-Beyhakî,¹¹⁷¹ kâle'n-Nevevî,¹¹⁷² kâle'l-Kutb Muhammed b. Yûsuf Etfayyîş.¹¹⁷³ Ancak bazen *kîle* (denildi)¹¹⁷⁴ lafzıyla yetindiği gibi, bazen de *kâle cemâ'atun min ehli'l-'ilm* (ilim ehlinde bir cemaat şöyle dedi)¹¹⁷⁵ ifadesini kullanmıştır. O, İbâdiyye tarafından tercih edilen görüşü belirtmek için *ashâbunâ* veya *kâle cumhûru kavminâ* ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁷⁶

¹¹⁶² Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 272.

¹¹⁶³ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 321.

¹¹⁶⁴ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 315.

¹¹⁶⁵ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 271.

¹¹⁶⁶ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 223.

¹¹⁶⁷ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 231.

¹¹⁶⁸ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 269.

¹¹⁶⁹ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 205.

¹¹⁷⁰ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 211.

¹¹⁷¹ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 230.

¹¹⁷² Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 247.

¹¹⁷³ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 209.

¹¹⁷⁴ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 243.

¹¹⁷⁵ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 247.

¹¹⁷⁶ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 254.

b) Şerh Yöntemi

Sâlimî, şerhinde genel olarak قوله sözünden sonra müellifin ibaresini zikretme yöntemini kullanmıştır. Meselâ “(Kur’ân’ı öğrenip de sonra unutan kimse...” sözü: Bu hadiste, Kur’ân’ı öğrendikten sonra unutmaya karşı tehdit vardır.”¹¹⁷⁷ Ebû Sitte’nin şerhinden daha muhtasar olan bu şerh, okuyucunun hadislerin gayesini ve murâdını kolay anlayacağı bir tarzda tertib edilmiştir. Şârih, bir konuda diğer âlimlerden alıntılar yaptıktan sonra kendi görüşünü de açık bir şekilde ifade etmiştir. Bunun yanısıra zaman zaman isnada dair bazı meselelere de değinmiştir. Sâlimî, bu eserinde sadece Rebî’in *Müsned*’inde yer alan hadisleri şerh etmiş, Vârcelânî’nin tertibden sonra *Müsned*’e eklediği kısımları şerh etmemiştir. Sâlimî, Ebû Sitte’nin görüşlerine “kâle’l-Muhaşşî” (Muhaşşî şöyle dedi)¹¹⁷⁸ ifadesiyle başlamıştır.

Sâlimî, şerhini muhtasar ve özet tutmaya özen göstermiş, tekrara düşmemeye çalışmıştır. Zira o, fıkhu’l-hadîse ilişkin bir konuda bir yerde görüş zikrettikten sonra, tekrar aynı konuya değinmek gerektiğinde sadece konunun daha önce geçtiğine işaret etmekte, konuyu tekrar etmemektedir. Eğer zorunlu olarak daha önce geçen bir bilgiyi tekrar ediyorsa, bunun burada tekrar edilme sebebini açıklamaktadır. Bunun örneği şu hadiste görülmektedir: Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd’den, o da Ebû Sa’îd el-Hudrî’den rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: “İnsanlar, Arefe günü Abdullah b. el-Abbâs’ın annesi Ümmü’l-Fadl binti’l-Hâris’in yanında iken Resûlullah’ın (s.a.v.) durumu hakkında ihtilaf ettiler. Bazıları onun oruçlu olduğunu, diğerleri de oruçlu olmadığını söylediler. Ebû Sa’îd dedi ki: Ümmü’l-Fadl ona bir kâse süt gönderdi; o (Resûlullah) devesinin üzerinde duruyordu ve onu (sütü) içti.” Şârih şöyle demiştir: “(İnsanlar... ihtilaf ettiler) sözü: Bunun açıklaması Kitâbu’s-Savm’ın sonunda geçmişti. Fakat onda onun Arafat’ta vakfe yapmasının şekli beyân edildiği için burada tekrar zikrettim. O, devesi —el-Kusvâ— üzerinde duruyordu.”¹¹⁷⁹

Şerhin muhtasar olması, hadislerle ilgili elde edilen bazı bilgilerin hazfedilmesini gerektirmiştir. O, eğer hadisten çıkarılması mümkün çeşitli bilgiler varsa veya

¹¹⁷⁷ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 22.

¹¹⁷⁸ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 11, 93, 269.

¹¹⁷⁹ Sâlimî, **a.g.e.**, C. II, s. 301; C. III, s. 384, 385.

konuya daha fazla katkı verecekse ya da rivayet edilen hadisi tekid edecekse, o zaman bunları zikretmektedir. Onun, şerhinde elde ettiği çeşitli bilgileri zikretmesine örnek olarak şu hadis zikredilebilir: Ebû Ubeyde, Câbir'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Bana ulaştığına göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“Mâlik olan veya kendisine mülk verilen adam evlenir.”* Şârih şöyle demiştir:

Fâide: إحصان (ihşân/evlenme) konusunda ihtilaf edilmiştir. Denildi ki: Hür müslüman erkek ancak hür müslüman kadınla evlenir; Ehl-i Kitab'a mensup kadın veya câriye onunla evlenemez. Ayrıca Ehl-i kitaptan hür kadın onunla evlenebilir; ama câriye evlenemez de denilmiştir. Hür müslüman erkek, bunların hepsiyle evlenebilir. Zimmî kadınla ise, müslüman hür erkek ve kendi dininden hür bir erkek evlenebilir. Ya da o (zimmî) kadınla müslüman bir köle de evlenebilir... görüşü de ileri sürülmüştür¹¹⁸⁰

Sâlimî, hadisten elde edilen bilgilerden söz ederken genellikle hadis kaidelerine de işaret etmektedir. Mesela Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den, o da Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: “Ebû Dücâne, Ebû Talha ve Übeyy b. Ka'b'a koruk hurmadan şarab içiriyordum. Onlara birisi geldi ve şarabın haram kılındığını söyledi. Ebu Talha, “Ey Enes! Kalk ve şu küpü kır!” dedi. Enes dedi ki: “Kalktım ve onun altını bizim taş dibeğe vurdum ve kırıldı.” Şârih şöyle demiştir:

Bu hadis, –küp, meselâ Ebû Talha'nın mülkü olsa bile– içki kabını kırmanın câiz olduğuna delâlet eder. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) malı zayı etmekten nehyetmiştir. Eğer o küpün kırılması câiz olmasaydı, zayı etme kapsamına girecekti. Bunda, haber-i vâhidin kabul edileceğine ve onun şer'î ahkâmın tebliği hususunda bir hüccet olduğuna dair kuvvetli bir delil vardır. Çünkü onlar, mübah olan bir şeyin neshini kabul etmişlerdi. Nitekim bu yüzden onlar şarabın haramlığına, içkinin dökülmesine ve kaplarının kırılmasına razı oldular. Bunun benzeri kible değişikliği konusunda da geçmişti. En doğrusunu Allah bilir.¹¹⁸¹

Ayrıca Şârih, hadislerden elde edilen neticeleri sadece hadis meseleleriyle sınırlı tutmamış, İbâdiyye'nin itikâdî görüşlerini destekleyen bilgilere de yer vermiştir. Resûlullah'tan (s.a.v.) nakledilen “Üç çocuğu ölen kimseye ateş dokunmaz.” Bir kadın, “Yâ Resûlullah! İki çocuğu ölmüşse?” dedi. Resûlullah, “İki de öyle!” buyurdu.” hadisi hakkında şârih şöyle demiştir:

Fâide: Feraset sahiplerinden birine şöyle denilmiştir: “Üç kız çocuğu olup da onları güzel şekilde yetiştiren kimseye onlar ateşe karşı perde olurlar. Üç kızı olup onları güzel bir şekilde yetiştiren kimse, büyük günah işlemişse ve tevbe etmeden ölmüşse durumu nasıl olur?” O da, “Kız çocuklar ateşe karşı perdedirler. Fakat büyük günah o perdeyi yırtar.” dedi. En doğrusunu Allah bilir.¹¹⁸²

¹¹⁸⁰ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 275.

¹¹⁸¹ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 347.

¹¹⁸² Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 511.

Sâlimî, eserinde hadis ve akâidle ilgili bilgilerin yanısıra, çeşitli konularda önemli neticeler zikretmiştir. Onun hadislerden çeşitli sonuçlar istinbat etmesi şu hadisi şerhinde görülmektedir: Ebû Ubeyde, Câbir'den, o da Âişe'den (r. anhâ) rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) hastalandığı zaman kendisine Muavvizeteyni okur ve üflerdi. Ağrısı arttığı zaman, ben de bereket ümidiyle bu sureleri okur, üfler ve onun eline mesh ederdim.” Şârih şöyle demiştir:

Bu hadiste rukyenin isbatı ve Ehl-i İslâm'dan onu inkâr edenleri reddetme vardır. Yine onda (hadiste) Kur'ân ile rukye vardır. Onun manasında zikir olduğu, rukye anında onunla üflemenin ve eliyle mesh etmenin mübah olduğu vardır. Onun manasında, Hz. Âişe'nin yaptığına kıyasla yetimin başına mesh etme gibi bereketi, şifası ve hayrı ümit edilen her şeye meshetme ve sâlihlerin eserleriyle teberrük vardır. Yine sol elle değil sağ elle teberrük ve bunun faziletli olduğu vardır.¹¹⁸³

Şerhin muhtasar karakterine rağmen Sâlimî, hadisin delâlet ettiği manayı açıklama hususunda dikkatli davranmıştır.. Ayrıca şârih, bazen hadisten elde edilen maksada işaret edip hükmün kapsadığı diğer hususları da işaret etmeye çalışmıştır. Örneğin Âişe'nin (r. anhâ) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bit' (bal) şarabı hakkında soruldu. O da, “*Her sarhoşluk veren şey haramdır.*” buyurdu. Bu hadis hakkında şârih şöyle demiştir: “Hangi pis şey (habîs) dinlerin ve şeriatlerin korunması hususunda ittifak ettikleri aklı ifsad eden şeyden büyüktür? Haşhaş yiyen bir kimsede aklın nurundan istifadeyle kemaline ulaşan fiil ve söz düzeninde bir bozulmanın görüleceğinde şüphe yoktur.”¹¹⁸⁴ Sâlimî'nin hadis, fıkıh, akâid ve ilmi konulardaki açıklama üslubu, o hadisin makasidinin bütün yönlerden açıklanmasına katkıda bulunmaktadır.

Şârih, çeşitli konulardaki görüşlerini açıklarken âlimlerin veya mezheplerin görüşlerini zikrettikten sonra kendi mezhebinin görüşünü de zikretmeye önem vermiştir. Nitekim Resûlullah'ın (s.a.v.) “*Sizden biriniz namaza kalktığı zaman ona şeytan gelir ve onun namazını karıştırır, sonunda kaç rekat kıldığını unuttur. Eğer sizden biri bu durumda bulunursa, oturduğu yerden iki secde yapsın!*” hadisi hakkında Hanefî, Şâfiî ve Mâlikîlerin görüşünü belittikten sonra; “bizim mezhebin-İbaziye-görüşü de bu şekildedir” demiştir.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 387.

¹¹⁸⁴ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 348.

¹¹⁸⁵ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 494.

Sâlimî, şerh esnasında hiçbir hadisi senediyle birlikte zikretmez. Fakat hadisin değişik tariklerini, onu kimin tahrîc ettiğini ve kim tarikiyle tahrîc edildiğini zikretmeye özen gösterir. Bunun örneği, “*Her sarhoşluk veren içki haramdır.*” hadisi hakkında söylediği şu sözlerdir: “Ahmed *Müsned*’inde ve Ebû Dâvûd da *Sünen*’inde Ümmü Seleme’nin, ‘Resûlullah (sa.v.) her şarhoşluk ve uyuşukluk verenden nehyetti.’ dediğini rivayet etmişlerdir.”¹¹⁸⁶ Bununla birlikte Sâlimî, bir rivayeti –şayet varsa- özellikle *Sahîhayn*’dan tahrîcine özen gösterir, ardından da diğer hadis kitaplarını zikreder. İbn Abbas kanalıyla gelen aşağıdaki hadiste olduğu gibi o bir rivayetteki lafız farklılıklarına işaret etmeye önem vermiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Bir kavme, onlardan Allah’ın Kitâb’ının en iyi okuyanı imamlık eder. Eğer kırâatte eşitseler, sünneti en iyi bilenleri imamlık eder. Eğer sünnet hususunda eşitseler, en önce hicret eden imamlık eder. Eğer hicrette eşitseler yaşça en büyük olanları imamlık eder.*” Bu hadisi açıklarken şârih şöyle demiştir:

(Bir kavme, onlardan Allah’ın Kitâb’ının en iyi okuyanı imamlık eder...) sözü: Bu hadisi Ahmed ve Müslim, Ebû Mes’ûd ‘Ukbe b. ‘Amr’den şu ziyâde ile rivayet etmişlerdir: “*Sakin bir adam, başkasının ailesi içinde ve o şahsın hâkim olduğu yerde ona imamlık yapmasın! Ve hiç bir kimse başkasının evinde onun izni olmaksızın yaygısının üzerine oturmasın!*” Başka bir lafızla şöyledir: “*Sakin bir adam, başkasının ailesi içinde ve o şahsın hâkim olduğu yerde ona imam olmasın!*” Sa’îd b. Mansûr da bu hadisi rivayet etmiş, fakat şöyle demiştir: “*Bir adam, izni olmadıkça bir şahsın hâkim olduğu yerde ona imam olmaz! Ve bir adam izni olmaksızın başkasının evinde onun yaygısının üzerine oturmaz!*”¹¹⁸⁷

c) Müşkilü’l-hadîs İlmine Önem Vermesi

Sâlimî, muhtasar bir şerh yazmayı amaçlamasına rağmen hadislerde zâhirî problem olan yerlere işaret etmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin Ebû Hüreyre’den nakledilen “Kim Allah’a dua etmezse, Allah ona gazab eder.” hadisi zâhirde “Beni zikretmekten dolayı, benden bir şey istemeye vakit bulamayan kişiye, isteyenden daha fazlasını veririm” hadisiyle çelişmektedir. Ayrıca bu ikinci hadis duanın terkedilmesinin faziletli olmasını gerektirmektedir. Hâlbuki âyetler de, duayı terk edenleri açıkça tehdit etmektedir. Şârih buna şöyle cevap vermiştir: Akıl sürekli Allah’ın büyüklüğünü düşündüğü zaman, duadan daha faziletli olur. Çünkü dua cenneti istemektir. Allah’ın celâlini idrakle dopdolu olma ise cennetten daha

¹¹⁸⁶ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 348.

¹¹⁸⁷ Sâlimî, a.g.e., C. I, s. 421.

faziletlidir. İstiğrâk olmadığı zaman, dua rubûbiyyeti bilmeyi ve ubûdiyyetin zilletini kapsadığı için daha evlâdır.”¹¹⁸⁸

d) Lafızları Tahlil Yöntemi

Sâlimî, hadisin manasını daha iyi açıklamak amacıyla hadisteki garîb lafızların manasını açıklamış ve kelimelerin doğru okunuşlarının zabtını vermiştir. Örneğin, “عُسْفَا” sözü, “ecîr/ırgat” demektir. Kelime ‘ayn’ın fethası, sîn’in kesresi, yâ’nın sükûnu ve fâ harfîyle okunur. Böyle isimlendirilmesinin sebebi, onun يعسفُ الطرق (ücerâ) olması, yani “yolda mütereddit bir şekilde gitmesi”dir. Çoğulu أَجْرَاء (ücerâ) vezninde عُسْفَاء (‘usefâ’)’dir.”¹¹⁸⁹ cümlesinde onun bu yaklaşımı görülür

Öte yandan şârihin, hadisin manasını açıklarken Arap diline dair bazı meselelere değindiği görülmektedir. Mesela İbn Abbâs’ın (r.a.) naklettiği “Peygamber (s.a.v.) gecenin yarısında namaza kalktığı zaman “*Allah’ım, hamd sanadır. Sen göklerin ve yerin nûrusun!*” derdi.” hadisi için şârih şöyle demiştir: “(Allah’ım, hamd sanadır. Sen göklerin ve yerin nûrusun!) cümlesi, şartın cevabıdır. Şart cümlesi كان (kâne)’nin haberidir. Bunun zâhiri, “O, namaza kalktığında önce bunu söylediydi” şeklindedir.”¹¹⁹⁰

Şârihin, bir kelimenin manasını açıklamak için getirilen lügavî manâyı desteklemek veya ona delil getirmek için şiirle istişhâdda bulunması çok nadir görülen bir durumdur. Bunun örneklerinden biri “يُسْتَجَاب” kelimesi, “icâbet” manâsında “isticâbet”ten gelmektedir. Şâir şöyle demiştir: O anda onun çağrısına hiç kimse icâbet etmedi.”¹¹⁹¹ şeklindedir.

e) Sened ve Metin Tenkidindeki Yöntemi

Sâlimî, Rebî’in *Müsned*’indeki hadislerin sıhhatine dair İbâdiyye’nin görüşünü desteklemek gayesiyle senedle ilgili değerlendirmeleri çerçevesinde bazı hadis kaideleri zikretmiştir. Örneğin Câbir b. Zeyd’in bana ulaştığına göre Resûlullah’ın (s.a.v.) “Çocuklarınıza Kur’ân’ı öğretiniz. Zira Allah’ın ilminden ilk öğrenilmesi gereken odur.” hadisi hakkında şârih şöyle demiştir: Bu ibaredeki بلغني sözü, bu

¹¹⁸⁸ Sâlimî, a.g.e., C. II, s. 487-88.

¹¹⁸⁹ Sâlimî, a.g.e., C. III, s. 259.

¹¹⁹⁰ Sâlimî, a.g.e., C. II, s. 491.

¹¹⁹¹ Sâlimî, a.g.e., C. II, s. 516.

haberin kendisine mevsûk veya güvenilen bir tarik veya tariklerle ulaşmış olduğuna, ancak kendisine bunu haber verenleri unuttuğuna veya karşılaşmış olduğu sahâbenin sayısının çok olması nedeniyle kim olduklarını belirleyemediğine işaret etmektedir. Onun –Allah kendisinden razı olsun– belâğı, ittisâl hükmündedir. Kitabın sonundaki mürselleri de aynı şekildedir.”¹¹⁹²

Başka bir yerde de Sâlimî, Câbir b. Zeyd’in, Resûlullah’ın (s.a.v.) cünüb, hayızlı ve taharetli olmayanlar hakkında “*Onlar Kur’ân okuyamazlar ve abdest almadıkça elleriyle mushafa dokunamazlar.*” dediğini nakletmiş ve sonrasında isnad hakkında şu yorumu yapmıştır: “Câbir b. Zeyd’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu” sözü: Câbir, Resûlullah’ı (s.a.v.) görmedi. Dolayısıyla senedde sahâbî düştüğü için hadis mürseldir.¹¹⁹³ Daha önce geçtiği üzere Câbir’in mürselleri ittisâl hükmündedir. Çünkü kendilerine ulaşip nakilde bulunduğu sahâbe sayısının çok olduğu sabittir.”¹¹⁹⁴

Ebû Ubeyde’nin “Bana ulaştığına göre, Resûlullah’a (s.a.v.) bir âyet nâzil olduğu zaman ‘*Onu şu sûreye ve şu yere yerleştirin.*’ derdi. Kur’ân, bir bütün olarak okunan hâle gelmeden Resûlullah vefat etmedi.” hadisi için de aynı husus geçerlidir. Zira şârih şöyle demiştir: “(Dedi ki: Bana ulaştı) sözü: Senedden sahâbî düştüğü için mürseldir. Ebû Ubeyde’nin rivayet ettiklerinin çoğu Câbir b Zeyd’den olsa da, o bazı sahâbîleri görmüş ve onlardan rivayet etmiştir. Hadiste belâğ vardır ve Ebû Ubeyde son derece sağlam bir râvidir. Dolayısıyla bu haber muttasıl kuvvetindedir.”¹¹⁹⁵

Son olarak Ebû Ubeyde’nin “Sahâbeden bazı insanların şöyle dediklerini işittim: Resûlullah (s.a.v.) ‘*İki kişi arasında hakemlik yapan kimse, kendisini bıçaksız boğazlamış gibidir.*’ buyurmuştur.” hadisi hakkında şârih şöyle demiştir:

Musannife göre bu hadis, Ebû Ubeyde’nin bazı sahâbeden semâıdır. Bu, Ebû Ubeyde’nin Câbir b. Zeyd’in idrâk ettiği kimselere ulaştığına delâlet eder. Ahmed, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’nin bu manada Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivayet ettikleri bir hadis vardır. Söz konusu rivayete göre Ebû

¹¹⁹² Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 18.

¹¹⁹³ Hadisten sadece sahâbînin ya da sahâbî ile bir veya birkaç tâbînin düşmesi mümkündür. Fakat müellif Câbir’in birçok sahâbîye ulaştığını dikkate alarak sadece sahâbînin düştüğünü ileri sürmüştür.

¹¹⁹⁴ Sâlimî, **Şerhu’l-Câmi’**, C. I, s. 37.

¹¹⁹⁵ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 44.

Hüreyre Resûlullah'ın (s.a.v.) “İnsanlar arasında hâkimlik yapmak üzere görevlendirilen kimse, bıçaksız boğazlanmış gibidir.” buyurduğunu nakletmiştir.¹¹⁹⁶

Sâlimî'nin yeri geldikçe sadece Rebî'in *Müsned*'inde bulunup da diğer hadis mecmûalarında yer almayan hadislere işaret ettiği görülmektedir. Mesela Ebû Ubeyde'nin “bana ulaştığına göre” Resûlullah (s.a.v.) “*Sulh, hükümlerin en hayırlısıdır veya “Sulh, hükümlerin efendisidir. Sulh, helâli haram veya haramı helâl yapmadıkça insanlar arasında câizdir. O, hâkimi günah ve zulümden en çok koruyan şeydir.”* demiştir hadisi hakkında şârih “(Bana ulaştı) sözü: Bu hadisi başkalarında bulamadım. Sanki bu, onun teferrüd ettiği hadislerdendir.”¹¹⁹⁷ yorumunu yapmaktadır.¹¹⁹⁸

Sâlimî, şerhte bazı ricâl hakkında bir takım cerh ve ta'dîl âlimlerinin sözlerine de işaret etmiştir. Meselâ, Şâfiî'nin kendi isnadıyla Hasan el-Basrî'den naklettiği “İbn Abbâs Basra'da emîr iken ay tutuldu. Bunun üzerine dışarı çıktı ve bize iki rekât namaz kıldırıldı. Her rekatta iki rukû' yaptı. Sonra hayvanına bindi ve şöyle dedi: ‘Peygamber’i (s.a.v.) namaz kılarken gördüğüm gibi namaz kıldım.’” hadisin isnadı hakkında şârih şu bilgileri zikretmektedir:

Şâfiî'nin, hocası İbrahim b. Muhammed'den rivayet ettiği görülmektedir. Ancak o zayıf biridir ve böyle birinin hadisi hüccet olmaz. Hasan'ın “bize namaz kıldırıldı” sözü ise sahih değildir. Çünkü İbn Abbâs Basra'da iken Hasan orada değildi. Bu rivayet onun tedlis yaptığı rivayetlerden biridir ve onun “bize namaz kıldırıldı” sözü, “Basra halkına namaz kıldırıldı” anlamındadır.¹¹⁹⁹

Benzer şekilde şârih, râvilerin şüphelerine de işaret etmiş ve Resûlullah'ın (s.a.v.), “*İşte ateşten bir veya iki nalin tasması!*” buyurduğu hadiste “Râvi şüpheye düşmüştür ki, burada şüphe eden Ebû Hüreyre'dir.” demiştir.¹²⁰⁰

Sâlimî'nin şerh ettiği metinlerde ender olarak itikâdî konularla ilgili yorum yaptığı görülmektedir. Bunlardan biri olan Ebû Sa'îd el-Hudrî'den nakledilen “*İleride içinizden bir kavim çıkacak, onların namazı yanında kendi namazınızı hakir*

¹¹⁹⁶ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 242-245.

¹¹⁹⁷ Sâlimî, **a.g.e.**, C. III, s. 255.

¹¹⁹⁸ Şârih, İbn Abbâs'tan nakledilen; “Resûlullah, ölmüş kadın yıkanırken başındaki saçların ayrılmasını emretti” hadisinin de musannifin teferrüd ettiği rivayetlerden olduğunu belirtmiştir. Bkz. Sâlimî, **a.g.e.**, C. II, s. 460.

¹¹⁹⁹ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 385.

¹²⁰⁰ Sâlimî, **a.g.e.**, C. II, s. 444.

göreceksiniz.” hadiste şârih, Buhârî’nin¹²⁰¹ Ebû Sa’îd tarikiyle rivayet ettiği şu ziyâdeyi zikretmiştir: “Biz Resûlullah (s.a.v.) taksim yaparken onun yanında bulunduğumuz sırada, ona Benû Temîm’den Zülhuvaysıra denilen bir adam geldi ve “Âdil ol! Yâ Resûlellah!” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Yazıklar olsun sana! Ben âdil değilsem, âdil olan kimdir? Eğer ben âdil olmazsam, muhakkak elin boş kalmış ve ziyan etmişsindir.*” dedi. Hz. Ömer, “Yâ Resûlellah! Bana izin ver, onun boynunu vurayım!” dedi. Hz. Peygamber’in “*Onu bırak! İleride onun ashâbı olacak, sizden biri onların namazı yanında kendi namazını hakir görecektir...*” buyurdu.” Şârih rivayetin son kısmını da şöyle zikretmiştir: “*Onların alâmeti, iki pazusundan biri kadın memesi şeklinde veya öteye beriye gidip gelen büyük bir et parçası gibi olan siyah bir adamdır. Onlar, insanlar (müslümânlar) arasında bir ayrılma olduğu zaman ortaya çıkarlar.*” Ebû Sa’îd dedi ki: “Şehâdet ederim ki, ben bu hadisi Resûlullah’tan işittim ve yine şehâdet ederim ki, Ali b. Ebî Tâlib onlarla savaştı ve ben de onunla beraberdim. Ali, bu (hadiste tarif edilen) adamın aranmasını emretti. Adam arandı, bulunup ona getirildi. Hatta ben, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tarif ettiği sıfatı görmek üzere ona baktım.”¹²⁰²

Şârih bu hadisi kitabında zikrettikten sonra onu şu şekilde yorumlamıştır:

Câbir b. Zeyd de bu hadisi Ebû Sa’îd’den işittiği halde söz konusu ziyâdeyi zikretmemiştir. Bu hadisi Ebû Sa’îd’den işittiği halde durumu böyle olan bir adamı dost edinen bu adam hakkında ne düşünürsün? Hayır, bilakis Câbir, böyle yapmayacak kadar takvalı biridir. O, sahâbe asrını idrâk etmiş ve onların birçoğundan hadis dinlemiştir. Ben Buhârî’yi yalandan tenzih ederim. Fakat o, bunu kendilerini sika saydığı Şîa ve Mürchie gibi hevâ ehlinden almıştır. Çünkü onların bir takım hevâları vardır ki, bu yüzden muhalif oldukları bir şey naklettiklerinde onlara güvenilmez. Dolayısıyla bu durum onlar hakkında nasıl sahih olabilir? Zira Hasan b. Ali, Kûfe’ye girerken babasıyla karşılaştığında şöyle demiştir: “Ey babacığım! Sen bu kavimle mi savaştın?” O da “Evet!” deyince, Hasan, “Onlarla savaşan cenneti göremez.” diye cevap vermiş, bunun üzerine Ali, “Keşke oraya sürünerek olsa girebilsem!” demiştir. Yine Ali, geceleyin arı vızıltısı gibi olan sesleri artık duymayınca, “Gündüzün atlıları ve gecenin zahidleri nerede?” dedi. Ona, “Biz onları Nehrevân günü öldürdük!” diye cevap vermişlerdir.¹²⁰³

Sonrasında şârih, Ali b. Ebî Tâlib’in kendileriyle savaştığı Nehrevân ehlini metheden ve onlarla savaşanları kötüleyen Şemmâhî’nin *Siyer*’indeki bazı rivayetleri serdetmiş, daha sonra da Kutb’un şu sözlerini nakletmiştir: “Görüyorsun ki muhalifler, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sahih olmayan hadisler rivayet ediyorlar.

¹²⁰¹ Buhârî, “İstîtabetü’l-Mürteddîn”, 7.

¹²⁰² Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 76-77.

¹²⁰³ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 76-77.

Bazen hadis sahih oluyor, ama ona ilavede bulunuyorlar. Bazen de sahih hadis, bizim hakkımızda olmadığı halde onu bizim hakkımızda tevîl ediyorlar.

Sonra şârih incelediği hadisin kendileri hakkında değil de kötü âlimler hakkında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sâlimî'nin yorumu şu şekildedir:

Bize göre bu hadis, kötü âlimler ve ilmi Allah'ın Kitâb'ı ile Resûlullah'ın (s.a.v.) Sünnet'ine muhalif olan kimseler hakkındadır. Çünkü İmâre bâbında geleceği üzere Ubâde b. es-Sâmit'in hadisinde 'Onlar, sizin üzerinize emîrler olacaklar; sizin okuduğunuz gibi okuyacaklar, ama sizin çirkin gördüğünüz ameli işleyecekler.' denmiştir. Bunun, Hâricilerin gulâtından olup büyük günah sahiplerinin şirk işlediklerini söyleyen Ezârika ve Sufriyye'ye hamledilmesi mümkündür. Çünkü onlar, şirke düşmemek için kendilerini koruma ve ibadet hususunda çok gayret gösteriyorlardı...¹²⁰⁴

Sâlimî bu değerlendirmesinin ardından Hâricîlerin çıkış tarihi hakkında bazı bilgiler vermektedir.¹²⁰⁵

Sâlimî'nin şerhinde *Havâric* lafzına önem vermesi ve konuya dair gündeme gelen temel hadisi farklı şekilde yorumlaması İbâdiyye mezhebine mensup olduğu için doğal bir durumdur. Bu şekilde o, kendileri hakkında kullanılan bu lakabın Ali'nin (r.a.) ashâbı arasında meydana gelen ayrılıktan bu yana kendilerini şiddet ve aşırılık yanlısı gibi gösterdiğini ileri sürmekte ve çağdaş İbâdîler kendileri nezdinde yanlış olan bu düşüncüyü bertaraf etmeye çalışmaktadırlar. Böylece onlar, Hâricî olmadıklarını ve şiddeti tasvip etmediklerini belirtmektedirler. Sâlimî'nin bütün şerh boyunca az sayıda örnekle de sınırlı olsa kendi bakış açısıyla tarihî olayları okuyucuya sunduğu, ancak yorumla karışık bilgilerin doğru olup olmadığını sorgulamadığı görülmektedir.

Sâlimî'nin şerhi bir bütün olarak düşünüldüğünde ise onun kısa ve özet bir üslupla, akıcı kelimelerle hadislerden kastedilen manaları önceki kaynaklar yardımıyla net bir şekilde ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

3.3.4.3.3. Mermûrî ve *fî Rihâbi's-Sünne* İsimli Eseri

Şeyh Nâsır el-Mermûrî tarafından telif edilen bu şerh, çağdaş çalışmaların izlerini taşımaktadır. Birçok öğrencisinin de katkı verdiği, bu şerhin ibareleri kolay ve açık sayılır. Hadisler ayrıntılı bir şekilde şerh edilmiştir. Bu amaçla müellif, darb-ı

¹²⁰⁴ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 79.

¹²⁰⁵ Sâlimî, **a.g.e.**, C. I, s. 80.

meseller kullanmakta, fikhî ve itikâdî görüşlere, tarihî olaylara yer vermekte, Kur'ân-ı Kerîm'den ve sıhâhlar, müsnedler, sünenler, musannefler vb. hadis kaynaklardaki hadislerden deliller getirmektedir. Mermûrî'nin üslubu, hadisin şerhini tamamen çağdaş bir dille açıklaması ve okuyucu tarafından kolay anlaşılması bakımından daha önce geçen iki şerhten ayrılmaktadır.

Mermûrî'nin eserinin mukaddimesi de İbâdî hadislerin tarihi ve bazı meselelerin açıklanması noktasında önemlidir. Nitekim o, burada şu açıklamalarda bulunur:

Rebî' b. Habîb'in senedleri muttasıl rivayet ettiği bütün hadisler, hatta mürseller bile sahihtir. Mürsel, kendisinden hadis rivayet edilen sahâbî veya tabîî halkasının zikredilmediği hadistir. Çünkü hadis ehli, hicrî ikinci asrın başlarında, hatta sonlarında mürsel hadisle amel ediyorlar ve onunla hüküm veriyorlardı. Fakat hicrî üçüncü asrın başlarında ve ondan sonra âlimler, bu anlayışı terkettiler. Hadislerde ekleme çıkarma hatta çoğu zaman hadis uydurma yaygınlaştı. Bu yüzden mürsellerin sahihliği konusunda tesebbütün vâcip olduğunu ileri sürdüler.¹²⁰⁶

Şârihin hadislerin tahrîcinde istifade ettiği en önemli kaynaklar, *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra, Sünnî kitaplardan Taberânî'nin *Mu'cem*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i ve diğer eserlerdir. Bununla birlikte şârih, istifade ettiği birçok kaynağa da işaret etmemiştir. Bazı yerlerde Sâlimî'nin şerhinden yararlanmıştı.¹²⁰⁷ Bu şerh, Mermûrî'nin ilminin bir hulasası sayılan ve İbâdî ilmî çevrelerce önemli bir başvuru kaynağıdır.

Yukarıda ifade edildiği üzere bu şerh, dilinin çağdaş olması, şerhte basit ve sade bir üslup kullanması, hadislerin makâsıd ve hükümlerinin kolay öğrenilebilecek şekilde sunulması bakımlarından daha önceki iki şerhten ayrılmaktadır. Mermûrî, şerhini muhtasar tutmaya ve birçok yerde fikhî'l-hadîsi tekrar etmemeye özen göstermiştir. Şârih, –Hz. Peygamber'e (s.a.v.) “Yâ Resûlullah! Vahiy sana nasıl geliyor?” diye soran Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî¹²⁰⁸ ve Enes b. Mâlik¹²⁰⁹ örneklerinde olduğu gibi çeşitli sahâbîleri tanıtmıştır. Fakat bunu düzenli bir şekilde yapmamaktadır.

Mermûrî, hadisleri şerh ederken başka hadisleri, âyetleri ve siyer-i Nebî'den bazı olayları şahid olarak zikretmektedir. Ancak onun, herhangi bir hadisi şerh ederken Arap dili kurallarına çok nadir olarak müracaat ettiği görülmektedir. Bu yönüyle de

¹²⁰⁶ Mermûrî, *fî Rihâbî's-sünne*, C. I, s. 20.

¹²⁰⁷ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 42-45.

¹²⁰⁸ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 40.

¹²⁰⁹ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 67.

önceki iki şerhten ayrıldığı belirtilmelidir. Zira onlarda lugat açıklamalarının oldukça önemli bir yer tuttuğu kaydedilmiştir.

Mermûrî'nin başka hadisleri şahid olarak zikretmesine örnek olarak, Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen “Resûlullah (s.a.v.) ‘*Kim ilmi Allah (a.c.) rızası için öğretir ve onunla amel ederse, Allah onu kıyamet emin olarak haşreder ve onu havuz başında bulunmakla rızıklandırır.*’ buyurdu” hadisi verilebilir. Bu hadis hakkında şârih:

Bundan sonra yaptıklarına karşılık olarak havuz başında bulunur. Çünkü o dünyada iken ilim havuzları başında bulunuyordu. Bu yüzden havuz başında bulunmakla rızıklanır ki, o Hz. Peygamber'in (s.a.v.) havuzu olan Kevser'dir. Hz. Peygamber “*Cennet bahçelerine uğradığınız zaman onlardan nimetlenin!*” buyurmuştur. Sahâbe “Yâ Resûlullah, Cennet bahçeleri nedir?” diye sorduğu zaman da “*İlim meclisleridir!*” buyurmuştur. O, havuz başında bulunmakla rızıklandırıldığı zaman kesinlikle cennet ehliendir ve ebedî saadete ulaşmıştır. Çünkü şakiler, havuz başına uğramazlar veya onun kenarına gelseler de geri döndürülürler. Nitekim Resûlullah “*Bir takım adamlar, yabancı devletler gibi benim havuzumdan kovulacaklardır. Ben, onlara ‘Buraya gelin!’ diye sesleneceğim. Bunun üzerine ‘Onlar senden sonra neleri değiştirdiler’ denilecektir. Ben de, ‘Öyleyse uzak olun, uzak olun’ derim.*” buyurmuştur. Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra (dinde) değişiklik yapan kimseler, bu havuzdan uzaklaştırılır. İnsan muvaffak kıldığı zaman bu havuza ulaşır ve ondan içer. Bundan sonra sadece cennete girmek kalır.¹²¹⁰

Mermûrî, Rebî'in *Müsned*'indeki rivayetlerin tamamını sahih kabul ettiği için bu hadislerde herhangi bir değerlendirme yapmaz, diğer kaynaklardan aldığı rivayetlerde de genel olarak sıhhat değerlendirmesinde bulunmayan şârihin nadiren de olsa bu konuya girdiği görülmektedir. Onun hadisin sıhhatine ilişkin nadir yorumlarından birisi şu şekildedir:

Bu hadis, Kur'ân'a uygun olup manası doğrudur ve altın silsile ile muttasıl bir tarikle rivayet edildiği için rivayet bakımından sahihtir. Ebû Hüreyre bunu rivayet ettikten sonra “Resûlullah'tan (s.a.v.) bu şekilde işittim.” diyerek bunu tekid etmektedir.¹²¹¹

Mermûrî, hadisin manasını açıklarken çoğu kere Kur'ân ile istişhâd etmektedir. Buna örnek olarak şu hadisi zikredilebilir: Ebu Ubeyde Cabir b. Zeyd'den, o da Ebu Hüreyre'den demiştir ki: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Allah Teala bir kulu sevdiği zaman Cebrail'e: ‘Ben filanı seviyorum onu sen de sev!’ diye emreder. Cebrail onu sever ve sonra gök halkına: ‘Allah falancayı seviyor, onu siz de seviniz’ diye seslenir. Gök halkı da o kimseyi sever, sonra yeryüzündekilerin kalbinde o kimseye karşı bir sevgi uyanır. Allah Teâlâ bir kula buğz ettiği zamanda*

¹²¹⁰ Mermûrî, **a.g.e.**, C. II, s. 59-60.

¹²¹¹ Mermûrî, **a.g.e.**, C. II, s. 62.

aynı şekil olur.Şârih “sonra gök halkına: “Allah falancayı seviyor, onu siz de seviniz” diye seslenir” ifadine gelmiş ve Allah Teâlâ’nın şu ayetini zikretmiştir: “Göklerde nice melekler vardır ki, onların (bile) şefaati hiçbir şekilde yarar sağlamayacaktır. Ancak Allah dileyip razı olduğu kimselere izin verdikten sonra (onlar şefaati ederler)”¹²¹². Mermûrî ayetin ardından yaptığı açıklama ise şu şekildedir:

Cebrail, Allah’ın emriyle, Allah’ın ibadetiyle gökleri dolduran meleklerle seslenip çağırır, Allah’ın bir kulu -onlara onu tanıtmış- sevdiğini haber eder, meleklerde emre itaat edip onu severler, sonra da yeryüzünde kabul görür. Bu melekler ne Allah Teâlâ’nın emirlerine itaatsizlik gösterirler, ne de Allah Teâlâ’nın emri olmadan bir kişiyi sever ya da şefaati ederler.¹²¹³

Yukarıda ifade edildiği üzere Mermûrî dil açıklamalarına pek girmese de zaman zaman hadiste geçen kelimelere dair lügavî izahlar zikretmiştir. Bunun bir örneği olan “Kim bir an şirk koşarsa onun ameli boşa gider. Kim de tevbe ederse, onun ameli yenilenir.” hadisi hakkında şârih şöyle demiştir:

Habt (الخبث), devenin muayyen bir bitkiyi yediği zaman yakalandığı bir hastalıktır. Bu hastalığa yakalandıktan sonra devenin garip bir içme arzusu oluşur. Bu yüzden deve karnı şişinceye kadar su içer, bundan sonra da ölür. İşte amellerin fâsîd olması buna benzetilmiştir. Her ne kadar o çok görünse de gerçekte bâtil (boş) bir durumdur.¹²¹⁴

Bu şerh çağdaş dönemde yazıldığı için modern meseleleri içermesi yönüyle dikkat çekmektedir. Daha önceki dönemlerde üzerinde pek fazla durulmayan ya da modern dönemde daha çok gündeme gelen hususları ele aldığı için bu şerh öncekilerden farklı bir yerde durmaktadır. Başka bir deyişle şârih, çağdaş dönemde anlaşılması zor olan bazı meseleleri geniş bir şekilde açıklamıştır. Meselâ; Resûlullah’a (s.a.v.) vahyin gelişi,¹²¹⁵ Kur’ân’ın öğrenilmesinin ve unutulmasının anlamı,¹²¹⁶ Kur’ân’ın kırâat şekilleri,¹²¹⁷ sünnetin huciiyeti,¹²¹⁸ hayızlının boşanması, Kur’ân’a tahâretle

¹²¹² Necm: 26.

¹²¹³ Buharî, “Edeb”, 38.

¹²¹⁴ Mermûrî, *fî Rihâbi’s-sünne*, C. IV, s. 12.

¹²¹⁵ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 43.

¹²¹⁶ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 49-57, 59-61.

¹²¹⁷ Mermûrî, *a.g.e.*, C. IV, s. 118-125.

¹²¹⁸ Mermûrî, *a.g.e.*, C. I, s. 49-57, 59-61.

dokunma ve şirkin anlamı gibi fikhî meseleler,¹²¹⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Rabb'ini görmesinin nefyedilmesi¹²²⁰ gibi meseleler bunlar arasında sayılabilir.

Öte yandan Mermûrî, sened ve metin tenkidi, müşkilü'l-hadîs gibi hadis problemleri üzerinde fazla yoğunlaşmamıştır. Daha çok genel anlamda ihtilaflı meseleleri zikretmiş ve muhaliflerle tartışmaya girmiştir. Çünkü bu şerhin hedefi, *Müsned*'in hadislerinin makâsıdını ve ahkâmını muhtelif çevrelere mensup okuyucunun anlamasını sağlamaktır. Bu yüzden şerh, meşrepleri ve anlayış dereceleri farklı geniş sosyal kitleye hitap etmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle zaman zaman farklı çevrelerin de kabul edeceği kaideler zikretmeye önem vermektedir. Örneğin şirkin amelleri boşa çıkarması bağlamında söz ettiği Kur'ân ve sünnet karşılaştırmasında o "Kur'ân hadisten öncedir. Hiç kimse, sahih olan veya olmayan bir hadisin âyetin önünde olduğunu söyleyemez. Bu hadis, "*Kim de tevbe ederse, onun ameli yenilenir.*" sözüyle, âyetteki lafza (nassa ziyade) yeni bir şey ilave etmiş olur."¹²²¹ görüşünü ileri sürmektedir.

Şimdiye kadar zikredilen ve İbâdî tarihinde önemli bir konumda olan üç şerh karşılaştırılacak olursa, bunlar arasında Ebû Sitte'nin şerhinin, hadisleri açıklama ve önceki âlimlerden İbâdî ve Sünnî müfessir, muhaddis ve fakihlerin görüşlerini zikrederek onlardan istifade etme, özellikle farklı fikhî meşreplerden bahsetme ve hadisin manalarının inceliklerini araştırma hususunda diğer ikisinden daha üstün olduğu görülür. Sâlimî'nin şerhi ise bütün hadis meselelerini kapsayan muhtasar bir eser olup daha çok hadisten elde edilen sonuçları ortaya koymaya yönelmiştir. Sâlimî, İbâdî ve Sünnî kaynaklardan istifade etme, görüşleri serdetme ve kendi mezhebinin görüşüne uygun hususları zikretme hususunda kendinden öncekileri takip etmiştir. Her iki eser de hadisten elde edilen hükümleri zikretmişlerdir. Mermûrî'nin şerhine gelince, bu eser daha çok çağdaş bir dille yazılmış olması, muhtelif çevrelere ve genel okuyucuya hitap etmesi bakımından önceki iki şerhten ayrılmaktadır. Doğal olarak bu şerh daha çok okuyucuya ulaşmış ve eğitim üslubu bakımından daha verimli neticeler elde etmiştir. Buna karşın Ebû Sitte'nin şerhi

¹²¹⁹ Mermûrî, **a.g.e.**, C. II, s. 145-146.

¹²²⁰ Mermûrî, **a.g.e.**, C. IV, s. 29-36.

¹²²¹ Mermûrî, **a.g.e.**, C. IV, s. 12.

kendi çağının diliyle yazılmış, o dönemdeki hadis uzmanlarınca uygun bulunan bir üslubu izlemiştir. Sâlimî'nin şerhi basit ve muhtasar olmakla birlikte, dili büyük oranda Mermûrî'nin dilinden farklıdır. Her üç şerh de bütün hadisleri ele alıp şerhetme noktasında ortaklırlar. Ancak ilk iki şerh, klasik hadis şârihlerinin yöntemini takip etme hususunda son şerhten farklıdır. Meselâ; ilk iki şerh tahrîce, hadis lafızlarının lügavî ve ıstilahî manasını açıklamaya Mermûrî'nin şerhinden daha fazla önem vermişlerdir.

3.4. DEĞERLENDİRME

İbâdiyye'nin, hadis tenkidinde hadisleri Kur'ân-ı Kerîm'e, mütevâtir sünnete ve aklı selîme arz ederken bir takım prensipleri dikkate aldığını görüyoruz. Yine onlar, âhâd haberlerin sıhhat derecesini ortaya koyma hususunda anılan prensipleri dikkate almış ve bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. İbâdiyye'nin kendi anlatımına göre onlar hadis tenkidi konusunda sadece sened araştırmasıyla yetinmemiş, hadisin metninin mütevâtir nasslara uygun olup olmadığını da araştırarak, mütevâtir nasslara uyanları alıp uymayanları ise reddetmişlerdir.

Akâid alanı İbâdiyye'nin çok önem verdiği ve dikkatli olduğu bir alandır. Onlar bu alanda sadece mütevâtir haberleri kabul etmişler, âhâd haberleri de mütevâtir olanlar ışığında değerlendirmişlerdir. Onlara göre akâid alanında, ilim ve amel ifade eden kat'î delilden başkası kabul edilemez. Ahkâm hadisleri ise mütevâtir olsun âhâd olsun delil olarak kullanılır. Bu konuda onlar ilim ifade etmeyip amel ifade eden âhâd haberleri de kabul ederler. Bu alanda mütevâtir haberler ise öncelikli delil olarak kullanılır.

İbâdiyye, hadisin Kur'ân'a ve sünnete arz edilmesinin meşruiyetine dair Rebî'in *Müşned*'inde rivayet edilen 'hadisin Kur'ân'a ve sünnete arz edilmesini emreden hadisi delil olarak kullanmaktadır. Hadisin uydurma olduğunu ileri süren Ehl-i Sünnet karşısında bu metodu kullanmamanın sünnete vereceği zarara dikkat çekmektedirler. Ancak İbâdiyye'nin ileri sürdüğü bu prensip, sadece âhâd haberleri kapsamaktadır. Benzer şekilde İbâdiyye, Allah Teâlâ'nın şânına layık olmadığını düşündükleri veya nübüvveti ta'n olarak değerlendirdikleri ya da Kur'ân-ı Kerîm'in sıhhatine hâlel getirdiğini ileri sürdükleri hadisleri reddetmişlerdir.

İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet, mütevâtir olsun âhâd olsun Sünnet'in âyetlerden mutlakı takyid ettiği ve mücmeli tefsîr ettiği hususunda müttefiktirler. Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi İbâdiyye de, mütevâtir Sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm'i nesh edip etmediği konusunda ihtilaf edilmiş olsa da onların çoğu bunu kabul etmektedirler. Nitekim İbâdiyye, Sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm'den bağımsız şer'î hükümler ihtiva ettiği ve bunların kabul edilmesinin vacip olduğunu hususunda da Ehl-i Sünnet ile müttefiktir.

İbâdiyye'nin, Kur'ân'dan ve Sünnet'ten elde ettikleri deliller olmaksızın hadîsi reddetme hususunda aklî tenkîde giriştikleri görülmemektedir. Aslında hadislerin akla arzı hususunda onlardan gerçekten çok az şey gelmiştir. Onların akla dayanarak bir hadîsi reddetmelerinin örneği Zülhuveysıra et-Temîmî hakkındaki rivayettir. Bunun sebebi de, onların Hâricilerden kalan bir fırka oldukları ve bu rivayetin de onlar hakkında varid olduğu iddiasını reddetmek içindir.

İbâdî kaynaklarda fıkhu'l-hadîs konularına ilişkin başlıklar altında Ehl-i Sünnet'in aksine hadîsin vurûd sebeplerine önem verilmemiş olsa da garîbu'l-hadîs, nesh, muhtelifü'l-hadîs ve şerhu'l-hadîs gibi konularda çalışmalar yapmışlardır. İki mezhep arasındaki fark, İbâdiyye'nin bu konuları şerhu'l-hadîs kitapları dışında müstakil eserlerde ele almayıp çeşitli vesilelerle yeri geldikçe ele alıp işlemesidir. Bu konular, tanıtmış olduğumuz Rebî'in *Müsned*'ine yapılan üç şerh ve onlardan önce Vârcelânî tarafından yapılan şerhte zikredilmektedir.

er-Rebî' b. Habîb, *Müsned*'inde kapalı lafızların manâlarını açıklamaya ve ihtiyaç duyulduğunda fıkhu'l-hadîse ilişkin hususları beyan etmeye özen göstermiştir. Bu, İbâdiyye'nin garîbu'l-hadîs ilmine dair ilk çalışmasını oluşturmaktadır. *Müsned*'deki bazı uygulamaları araştırdığımızda, Rebî'in zikrettiği bazı manâların lügatler ve veya garîbu'l-hadîs kitaplarında bulunmadığını, bazı manâların ise lügatlerdeki ve garîbu'l-hadîs kitaplarındaki manâlara uygun olduğunu görmekteyiz.

İbâdiyye, nesh konusunda görüşleri ise Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle uyuşmaktadır. Onlar, iki hadîsin çelişmesini bunlardan birinin diğerini nesh ettiğini ileri sürerek çözüme kavuşturmakta, istidlâl ve açıklama olarak zikredilen bazı meselelerde olduğu gibi nâsih olan ile amel edilmesi gerektiğini söylemektedir. Muhtelifü'l-

hadîs konusunda meseleler, Ehl-i Sünnet'te atılan adımlara uygun olarak çözülmektedir. Meselâ hadîsler arasını cem etmeyi diğerlerine takdim etmek gibi çözüm adımlarına ilişkin olarak İbâdiyye'de hakim bir üslup yoktur; Bilakis hadîsler arasındaki zahirî problemleri gidermek için doğal olarak İbâdî âlimler farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Onlar, iki nassı birlikte anlamak için hadîsler arasını cemetme, hâssı âmma, mukayyedi mücmele arzetme, nesh veya tercîh gibi çözüm yöntemlerinin tamamını kullanmışlardır.

er-Rebî'in *Müsned*'i üzerine yazılan şerhlere bakıldığında ise bunların ilki, hicrî 11. asırda vefat eden Ebû Sitte'nin *Hâşiyetü't-Tertîb* isimli eseridir. Bu eser, kaynakları arasında Ehl-i Sünnet âlimlerine ait kitaplara sıkça yer vermesi ve görüşleri sahiplerine nisbet etmesiyle temayüz etmektedir. Bunun yanısıra şarih, şerhte çeşitli görüşleri zikretmiş ve genellikle hadisten çıkarılan ve daha çok hadis ile fıkıh alanlarına ait olan bilgileri zikretmeye özen göstermiştir. Ebû Sitte, bu şerhte bir hadisin farklı tariklerini de zikretmeyi ihmal etmemiştir. Diğer bir şerh yazarı Sâlimî ise *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh* isimli eserini mutasar yazması ve hadisin maksadına ulaşma bakımından ilk şerhe üstünlük sağlamıştır. Eser muhtasar olmasına rağmen hadis meselelerini ve hadisin farklı tariklerini zikretmeyi ihmal etmemiştir. Sâlimî, hadisteki faydalı bilgileri zikretme hususunda önceki âlimleri izlemiş, fakat bu ilk şerhte olduğu gibi geniş bir şekilde değildir. Zira Sâlimî'nin eseri genel olarak muhtasar bir üsluba sahiptir. Her iki eser yazılış dönemleri farklı olduğu için doğal olarak farklı bir üsluba sahip olmalarına rağmen, her ikisi de kendi çağlarına uygun bir dille telif edilmişlerdir. Üçüncüsü Mermûrî'ye ait *fî Rihâbi's-sünne* isimli şerh olup ilk iki şerhten dil, üslup ve yöntem olarak farklılık arzetmektedir. Mermûrî, herkes tarafından okunması gayesiyle çağındaki insanların anlayacağı, sade, akıcı ve çağdaş bir dil kullanmıştır. Bu şerhte hadisin makâsı kısaca açıklanmıştır. Eser, pratik bir öğretim kitabı olarak nitelenmektedir. Ancak eserde hadis problemlerine yer verilmemiştir. İlk iki şerh, temel hadis kaynaklarına başvurmakla birlikte, bir takım ikincil eserlerden de istifade etmişlerdir. Her iki şerh, temel olarak Sünnî olsun İbâdî olsun aynı kaynakları kullanmışlardır.

SONUÇ

İbâdiyye ve Ehl-i Sünnet'in hadis anlayışlarını ortaya koymak için İbâdî âlim Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'i ile Sünnî âlim Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'inin mukayese edildiği bu çalışmamızda, her iki ekolün çeşitli hadis konularıyla ilgili görüşleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme esnasında öncelikle Rebî'nin *Müsned*'iyle Ma'mer'in *Câmi*' adlı eseri esas alınmasına rağmen bu eserlerde konuyla ilgili rivayet olmaması veya yeterli bilgi bulunmaması durumunda, İbâdîlerin zikrettikleri başka rivayetlere yer verilmiştir.

İslâm tarihi boyunca derinleşmiş olan sahâbe asrındaki bazı ihtilaflar, ilk nesillerin öncülük ettikleri fikrî, itikâdî ve siyâsî bir takım ayrılıklar doğurmuştur. İbâdiyye, Sıffîn Savaşı'nda Muâviye'nin hakem teklifini kabul etmesi üzerine Ali b. Ebî Tâlib'den (r.a.) ayrılan gruptan neşet etmiştir. İbâdiyye'nin bu grupların ilki olduğu hususunda İbâdiyye ve Ehl-i Sünnet ittifak halindedir. Çünkü Ehl-i Sünnet ile İbâdiyye arasında Muhakkime, Havâric, Şurât vb. lakaplar bir tarafa bırakılırsa her iki ekol de İbâdiyye'nin el-Muhakkimetü'l-Ûlâ'dan doğduğu konusunda müttefiktir. İbâdiyye, Câbir b. Zeyd'i mezheplerinin kurucusu olarak kabul ederken, Ehl-i Sünnet Câbir'in, İbâdîlerden teberri ettiği sözlerini esas almıştır.

Ehl-i Sünnet'in fırak ve makâlât türü eserleri, İbâdiyye'nin Abdullah b. İbâd'a ve onun liderliğine nisbet edilmelerine, Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye et-Temîmî'nin (ö. 61h.) öldürülmesinden sonra el-Muhakkimetü'l-Ûlâ'dan ayrılmalara, ondan sonra İbâdiyye içinde söz ve etki sahibi Nâfi' b. Ezrak'ın bir komutan olarak ortaya çıkışına açık bir şekilde değinmişlerdir. Bu anlatıma göre Nâfi' b. Ezrak, kendileriyle birlikte olmayan veya davetlerini kabul etmeyen müslümanların kanlarının ve mallarının helâl olduğu görüşünü ileri sürmüş, bunun üzerine Abdullah b. İbâd, bu görüşü redderek bu sebepten müslümanları tekfir etmediğini, onların kanlarını ve mallarını helâl görmediğini belirterek yanındakilerle birlikte Nâfi'den ayrılmıştır. Böylece İbn İbâd ve cemaati, muhalifleri Ezârika ve Sufriyye'den daha mutedil görüşler ortaya koyarak onlardan ayrı ekol oldular. Nitekim Ebû Zehra, onların günümüze kadar devam etmelerini bu mutedil görüşlerine bağlamaktadır. Bunlar, diğer Hâricî fırkalar gibi aşırılık ve şiddet taraftarı değillerdi.

Fırak ve makâlât yazarları İbâdîleri Hâricîlerin bir alt kolu olarak incelemesine rağmen İbnu'l-Ekfânî (ö. 749/1348) açık bir şekilde İbâdiyye'yi onlar arasında saymamıştır. Ebu'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931) ise onların ricâlinin çok olmasına rağmen onlardan fıkıh, rivayet ve eser alanında meşhur olan birini bilmediğini söylemiştir. Buna karşın İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995) onların reislerinin çok, ancak kitaplarının az olduğuna işaret etmiştir. Gerçekten de diğer birçok alanda olduğu gibi İbâdiyye tarihine ilişkin kendi seleflerinin yazdığı bir eser bulmak zordur. Onlardan bize ilk kitabı ulaşan müellif Dercînî'dir (ö. 670/1271-72. İbâdîlerin eserlerinin bize ulaşmamasının sebebi, ya kendilerini tasnifle yükümlü tutmamaları ya da yazmış oldukları eserlerin geniş alanlara yayılmasını istemedikleri için onları gizli tutmalarıdır. el-Belhî ve İbnu'n-Nedîm'in sözleri, İbâdiyye'nin uzlete çekildikleri ve yaşadıkları dönemde toplumsal hayata katılmadıkları yönündeki görüşü desteklemektedir. Neticede ilk dönemlerinde İbâdî kaynakların ve kitapların kaybolması sebebiyle günümüze ulaşmadığı söylenebilir. Ehl-i Sünnet kadar bol kaynaklara sahip olmasalar da, günümüzde İbâdiyye tarihini kendi kitaplarından okumaya olan ihtiyaç, genel olarak sonraki dönem İbâdîlerin rivayetlerine dayanarak yapılmaya çalışılmıştır. İvaz Muhammed Halîfât, Ali Yahyâ Mu'ammer ve Amr en-Nâmî gibi araştırmacılar bu alanda çeşitli eserler kaleme almışlardır.

Ehl-i Sünnet'ten çağdaş yazarlar, İbâdiyye'yi Hâricîlerden sayıp saymama hususunda önceki fırak ve makâlât yazarlarından ayrılmaktadırlar. İbâdiyye'yi Hâricîler arasında zikretmeyen İvaz Muhammed Halîfât, Orhan Ateş ve Ahmet Özdemir gibi araştırmacılar ile İbâdiyye'yi Hâricîlerden bir grup olarak kabul edenler arasındaki ihtilafın lafzî olduğu söylenebilir. Çünkü her iki grup da açıkça veya zımnen İbâdiyye'nin Hz. Ali'den ayrılan ve tahkîmi reddeden el-Muhakkimetü'l-Ûlâ'nın bir uzantısı olduğunu kabul etmektedir. İbâdiyye, *Havâric* ismiyle müslümanları tekfir eden ve onların kanlarını helâl sayan Ezârika ve Sufriyye gibi şiddet taraftarı grupları kastederken, Ehl-i Sünnet bu ismi tahkîmi reddeden, Hz. Ali ve beraberindekilere karşı savaşan kimselere ve İbâdiyye de dahil içinden çıkan her gruba nisbet etmektedir.

Oryantalistlerin de İbâdiyye hakkında çeşitli araştırmalar yapması dikkat çekici bir durumdur. Onların daha çok İbâdiyye'nin tarihiyle ilgilendikleri, Rebî'in *Müsned*'i

veya İbâdiyye'nin hadis anlayışı konusundaki çalışmalarının, Ehl-i Sünnet'in hadis anlayışı hakkında yaptıkları çalışmalara nisbetle daha az olduğu görülmektedir. Bunların en meşhuru John Wilkinson'dır. Wilkinson'ın, Rebî'in *Müsned*'inden hareketle Ehl-i Sünnet ile İbâdîler arasındaki müşterek hadislerin çokluğu, *Âsâru'r-Rebî'* kısmındaki hadislerin ferd olması gibi konuları gündeme getirdiği ve Batılı ilim adamlarının İbâdîlerin hadis anlayışına yönelmesine vesile olduğu söylenebilir. Ancak Batı dillerinde de İbâdiliğin hadis anlayışının yeteri kadar çalışıldığını söylemek zordur.

Ehl-i Sünnet Ma'mer'in *Câmi*'ini hadis alanında yazılmış ilk eserden biri olduğunu söylerken, İbâdiyye Rebî'in *Müsned*'inin ilk hadis kitabı olduğunu iddia etmektedir. Her iki musannif de Basra'da ikamet etmiş olmalarına rağmen aralarında bir irtibatın bulunduğu dair herhangi bir şey zikredilmemiştir. Yine Rebî'in *Müsned*'i Ehl-i Sünnet kitaplarında zikredilmemiş veya kendisine işaret edilmemiştir.

İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet âlimleri arasındaki ilmî ihtilaflar, İbâdiyye'de imâmeti tartışmasız bir şekilde kabul edilen Rebî'in ve onun birçok hocasının Ehl-i Sünnet açısından meçhul sayılması örneğinde olduğu gibi oldukça derindir. İbâdîler, Rebî' b. Habîb'in şahsiyetini ve *Müsned*'ini isbat hususunda cerh ve ta'dîl âlimlerinin kendisini övmelerini delil getirmiştir. Ancak araştırıldığında tarihte Rebî' b. Habîb ismi dört bağlamda geçmektedir ve bunların hangisinin *Müsned* yazarı Rebî' b. Habîb olduğuna dair kesin bir delil yoktur. Bu, Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun görüşüdür. Ancak İbâdiyye'nin Rebî' b. Habîb isminin mütekaddimûn tarafından zikredildiğini ileri sürerek farklı deliller ileri sürmüşlerdir.

Rebî' b. Habîb'in en çok tanınan eseri *Müsned*'ine gelince mütekaddimûn tarafından bu kitabın zikredildiğine dair bir işaret bulunmamaktadır. *Müsned* ilk kez Vârcelânî (ö. 570/1175) tarafından ortaya çıkarılmıştır. Vârcelânî'nin bu kitabı bâblara göre tertîb ettiği, ona Rebî'in muhaliflerine karşı delil getirdiği âsârını, Câbir b. Zeyd'in mürsellerini, İmâm Eflah'ın Ebû Gânim el-Horasânî'den yaptığı rivayetleri ve Ebû Süfyân Mahbûd Rahîl'in Rebî'den yaptığı rivayetleri eklediği ve bu esere *et-Tertîb* ismini verdiği zikredilmektedir. Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'indeki hadislerin sayısı fazla olmayıp 750 tanedir. Bu durum eserin hacmi açısından bir fikir vermektedir. Vârcelânî'den sonra ed-Dercînî (ö. 670/1271) *et-Tabakât*'ında

Rebî'den bahstemiştir. Ehl-i Sünnet'te Rebî'den ilk bahseden kişi ise "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i" isimli makalesinde Fuad Sezgin'dir. Kitabın mevcut olan yazma nüshaları, aslî *Müsned*'e ait olmayıp Vârcelânî tarafından yeniden düzenlenen *et-Tertîb*'e aittir. Bizzat *Müsned*'e ait herhangi bir yazma nüsha bulunmamaktadır. *Müsned* üzerine yazılmış üç şerh vardır. Bunların ilki Vârcelânî tarafından *Müsned* ortaya çıkarıldıktan yaklaşık dört asır sonra yazılmıştır.

İbâdiyye, sünnet-i Nebeviyye'nin İslâmî teşrî'deki önemini ve yerini, sünnetin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci kaynak olduğunu vurgulamaktadır. Sünnet, Kur'ân'ın mücmelini tafsîl, mutlakını takyid ve umûmunu tahsis edebilir. Sünnet, Kur'ân-ı Kerîm'den bağımsız olarak şer'î hükümler getirebilir.

İbâdiyye'nin kendisinden en çok rivayette bulunduğu sahâbenin İbn Abbâs (r.a.) olduğu görülmektedir. Sonra sırasıyla Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Ebû Sa'îd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik el-Ensârî gelmektedir. Ancak mezhepte en meşhur isnad "Ebû Ubeyde → Câbir b. Zeyd" tarikidir.

İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet'in iki ekolü olan Ehl-i Re'y ile Ehl-i Hadis arasında radikal ihtilaflar görülmemektedir. Hatta İbâdiyye'nin görüşleri her iki ekolle çeşitli konularda uyuşmaktadır. Ancak İbâdîlerin görüşlerinin Ehl-i Re'y ile daha fazla uyumlu olduğu söylenebilir. İbâdiyye nezdinde bir rivayetin ümmet tarafından makbul sayılması, üzerinde icmâ edilmesi veya kendisiyle amel edilmesi hadisin sahih sayıldığına önemli göstergesidir. İbâdîler, kendilerinin rivayet ettiği bir hadis, farklı hadis kaynaklarında bulunmasa dahi onu sahih kabul eder ve bu hususta başkalarının kendi mezheplerindeki tarikleri bilmemelerini dikkate almazlar. Onlara göre bu durum kendilerince bilinen hadisin zayıf olmasını gerektirmez. Onların en önemli prensiplerinden biri, âhâd haberleri Kur'ân'a ve mütevâtir sünnete arz etmeleri ve eğer o haber kat'î naslara muhalif olursa onu reddetmeleridir. Onlara göre itikâdî naslar ancak kat'î delille tesbit edilir. Onların prensiplerinden biri, fukahânın metodunu takip etmeleri ve Câbir b. Zeyd'in mürsellerini hüccet kabul etmeleridir. Bazıları ise, mürseller konusunda muhaddislerin görüşünü benimsemiştir. İbâdiyye, kendi tarikleriyle gelen rivayetleri diğerlerinden daha makbul olduğunu söylemişler, isnad karşısında metne daha fazla önem vermişlerdir.

Bu durumun oluşmasında hadislerin isnadlarına ve illetlerine önem vermekten ziyade hadisin fikhî yönüyle ilgilenmelerinin etkili olduğu söylenebilir.

Ma‘mer ve Rebî‘in kitaplarındaki müşterek rivayetler, tekrarlarıyla birlikte 51’dir. Bunlardan sadece iki rivayetin metinleri birbiriyle tam olarak uyuşmakta olup müşterekliğin daha çok mana bakımından olduğu vurgulanmalıdır. Daha sonra metnin bir kısmında mana bakımından müşterekliğin bulunduğu hadisler gelmektedir. Bunlardan 21 rivayetin mahrecleri aynı olup 10 tanesi Ebû Hüreyre’den rivayet edilmiştir.

Ma‘mer ve Rebî‘in eserlerinde munkatı‘ olan rivayetlerin sayısı birbirine yakındır. Bu rivayetler araştırıldığında her birinin başka muttasıl tariklerinin bulunduğu görülmekte ve önemli bir kısmının *Sahîhayn*’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Rebî‘in rivayetlerinin tahrîcinde dikkat çeken husus, İbâdî gelenek içinde bu rivayetlerin başka herhangi tarikle hatta bizzat Rebî‘in kendi rivayet tarikiyle bile mevsûl olarak gelmemesidir. Hatta bu tariklerden herhangi biri, Ehl-i Sünnet tarafından çok zayıf kabul edilen “Rebî‘ → Ebû Ubeyde” tarikinden gelmesi bir yana, –cerh ve ta‘dîl âlimlerinin övdükleri– Câbir b. Zeyd’den de nakledilmemektedir. Gerek lafzen gerek manen benzer olan bu hadisler, Ehl-i Sünnet kaynaklarında sürekli başka tariklerle nakledilmiştir.

Rebî‘ ve Ma‘mer kitaplarında ‘an sigasıyla rivayette bulunmuşlardır ve bu siga her ikisinin rivayetlerine hâkim durumdadır. Bununla birlikte her iki eserde başka tahammül sigaları da bulunmaktadır. Bu durum ‘an sigasının ikinci asırda yaygın bir şekilde kullanıldığına delâlet etmektedir.

İbâdiyye, hadis tenkidinde âhâd haberleri Kur’ân’a ve mütevâtir sünnete arz etmenin yanı sıra, aklî tenkide de başvurmuştur. Fakat onların, Kitâb ve sünnetten delil getirmeden sırf akıl yoluyla hadisleri reddetme yoluna da gitmedikleri görülmektedir. Hadisin arzından maksat, bir ölçüye göre hadis hakkında araştırma yapmaktır. O ölçü de Kur’ân, mütevâtir sünnet ve akl-ı selîm olup amaç, haberin bu ölçülere uyup uymadığını ortaya çıkarmaktır. Hadisin Kur’ân’a arzının iki şartı vardır: Birincisi, bu hadis akâid alanında olmalıdır. Dolayısıyla diğer konulara ilişkin rivayetler Kur’ân’a arz edilmez. İkincisi, âhâd haberlerden başkası yani

meşhur ve mütevatir haberler Kur'ân'a arz edilmez. Hadisin sünnete arz edilme şartları da hadisin Kur'ân'a arz edilme şartlarına benzemektedir. Dolayısıyla sadece âhâd ve akâid konusuyla ilgili hadisler sünnete arz edilir. Teoride bu şekilde izah edilmişse de pratikte İbâdiyye'nin ahkâm konusundaki âhâd haberleri mütevâtir sünnete arz ettikleri ve ona muhalif olanları reddettikleri görülmektedir.

Rebî' b. Habîb *Müsned*'indeki hadislerde bulunan garîb kelimeleri açıklamaya özen göstermiştir. İbâdiyye'nin garîbu'l-hadîsi tefsir hususundaki görüşlerinin çoğu, Ehl-i Sünnet'in bu hususta söyledikleriyle uyusmaktadır ve muhalefet ettikleri yerler çok nadirdir. Çünkü onlar, bu hususta Ehl-i Sünnet'in en eski kaynaklarına mümkün olduğunca müracaat etmektedirler.

İbâdiyye, hadisler arasındaki zâhirî çelişkiyi gidermek için, Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi, bütün yolları kullanmıştır. Dolayısıyla onlar, hadisler arasını cem' etmişler, iki nasstan birinin diğerini tahsis ettiğini veya mutlakını takyid ettiğini kabul etmişlerdir. Onlar rivayetler arasında tercihte de bulunmuşlardır. Ancak onların sadece kendi tarikleriyle gelen rivayetleri tercih ettikleri görülmektedir.

Son olarak İbâdiyye hakkında yapılan çalışmaların henüz yeterli bir düzeyde olmadığı belirtilmelidir. Bu konuda araştırma yapılacak geniş alanlar bulunmaktadır. Örneğin, İbâdiyye'nin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan krizle ilgili olarak yeni ve karşılaştırmalı bir tarihî okuma yapılabilir ve bu sırada İbâdiyye ile Ehl-i Sünnet arasındaki öne çıkan ihtilaflara yoğunlaşılabilir. Böyle bir tarihî okuma, İbâdiyye mezhebini ve problemlerini anlamak ve onların günümüzde bu sorunlara nasıl baktıklarını kavramak için fikrî bir arka plan oluşturma hususunda temel bir unsur sayılır. Yine araştırmacıların, İbâdî âlimlerin hadis kitaplarındaki yöntemlerini araştırması veya kaynaklarında ahkâm hadislerini fikhî açıdan nasıl ele aldıklarını incelemesi mümkündür. Örneğin, araştırmacılar İbâdiyye mezhebini Basra'daki doğuşundan Arap Mağribi'ine intikal edinceye kadarki süreçte ilmî meselelerin –hadis veya başka ilimler açısından– gelişim seyrini inceleme konusu yapabilirler.

KAYNAKÇA

Abaci, Hasan Muhammed:	“Ma‘mer b. Râşid ve Merviyyâtü'l-Basriyyîne ‘anhu fî's-Sahîhayn”, Mecelletü Câmî‘ati'l-Îmâm Muhammed b. Su‘ûdi'l-İslâmiyye, Sayı: 54, Rebî‘ u'l-Âhir 1427.
Abdullah b. Ahmed:	es-Sünne, Daru el-Menâr, Suudi Arabistan, 1. Baskı.
Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr es-San‘ânî:	Musannef, Thk. Habîburrahman el-A‘zamî, Beyrut, 1403.
Acemî, Nassâr Hâlid:	İthâfu'n-nebîl fî fevâidi irvâi'l-galîl, Kuveyt, 1424/2003.
Adeviy, Hamis b. Raşid b. Saîd:	el-Vakîyye ve'l-vahdetü'l-İslâmiyye ve'l-fıkr ve tatbîk, Gubera, 2000.
Ağbirî, İsmail b. Salih b. Hamdan:	el-Medhal ile'l-fıkhî'l-İbâdî, Yüksek Lisans Tezi, Câmî‘atü'l-Yermûk, Ürdün, 1422/2002.
Ahmed b. Hanbel:	Müsned, Tahkik: Şuayb Arnavut, Adil Mürşit ve diğerleri, Editör: Od. Abdullah Abdurrahman Türki, Müessesetü'r Risale, 1. Baskı, 2001
Ahmed b. Hanbel:	el-‘İlel ve ma‘rifetü'r-ricâl, Thk. Vasiyullah b. Muhammed ‘Abbâs, 2. Baskı, Riyad, 1422/2012.
Ahmed b. Hanbel:	er-Red ale'l-Cehmiyye, Thk. Sabrî b. Selame Şâhîn, b.y.: Dâru's-Sebât li'n-Neşr, 2002
Ahmed Muhtâr ve diğerleri:	el-‘Arabiyyetü'l-mu‘âsıra, y.y., 1429/2008.
Âlu Humeyyid, Sa‘d b. Abdullah b. Abdulazîz:	“Aksâmu'l-Hadîs fî Müsnedi'r-Rebî‘ b. Habîb el-İbâdî: Dirâse İstikâiyye Nakdiyye”, Mecelletü Külliyyeti Usûli'd-Dîn ve'd-Da‘ve, Sayı: 47, Asyut, 1430/2009, s. 1621-1689.
Âmidî:	el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, Thk. Abdurrezzâk el-Afîfî, el-

	Mektebu'l-İslâmî, 1402
Askerî, Ebû Hilâl:	el-Furûku'l-lugaviyye, Dâru'l-‘İlm ve’s-Sikâfe, Kahire, t.y.
Aşık, Nevzat:	“Tahammül”, DİA, 2010, C. XXXIX, s. 380-382.
Ateş, Orhan:	“el-Âzzabe”, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 2017 s. 1-17.
Ateş, Orhan:	“el-Milel ve’n-Nihal’in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristani’nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları”, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 2008, Cilt: I, Sayı: 2, s. 105-130.
Ateş, Orhan:	“İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu‘tezile’nin Rolü”, İslami İlimler Dergisi, Cilt: X, Sayı: 1, 2015, s. 85-109.
Ateş, Orhan:	“İbâzî Edebiyatı (Ebu’l-Kasım Berrâdî ve “Risale fi Ba’dı Kütübî’l-İbaziye” Örneği)”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Cilt: XIII, Sayı: 1, s. 93-122.
Ateş, Orhan:	“İbâziyye Haricî Bir Fırka mıdır?”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak, (2017), s. 1-23.
Ateş, Orhan:	“Tahkim Telakkisine Eleştirel Yaklaşım”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 1, Diyarbakır 2012, s. 302-316.
Ateş, Orhan:	el-İbâdiyye min masâdirihâ: bahsun fi’n-neş’eti ve’l-mefâhîmi vel-‘alâkâtî ve’l-vâkı‘i’l-yevm, Tercüme: Sa‘îd el-Hâcc, 1. Baskı, Menşûrâtı’l-Menâhic, Cezayir, 1435/2007.

A'veşt, Bekîr b. Sa'îd:	Dirâse İslâmiyye fî'l-usûli'l-İbâdiyye, Kahire, 1408/1988.
Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrâhîm:	el-Ensâb (Târîhu'l-'Avtebî), Thk. Muhammed İhsân en-Nass, 4. Baskı, y.y., 1427/2006
Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim:	Kitâbu'z-Ziyâ', Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Dâvûd b. Ömer Bâbzîz el-Vârcelânî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'd-Dîniyye, Umân Sultanlığı, t.y.
Avtebî, Seleme b. Müslim es-Suhârî:	Kitâbu'l-ibâne fî'l-lügati'l-'Arabiyye, Thk. Komisyon, 1. Baskı, y.y., 1420/1999.
Aydınlı, Abdullah:	Hadis Istılahları Sözlüğü, Hadisevi, İstanbul, 2006.
Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed:	'Umdetü'l-kârî, Thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, t.y.
Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed:	el-Binâye şerhu'l-Hidâye, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1420/2000.
Ayserî, Muhammed b. Âmir:	Fihrisu hızzâneti'l-mahtûtât bi Mektebeti Bidiyyeti'l-'Âmme, 1. Baskı, Zâkiretü 'Umân, Maskat, 'Umân Sultanlığı, 1439/2018.
Bâ, Ömer b. el-Hâcc Sâlih:	Dirâse fî'l-fikri'l-İbâdî, 2. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1436/2015.
Baba, Fethi Dâdi:	Menhecü's-Şeyh Etfayyîş fîl-Te'amul Me'as-Sünneti'n-Nebeviyye, (Doktora Tezi- Cezayir) 2015/2016.
Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef:	et-Ta'dîl ve't-tecrîh li men harrece lehu'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-Sâhîh, Thk. Ebû Lubâbe Hüseyin, 1. Baskı, Riyad, 1406/1986.
Bâcî, Ebu'l-Velîd	İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl, Thk. Abdulmecîd Türkî,

Süleyman b. Halef:	2. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1415/1995.
Bâcû, Mustafa b. Sâlih:	Menhecü'l-ictihâd 'inde'l-İbâdiyye, 1. Baskı, Mektebetü'l-Cîli'l-Vâ'id, Maskat, 'Umân Sultanlığı, 1426/2005.
Bağdâdî, Abdulkâhir:	el-Fark beyne'l-fırak, Thk. Muhammed Osman, Kahire, Mısır, t.y.
Bağdâdî, Abdulkahir:	Mezhepler Arasındaki Farklar, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1991.
Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed:	Kitâbu usûli'd-dîn, İstanbul, 1928.
Bakan, Tevhit:	"İbâdîler ve Hadis", Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 20, 2004, s. 221-240.
Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekr b. et-Tayyib:	el-İntisâr li'l-Kur'ân, Thk. Muhammed 'İsâm el-Kudât, Amman-Beyrut, 1422/2001.
Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekr b. et-Tayyib:	Nuketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân, Thk. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye, 1391/1971.
Bârûnî, Ebû Rebî' Süleyman:	Muhtasaru Târîhi'l-İbâdiyye, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1416/1996.
Bârûnî, Şeyh Abdullah b. Yahyâ ve Bârûnî, Ebû Rebî' Süleyman:	Risâletü sullemi'l-âmmе ve'l-mübtediîn fî ma'rifeti eimmeti'd-dîn, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1412/1992.
Beguino, Francesco:	"Note sulle popolazioni del Gebel Nefûsa", L'Africa Italiana, 1926.
Behâz, İbrahim Bekîr:	ed-Devletü'r-Rüstemiyye, 3. Baskı, Cezayir, 1431/2010.
Behlâvî, Ebû Müslim Nâsır b. Sâlim:	Nisâru'l-cevher fî 'ilmi's-şer'î'l-Ezher, 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1421/2001.

Behnesâvî, Sâlim:	es-Sünnetü'l-müfterâ 'aleyhâ, 3. Baskı, Kahire, Kuveyt, 1409/1989.
Belhî, Ebu'l-Kâsım:	Kitâbu'l-makâlât ve ma'ahu 'Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât, Thk. Hüseyin Hansu ve diğerleri, Amman, 2018.
Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm:	el-Cevâhiru'l-muntekât fî itmâmi mâ ehalle bihi Kitâbu't-Tabakât, Neşr: Ahmed b. Su'ûd es-Seyyâbî, 1. Baskı, Dâru'l-Hikme, London, 2014.
Beyânûnî, Fethuddin:	“Edvâ' alâ 'İlmi Şerhi'l-Hadîs”, Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Mecme'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, el-Câmi'atu'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Sayı: 4, Cilt: 42, İslamabad, 1438/2007, s. 72.
Beyâzî, Ali b. Yûnus:	es-Sırâtu'l-müstakîm, el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, el-Mektebetü'l-Haydariyye, y.y., t.y.
Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	el-Esmâ ve's-Sıfât, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire, t.y.
Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin:	es-Sünenü'l-Kübrâ, Thk. Muahmmmed Abdulkâdir Atâ, Darul Kutubul İlmîyye, Beyrut, Lübnan, 2. Baskı, Beyrut, 1424/2003.
Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin:	Sünenü'l-Beyhakî, Thk. Abdukâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut, 1424/2003.
Bikâ'î, Burhânuddîn:	en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-Elifiyye, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, y.y., 1428/2007.
Bilge, Mustafa L.:	“Uman”, DİA, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 140-144.
Bisyevî, Ebu'l-Hasan, Ali b. Muhammed Ali:	Câmi'u Ebi'l-Hasan el-Bisyevî, Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Dâvûd b. Ömer Bâbzîz el-Vârcelânî, y.y., t.y.
Bitâşî, Seyf b.	İthâfu'l-a'yân fî târîhi ba'zi 'ulemâi 'Umân, 4. Baskı,

Hammûd:	Mektebetü'l-Müsteşâru'l-Hâs li Celâleti's-Sultân li Şu'ûni'd-Dîniyye ve't-Târîhiyye, 1437/2016.
Buhârî, Abdulazîz b. Ahmed:	Keşfü'l-esrâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl:	ed-Du'afâ, Thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrâhîm b. Ebi'l-'Ayneyn, 1. Baskı, Mektebetü İbn 'Abbâs, 1426/2005.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl:	el-Edebü'l-müfred, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 3. Baskı, Beyrut, 1994.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl:	et-Târîhu'l-kebîr, Haydarâbâd, t.y.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl:	Sahîh, Thk. Muhammed Züheyr en-Nâsır, 1. Baskı, Dâru Tavki'n-Necât
Bûsa'îdî, Sâlih b. Ahmed b. Yûsuf:	Rivayetu'l-hadîs 'inde'l-İbâdiyye: dirâse mukârene, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Âli'l-Beyt, Ürdün, 1998.
Câbir b. Zeyd el-Ezdî:	Min Cevâbâtî'l-İmâm Câbir b. Zeyd, Amr Halîfe en-Nâmî, 1. Baskı, Dâru'd-Da've, Nalut, Libya, 1439/2018.
Ca'bîrî, Ferhât b. Ali:	Devrü'l-medreseti'l-ibâdiyye fi'l-fıkh ve'l-hadâreti'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Tunus, 1438/2017.
Ca'bîrî, Ferhât b. Ali:	el-Bu'du'l-hadârî li'l-akideti'l-İbâdiyye, Maskat, 1987.
Ca'bîrî, Ferhât b. Ali:	el-İmâm Câbir b. Zeyd, 1. Baskı, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1436/2015.
Cebel, Muhammed Hasan Hasan:	el-Mu'cemu'l-iştikâkiyyi'l-muassal li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2010.
Cessâs,	Ahkâmu'l-Kur'ân, Thk, Abdüsselâm Şâhin, Darul'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1994.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd:	es-Sihâh, Kahire, 1430/2009.
Cuperly, Pierre:	Introduction à l'étude de l'ibadisme et de sa théologie, Alger, 1984. Eser, Medhal ilâ Dirâseti'l-İbâdiyye ve Akîdetihâ (Tercüme: Ammâr el-Celâsî, Beytü'l-Ğişâm li'n-neşr ve't-tercüme, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 2014) adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.
Cüday', Abdullah b. Yûsuf:	Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs, 3. Baskı, Müessesetü'r-Reyyân, Leeds, Britanya, 1428/2007.
Çakan, İsmail Lütfî:	"Câbir b. Zeyd", DİA, İstanbul, 1992, C. VI, s. 537-38.
Çakan, İsmail Lütfî:	"Hadis Usulü Kitaplarında İhtilâfu'l-hadîs", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, 1986, s. 75-116.
Dârekutnî, Ebu'l- Hasan Ali b. Ömer:	ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn, Thk. Abdurrahim Muhammed el-Kaşkarî, Medine, 1403-1404 h.
Dârekutnî, Ebu'l- Hasan Ali b. Ömer:	es-Sünen, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, 1. Baskı, Beyrut, 2004.
Dârekutnî, Ebu'l- Hasan Ali b. Ömer:	Ta'likâtu'd-Dârekutnî 'ale'l-mecrûhîn li İbn Hibbân, Thk. Halîl b. Muhammed el-'Arabî, 1. Baskı, Kahire, 1414/1994.
Debûsî, Abdullah b. Ömer el-Hanefî:	Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh, Thk. Halîl Muhyiddîn Elmîs, 1. Baskı, Beyrut, 1421/2001.
Demirci, Kadir:	İbâziyye ve Hadis, 1. Baskı, Yayınevi, Ankara, 2012.
Dercînî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'id:	Tabakâtu'l-meşâyih fî'l-Mağrib, Thk. İbrâhîm Talây, 3. Baskı, Umân Sultanlığı, 2016.
Ebû 'Avâne, Ya'kûb b. İshâk:	el-Müstahrec, Thk. Aymen Ârif, Darül Ma'rife, 1. Baskı, 1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî:	Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fî'l-cerh ve't-ta'dîl, Thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî, 1. Baskı, Medine, 1403/1983.
Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî:	Sünen, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, t.y.
Ebû Gânim el-Horasânî, Bişr b. Gânim:	el-Müdevvene (İbn 'Abbâd'ın kitabı ve Kitâbu'r-Ribâ eklenmiştir), Thk. Yahyâ b. Abdullah en-Nebhânî ve İbrâhîm b. Muhammed el-'Asâkir, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1427/2006.
Ebû Gânim el-Horasânî:	el-Müdevvenetü's-suğrâ, Maskat, 1984.
Ebû Humeyd, Rıza Câsim:	"Elfâzu Garîbi'l-Hadîs: Dirâse Dilâliyye", Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Sayı: 102, Bağdat, 2012, s. 239.
Ebû Sitte, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer:	Hâşiyetü't-Tertîb, y.y., 1403/1983.
Ebû Şehbe, Muhammed:	el-Vasît fî ulûmi mustalahi'l-hadîs, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y., t.y.
Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî:	Garîbu'l-hadîs, Thk. Abdusselâm Hârûn, Hasan Muhammed Şeref, 1. Baskı, Kahire, 1984.
Ebû Ya'lâ el-Bağdâdî, Ubeydullah b. Ali b. Muhammed:	Tecrîdü'l-esmâ ve'l-künâ'l-mezkûre fî Kitâbi'l-Müttefik ve'l-müfterik li'l-Hatîb el-Bağdâdî, Thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlu Nu'mân, 1. Baskı, Yemen, 1432/2011.
Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Kazvînî:	el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâi'l-hadîs, Thk. Muhammed Sa'îd Ömer İdrîs, 1. Baskı, Riyad, 1409.
Ebû Ya'lâ,	es-Müsned, Thk. Hüsein Selîm Rüstüm, Darul-Ma'rife,

	1. Baskı, 1984.
Ebû Zehra, Muhammed:	Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye, Kahire, t.y.
Ebû Zur'a, Abdurrahman b. 'Amr ed-Dımaşkî:	Târîhu Ebû Zur'a ed-Dımaşkî, Thk. Halîl el-Mansûr, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.
Ebû Zur'a, Ubeydullah b. Abdulkerîm b. Yezîd:	ed-Du'afâ, Thk. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, Medine, 1402/1982.
Ebu'l-'Azm, Abdulganî:	Mu'cemu'l-ganiyyi'z-zâhir, y.y., 1421/2001.
Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-Mağribî el-İfrikî:	el-Mihan, Thk. Ömer Süleyman ek-'Ukaylî, 1. Baskı, 1404/1984.
Ebu'l-Havvârî, Muhammed b. el- Havvârî el-'Umânî el- İbâdî:	ed-Dirâye ve Kenzü'l-Gınâye ve Muntehâ'l-Gâye ve Bulûğu'l-Kifâye fî Tefsîri Hamse Mi'e Âyeh, Thk. Muhammed Muhammed Zennâtî Abdurrahman, Kahire, 1411/1991.
Emuhammed, Kasım Ömer Hac:	"Menhecu Rivayeti'l-Ehâdis ve Nakduhâ İnde Fukahâi'l-İbâziyye fî'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî: İbn Bereke el-Ummânî Enmûzecen", İslâmî İlimler Dergisi, 2015, Cilt: X, Sayı: 1, s. 239.
Erul, Bünyamin:	"Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, C. XLIII, Sayı: 1, s. 27-61.
Erul, Bünyamin:	"Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II): II. Dirayet

	Açısından Ma‘mer b. Raşid’in (ö. 153) el-Cami‘i”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, C. XLIII, Sayı: 2, s. 57-90.
Erul, Bünyamin:	“Hicn II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabi’ b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami’i”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, C. XLIV, Sayı: 2, s. 27-68.
Erul, Bünyamin:	“Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmii Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, Sayı: 18, s. 91-109.
Eş‘ârî, Ebu’l-Hasan:	Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu’l-musallîn, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 1. Baskı, Kahire, 1369/1950.
Etfayyîş, Muhammed b. Yusuf:	Şamil el-Asl ve el-Fer‘, Vizâretü’t-Türâs ve’s-Sikâfe, 1984.
Etfayyîş, Muhammed b. Yusuf:	Şerh Akidetü’t-Tevhid li ‘Amr b. Cumei
Etfayyîş, Muhammed b. Yusuf:	Şerhu’n-Nîl ve şifâu’l-‘alîl, 3. Baskı, Cidde, 1405/1985.
Ezherî, Muhammed b. Ahmed:	Tehzîbü’l-lüga, Thk. Muhammed İvaz Mur‘ib, Beyrut, 2001.
Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed:	Kitâbu’l-‘ayn, Beyrut, 1424/2003.
Fesevî, Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân:	el-Ma‘rife ve’t-târîh, Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	“Abdullah b. İbâz”, DİA, İstanbul, 1988, C. I, s. 109.

Fıġlalı, Ethem Ruhi:	“İbâziyye”, DİA, C. XIX, s. 256-261.
Fîrûzâbâdî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ:	Mu‘cemu mekâyîsi'l-lüga, Dâru'l-Fikr, y.y., 1399/1979.
Francesca, Ersilia:	“The Development of Ibadi Law”, On Ibadism, edited by: Angeliki Ziaka, studies on Ibadism and Oman. Vol 3, edited by: Abdulrahman Al Salimi and Heinz Gaube, George Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York, 2014.
Gabrieli, Francesco:	“Sulle origini del movimento Kharijita”, Atti della Reale Accademia del Lincei, Rendiconti, serie 7, 3, Rome, 1941-1942, 110-117.
Gazâlî, Ebû Hâmid:	el-Mustasfâ fî ‘ilmi’l-usûl, Thk. Hamza b. Züheyr Hâfız, y.y., t.y.
Gaznevî, Ömer b. İshâk:	el-Gurretü'l-münîfe fî tahkîki ba‘zi mesâili'l-İmâm Ebî Hanîfe, 1. Baskı, Müesssetü'l-Kütübi's-Sikâfiyye, y.y., 1406/1986.
Görmez, Mehmet:	“Fikhü'l-Hadîs”, DİA, İstanbul, 1995, C. XII, s. 547.
Habr, Abdullah b. Muhammed:	Menâhıcu şurrâhi'l-hadîs, 1426/2005.
Hacerî, Ali b. Muhammed b. ‘Âmir:	el-İbâdiyye ve menheciyyetü'l-bahs ‘inde'l-mü'errihîne ve ashâbi'l-makâlât, Mektebetü'l-Cîlu'l-Vâ'id, y.y., t.y.
Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî:	Ma‘rifetü ‘ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ccnâsihi, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003.
Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî:	Müstedrek, Tahkik: Mustafa Abdulkadir Ata, Darû'l Kutubu'l ‘İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1991

Halîfât, ‘İvaz Muhammed:	el-Usûlu’t-târihiyye li’l-fırkati’l-İbâdiyye, Müessesetü’ş-Şeyh en-Nâsır li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 4. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1437/2015.
Halîfât, ‘İvaz Muhammed:	Neş’etü’l-hareketi’l-İbâdiyye, Vizâretü’t-Türâs ve’s-Sikâfe, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1423/2002.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	Burhânu’l-Hakk, el-Kelimetü’t-Tayyibe, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1438/2017.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	el-‘Akl beyne cimâhi’t-tab‘ ve tervîzi’ş-şer‘, Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1438/2017.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	el-Fetâvâ, Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’d-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1343/2013.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	el-Hakîkatü’d-dâmiğa, 1. Baskı, Maskat, Umân, 1436/2015.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	el-Hakku’d-Dâmiğ, Beyrut, 1412h.
Halîlî, Ahmed b. Hamd:	Emâkinu İntişâri’l-mezhebi’l-İbadî fî şimâli Afrika, 1. Baskı, es-Sîb, Umân Sultanlığı, 1428/2008.
Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm:	Garîbu’l-hadîs, Thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-‘Âyid, 1. Baskı, Mekke, 1405h.
Hârisî, Şeyh Sâlim b. Hamd:	el-‘Ukûdu’l-fizziyye fî usûli’l-İbâdiyye, 2. Baskı, Umân Sultanlığı, 1438/2017.
Harûsî, Ahmed b. Sâlim b. Mûsâ:	İstiklâlü’s-sünne bi’t-teşrî‘ ‘inde’l-İbâdiyye: dirâse ta’sîliyye, 1. Baskı, Vezâretü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûnu’d-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1433/2012.
Hâşim, Ahmed	Difa‘un an’il-Hadîs’in-Nebevî, Mektebetü Vehbe, 1.

	Basım, 2000
Hâşim, Mehdî Tâlib:	el-Hareketu'l-İbâdiyye fî'l-meşriki'l-Arabî, Neşr: Ahmed b. Su'ûd es-Seyyâbî, Daru'l-Hikme, London, 2013.
Hâşimî, Bedr b. Sâlim:	Vaslu ve dirâsetu mu'dalâtu'l-İmâm Rebî' fî Müsnedihi'r-refî', (Lisans Tezi), Ma'hedu'l-'Ulûmi's-Şer'îyye, Umân Sultanlığı, 2003/2004.
Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit:	el-Müttetîk ve'l-müfterik, Thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, 1. Baskı, Dımaşk, 1417/1997.
Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit:	Târîhu Bağdâd, Thk. Beşşâr 'Avâd Ma'rûf, 1. Baskı, Beyrut, 1422/2002.
Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit:	el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi', Thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad, t.y.
Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit:	el-Fakîh ve'l-mütefakkîh, Thk. Âdil Yûsuf el-'Azzâzî, 1. Baskı, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1417/1996.
Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit:	el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye,
Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed:	A'lâmu'l-hadîs, Thk. Muhammed b. Sa'd Âlu Su'ûd, 1. Baskı, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, y.y., 1988.
Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed:	Garîbu'l-hadîs, Thk. Abdulkerîm el-'Azavî, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1982.
Hattâbî, Süleyman Hamd b. Muhammed:	Me'âlimü's-Sünen, Matbaatü'l-İlmiyye, Haleb, 1932.
Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed	Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve's-sünne, Thk. Ahmed Ferîd el-

b. Muhammed:	Mezîdî, Suudi Arabistan, 1999.
Hudayr, Abdulkerîm b. Abdullah:	Şerhu Muvattai Mâlik, Ders Halkaları, Ders: 171.
Hüveydî, Fehmi:	“Berâ’etü’l-İbâdiyye”, mekânetü’l-İbâdiyye fî’l-hadâreti’l-İslâmiyye, Hazırlayan: Muhammed Sâlih Nâsır, y.y., 2016, s. 295-312.
İslâhî, Muhammed Ecmel b. Muhammed Eyyûb:	Kitâbu cümeli’l-garâib li’n-Nîsâbûrî ve ehemmiyetühü fî ‘ilmi garîbi’l-hadîs, Neşr: Mecme’u’l-Melik Fehd li Tıbâ’ati’l-Mushafi’ş-Şerîf, y.y., t.y.
Itr, Nûreddin:	Menhecü’n-nakd fî ‘ulûmi’l-hadîs, 26. Baskı, Dâru’l-Fikr, Dımaşk, Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, Beyrut, 1427/2006.
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî:	Câmi’u beyânî’l-‘ilm ve fazlihî, Thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyri, 1. Baskı, Dâru İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1994.
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî:	el-İstizkâr, Thk. Mustafa b. Ahmed el-Alavi, Muhammed el-Bakri, Vezâretü’l-Evkâf ve’ş-Şu’ûn el-İslâmiyye, Mağrib, 1387h..
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî:	et-Temhîd li-mâ fî’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd, Thk. Mustafa b. Ahmed el-‘Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî, Mağrib, 1387h.
İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b.	Hâşiyetü İbn Âbidîn, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd,

Ömer:	Ali Muhammed Mu'avviz, 'Âlemü'l-Kütüb, y.y., 2003.
İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adıyy el-Cürcânî:	el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avviz, 1. Baskı, Beyrut, 1418/1997.
İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan:	Târîhu Dımaşk, Neşr: Ömer b. Garâme el-Amrevî, Dâru'l-Fıkr, 1415/1995.
İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî:	el-İbâne, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî:	el-İbanetü'l-Kübrâ, thk. Yusuf b. Abdillâh el-Vâbil, Riyad: Dâru'r-Raye, 2. basım, 1418.
İbn Battâl, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik:	Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, 2. Baskı, Riyad, 2003.
İbn Bereke, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed:	el-Câmi', Thk. Mustafa Bâcû, Vezâretu't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sikâfe, 'Umân Sultanlığı, 2017.
İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed:	el-Cerh ve't-ta'dîl, 1. Baskı, Haydarâbâd, Beyrut, 1271/1952.
İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed:	et-Târîh, Thk. Salâh b. Fethî Hilâl, 1. Baskı, Kahire, 1427/2006.
İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b.	el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr, Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1409.

Muhammed b. İbrâhîm:	
İbn Feth, Amrûs,	Usûlu'd-deynûneti's-sâfiye, Thk. Hâc Ahmed b. Hamû Kerûm, 1. Baskı, .y.y., 1420/1999.
İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî	el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres, Thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer'aşlî, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1994.
İbn Hacer,	Lisânü'l-Mîzân, 2. Baskı, Beyrut, 1390/1971.
İbn Hacer,	Telhîsu'l-habîr, Darul Kütübil İlmiyye, 1. Baskı, 1998.
İbn Hacer	Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
İbn Hacer,	el-İsâbe, Thk. Ali Muhammed el-Bicavi, Darul-Cîl, Beyrut, 1. Baskı, 1412h..
İbn Hacer,	en-Nüket, Thk. Zeinül'abidîn b. Muhammed, 1. Baskı, 1998.
İbn Hacer	Tehzîbü't-Tehzîb, Dâiretü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1. Baskı, Hindistan, 1325 h.
İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd:	el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal, Neşr: Muhammed Ali Sabîh, y.y., 1348h.
İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd:	el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, y.y., 1983.
İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali:	el-Muhallâ, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, t.y.
İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân	el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1988.

el-Bustî:	
İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî:	el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn, Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, 1. Baskı, Halep, 1396 h.
İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî:	es-Sikât, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1393/1973.
İbn İdrîsû Mustafa b. Muhammed:	el-Fikru'l-'akadî fi'l-İbâdiyye hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî, Cem'iyetü't-Türâs, Gardaya, Cezayir, 1424/2003.
İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer:	İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs, Thk. Ahmed Şakir, Darul Kütübil İlmiyye, Beyrut, 2. Baskı.
İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed:	el-Muğnî, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 3. Baskı, Riyad, 1417/1997.
İbn Kudâme, , Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed:	el-Muğnî, Mektebetul-Kâhire, 1968.
İbn Kudâme, , Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed:	Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır, Thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, y.y., 1419/1998.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim:	el-Me'ârif, Thk. Servet 'Ukâşe, 2. Baskı, Kahire, 1992.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî:	Garîbu'l-hadîs, Thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. Baskı, Vezâretü'l-Evkâf, Irak, 1977.
İbn Mâce , Ebu	Sünen, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Daru İhyai'l

Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, (Ö. 273/ 887):	Kütübil Arabiyye.
İbn Ma‘în, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ:	Suâlâtü İbni’l-Cüneyd li Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma‘în, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, y.y., 1408/1988.
İbn Ma‘în, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ:	Târîhu İbn Ma‘în (Rivayetu’t-Dûrî), Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezu’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâu’t-Turâsi’l-İslâmî, Mekke, 1399/1979.
İbn Manzûr:	Lisânu’l-Arab, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, t.y.
İbn Mencûye, Ahmed b. Ali:	Ricâlu Sâhîhi Müslim, Thk. Abdullah el-Leysî, 1. Baskı, Beyrut, 1407.
İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî:	el-Müstahrec min kütübi’n-nâsi li’t-tezkire ve’l-müstetraf min ahvâli’r-ricâl li’l-ma‘rife, Thk. Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî, Bahyreyn, t.y.
İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî:	Fethu’l-bâb fi’l-künâ ve’l-esmâ ve’l-elkâb, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, Riyad, 1417/1996.
İbn Muhakkem, Hûd el-Huvvârî:	Tefsîru Kitâbillâhi’l-‘Azîz, Thk. Bâlhâc b. Sa‘îd Şerîfî, 1. Baskı, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1990.
İbn Nizâmüddîn, Abdülalî Muhammed b. Nizâmüddin Muhammed:	Fevâtihu’r-rahâmût Şerhu Müsellemi’s-sübût, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2002.
İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed:	et-Tabakâtu’l-kübrâ, Thk. İhsân Abbâs, 1. Baskı, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman:	en-Nâsîh ve'l-mensûh mine'l-Hadîs, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, 1992.
İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman:	Târîhu esmâi'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn, Thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. Baskı, y.y., 1409/1989.
İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman:	Târîhu esmâi's-sikât, Thk. Subhî es-Sâmerrâî, 1. Baskı, Kuveyt, 1404/1984.
İbn Tahmân, Ebû Sa'îd İbrâhîm:	Meşyahatu İbn Tahmân, Thk. Muhammed Tâhir Mâlik, Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, Dimaşk, 1403/1983.
İbnu'l-Cevzî, Ebu'l- Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed:	el-İlelû'l-mütenâhiye, Thk. İrşâdul-Hakk el-Athari, İdâretul-'ulûm el-eseriyye, Pakistan, 2. Baskı, 1981.
İbnu'l-Cevzî, Ebu'l- Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed:	el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, 2. Baskı, Beyrut, 1415/1995.
İbnu'l-Ekfânî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm:	İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd, Thk. Abdulmun'in Muhammed Ömer, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y.
İbnu'l-Esîr, Ali b. Muhammed:	el-Kâmil fi't-târîh, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, 2012.
İbnu'l-Esîr, Ali b, Muhammed:	Üsdü'l-gâbe, Dar İbn Hazm, Beyrut-Lebanon, 1. Baskı, 1433/2012.
İbnu'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's- Sa'âdât el-Mübârek:	en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs, Dâru İbni'l-Cevziyye, Suudi Arabistan, 1421.
İbnu'l-Esîr, el-	Câmi'ul Usul, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Mektebetü'l-

Mübârek b. Muhammed:	Hilvânî, Dâru'l-Beyan, Matbaatü'l-Mellâh, 1384/1969.
İbnu'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer:	Kitâbu'l-ef'âl, Thk. İbrâhîm Şemşüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
İbnu'n-Nedîm, Ebu'l- Ferec Muhammed b. İshâk:	el-Fihrist, Thk. İbrâhîm Ramazan, 2. Baskı, Beyrut, 1417/1997.
İbnu's-Sem'ânî, Ebü'l- Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî:	Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl, Thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hükmî, 1. Baskı, Mektebetü't-Tevbe, 1418/1988.
İbnü'l-Münzir:	el-İknâ', Thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Cebreyn, 1. Baskı, y.y., 1408h.
İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah	es-Sikât, 1. Baskı, Dâru'l-Bâz, 1405/1984.
İsferâyînî, Ebul- Muzaffer Tahir b. Muhammed:	et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzu'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn, Thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut, 1403/1983.
İshak b. Râhûye:	Müsned, Thk. Abdul-Gafûr el-Blüşî, Mektebetul-İman, Saudi Arabistan, 1. Baskı, 1991.
İşbîlî, İbn Hayr:	Fihrist, Thk. Muhammed Fuâd Mansûr, 1. Baskı, 1419/1998.
Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî:	el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve Takyîdi's-Semâ', Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, 1. Baskı, Kahire, 1970.
Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl	Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr fî şerhi garîbi'l-hadîs

İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî:	(el-Muvatta', el-Buhârî, Müslim), el-Mektebetü'l-Atîka ve Dâru't-Türâs, y.y., t.y.
Kandehlevî, Muhammed Zekerîyya:	Evcuzü'l-mesâlik ilâ Muvattai Mâlik, Thk. Eymen Sâlih Şa'bân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Kandemir, M. Yaşar:	"Garîbü'l-Hadîs", DİA, İstanbul, 1996, C. XIII, s. 376- 78.
Kannûbî, Sa'îd b. Mebrûk:	el-İmâm Rebî' b. Habîb: mekânetuhu ve müsneduhu, 1. Baskı, Mektebetu'd-Dâmirî, Umân Sultanlığı, 1416/1995.
Kannûbî, Sa'îd b. Mebrûk:	et-Tûfânu'l-cârif li tetâibi'l-bağy ve'l-'udvân, 1. Baskı, y.y., 1420/2000.
Kârî, Ali b. Sultân:	Mirkâtu'l-mefâtih Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1422/2001.
Kâtib Çelebi:	Keşfü'z-zunûn, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
Kaya, Eyyüb Said:	"Sâlim b. Abdullah b. Ömer", DİA, İstnbul, 2009, C. XXVI, s. 47-48.
Kebâvî, Ebu'l-Kâsım 'Amr b. Mes'ûd:	Rebî' b. Habîb: muhaddisen ve fakîhen, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, t.y.
Kerûm, Ahmed b. Hamû:	İshâmâtu'l-mezhebi'l-İbâdiyye afî hıdmeti's-sünneti'n- Nebeviyye, Mürekkebü'l-Menâr, el-Hamîz, Cezayir, 1432/2011.
Kerûm, Ahmed Hamû:	el-Hadîs ve'l-muhaddisûn 'inde'l-İbâdiyye, Cem'iiyetu 'Ammî Sa'îd, Cezayir, 1412/1992.
Kesgin, Salih:	Hadisin Tespit ve Değerlendirilmesinde Anlama Sorunu, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2011.
Kharusi, Kahlan:	Āthār al-Rabī' b. Ḥabīb, Edition and Study:

	Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016.
Kindî, Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed:	et-Taḥdîs fî ‘ulûmî’l-ḥadîs, Umân Sultanlığı.
Kindî, Ahmed b. Yahyâ:	‘Ulûmu’l-ḥadîs ‘inde’l-İbâdiyye, Doktora Tezi, Câmi‘atu’z-Zeytûniyye, Tunus, 2006.
Kindî, Muhammed b. İbrâhîm:	Beyânu’ş-şer‘, Vizâretü’t-Türâs ve’s-Sikâfe, Umân Sultanlığı, 1. Baskı, 1984.
Kindî, Ebû Bekr Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ:	el-Musannef, Thk. Mustafa b. Sâlih Bâcû, 1. Baskı, Umân Sultanlığı, 1437/2016.
Koçinkağ, Mansur:	“İmâm Şâfiî ve Mürsel Hadis: Çağdaşçı Yaklaşımlara Dair Birkaç Mülâhaza”, Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD), C. IX, Sayı: 1, 2011, s. 117-125.
Koçinkağ, Mansur:	“İmâm Şâfiî’nin Mürsel Hadis Anlayışı”, Journal of Intercultural and Religious Studies, Sayı: 7, 2014, s. 61-80.
Koçyiğit, Talat :	Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992.
Kudât, Emîn:	Medresetü’l-ḥadîs fî’l-Basra hatta’l-Karnî’s-Sâlisi’l-Hicrî, 1. Baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1419/1998.
Kudât, Şeref:	“İlmu Muhtelifi’l-Hadîs: Usûluhu ve Kavâiduhu”, Mecelletü Dirâsâti Câmi‘ati’l-Ürdüniyye, Cilt: 28, Sayı: 2, 2001, s. 7.
Kudûrî, Ahmed b. Muhammed el-Hanefî:	et-Tecrîd, Thk. Merkezü’d-Dirâsâti’l-Fıkhiyye ve’l-İktisâdiyye, Dâru’s-Selâm, Kahire, 1427/2006.
Kuleynî, Muhammed b. Ya‘kûb b. İshâk:	el-Kâfî, 1. Baskı, Beyrut, 2007.
Kureşî, Muhyiddin	el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye, Mîr

Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed:	Muhammed Kütüb Hâne, Karaçi, t.y.
Kurt, Hasan:	“Mervan II”, DİA, İstanbul, 2004, C. XXIX, s. 227-29.
Kurtubî:	Bidâyetü'l-müctehid, Darul-hadîs, el-Kahire, 2004.
Kurtubî:	el-Müfhim lima Eşkele min Telhisi Kitabı Müslim, thk. Muhyiddin ve diğerleri, Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996
Kurtubî:	Tefsîru'l-Kurtubî, Thk. Ahmed el-Bereduni ve İbrahim Etfayyîş, Darul-Kutubul-Mesriyye, el-Kahire, 2. Baskı, 1964.
Kuzudişli, Bekir,	“Men Kezebe ‘aleyye..” Hadisi ve Lâfzen Mütevatir meselesi, Marife Degisi, Yıl 7, sayı 1, bahar 2007, s. 137-166.
Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr:	Şerhu usûli Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a, Thk. Neş'et Kemâl el-Mısırî, İskenderiyye, San'â, 2001.
Lewicki, Tadeusz:	Makâlâtun muhtâretun li Tadeusz Lewicki, Çev.: Beytü'l-Ğişâm li'n-Neşr ve't-Tercüme, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 2014.
Ma'mer b. Râşid,	Câmi', Daru't-Ta'sîl, Merkez el-Buhûs ve Tekniyetul-Ma'lumat, 1. Baskı, 1436/2015.
Ma'velî, el-Mu'tasım b. Sa'îd,	el-Mu'temed fî fıkhi's-salât 'alâ ârâi's-Şeyhayni'l-Celîleyn: Ahmed b. Hamd el-Halîlî ve Sa'îd b. Mebrûk el-Kannûbî, 4. Baskı, el-Vasl li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1431/2010.
Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir:	Kitâbu'l-bed' ve't-târîh, Mektebetü's-Sikâfeti't-Dîniyye, y.y., t.y.

Makdisî, Muhammed b. Muflih:	el-Furû‘ ve bi zeylihi Tashîhi’l-Furû‘, Thk. Ebu’z-Zehrâ Hâzım el-Kâdî, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, t.y.
Mâlik b. Enes:	el-Muvatta’, Thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, 1. Baskı, Abudabi, 2004.
Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî:	el-Mu‘lim bi fevâidi Müslim, Tunus, 1991.
Meclisî, Muhammed Bâkır:	Bihâru’l-envâr, 3. Baskı, Beyrut, 1983.
Mehdî, Muhammed Hasan:	el-İbâdiyye: neş‘etühâ ve ‘akâiduhâ, 1. Baskı, Ürdün, 2011.
Melkâvî, Fethî Hasan:	et-Türâsü’l-Terbevîyyi’l-İslâmî: Hâletü’l-Bahs fîhi ve Lemehâtun min Tatavvurihi ve Kutûfun min Nusûsihi ve Medârisihi, 1. Baskı, el-Ma‘hedü’l-‘Âlemî li’l-Fikri’l-İslâmî, Amman, Ürdün, 1439/2018.
Mermûrî, en-Nâsır b. Muhammed:	fî Rihâbî’s-sünne, Cem‘iyyetü’t-Türâs, Gardaya, Cezayir, 2017.
Mes‘ûdî, Ali b. Hüseyin:	Murûcu’z-zeheb ve meâdinu’l-cevâhir, Thk. Kemal Hasan Mer’î, el-Mektebe el-Asriyye, Beyrut.
Mevsilî, Ebu’l-Fazl Abdullah b. Mahmûd:	el-İhtiyâr li ta‘lîli’l-Muhtâr, Matba‘atu’l-Arabî, Kahire, 1937.
Mezîd, Ali Abdulbâsıt:	Minhâcû’l-muhaddisîn fî’l-karni’l-evveli’l-hicrî ve hattâ ‘asrinâ’l-hazır, Kahire, 2000.
Mizzî, Ebu’l-Haccâc Yusuf:	Tehzîbu’l-Kemâl, Thk. Beşşâr ‘Avâd Ma‘rûf, 1. Baskı, Beyrut, 1413/1992.
Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b.	el-Kevserü’l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi’l-Buhârî, Thk. Ahmed ‘İzzû İnâyet, 1. Baskı, Beyrut, 2008.

İsmâîl:	
Mu‘ammer, Ali Yahyâ:	el-İbâdiyye beyne’l-fıraki’l-İslâmiyye, 3. Baskı, Gardaya, Umân Sultanlığı, 1435/2014.
Mu‘ammer, Ali Yahyâ:	el-İbâdiyye: mezhebün İslâmiyyun mu‘tedilun, Takdim: Ahmed b. Su‘ûd es-Seyyâbî, Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şu‘ûni’l-İslâmiyye, 5. Baskı, Umân Sultanlığı, 1434/2013.
	el-Mu‘cemu’l-vasît, Dâru’d-Da‘ve, Kahire, t.y.
	Mu‘cemu mustalahâtî’l-İbâdiyye, Hazırlayan: Komisyon, 2. Baskı Vezâretü’l-Evkâf ve’ş-Şu‘ûni’d-Dîniyye, Umân Sultanlığı, 1432/2011.
Mufaddal b. Seleme b. Âsım Ebû Tâlib:	el-Fâhir, Thk. Abdulâlîm et-Tahâvî, 1. Baskı, y.y., 1380 h.
Muhammed b. Mahbûb:	es-Siyer ve’l-cevâbât, Thk. Seyyide İsmâîl Kâşif, 1 Baskı, Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sikâfe, ‘Umân Sultanlığı, 1406/1986.
Muhammed, Züheyr Muhammed:	“el-Medârisu’l-Hadîsiyye: ed-Dilâle ve’l-Mazmûn”, Mecelletü Câmi‘ati Dımaşk li’l-‘Ulûm ve’l-Kânûniyye, Cilt: 24, Sayı: 2, 2008.
Muleykî, Muhammed b. Süleyman b. Bukeyr el-Mutahharî:	Fethu’l-muğîs fî ‘ulûmi’l-hadîs, Thk. Ahmed Hamû Kerûm, Ömer Ahmed Bâzîn, 1. Baskı, el-Matba‘atu’l-Arabiyye, Gardaya, 1419/1999.
Murâd, Yahyâ:	Mu‘cemu esmâî’l-müsteşrikîn, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.
Müberred, Muhammed b. Yezîd:	el-Kâmil fî’l-lüga ve’l-edeb, Thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, 3. Baskı, Kahire, 1417/1997.
Münzirî, Halfân:	Muhtelifu’l-hadîs ve eseruhu fî’l-fikhi’l-İslâmî, 1. Baskı,

	Neşru Cem'iyyeti't-Türâs, Gardaya, Cezayir, 1438/2017.
Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî:	el-Künâ ve'l-esmâ, Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. Baskı, Medine, 1404/1989.
Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî:	et-Temyîz, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 3. Baskı, Mektebetü'l-Kevser, Suudi Arabistan, 1410h.
Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî:	Sahîh, Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, 1. Baskı, Dâru İhyâi't Tûrasi'l Arabi, Beyrut, 1432
Müzhir, Abdulganî b. Ahmed Cebr:	“Usûlu't-Tashîh ve't-Taz'îf”, Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Sayı: 41, Zilkâde-Safer, 1414-1415h.
Nakd, Semîr Muhammed Ubeyd	“Dirâsetun hadîsiyyetun fî Câmi'i Ma'mer b. Râşid”, Mecelletü Câmi'atu's-şârika li'l-'ulûmi's-şer'yye ve'l-insâniyye, BAE, C. II, Sayı: 3, Şa'bân 1426/Ekim 2005, s. 1-47.
Nâmî, 'Amr:	Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû, Matâbi'u'n-Nahda, Cezayir, 2000.
Necm, Abdulmun'im es-Seyyid:	Tedvînu's-sünne ve menziletühâ, Medine, 1399h.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb:	ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn, Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, 1. Baskı, Halep, 1396 h.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb:	es-Sünenü'l-kübrâ, Thk. Hasan Abdulmunim Şelebi, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 2001.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb:	es-Sünenü's-suğrâ, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Halep, 1986.

Neseî, Ebu'l-Berekât:	el-Bahru'r-râik, Thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, y.y., t.y.
Nevevî, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref:	el-Minhac fî şerhi Sahihi Müslim b. Haccac, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Baskı, 1392 h.
Nevevî, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref:	Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî, Thk. Muhammed Necîb Mutî'i, Mektebetul-İrşâd, y.y., t.y.
Nevevî, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref:	Şerhun a'lâ Sahîhî Müslim, Daru İhyai Turasu'l Arabî, 2. Baskı, 1392 h.
Ömer, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd:	Mu'cemü'l-lügati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra, 'Alamul-Kutub, 1. Baskı, 1429/2008.
Öz, Mustafa:	"Muhakkime-i Ülä", DİA, İstanbul, 2005, C. XXX, s. 398-99.
Özdemir, Ahmet:	"Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî' b. Habîb'in (ö. 175/972) el-Câmiu's-Sahîh Adlı Eserine Yansıması" The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS], 2018, Sayı: 66, s. 277-296.
Özdemir, Ahmet:	İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habîb'in Müsned'i, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2018.
Özkuyumcu, Nadir:	"Rüstemîler", DİA, 2008, C. XXXV, s. 295-96.
Rahîlî, Abdullah b. Dayfullah:	Menheciyyetü fihî's-sünneti'n-Nebeviyye: kavâid ve muntelakâtun nazariyyetün ve emsiletün tatbikiyyetün, 1. Baskı, 1430/2009.
Râmhürmüzî, Hasan b. Abdurrahman Râmhürmüzî:	el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î, Thk. Muhammed 'Accâc el-Hatîb, 3. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
Râşidî, Mübârek b. Abdullah:	Te'âmülü'l-İbâdiyye ma'a's-sünneti'n-Nebeviyye ve'l-hâzır, 1. Baskı, Gardaya, Cezayir, 1438/2017.

Râzî, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Muzaffer:	en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-ehâdîs, Thk. Ebû Ya'kûb Neş'et el-Mısrî, 1. Baskı, Mısır, 2004.
Râzî, Fahrüddîn er-Râzî:	el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl, Thk. Tâhâ Câbir el-'Ulvânî, Müessesetü'r-Risâle, y.y., t.y.
Râzî, Fahrüddîn er-Râzî:	et-Tefsîru'l-kebîr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1401/1981.
Râzî, Fahreddin er-Râzî:	İ'tikâdâtü firakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn, Neşr: Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire, 1356/1938.
Râzî, Fahrüddîn er-Râzî:	Muhtârü's-sihâh, Thk. Ahmed Muhtar, el-Arabiyye el-Mu;asira, 1429/2008.
Râzî, Fahrüddîn er-Râzî:	Tefsiru Râzî, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 3. basım, 1420.
Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî:	Âsâru'r-Rebî' b. Habîb fî'l-Hucce 'alâ muhâlifîhi, Derleyen: Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vârcelânî, Tashîh ve Ta'lik: Şeyh Nûreddin Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî, Maskat/Kahire, 13. Baskı, 1433/2012.
Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî:	Futâyâ'r-Rebî' b. Habîb, Thk. Talâl b. Halîfe b. Hamd Âlu Abdusselâm, 1. Baskı, Maskat, Uman Sultanlığı, 1438/2017.
Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî:	Müsnedü'r-Rebî', cem' ve tertîb: Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vârcelânî, Tashîh ve Ta'lik: Şeyh Nûreddin Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî, Maskat/Kahire, 1432/2011.
Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî:	Risâletü'l-hucce, Thk. el-Hâcc Süleyman b. İbrâhîm Bâbzîz el-Vârcelânî, Vizâretu't-Türâs ve's-Sikâfe, 1. Baskı, 'Umân Sultanlığı, 1430/2009.
Rustâkî, Hamîs b.	Menhecü't-tâlibîn ve belâğu'r-râğıbîn, 1. Baskı, Umân

Sa'îd b. Ali eş-Şıksî:	Sultanlığı, 1427/2006.
Sa'd b. Abdullah b. Abdulazîz Âlu Humeyyid:	“Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: Dirâse Nakdiyye”, Mecelletü Ümmi'l-Kurâ li 'Ulûmi's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Sayı: 47, 1430/2009.
Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil:	Fihrisu mahtûtâtî hızâneti'l-Kâdî Hammûd b. Abdullah b. Hâmid Râşidî, 1. Baskı, Zâkiretü 'Umân, 1439/2018.
Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil:	Fihrisu mahtûtâtî hızâneti's-Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Îsâ el-Hârisî (ö. 1422h.), 1. Baskı, Zâkiretü 'Umân, 1437/2016.
Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil:	Hâşiye 'alâ Müsnedi'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb, 1. Baskı, Mektebetü'l-Enfâl, 'Umân Sultanlığı, 1427/2006.
Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil:	Kâmûsu't-türâs: buhûs ve makâlât fî't-türâs ve't-te'arrufu bihi ve münâkaşâtu kazâyâhu, 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1438/2017.
Sâbi'î, Nâsır b. Süleyman b. Sa'd:	el-Havâric ve'l-kakîkatu'l-gâibe, 1. Baskı, y.y., 1420/1999.
Sâlihî, Şeyh Ali Receb:	Tahkîku mebdâii'l-'ulûmi'l-ahade 'aşer, Thk. İsyas Kaplan, Beyrut, t.y.
Sâlik, Abdurrahman:	Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb: dirâse nakdiyye, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2009.
Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid:	Behcetü'l-envâr, Mektebetü Hazâini'l- sâr, 1. Baskı, Berka, Umân Sultanlığı, 1437/2016
Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid:	Me'âricu'l-âmâl 'alâ Medârici'l-Kemâl bi Nazmi Muhtasari'l-Hisâl, Thk. Komisyon, Umân Sultanlığı, 2010.
Sâlimî, Abdullah b.	Meşâriku envârî'l-'ukûl, Thk. Abdurrahman Umeyre, 1.

Humeyyid:	Baskı, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1409/1989.
Sâlimî Abdullah b. Humeyyid:	Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh, Mektebetü Nûreddin es-Sâlimî, 10. Baskı, Umân Sultanlığı, 2004.
Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid:	Tal'atu's-Şems Şerhu Şemsi'l-Usûl, Thk. Ömer Hasan el-Kayyâm, Bidiyye, Umân Sultanlığı, 2010.
Sâlimî, Abdullah b. Humeyyid:	Tuhfetü'l-a'yân bi sîreti ehli 'Umân, Mektebetü'l-İstikâme, 1417/1997.
San'ânî, Muhammed b. İsmâîl:	Tavdîhu'l-efkâr li me'ânî tenkîhi'l-enzâr, Thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.
Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman:	Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadîs, Thk. Şeyh Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1424/2003.
Selîmî, Mahmûd b. Mübârek b. Habîb:	Eserü'l-fikri'l-İbâdî fî ş-şî'ri'l-'Umânî, Mektebetü'l-Cîli'l-Vâ'id, y.y., 1423/2003.
Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed:	el-Müntehab min Mu'cemi Şuyûhi's-Sem'ânî, Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir, 1. Baskı, Riyad, 1417/1996.
Sem'ûnî, Tâhir b. Sâlih:	Teve'îhu'n-nazar ilâ usûli'n-nazar, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 1. Baskı, Haleb, 1416/1995.
Semînî, Ziyâuddîn Abdulazîz:	en-Nîl ve şifâu'l-'alîl, 3. Baskı, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde, 1405/1985.
Serahsî, Muhammed b. Ahmed:	el-Mebsût, Darul- Ma'rife, Beyrut, 1993.
Serahsî, Muhammed b. Ahmed:	Usûlu's-Serahsî, Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Sezgin, Fuad:	“Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in

	Câmi'î", Türkiye Mecmuası, C. XII, İstanbul, 1955, s. 115-134.
Sıddîk Hasan Han:	Ebcedü'l-'ulûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Siyâbî, Halfân b. Cemîl:	Fusûlu'l-usûl, Selîm b. Sâlim b. Sa'îd Âlu Sâni, Vizâretü't-Türâs ve's-Sikâfe, 3. Baskı, Umân Sultanlığı, 1436/2015.
Söylemez, M. Mahfuz:	"İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXVIII, s. 457-478.
Subhî es-Sâlih:	'Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu, 15. Baskı, Beyrut, 1984.
Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	Miftahu'l Cenne fî'l-İhticaci bi's-Sünne, Menşurati'l Camiati'l-İslamiyye
Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, 1. Baskı, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1426/2005.
Sübhânî, Âyetullah Ca'fer:	Buhûs fî'l-milel ve'n-nihal, 1. Baskı, Kum, 1428h.
Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el- Hüseyn b. Muhammed:	Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî, Thk. Komisyon, 1. Baskı, y.y., 1427h.
Sülemî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân:	Tefsîru garîbi'l-Muvatta', Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymî, 1. Baskı, y.y., 1421/2001.
Süneykî, Ebû Yahya Zekeriyyâ b.	Fethü'l-Bâkî bi Şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî, Thk. Abdullatif Hümeym, Tâhir el-Fahl, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-

Muhammed el-Ensârî:	İlmiyye, y.y., 1422/2002.
Şâfiî, Muhammed b. İdrîs:	el-Ümm, Thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1422/2001.
Şafiî, Muhammed b. İdrîs:	Risâle, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 1426/2005.
Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerîm:	el-Milel ve'n-nihal, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992.
Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerîm:	el Mile'l-ve'n-nihal, Çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
Şemmâhî, Âmir b. Ali:	el-İzâh, 5. Baskı, Maskat, Umân, 1425/2004.
Şemmâhî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd:	es-Siyer, Thk. Muhammed Hasan, 1. Baskı, Beyrut, 2009.
Şemmâhî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd:	Muhtasaru'l-'Adl ve'l-insâf fî ma'rifeti usûli'l-fikhi ve'l-ihtilâf, 2. Baskı, Vizâretu't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sikâfe, 'Umân Sultanlığı, 1403/1984.
Şevkânî, Muhammed b. Ali:	el-Fevâidu'l-mecmû'a fî'l-ehâdisi'l-mevzû'a, Thk. Abduurahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1995.
Şevkânî, Muhammed b. Ali:	İrşâdü'l-Fuḥûl, Thk. Muhammad Sa'îd el-Bedrî, Darıl-Fikr, Beyrut, 1992.
Şevkânî, Muhammed b. Ali:	İrşâdü'l-Fuḥûl, Thk. Ahmed İzzu İnayet, Darul- kitap el-Arabî, 1. Baskı, 1419/1999.
Şevkânî, Muhammed b. Ali:	Neylû'l-evtâr, 1. Baskı, Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
Şeybânî, Sultân b. Mübârek:	Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâdiyye, Neşr: Muhammed Sâlih Nâsır, 6. Baskı, Dâru Nâsır, Cezayir, 1436/2015.

Şeybânî, Sultân b. Mübârek:	Târîhu't-tibâ'a ve'l-matbû'âtî'l-'Umâniyye abra karnin mine'z-zaman (1295-1397/1878-1977), 1. Baskı, Maskat, Umân Sultanlığı, 1436/2015.
Şeybânî, Süleymân b. Sa'id:	es-Selâsilu'z-zehebiyye fî nesebi'd-dîn 'inde'l-İbâdiyye, 1. Baskı, Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, Berka, Umân Sultanlığı, 1438/2017.
Şıksî, Hamîs b. Sa'id:	Menhecü't-tâlibîn ve belâğu'r-râğıbîn, Thk. Sâlim b. Hamd b. Süleyman el-Hârisî, Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 'Umân Sultanlığı, 1402/1981.
Şillî, Ali b. Sâlim b. Ali:	el-Vucûdu'l-İbadî fî Mısır, 1. Baskı, Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, Berka, Umân Sultanlığı, 1439/2018.
Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf:	Tekmiletü'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb, Thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut, t.y.
Taberânî, Süleyman b. Ahmed:	el-Mu'cemu'l-kebîr, Thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y.
Taberânî, Süleyman b. Ahmed:	el-Mu'cemu'l-evsat, Thk. Târik b. İvadullah, Abdulmuhsin el-Huseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1415.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:	Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, 1422/2001.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:	Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk, 2. Baskı, Daru't-Türâs, Beyrut, 1387h.
Tabersî, Ebu'l-Ali el-Fazl b. el-Hasan:	el-İhticâc, Beyrut, 1981.
Tahâvî, Ebû Ca'fer:	Şerhu müşkili'l-âsâr, Thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hakk, 1. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, y.y., 1414/1994.

Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Hanefî:	Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâkî'l-Felâh, Thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd:	Müsned, Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Mısır, 1999.
Teber, Hatice Cerrahoğlu:	"Hevvârî", DİA, İstanbul, 2016, C. EK-1, s. 554-555.
Tenûhî, İzzeddîn:	"Müsnedü'l-İmâm Rebî' b. Habîb", Mekânetü'l-İbâdiyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye, Hazırlayan: Muhammed Sâlih Nâsir, y.y., 2016.
Tenûhî, İzzeddîn:	Tercümetü's-Şeyhü'l-Kutb Etfayyîş (ö. 1965 m.) li ricâli Müdevveneti Ebî Gânim el-Horasânî el-Mulhakati bi'l-Müdevveneti'l-kübrâ, Thk. Mustafa b. Sâlih Bâcû, 1. Baskı, y.y., 1428/2007.
Tevâtî b. et-Tevâtî:	Beyne Muvattai Mâlik ve Müsnedi'r-Rebî' b. Habîb, 1. Baskı, y.y., 1417/2016.
Thomson, William:	"Kharijism and the Kharijites", in The MacDonald Presentation Volume, Princeton: Princeton Univ. Press, London, 1933.
Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed:	el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs, Thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî, 1. Baskı, y.y., 1430/2009.
Tirmizî, Muhammed b. İsa:	el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenu't-Tirmizî), Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdulbaki ve İbrahim Atve Avd, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, 2. Baskı, 1975.
Tokpınar, Mirza	"Ma'mer b. Râşid (ö. 154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki

	Yazma Hakkında Tespitler”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, Sayı: 15, s. 17-36.
Tomar, Cengiz:	“Yemen”, DİA, İstanbul, 2013, C. LXIII, s. 401-406.
Tu‘ayme, Sâbir:	el-İbâdiyye: ‘akîdeten ve mezheben, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1406/1986.
Uğur, Mücteba:	Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992.
Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. ‘Amr:	ed-Du‘afâu’l-kebîr, Thk. Abdulmu‘tî Emîn Kal‘acî, 1. Baskı, Beyrut, 1404/1984.
Uleyyân, Muhammed:	Neş‘etü’l-hareketi’l-İbâdiyye fî’l-Basra ve münâkaşetu da‘vâ te’sîsi Câbir b. Zeyd lehâ ve ‘alâkatuhâ bi’l-Havâric, Dâru’l-Hidâye, 1. Basım, y.y., 1415/1995.
Übbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hilfe:	İkmâlu İkmâli’l-Mu‘lim, Kahire, Matbaatu’s-Sa‘âde, 1328.
Vârcelânî, Ebû Ya‘kûb:	el-‘Adl ve’l-insâf fî ma‘rifeti usûli’l-fıkhi ve’l-ihtilâf, Vezâretu’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sikâfe, ‘Umân Sultanlığı, 1404/1984.
Vesyânî, Ebu’r-Rebî‘ Süleyman b. Abdusselâm b. Hassân:	Siyeru’l-Vesyânî, Thk. Ömer b. Lokman Hamû Süleyman Bû ‘İsbâne, 1. Baskı, y.y., 1430/2009.
Watt, W. Montgomery,	İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Ç.: Ethem Ruhi Fığlalı, 2010-12-03, 3. Baskı.
Wilkinson, John C.:	“İbâdî Hādīth: an Essay on Normalization”, Der Islam, (Berlin) 62 (1985), s. 231-259.
Wilkinson, John C.:	“Ibadism. Some Reconsiderations of Its Origins and Early Development”, In Ziaka (ed.), 2014, s. 43-52.
Wilkinson, John C.:	Ibādism: Origins and Early Development in Oman, Oxford/New York: Oxford University Press, 2010.

Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad:	Mirâtü'l-cinân ve İbretü'l-Yekazân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân, 1. Baskı, Dâru'l-Kütibi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.
Yıldız, Harun:	"Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme", DİA, İstanbul, 2016, C. EK-1, s. 377-378.
Yıldız, Harun:	"Lewicki, Tadeusz", DİA, İstanbul, 2016, C. EK-2, s. 157-158.
Yûsuf, Muhammed Hayr Razaman:	Mu'cemü'l-müellifîne'l-mu'âsırîne fî âsârihi'l-mahtûtatı ve'l-mefkûdeti ve mâ tubi'a minhâ ve hukûka ba'de vefâtihim, Riyad, 1425/2004.
Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî:	Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, Thk. Abdussabûr Şâhîn, Kuveyt, 1422/2001.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivayetun fî'l-Kütübi's-Sitte, "Mukaddime", Thk. Muhammed 'Avâme ve Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, 1. Baskı, Cidde, 1413/1992.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	el-Müktenâ fî serdi'l-künâ, Thk. Muhammed Sâlih Abdulazîz el-Murâd, 1. Baskı, Medine, 1408h.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, 1382/1963.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, Beyrut, 1422/2011.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Târîhu'l-İslâm, Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, 2. Baskı, Beyrut, 1413/1993.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Tezkiretü'l-huffâz, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Zikru men yu'temedu kavlehu fî'l-cerhi ve't-ta'dîli, (Erba'u resâilu fî 'ulûmi'l-hadîs isimli kitabın içinde basılmıştır), Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, 5. Baskı, Halep, 1410.
Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer:	el-Fâik fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, t.y.
Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer:	Esasü'l-belâğa, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998.
Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah:	el-Bahru'l-muhît, Thk. Ömer Süleyman el-Aşkar, 1. Baskı, Kuveyt, 1409/1989.
Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah:	el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru't-Türâs, Kahire, 1404/1984.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.alminhaj.com/book.aspx?id=176>

<http://www.s-oman.net/avb/showthread.php?t=889760>

EKLER

Ma‘mer b. Râşid’in Câmi‘i ile Rebî‘ b. Habîb’in Müsned’indeki Müşterek Hadisler Tablosu:

اللون الأحمر للتطابق بالمعنى

اللون الأخضر للتطابق التام

... اللون البنفسجي للتطابق

رقم التسلسل	اسم الباب في مسند الربيع ورقم الحديث	الحديث في مسند بن حبيب	اسم الباب في جامع معمر ورقم الحديث	الحديث في جامع معمر بن راشد
1.	في العلم وطلبه وفضله (25)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "تعلموا العلم قبل أن يرفع ورفع ذهاب أهله".	باب العلم (21539)	أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قَلَابَةَ، عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: "عَلَيْكُمْ بِالْعِلْمِ قَبْلَ أَنْ يُفْبِضَ، وَفَبِضْهُ ذَهَابُ أَهْلِهِ، وَعَلَيْكُمْ بِالْعِلْمِ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي مَا يَفْتَقِرُ إِلَيْهِ - أَوْ يَفْتَقِرُ إِلَى مَا عِنْدَهُ - وَعَلَيْكُمْ بِالْعِلْمِ، وَإِيَّاكُمْ وَالتَّنَطُّعَ وَالتَّعَمُّقَ، وَعَلَيْكُمْ بِالْعَتِيقِ، فَإِنَّهُ سَيَجِيءُ قَوْمٌ يَنْتُلُونَ الْكُتَابَ يَنْبِذُونَهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ".
2.	في الولاية والإمارة (46)	قال الربيع: بلغني عن ابن مسعود الأنصاري قال: قال رسول الله ﷺ لقريش: "لن يزال هذا الأمر فيكم وأنتم ولاته ما لم تحدثوا فإذا فعلتم سلط الله عليكم شرار خلقه فليحزنكم كما يلحى هذا القضيب" لقضيب كان في يده.	فضائل قريش (20964)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن ليث بن أبي سليم، أن النبي ﷺ مرّ بنقَر من قريش، ووجوههم كأنها سبائك الذهب، فجعل يوصيهم، فقال: "إنكم لن تزالوا بخير ما اتقيتم الله، وحفظتم أمره، ومن ترك ذلك منكم لحاه الله كما لحا هذا العود"، وجعل النبي ﷺ يلحى عوداً كان في يده، لم يترك فيه شيئاً.
3.	في القدر والحذر والتطير (73) (مكرر)	قال الربيع: بلغني عن عبادة بن الصامت قال: قال رسول الله ﷺ: "إنك لن تجد ولن تؤمن وتبلغ حقيقة الإيمان حتى تؤمن بالقدر خيره وشره أنه من الله". قال: قلت يا رسول الله كيف لي أن أعلم خير القدر وشره؟ قال: تعلم أن ما أخطئك لم يكن ليصيبك،	باب الإيمان والإسلام (21149)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن قتادة، أن ابن مسعود قال: ثلاث من كن فيه يجذب بهن حلاوة الإيمان: ترك المراء في الحق، والكذب في المزاح، ويعلم أن ما أصابه لم يكن ليخطئه، وأن ما أخطأه لم يكن ليصيبه.

			وما أصابك لم يكن ليخطئك فإن مت على غير ذلك دخلت النار".		
4.	في القدر والحذر والتطير (73)	قال الربيع: بلغني عن عبادة بن الصامت قال: قال رسول الله ﷺ: "إنك لن تجد ولن تؤمن وتبلغ حقيقة الإيمان حتى تؤمن بالقدر خيره وشره أنه من الله". قال: قلت يا رسول الله كيف لي أن أعلم خير القدر وشره؟ قال: تعلم أن ما أخطئك لم يكن ليصيبك، وما أصابك لم يكن ليخطئك فإن مت على غير ذلك دخلت النار".	باب الإيمان والإسلام (21150)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أبي إسحاق، عن أبي الحجاج -رجل من الأسد- قال: سألت سلمان كيف الإيمان بالقدر يا أبا عبد الله؟ قال: أن يعلم الرجل من قَبْلِ نَفْسِهِ أَنَّ ما أصابه لم يكن ليُخْطِئَهُ، وَأَنَّ ما أخطأه لم يكن ليُصِيبَهُ، فذلك الإيمان بالقدر.	أورد معمر رواية أخرى للحديث الذي قبله تشترك بجزء من المتن في المعنى مع رواية أوردها الربيع تختلف قليلاً بالمتن عن الرواية التي رواها قبلها *رواية معمر جاءت عن صحابي دون ذكر رفعها للنبي ﷺ
5.	في القدر والحذر والتطير (74)	أبو عبيدة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا هامة ولا عدوى ولا صفر" قال الربيع: "لا عدوى" أي لا يتحول شيء من المرض إلى غيره فيعدو "ولا هامة" كان أهل الجاهلية يقولون إذا مات الإنسان خرجت من رأسه هامة وهي التي تقتله، "ولا صفر" كانوا في الجاهلية يحرمون شهر صفر عاماً ويحرمون شهر محرم عاماً فنهاهم رسول الله ﷺ عن ذلك كله. وقال آخرون إذا مات أحد في الجاهلية به صفر وهي التي تقتله فنهى النبي عن ذلك.	باب المَجْذوم والْعَدْوَى (20559)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزُّهري، عن أبي سلمة، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا عدوى ولا صَفَر ولا هامة" قال: فقال أعرابي: فما بال الإبل تكون في الرَّمْل، كأنها الطُّبَاء؟ فَيُخَالِطُهَا البعير الأَجْرَب فَيُجْرِبُهَا، قال النبي ﷺ: "فَمَنْ أَعْدَى الأول".	روى الربيع جزءاً من المتن ولم يذكر الحديث كاملاً كما رواه معمر
6.	في القدر والحذر والتطير (75)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن ابن عباس عن النبي ﷺ قال: "لا يرد هائم على مصح" قال الربيع: الهائم الذي جربت ماشيته أو مرضت والمصح الذي	باب المَجْذوم والْعَدْوَى (20560)	قال الزُّهري، وحدثني رَجُلٌ، عن أبي هريرة قال: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: "لا يُورَدَنَّ مُمْرَضٌ على مُصِحِّ" قال: فراجعَ الرَّجُلُ فقال: أليس قد حَدَّثْتَنَا أن النبي ﷺ قال: "لا عَدْوَى ولا صَفَر ولا هامة"؟ فقال أبو هريرة: لم	روى الربيع المتن بالمعنى مختصراً عما رواه معمر

		ليس في ماشيته ما يكره يعني لا ينزل بماشيته عليه فيضر به والضرر لا يحل.		أَحَدُكُمْ، قَالَ الزَّهْرِي: قَالَ لِي أَبُو سَلَمَةَ: بَلَى قَدْ حَدَّثْتُ بِهِ، وَمَا سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ نَسِيَ حَدِيثًا قَطُّ غَيْرِهِ.	
7.	كتاب الطهارة، باب فيما يكون منه غسل الجنابة (137)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن أبي بن كعب قال: قال رسول الله ﷺ: "الماء من الماء". يعني لا يكون الغسل على الرجل حتى ينزل ولو التقى الختانان. قالت عائشة وأم سلمة زوجا النبي ﷺ: كان رسول الله ﷺ يفعل ذلك ويغتسل ويأمر نساءه بالغسل ويقول: "إذا التقى الختانان فالغسل واجب أنزل الرجل أو لم ينزل". والله أعلم بما يروى عن أبي بن كعب وهو من علماء الصحابة وفضلائها.	باب الاستئذان ثلاثاً (20477)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن عبد الله بن عقيل قال: سَلَّمَ النَّبِيُّ ﷺ عَلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ ثَلَاثًا، فَلَمْ يَأْذَنْ لَهُ، كَانَ عَلَى حَاجَةٍ، فَرَجَعَ النَّبِيُّ ﷺ، فَقَامَ سَعْدٌ سَرِيعًا فَأَغْتَسَلَ، ثُمَّ تَبِعَهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي كُنْتُ عَلَى حَاجَةٍ، فَقُمْتُ فَأَغْتَسَلْتُ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "الماء من الماء".	تطابق جزء من المتن بين الروايتين
8.	كتاب الصلاة ووجوبها، في الثياب والصلاة فيها وما يُستحب من ذلك (275)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه رأى حلة سبراء عند باب المسجد فقال لرسول الله ﷺ: لو اشتريت هذه فلبستها يوم الجمعة والوفود إذا قدموا عليك فقال رسول الله ﷺ: "إنما يلبس هذه من لا خلاق له في الآخرة". ثم بعد ذلك جاء لرسول الله ﷺ منها حلل فأعطى عمر بن الخطاب رضي الله عنه منها حلة سبراء فقال له عمر: أَلْبَسْتَنِيهَا وَقَدْ قُلْتَ فيها ما قلت؟! فقال له رسول الله ﷺ: "أعطيتكها لتلبسها" فكساها عمر بن الخطاب أخاً له بمكة	باب الحرير والديباج وأنية الذهب والفضة (20992)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، قال: رأى عمر بن الخطاب عطارداً يبيع حلة من ديباج، فأتى رسول الله ﷺ فقال: يا رسول الله، إني رأيت عطارداً يبيع حلة من ديباج، فلو اشتريتها ولبستها للوفد، والعبد والجمعة، فقال: "يلبس الحرير من لا خلاق له" -حسبته قال-: "في الآخرة" قال: ثم أهدى لرسول الله ﷺ حلل سبراء من حرير، فأعطى علي بن أبي طالب حلة، وأعطى أسامة بن زيد حلة، وبعث إلى عمر بن الخطاب بحلة، وقال لعلي: "شفقها بين النساء خمرأ"، قال: وجاء عمر إلى النبي ﷺ فقال: يا رسول الله، سمعتك قلت فيها ما قلت، ثم أرسلت إلي بحلة، قال: "إني لم أرسل بها إليك لتلبسها، ولكن لتبيعها"، قال: وأما أسامة فلبسها فراح فيها، فجعل رسول الله ﷺ ينظر إليه، فلما رآه	اشتركت رواية الربيع بالمعنى مع رواية معمر

			مشركا.		
	أسامة يَحْدُ إِلَيْهِ الطَّرْفُ، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَسَوْتَنِيهَا؟ قَالَ: "شَقَّقَهَا بَيْنَ النِّسَاءِ خُمْرًا" أَوْ كَالَّذِي قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ.				
9.	كتاب الصلاة ووجوبها، في الثياب والصلاة فيها وما يُستحب من ذلك (279)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله ﷺ: "لا ينظر الله يوم القيامة إلى رجل يجر ثوبه خيلاء".	باب إسبال الإزار (21045)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن زيد بن أسلم، قال: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: "مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ مِنَ الْخِيَلَاءِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ". قال زيد: وقد كان ابنُ عمر يُحَدِّثُ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ رَأَاهُ وَعَلَيْهِ إِزَارٌ يَتَقَعَّقُ، يَعْنِي: جَدِيدًا، قَالَ: "مَنْ هَذَا؟" قُلْتُ: عَبْدُ اللَّهِ، قَالَ: "إِنْ كُنْتَ عَبْدَ اللَّهِ فَارْفَعْ إِزَارَكَ"، قَالَ: فَرَفَعْتُهُ، قَالَ: "زِدْ"، قَالَ: "فَرَفَعْتُهُ حَتَّى بَلَغَ نَصْفَ السَّاقِ، ثُمَّ التَّقَتَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ، فَقَالَ: "مَنْ جَرَّ ثَوْبَهُ مِنَ الْخِيَلَاءِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ"، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ إِزَارِي يَسْتَرْخِي أحيانًا، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "لَسْتُ مِنْهُمْ".	روى الربيع المتن مختصراً عما رواه معمر، والروايتين مشتركتين في المعنى
10.	كتاب الزكاة والصدقة، في الصدقة (352)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله ﷺ: "ردوا السائل ولو بظلف محرق".	باب مسألة الناس (21087)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن يحيى بن أبي كثير، عن المطلب بن عبد الله بن حنطب، أن النبي ﷺ قال: "لا تردوا السائل، ولو بظلف مُحترقة".	اشترك بالمعنى في المتن
11.	كتاب الزكاة والصدقة، في الصدقة (354)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة عن النبي ﷺ قال: "ليس المسكين بهذا الطواف الذي ترده اللقمة واللقمتان والتمر والتمرتان، قالوا: من المسكين يا رسول الله؟ قال: الذي لا يجد غناء من يغنيه ولا يظن فيعطي ولا يقوم فيسأل الناس".	باب مسألة الناس (21094)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري قال: قال النبي ﷺ: "ليس المسكين الذي ترده الثمرة والتمرتان، والأكلتان، ولكن المسكين الذي لا يسأل، ولا يُعلم مكانه، فيتصدق عليه".	اشترك بالمعنى في المتن
12.	كتاب الزكاة والصدقة، في الصدقة (355)	أبو عبيدة قال: بلغني عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "من أنفق زوجين نودي في الجنة يا عبد الله هذا خير فمن كان من أهل	باب النفقة في سبيل الله (21119)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري، عن حميد بن عبد الرحمن، عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله ﷺ: "مَنْ أَنْفَقَ زَوْجَيْنِ مِنْ مَالِهِ دُعِيَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، وَالْجَنَّةُ أَبْوَابٌ، فَمَنْ كَانَ	اشترك بالمعنى في المتن

			الصلوة دعي من باب الصلاة، ومن كان من أهل الصدقة دعي من باب الصدقة ومن كان من أهل الصوم دعي من باب الريان". قال أبو بكر: ما على من يدعي من هذه الأبواب كلها من ضرورة فهل يدعي أحد من هذه الأبواب كلها يا رسول الله؟ قال: "نعم وأرجوا أن تكون منهم". قال الربيع: زوجين يعني مثل خفين أو نعلين وما كان من زوجين مثلهما والله أعلم.		مَنْ أَهْلُ الصَّلَاةِ دُعِيَ مِنْ بَابِ الصَّلَاةِ، وَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْجِهَادِ دُعِيَ مِنْ بَابِ الْجِهَادِ، وَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الصِّيَامِ دُعِيَ مِنْ بَابِ الرِّيَّانِ، قَالَ: فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: وَاللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا عَلَى أَحَدٍ مِنْ ضَرُورَةٍ أَنْ يَدْخُلَ مِنْ أَيْهَا دُعِيَ، فَهَلْ يُدْعَى مِنْهَا كُلُّهَا أَحَدٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: "نَعَمْ، وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونَ مِنْهُمْ".
13.	كتاب الزكاة والصدقة، مَنْ تَكْرَهُ لَهُ الصَّدَقَةُ وَالْمَسْأَلَةُ (362)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري قال: كان ناس من الأنصار سألوا رسول الله ﷺ فأعطاهم، ثم سألوه فأعطاهم، ثم سألوه فأعطاهم ثلاثاً حتى نفذ ما عنده، ثم قال: "ما يكون عندي من خير فلن أدخره عنكم ومن يستعفف يعغفه الله ومن يستغن يغنه الله ومن تبصر يبصره الله وما أعطي أحد عطاء خيراً له وأوسع من الصبر".	باب مسألة الناس (21081)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري، عن عطاء بن يزيد الليثي، عن أبي سعيد الخدري قال: جاء ناس من الأنصار فسألوا رسول الله ﷺ فأعطاهم، قال: فجعل لا يسأله أحد منهم إلا أعطاه، حتى نفذ ما عنده، ثم قال لهم حين أنفق كل شيء عنده: "ما يكن عندنا من خير فلن ندخره عنكم، وإنه من يستعفف يعغفه الله، ومن يستغن يغنه الله، ومن يتبصر يبصره الله، ولن نعطوا عطاء خيراً وأوسع من الصبر".	اشترك بالمعنى في المتن
14.	كتاب الزكاة والصدقة، مَنْ تَكْرَهُ لَهُ الصَّدَقَةُ وَالْمَسْأَلَةُ (363)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "والذي نفسي بيده لياخذ أحدكم حبلاً فيحتطب على ظهره خير له من أن يأتي رجلاً آتاه الله من فضله فيسأله أعطاه أو منعه".	باب مسألة الناس (21080)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن ابن طاووس، عن أبيه، أن النبي ﷺ قال: "لَأَنْ يَأْخُذَ أَحَدُكُمْ حَبْلاً فَيَحْتَطِبَ عَلَى ظَهْرِهِ، خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ، أَعْطَوْهُ أَوْ مَنَعُوهُ، فَإِنَّ مَسْأَلَةَ الْغَنِيِّ خُدُوشٌ فِي وَجْهِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ".	اشترك بالمعنى في المتن
15.	كتاب الزكاة والصدقة، جامع الصدقة	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "طعام الاثنين كافي"	طعام الواحد يكفي الاثنين (20613)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، أن النبي ﷺ قال: "طعام الواحد يكفي الإثنين، وطعام"	اشترك بالمعنى في المتن

	والطعام (365)	الثلاثة وطعام الثلاثة كافي الأربعة".		الاثنين يكفي الأربعة، وطعام الأربعة يكفي الثمانية".	
16.	كتاب الزكاة والصدقة، جامع الصدقة والطعام (367)	أبو عبيدة قال: بلغني عن ابن عمر يروي عن الرسول قال □: "إذا دعي أحدكم إلى الوليمة فليأتها".	باب الوليمة (20724)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، أن رسول الله □ قال: "إذا دعا أحدكم أخوه فليُجِبْ، غُرساً كان أو نحوه".	اشتركت الروايتان بالمعنى في المتن كله مع زيادة عند معمر
17.	كتاب الزكاة والصدقة، جامع الصدقة والطعام (396/368)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله □: "شر الطعام طعام الوليمة يدعى إليها الأغنياء ويترك الفقراء".	باب الوليمة (20720)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري، عن ابن المسيب والأعرج، عن أبي هريرة قال: "شر الطعام طعام الوليمة، يُدعى الغني ويُترك المسكين والفقير، وهي حق، من تركها فقد عصى، وكان معمرٌ ربما قال: ومن لم يُجِبْ فقد عصى الله ورسوله".	اشترك بالمعنى في جزء من المتن
18.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (372)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة عن النبي □ قال: "يأكل المسلم في معي واحد والكافر في سبعة أمعاء".	باب المؤمن يأكل في معي واحد (20614)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن همام بن منبه، أنه سمع أبا هريرة قال: قال رسول الله □: "إن الكافر يأكل في سبعة أمعاء، والمؤمن يأكل في معي واحد".	اشترك بالمعنى في المتن
19.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (372)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة عن النبي □ قال: "يأكل المسلم في معي واحد والكافر في سبعة أمعاء".	باب المؤمن يأكل في معي واحد (20615)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر قال: قال رسول الله □: "إن المؤمن يأكل في معي واحد، وإن الكافر يأكل في سبعة أمعاء".	اشترك بالمعنى في المتن
20.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (373)	ومن طريقه عنه عليه السلام قال: "طعام الاثنين كافي الثلاثة..." الحديث.	طعام الواحد يكفي الاثنين (20613)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، أن النبي □ قال: "طعام الواحد يكفي الاثنين، وطعام الاثنين يكفي الأربعة، وطعام الأربعة يكفي الثمانية".	روى الربيع المتن مختصراً عما رواه معمر، واشتركت الروايتين بجزء من المتن
21.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (374)	أبو عبيدة عنه أيضاً قال: أضاف رسول الله □ ضيفا فأمر له بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فشرب حلابها حتى شرب حلاب سبعة شياه ثم أصبح فأسلم فأمر له النبي بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فلم يكملها فقال رسول الله □: "إن	باب المؤمن يأكل في معي واحد (20614)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن همام بن منبه، أنه سمع أبا هريرة قال: قال رسول الله □: "إن الكافر يأكل في سبعة أمعاء، والمؤمن يأكل في معي واحد".	رواية الربيع مفصلة ورواية معمر مختصرة، يعني الزيادة عند الربيع اشتركت رواية معمر بالمعنى بجزء من المتن مع رواية الربيع

			<u>المؤمن ليأكل من معي واحد والكافر من سبعة أمعاء".</u>		
22.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (374)	أبو عبيدة عنه أيضاً قال: أضاف رسول الله ﷺ ضيفاً فأمر له بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فشرب حلابها حتى شرب حلاب سبعة شياه ثم أصبح فأسلم فأمر له النبي بشاة فحلبت فشرب حلابها ثم أخرى فلم يكملها فقال رسول الله ﷺ: "إن المؤمن ليأكل من معي واحد والكافر من سبعة أمعاء".	باب المؤمن يأكل في معي واحد (20615)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: "إن المؤمن يأكل في معي واحد، وإن الكافر يأكل في سبعة أمعاء".	روى الربيع الحديث مفصلاً ورواه معمر مختصراً، واشتركت الروايتين بجزء من المتن بالمعنى
23.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (388)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أنس بن مالك قال: أتى رسول الله ﷺ بلبن شيب بماء وعلى يمينه أعرابي وعلى يساره أبو بكر فشرب وأعطى الأعرابي وقال: "الأيمن فالأيمن".	باب شرب الأيمن فالأيمن (20639)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن الزهري، عن أنس بن مالك قال: كان رسول الله ﷺ في دارنا، فحلب له داجن، فشابوا لبنها بماء الدار، ثم ناولوه النبي ﷺ فشرب، قال: وأبو بكر عن يساره، وأعرابي عن يمينه، فقال له عمر: يا رسول الله، أعط أبا بكر عندك، وخشي أن يعطيه الأعرابي، فأبى، فأعطاه الأعرابي، ثم قال: "الأيمن فالأيمن".	اشتركت رواية الربيع بمعنى جزء من المتن مع رواية معمر
24.	كتاب الزكاة والصدقة، أدب الطعام والشراب (389)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري عن أم سلمة قالت: قال رسول الله ﷺ: "من شرب في أنية الذهب والفضة فكانما يجرجر في جوفه نار جهنم".	باب الحرير والديباج وأنية الذهب والفضة (20989)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن أيوب، عن نافع، عن الجراح، مولى أم حبيبة، عن أم سلمة قالت: سمعت رسول الله ﷺ يقول: "إن الذي يشرب في أنية الفضة، إنما يجرجر في بطنه نار جهنم".	اشترك بالمعنى في المتن
25.	كتاب الأذكار، باب في الدعاء (497)	أبو عبيدة عن جابر عن ابن عباس أن النبي ﷺ كان يعلمهم هذا الدعاء كما يعلمهم السورة من القرآن: "اللهم إني أعوذ بك من عذاب القبر وأعوذ بك من عذاب جهنم، وأعوذ بك من فتنة المسيح الدجال،	باب الدعاء (20688)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة، أن النبي ﷺ كان يقول: "اللهم إني أعوذ بك من فتنة النار، وأعوذ بك من فتنة القبر، وعذاب القبر، وأعوذ بك من شر فتنة الفقر، وشر فتنة الغنى، وأعوذ بك من فتنة المسيح الدجال، اللهم نق قلبي من	اشترك بالمعنى في جزء من المتن، والزيادة عند معمر

		وأعوذ بك من فتنة المحيا والممات".		خطبتني كما نقيت الثوب الأبيض من الدنس، وباعد بيني وبين خطيتني كما باعدت بين المشرق والمغرب، اللهم إني أعود بك من الكسل، والهزم، والمأثم، والمغرم".	
26.	كتاب الأذكار، باب في الدعاء (500)	أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: سمعت رسول الله ﷺ يقول قبل أن يموت، وهو مستند إلى صدري، وأصغيت إليه: "اللهم اغفر لي وارحمني وألحقتني بالرفيق الأعلى".	باب الدعاء (20843) (مكرر) (501/مسند)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الأعمش، عن مسلم، عن مسروق، عن عائشة قالت: كان رسول الله ﷺ إذا مرض أحد من أهله قال: "أذهب البأس رب الناس، واشف أنت الشافي، اشف شفاء لا يغادر سقماً". قالت: فلما اشتكى رسول الله ﷺ وثقل، أسندته إلى صدري، ثم مسح بيدي على وجهه وقلت: أذهب البأس، كما كان يقول، قالت: وأخر يدي عنه، وقال: "رب اغفر لي، واجعلني في الرفيق الأعلى"، قالت: ثم ثقل علي، وقضى رسول الله ﷺ.	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند معمر
27.	كتاب الأذكار، باب في الدعاء (501)	قال: وبلغنا عن عائشة أنها قالت: قال رسول الله ﷺ: "ما من نبي يموت حتى يخير فسمعتة وهو يقول: "اللهم الرفيق الأعلى" فعرفت أنه ذاهب.	باب الرقي والعين والنفث (20843) (مكرر) (500/مسند الربيع)	أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الأعمش عن مسلم عن مسروق عن عائشة قالت: كان رسول الله ﷺ إذا مرض أحد من أهله قال: "أذهب البأس رب الناس واشف أنت الشافي، اشف شفاء لا يغادر سقماً" قالت: فلما اشتكى رسول الله ﷺ وثقل، أسندته إلى صدري ثم مسح بيدي على وجهه وقلت: "أذهب البأس" كما كان يقول، قالت: وأخر يدي عنه وقال: "رب اغفر لي واجعلني في الرفيق الأعلى" قالت: ثم ثقل علي، وقضى رسول الله ﷺ.	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند معمر
28.	كتاب الأذكار، باب في الدعاء (502/655)	الربيع عن عبادة بن الصامت عن رسول الله ﷺ أن جبريل عليه السلام رقاؤه وهو يو عك فقال: "باسم الله أريقك من كل داء يؤذيك، ومن كل حاسد إذا حسد، ومن كل عين، واسم الله يشفيك".	باب الرقي والعين والنفث (20839)	أخبرنا عبد الرزاق، قال معمر: الرقية التي رقى بها جبريل النبي ﷺ: باسم الله أريقك، والله يشفيك من كل شيء يؤذيك، ومن كل عين وحاسد، باسم الله أريقك.	اشترك بالمعنى في المتن
29.	كتاب	أبو عبيدة عن جابر بن	باب منادي	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر،	اشترك

الأذكار، أدب الدعاء وفضيلته (508)	زيد قال: بلغني عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يقول ربنا تبارك وتعالى حين يبقى يدعوني فاستجب له؟ من يسألني فأعطيه؟ من يستغفرني فأغفر له؟".	السحر (20711)	عن الزهري، قال: أخبرني أبو سلمة بن عبد الرحمن، وأبو عبد الله، صاحب أبي هريرة، أن أبا هريرة أخبرهما، عن رسول الله ﷺ قال: "ينزل ربنا تبارك وتعالى كل ليلة حتى يبقى ثلث الليل الآخر إلى السماء الدنيا ¹²²² فيقول: من يدعوني؟ فاستجب له، من يستغفرني؟ فأغفر له، من يسألني؟ فأعطيه؟".	بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند معمر
كتاب الأذكار، أدب الدعاء وفضيلته (509)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يستجاب لأحدكم ما لم يعجل، فيقول: دعوت فلم يستجب لي".	باب الدعاء (20701)	أخبرنا عبد الرزاق، عن الزهري، عن رجل، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "يُستجاب لأحدكم ما لم يعجل، فيقول: إني قد دعوت فلم يُستجب لي".	اختلاف بسيط في اللفظ وفي الغالب اتحدا في المتن
30. كتاب الأذكار، باب في الدعاء (510)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا يقولن أحدكم: اللهم اغفر لي إن شئت، اللهم ارحمني إن شئت، ولكن ليعزم على المسألة، فإنه لا مكره له".	باب الدعاء (20699)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن همام بن منبه، أنه سمع أبا هريرة يقول: قال ﷺ: "لا يقول أحدكم: اللهم اغفر لي إن شئت، اللهم ارحمني إن شئت، اللهم ارزقني إن شئت، ولكن ليعزم مسألته، إنه يفعل ما شاء، لا مكره له".	اشترك بالمعنى في المتن
31. كتاب الأشربة من الخمير والنبيذ، في الطاعون (648)	أبو عبيدة [قال: قال سعد بن أبي وقاص لأسامة بن زيد: ماذا سمعت من رسول الله ﷺ يقول في الطاعون؟ قال: سمعته يقول: "الطاعون رجز أرسل على طائفة من بني إسرائيل أو على من كان قبلكم، فإذا سمعتم به في أرض فلا تدخلوها عليه، وإذا وقع في أرض وأنتم فيها فلا تخرجوا فراراً منه".	باب الوباء والطاعون (21226)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن الزهري، عن عامر بن سعد، عن أسامة بن زيد قال: قال رسول الله ﷺ: "إن هذا الوباء رجز أهلك الله به بعض الأمم قتلكم، وقد بقي منه في الأرض شيء يجيء أحياناً ويذهب أحياناً، فإذا وقع وأنتم بأرض فلا تخرجوا منها، وإذا سمعتم به في أرض فلا تأوها".	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند الربيع
32. كتاب الأشربة من الخمير والنبيذ، في	أبو عبيدة عن جابر عن ابن عباس أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه خرج إلى الشام حتى	باب الوباء والطاعون (21227)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري، عن عبد الحميد بن الرحمن بن زيد بن الخطاب، عن عبد الله بن عبد الله بن الحارث	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند

¹²²² كما سبق ذكره، هناك خلاف بين الإباضية وأهل السنة في مسألة إثبات صفات الله تعالى وتأويلها، بحيث أن الإباضية لا يؤمنون بالروايات التي تتضمن

الربيع	بن تَوَقَّل، عن عبد الله بن العباس، قال: خرجَ عمر بن الخطاب يريد الشام حتى إذا كان في بعض الطريق لَفِيَهُ أَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ وَأَصْحَابُهُ، فَأَخْبَرُوهُ أَنَّ الْوَبَاءَ قَدْ وَقَعَ بِالشَّامِ، قَالَ: فَاسْتَشَارَ النَّاسَ، فَأَشَارَ عَلَيْهِ الْمُهَاجِرُونَ وَالْأَنْصَارُ أَنْ يَمْضِيَ، وَقَالُوا: قَدْ خَرَجْنَا لِأَمْرٍ وَلَا نَرَى أَنْ نَرْجِعَ عَنْهُ، وَقَالَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا يَوْمَ الْفَتْحِ: مَعَاذَ اللَّهِ إِنْ نَرَى هَذَا الرَّأْيَ، أَنْ نَخْتَارَ دَارَ الْبَلَاءِ عَلَى دَارِ الْعَافِيَةِ، وَكَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ غَائِبًا، فَجَاءَ فَقَالَ: إِنَّ عِنْدِي مِنْ هَذَا عِلْمًا، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "إِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ فِي أَرْضٍ فَلَا تَقْدُمُوا عَلَيْهِ، وَإِذَا وَقَعَ بِأَرْضٍ وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا فِرَارًا مِنْهُ"، قَالَ: فَنَادَى عُمَرُ فِي النَّاسِ، قَالَ: إِنِّي مُصَبِّحٌ عَلَى ظَهْرٍ، فَأَصْبَحُوا عَلَيْهِ، فَقَالَ لَهُ أَبُو عُبَيْدَةَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ! أَفِرَارًا مِنْ قَدَرِ اللَّهِ؟ فَقَالَ عُمَرُ: لَوْ غَيْرُكَ قَالَهَا يَا أَبَا عُبَيْدَةَ! نَعَمْ، نَفَرُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ لَوْ كَانَتْ لَكَ إِبِلٌ فَهَبَطْتَ وَادِيًا لَهُ عُدْوَتَانِ، إِحْدَاهُمَا خَصْبَةٌ، وَالْأُخْرَى جَدْبَةٌ، أَلَيْسَ إِنْ رَعَيْتَ الْخَصْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدَرِ اللَّهِ، وَإِنْ رَعَيْتَ الْجَدْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدَرِ اللَّهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: وَقَالَ لَهُ: أَرَأَيْتَ لَوْ رَعَى الْجَدْبَةَ وَتَرَكَ الْخَصْبَةَ أَكَانَتْ مُعْجَزَةً؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَسِرْ إِذْنُ، قَالَ: فَسَارَ حَتَّى أَتَى الْمَدِينَةَ، فَقَالَ: هَذَا الْمَجْلُ وَهَذَا الْمَنْزِلُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ. قال الزهري: فَأَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَجَعَ بِالنَّاسِ يَوْمَئِذٍ مِنْ سِرْعٍ.	كان بسرغ — وهو موضع بالشام — لقيه أمراء الأجناد أبو عبيدة بن الجراح رضي الله عنه مع أصحابه، وأخبروه أن الوباء وقع في أرض الشام، فاختلّفوا، فقال بعضهم: خرجت لأمر ولا نرى أن ترجع عنه؛ وقال بعضهم: معك بقية الناس وأصحاب رسول الله ﷺ ولا نرى أن تقدمهم على هذا الوباء، فقال عمر: ارتفعوا عني. قال ابن عباس: فقال عمر: ادع لي المهاجرين الأولين. فدعوتهم فاستشارهم فاختلّفوا، فقال بعضهم: معك بقية الناس وأصحاب رسول الله ﷺ ولا نرى أن تقدمهم على هذا الوباء، وقال بعضهم: خرجت لأمر ولا نرى أن ترجع عنه، فقال ارتفعوا عني، فارتفعوا، ثم قال: ادع لي الأنصار، فدعوتهم، فاستشارهم، فسلخوا سبيل المهاجرين واختلفوا كاختلافهم، فقال: ارتفعوا عني. فارتفعوا ثم قال: ادع لي من كان هاهنا من مشيخة قريش ومن مهاجرة الفتح. فدعوتهم، فلم يختلف عليه منهم رجلان فقالوا: نرى أن ترجع بالناس ولا تقدمهم على هذا الوباء، فنَادَى عُمَرُ فِي النَّاسِ: إِنِّي مُصْبِحٌ عَلَى ظَهْرٍ فَأَصْبَحُوا عَلَيْهِ. فقال أبو عبيدة: أَفِرَارًا مِنْ قَدَرِ اللَّهِ يَا	الطاعون (649)

			عمر؟ فقال عمر: لو غيرك قالها يا أبا عبيدة! نعم نفر من قدر الله إلى قدر الله. قال ابن عباس: فجاء عبدالرحمن بن عوف، وكان متغيباً في بعض حاجته، فقال: إن عندي من هذا علماً، سمعت رسول الله ﷺ يقول: "إذا سمعتم به بأرض فلا تقدموا عليه، وإذا وقع بأرض وأنتم فيها فلا تخرجوا فراراً منه". قال: فحمد الله عمر، وأثنى عليه، ثم انصرف.		
33.	كتاب الأشربة من الخمر والنبذ، في الحمى والوعك (656) (مكرر)	أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أن رسول الله ﷺ كان إذا اشتكى يقرأ على نفسه بالمعوذتين، وينفث، فلما اشتد عليه الوجع كنت أقرأ عليه بهما، وأنفث، وأمسح بيده رجاء بركتها. قال الربيع: ينفث: أي: يبصق من غير بصاق.	باب الرقي والعين والنفث (20842)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزهري، أن النبي ﷺ كان ينفث بالقرآن على كفيه، ثم يمسح بهما وجهه.	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند الربيع
34.	كتاب الأشربة من الخمر والنبذ، في الحمى والوعك (656)	أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها أن رسول الله ﷺ كان إذا اشتكى يقرأ على نفسه بالمعوذتين، وينفث، فلما اشتد عليه الوجع كنت أقرأ عليه بهما، وأنفث، وأمسح بيده رجاء بركتها. قال الربيع: ينفث: أي: يبصق من غير بصاق.	باب الرقي والعين والنفث (20845)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن الزهري، عن عروة، عن عائشة، قالت: كان رسول الله ﷺ ينفث على نفسه في المرض الذي قبض فيه بالمعوذات. قال معمر: فسألت الزهري: كيف كان ينفث على نفسه؟ فقال: كان ينفث على يديه، ويمسح بهما وجهه، قالت عائشة: فلما نفل جعلت أنفل عليه بهن، وأمسحه بيد نفسه.	اشترك بالمعنى في المتن
35.	كتاب الأشربة من الخمر والنبذ، في الحمى والوعك	أبو عبيدة عن جابر قال: بلغني عن رجل من الصحابة أتى النبي ﷺ فاشتكى إليه من شدة الوجع، فقال له رسول الله ﷺ: "امسح بيمينك	باب الرقي والعين والنفث (20840)	قال عبد الرزاق: وكان النبي ﷺ يرقى، يقول: "أعوذ بجزرة الله وقدرته على كل ما يشاء من شر ما أجد فيك".	اشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند الربيع

			سبع مرات، وقل: أعوذ بعزة الله وبقدرته من شر ما أجد" قال: ففعلت ذلك، ففرج الله عني ما كان بي، فلم أزل أمر بها أهلي، وغيرهم.	(657)	
36.	كتاب الأيمان والنذور، جامع الآداب (705)	أبو عبيدة عن جابر عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله ﷺ: "لا تباعضوا، ولا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخواناً، ولا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث".	المهاجرة والحسد (21292)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرني معمر، عن الزهري، عن أنس بن مالك، قال: قال رسول الله ﷺ: "لا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخواناً، ولا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث".	أشترك بالمعنى في جزء من المتن والزيادة عند الربيع
37.	كتاب الأيمان والنذور، جامع الآداب (706)	أبو عبيدة عن جابر عن أبي سعيد الخدري قال: قال أبو أيوب الأنصاري: قال رسول الله ﷺ: "لا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث ليال، يلتقيان فيعرض هذا ويعرض هذا، وخيرهما الذي يبدأ بالسلام".	المهاجرة والحسد (21293)	أخبرنا معمر، عن الزهري، عن عطاء بن يزيد الليثي، عن أبي أيوب الأنصاري، قال: لا أعلمه إلا رَفَعَ الحديث إلى رسول الله ﷺ، قال: "لا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاثة أيام يلتقيان فيصد هذا ويصد هذا، وخيرهما الذي يبدأ بالسلام".	أشترك بالمعنى في المتن
38.	جامع الآداب (707)	أبو عبيدة عن جابر عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "إياكم والظن، فإن الظن أكذب الحديث، ولا تحسسوا، ولا تنافسوا، ولا تحاسدوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخواناً". قال الربيع: ولا تجسسوا، أي: لا يتبع بعضكم عورة بعض، ولا تحسسوا، أي: لا يمش أحدهم بالنمائم، ولا تنافسوا، أي: لا ينتقم بعضكم من بعض بما جعل فيه من السوء.	باب الظن (21298)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن همام، عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله ﷺ: "إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث".	تطابق في جزء من المتن والزيادة عند الربيع
39.	في الترويع والكلاب وإفشاء السر والشيطان (721)	أبو عبيدة عن جابر عن عائشة رضي الله عنها عن النبي ﷺ قال: "من اقتنى كلباً لا لزرع ولا لضرع نقص من أجره	باب قتل الكلاب (20668)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، أن النبي ﷺ قال: "مَنْ اتَّخَذَ كَلْباً إِلَّا كَلْبَ مَاشِيَةٍ، أَوْ صَيْدٍ انْتَقَصَ مِنْ أَجْرِهِ كُلَّ يَوْمٍ	أشترك بالمعنى في المتن

		كل يوم قيراط"، قال جابر: وفي رواية "قيراطان"، والقيراط في المثل مثل جبل أحد.		قيراطان".	
40.	في الترويع والكلاب وإفشاء السر والشیطان (722)	أبو عبيدة عن جابر عن الحسن البصري قال: إنما نهى النبي ﷺ عن اقتناء الكلب؛ لأنه يروع المسلمين، ولذلك قال: بنقص القيراطين من الأجر.	باب قتل الكلاب (20669)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزُّهري، عن أبي سلمة، عن أبي هريرة، أن النبي ﷺ قال: مَنْ اتَّخَذَ كَلْبًا إِلَّا كَلَبَ مَاشِيَةٍ، أَوْ صَبَدٍ، أَوْ زَرَعَ، انْتَقَصَ مِنْ أَجْرِهِ كُلِّ يَوْمٍ قِيرَاطٌ، قال الزُّهري: فَذَكَرَ لابن عمر قول أبي هريرة، قال: يرحم الله أبا هريرة كان صاحب زرع.	رواية الربيع مختصرة وتشارك بجزء من المتن بالمعنى مع رواية معمر
41.	كتاب الأيمان والنذور، أدب المؤمن في نفسه والسنن (726)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "لا يمشين أحدكم في نعل واحدة، ولينتعلهما جميعاً، أو ليخلعهما جميعاً، وإذا انتعل أحدكم فليبدأ باليمين، وإذا نزع فليبدأ بالشمال".	باب الماشي في النعل (21284)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن محمد بن زياد، قال: سمعتُ أبا هريرة يقول: قال رسول الله ﷺ: "إِذَا انْتَعَلَ أَحَدُكُمْ فَلْيَبْدَأْ بِالْيَمِينِ، وَإِذَا خَلَعَ فَلْيَبْدَأْ بِالْيُسْرَى، وَلْيَنْعَلْهُمَا أَوْ لِيَخْلَعْهُمَا جميعاً".	اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند الربيع
42.	كتاب الأيمان والنذور، أدب المؤمن في نفسه والسنن (728)	أبو عبيدة قال: بلغني عن أبي هريرة قال: سن رسول الله ﷺ عشر سنن في الإنسان؛ خمس في الرأس، وخمس في الجسد، فاللواتي في الرأس: فرق الشعر، وقص الشارب، والسواك، والمضمضة، والاستنشاق، واللواتي في الجسد: نتف الإبطين، وتقليم الأظفار، والاستحداد، والختان والاستنجاء.	باب الفطرة والختان (21313)	أخبرنا معمر، عن الزُّهري، عن ابن المسيَّب، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "خَمْسٌ مِنَ الْفِطْرَةِ: الاسْتِحْدَادُ، وَالْخِتَانُ، وَقَصُّ الشَّارِبِ، وَنَتْفُ الْإِبْطِ، وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ".	اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند الربيع
43.	كتاب الأيمان والنذور، في الآداب (729)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله ﷺ: "لا يتناجى اثنان عن واحد".	باب في الشهادة وغيرها والفخذ (20866)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: "إِذَا كُنْتُمْ ثَلَاثَةً فَلَا يَتَنَاجِيَانِ اثْنَانِ دُونَ الثَّالِثِ إِلَّا بِإِذْنِهِ، فَإِنَّ ذَلِكَ يُحْزَنُهُ".	اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند معمر
44.	كتاب الأيمان والنذور، في	أبو عبيدة عن جابر عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله ﷺ: "إن	باب التماثيل وما جاء فيه (20534)	أخبرنا عبد الرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن الزُّهري، قال: أخبرني عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ	تطابق الروايتين بالمعنى مع

	الآداب (732)	الملائكة لا تدخل بيتاً فيه تماثيل، أو صور".		عُتِبَ، أنه سمع ابن عباس، يقول: سمعتُ أبا طلحة يقول: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: "لا تدخلُ الملائكةُ بيتاً فيه كلبٌ ولا صورة تماثيل".	وجود زيادة ذكر (الكلب) عند معمر
45.	كتاب الأيمان والنذور، في الآداب (736)	أبو عبيدة عن أبي هريرة عن رسول الله ﷺ قال: "شر الناس ذو الوجهين يأتي هؤلاء بوجه، وهؤلاء بوجه".	باب ذي الوجهين (21527)	خَبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "خِيَارُكُمْ مَنْ كَانَ لِهَذَا الْأَمْرِ كَارِهَاً قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ يَغْنِي الْإِسْلَامَ - وَشِرَارُكُمْ مَنْ يَلْقَى هَؤُلَاءِ بِوَجْهِهِ وَهَؤُلَاءِ بِوَجْهِهِ".	روى الربيع جزءاً من المتن بالمعنى، والزيادة في رواية معمر
46.	في الآداب (742)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: بلغني عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: "الشُّؤْمُ في: الدار، والمرأة، والفرس".	باب الشُّؤْم (20583)	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن الزُّهْرِيِّ، عن سالم، أو عن حمزة بن عبد الله، أو كليهما، شك معمر، عن ابن عمر قال: قال النبي ﷺ: "الشُّؤْمُ في ثلاثة: في الفرس، والمرأة، والدار"، قال: وقالت أُمُّ سَلَمَةَ: "والسَّيْفُ"، قال معمر: وَسَمِعْتُ مَنْ يُفَسِّرُ هَذَا الْحَدِيثَ يَقُولُ: شُؤْمُ الْمَرْأَةِ إِذَا كَانَتْ غَيْرَ وَلَوْ، وَشُؤْمُ الْقَرْسِ إِذَا لَمْ يُغْزَ عَلَيْهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَشُؤْمُ الدَّارِ جَارُ السُّوءِ.	روى الربيع جزءاً من المتن مع اختلاف في الترتيب، والزيادة في رواية معمر
47.	كتاب الأيمان والنذور، في الآداب (743)	أبو عبيدة عن جابر بن زيد قال: قال ابن عمر: يقول رسول الله ﷺ: "إذا سلم عليكم أحد من اليهود فإنما يقول لكم: السام عليكم، والسام هو: الموت، ولكن قولوا: وعليكم".	باب السلام على أهل الشُّرْك والدعاء لهم (20511)	أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: دَخَلَ رَهْطٌ مِنَ الْيَهُودِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، فَقَالُوا: السَّامُ عَلَيْكُمْ، قَالَتْ عَائِشَةُ: فَفَهَّمْتُهَا، فَقُلْتُ: عَلَيْكُمْ السَّامُ وَاللَّعْنَةُ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "مَهْلًا يَا عَائِشَةُ، إِنَّ اللَّهَ يُجِبُ الرَّفْقَ فِي الْأَمْرِ كُلِّهِ"، قَالَتْ: فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَمْ تَسْمَعْ مَا قَالُوا؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "فَقَدْ قُلْتُ: عَلَيْكُمْ".	اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند معمر
48.	كتاب الأيمان والنذور، في الآداب (744)	أبو عبيدة عن جابر قال: بلغنا عن رسول الله ﷺ يقول: "قال الله تعالى: من وصل رحمه فقد وصلني، ومن قطع رحمه فقد قطعني".	باب صلة الرَّجْم (21304)	أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَنَّ رَدَادًا اللَّيْثِيَّ أَخْبَرَهُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَنَا اللَّهُ، وَأَنَا الرَّحْمَنُ، خَلَقْتُ الرَّجْمَ وَشَقَقْتُ لَهَا مِنْ اسْمِي، فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ، وَمَنْ قَطَعَهَا بَنَيْتُهُ".	اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند معمر
49.	إثم مَنْ كَذَبَ	أبو عبيدة عن جابر بن	باب الكذب	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر،	اشترك في

جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند معمر	عن الحسن، أن النبي ﷺ قال: "حَدَّثُوا عَنِّي وَلَا حَرَجَ، وَلَكِنْ مَنْ كَذَّبَ عَلَيَّ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ".	على النبي ﷺ (21568)	زيد عن ابن عباس عن رسول الله ﷺ قال: "من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعه من النار". قال الربيع: وليس بمخترع ذلك ويفعله، وإنما أراد ذلك جزاؤه مكاناً يتخذه في النار.	على رسول الله ﷺ (747)	
اشترك في جزء من المتن بالمعنى والزيادة عند الربيع	أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن رجل، عن سعيد بن جبير، قال: جاء رجل إلى قرية من قرى الأنصار فقال: إن رسول الله ﷺ أرسلني إليكم، وأمركم أن تزوجوني فلانة، فقال رجل من أهلها: جاءنا هذا بشيء ما نعرفه من رسول الله ﷺ، أنزلوا الرجل وأكرموا حتى أتاكم بخبر ذلك، فأتى النبي ﷺ، فذكر ذلك له، فأرسل النبي ﷺ علياً، والزبير فقال: "أذهبوا فإن أدركتماه فاقتلوه، ولا أراكمَا تُدْرِكاه"، قال: فذهبوا فوجداه قد لدغته حية فقتلته، فرجعا إلى النبي ﷺ، فأخبراه، فقال النبي ﷺ: "من كَذَّبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ".	باب الكذب على النبي ﷺ (21569)	الربيع عن يحيى بن كثير عن عطاء بن السائب قال: كنا عند عبد الله بن الحارث فقال: أتدرون لم قال رسول الله ﷺ: "من كذب علي متعمداً في فليتبوأ مقعه من النار"؟ قال: قلنا: لا. قال إنما قال ذلك من قبل عبد الله بن أبي جذعة؛ أتى ثقيفاً بالطائف فقال: هذه حلة رسول الله ﷺ أمرني أن أتبوأ أي بيوتكم شئت. فقالوا: هذه بيوتنا فتبوأ أيها شئت. فانتظر سواد الليل، فقال: وأتبوأ أي نساءكم شئت. فقالوا له: إن عهدنا برسول الله ﷺ يحرم الزنى فسنرسل إليه. فأرسلوا إليه رسولاً، فسار إليه، وقدم عليه عند الظهر فقال: يا رسول الله أنا رسول ثقيف إليك، إن ابن أبي جذعة أتانا، فقال: هذه حلة رسول الله ﷺ علي أمرني أن أتبوأ أي بيوتكم شئت، فقلنا: هذه بيوتنا فتبوأ أيها شئت، فانتظر سواد الليل وقال: وأتبوأ أي نساءكم شئت. فقلنا: عهدنا برسول الله ﷺ وهو يحرم الزنى. فغضب رسول الله ﷺ غضباً شديداً لم أر أشد منه، وقال: "يا فلان ويا فلان	كتاب الأيمان والنذور، إثم مَنْ كَذَّبَ على رسول الله ﷺ (748)	50.

			اذهبا إليه، فإن أدركتماه فاقتلاه وأحرقاه" ثم قال: "لا أراكما تأتيانه إلا وقد كفيتماه" قال: فخرج في ليلة مطيرة ليقتضي حاجته، فلدغته حية فقتلته، فأحرقه الرسولان، فلذلك قال رسول الله ﷺ: "من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعه من النار".		

